

Tatiana Slama Cazacu

II 63.341

Limbaaj

și

analfabetitate — în

zului c) — s-a considerat că se poa

te un adjectiv sau o prepoziție, adică prin așa-

ce s-a urmărit prin acest experiment a fost nu atât verificarea

reacțiilor frecvente — și anume a sentimentelor de reprezentare — ci a înț

un singur cuvânt, în cazul când contextul este cunoscut —, și nici

în întărirea convingerii că există o ierarhie înțirilor, că sunt cuvinte m

importante — care de cele mai multe ori sunt cele care indicat

de gramatică drept aspectele morfologice sau sintactice „principale” —, dar

și urmărirea modului în care se exprimă această ierarhizare și în care e

acceptată conștientizarea interesului asupra unei părți aparent nesemnificative.

Reacțiile nu urmăreau mai mult decât în ceea ce privește modul în care s-

ajuns la noarea cuvintului respectiv. Rămăseau în urmă persoanele de exper

ntare au ales fără nicio îndoială cuvântul corect. Din totalul celorlalte ju

fac parte persoane care ezitău în alegerea lor și care nu răspun

area lor relativ la sporturi de pildă —, fie pentru că nu le er

suriri scrise, fie pentru că nu vedeau cum ar fi răspun

prima categorie li se cerea să răspundă

luarea unei atitudini pe

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ

BIBL. CENTR. UNIV.
M. „EMINESCU” IASI
LITERE
II63.341

LIMBAJ ȘI CONTEXT

7-63.341

TATIANA SLAMA-CAZACU

LIMBAJ ȘI CONTEXT

PROBLEMA LIMBAJULUI ÎN CONCEPȚIA
EXPRIMĂRII ȘI A INTERPRETĂRII
PRIN ORGANIZĂRI CONTEXTUALE

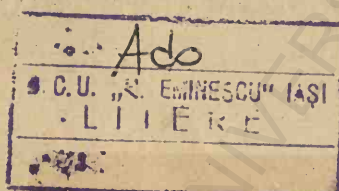

643540

B.C.U. IASI

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ
BUCUREȘTI, 1959

NOTĂ INTRODUCȚIVĂ

Studiul de față cuprinde o încercare de sinteză a problemelor referitoare la limbaj (fără a avea pretenția de a epuiza întreaga problematică a limbajului, vom încerca totuși să supunem discuției nu numai problema izolată a „contextului”).

Deși ne vom referi îndeosebi la „psihologia limbajului”, intenția noastră a fost să nu facem „psihologism” pur, ci să prezentăm diversele probleme folosind materialul cules prin cercetări lingvistice și utilizând chiar unele metode ale lingvisticii, precum și o terminologie uzuală a acesteia. Dar, pe de altă parte, am intenționat să ne ferim și de ceea ce ar fi într-un asemenea studiu o altă exagerare — anume aceea de a face lingvistică „pură” —, atunci când vom discuta faptele de „limbă”. Evitând maniera obișnuită a studiilor de „psihologia limbajului”, vom aduce adesea în discuție fapte concrete, de „limbă”; de asemenea, pentru a ilustra aplicabilitatea generală a principiilor expuse în această lucrare, vom apela adesea nu numai la exemple de fapte lingvistice din limba română, ci și din diverse alte limbi.

Fiind vorba de un studiu sintetic, o seamă de probleme vor fi discutate în linii mari, iar uneori vor fi urmărite pe plan principal sau — deoarece am considerat cunoscute diverse detalii — vor fi abordate numai pornind de la idei cu caracter general. Subliniem totodată aci că este necesar ca diversele detalii ale lucrării să fie interpretate prin prisma principiilor generale expuse în ea și pe baza lecturii întregului studiu.

În sfârșit, precizăm că studiul nostru este bazat pe cercetări experimentale și pe investigații asupra unor probleme pe plan lingvistic, efectuate în decurs de mai mulți

ani. Materialul a fost prezentat rezumativ sau parțial începînd din 1954, în publicații ale Academiei R.P.R., ca: „Studii și cercetări lingvistice” (1954, 1956, 1957), „Revista de psihologie” (1956, 1957), „Revue de linguistique” (1956), „Mélanges linguistiques” (1957), „Fonetică și dialectologie” etc.

PARTEA INTII

PROLEGOMENE ISTORICE ȘI METODOLOGICE

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL I

PERSPECTIVĂ ISTORICĂ A PROBLEMEI LIMBAJULUI

Problema limbajului — a acestui fenomen prin excelență uman, a acestui instrument complex și totodată simplu în aparență, prin dezinvoltura cu care ne folosim toți de el — are o bogată „biografie“.

Întrebările și discuțiile cu privire la limbaj frământă de mii de ani omenirea — de la specialiști la profani, de la filozofi la fiziologi, neurologi, laringologi ori logopezi, de la psihologi și lingviști la inginerii din telecomunicații, de la actori și regizori la fizicieni sau la matematicienii kiberneticieni, de la pedagogi la logicieni, la oratori sau la etnografi. Discutat în atâtea cîmpuri de cercetare și revendicat de unele dintre ele ca fiindu-le obiectul unic și specific de studiu, limbajul oferă totuși unui observator superficial — și din pricina lipsei unui consens intenționat — o problematică neclară și prolixă, bogată în afirmații contradictorii și ambigue, cuprinzînd lacune și inadvertențe, aspecte pe larg și îndelung discutate, alături de altele ignorate sau rareori abordate. Totodată însă — fapt care aceluiași observator superficial i-ar părea paradoxal —, se pot distinge în lunga „viață“ a acestei probleme stadii de consens (cel puțin asupra unor anumite aspecte), momente de coincidență, în diversele domenii, a unor idei, sau chiar de transfer — intenționat, mai ales în ultimul timp, prin simpozioane sau prin publicații colective —, de la un cîmp de cercetare la altul (așa cum se întîmplă de pildă astăzi, în unele locuri, osmoza dintre lingvistică și kibernetică). Ceva mai mult, o observare mai atentă și de la distanță dată de perspectiva istorică întrezărește chiar o oarecare linie de dezvoltare, indicată prin treceri logice graduale de la un stadiu la celălalt, pe linia amplificării unor tendințe sau a derivării unei concepții noi, din faptul trecerii pe o poziție de critică față de soluțiile precedente. Necesitatea unei urmăriri istorice a problemelor limbajului apare cu atît mai clar, cu cît asemenea

încercări se fac destul de rar, mai ales de pe pozițiile *psihologiei* limbajului.

1. Este de ajuns să ne mărginim la o parte — cea mai însemnată — din „biografia“ acestei probleme, și anume la cuprinsul ultimilor o sută de ani, pentru a surprinde locuri învolburate unde se întâmplă transformări, confluente între concepții, cotituri semnificative și, uneori, străduința de a da justificări teoretice — câteodată greșite — unor idei care se impun de la sine la primul contact mai eliberat de prejudecăți cu faptele reale.

Această ultimă sută de ani a fost decisivă în dezvoltarea problematicei limbajului, prin bogata eflorescență a studiilor teoretice, practice, experimentale asupra limbajului. În acest răstimp, s-a petrecut trecerea de la pozițiile mecaniciste mai mult sau mai puțin atomiste (corijate de cercetările materialiste ale epocii, prin atenta și minuțioasă aplecare asupra faptelor reale materiale), la sublinierea și studierea sistematizărilor de ansamblu din limbaj — de pe poziții fie idealiste, fie materialiste, fie, cum se exprima G. Politzer în *La crise de la psychologie contemporaine*, numai „materializante“ —, pînă la momentul contemporan, în care, pe lângă pletora de teoretizări mai puțin clare ca atitudine adoptată, se definesc o concepție extremist idealistă (unele curente lingvistice structuraliste actuale) și o concepție materialistă, care respectă faptul real, concret sau nu, în orice caz supus experienței și verificării practice.

1.1. *Asociaționismul mecanicist*. Epoca de înflorire a psihologiei asociaționiste a limbajului, mijlocul secolului al XIX-lea, însemna punctul de întâlnire a cercetărilor fiziologilor, interesați de problema localizărilor cerebrale, cu concluziile psihologilor, porniți mai ales de la speculații teoretice, și cu avîntul luat de preocupările lingvistice.

Chiar dacă printre asociaționiștii secolului al XIX-lea au fost și gînditori materialști, în mare măsură concepția lor a rămas mecanicistă și a alunecat către idealism. Inchisată în prejudecăți metafizice (în ciuda proclamării pozitivismului ca poziție „opusă“ acestora, precum și a unor studii cu aparențe „experimentale“), îmbibată de mecanicism, de un determinism înțeles astfel încît consecințele lui extreme nu puteau duce decît la viziunea statică a unor fenomene prestabilite, imuabile și indiferente la evoluție și la împrejurările în

care apăreau, epoca oferea un câmp favorabil eflorescenței doctrinelor atomiste în toate domeniile (deși tot în această perioadă vor apărea — răzlețe totuși și avînd chiar prin acest fapt un caracter combativ față de concepția generală — și tendințe de subliniere a sintezelor). Corpurile, în științele fizico-chimice, erau reduse la molecule și atomi, organele erau împărțite în țesuturi și celule și studiate prin acestea, iar viața psihică era îmbucătățită în elemente, dintre care ireductibilul era senzația.

Preocupările psihologilor se îndreptau spre aceste frînturi, despre care se presupunea că sînt independente și care erau descrise ca atare, puse în legătură cu excitația — și ea un element — care le sta la bază, și localizate cu precizie. Totodată — iar aci ajutorul venea din vechiul asociaționism englez —, se arăta modul în care s-ăr alătura una de cealaltă, de cele mai multe ori o senzație actuală luînd contact cu o alta, avută în trecut, care s-ar transforma în „amintire” și care s-ar depozita pe scoarța cerebrală în celule speciale, de unde „iese” cînd este solicitată. Întregul vieții psihice avea un rol pasiv în toate aceste înlănțuiri, care se făceau mecanic, care puteau fi întărite prin simpla și accidentală repetare a contactelor și care grupau excitații izolate — ce-și păstrau individualitatea lor — în procese psihice superioare, dînd naștere unor simple „agregate”, care erau lipsite de caracteristicile specifice ale unui ansamblu¹. Denumirii uzuale, de „mozaic”, pentru a desemna această alcătuire a vieții psihice, i-o preferăm — fiind mai exactă în ceea ce sugerează — pe aceea dată cîndva de James, „cuști de porumbei”²: un număr de cutiuțe din care se iese și în care se intră, fără ca porumbarul în ansamblul lui să joace vreun rol.

Această concepție s-a oglindit și în teoria limbajului, aproape în tot cursul secolului al XIX-lea. Din moment ce un întreg, indiferent care, nu putea fi înțeles decît prin disecarea lui în părțile componente, metoda de bază în studierea limbajului trebuia să fie, firește, o analiză minuțioasă și extremistă, datorită căreia se ajungea la faptele elementare, dar se pierdea din vedere întregul. De aceea, din problematica limbajului făceau parte: *imaginile*, *mecanismul asocierii lor*, *localizările în centri* — toate acestea studiate în cazuri normale și patologice (în *afazie*).

a) Teoria asociaționistă a limbajului socotea drept cheie de boltă a arhitectonicii lui „*imaginea verbală*”. Imaginea — sau, pentru unii, un complex de imagini — se considera că ține, în viața psihică, locul unui cuvînt. În această concepție, „*imaginea verbală*” era considerată a fi amintirea percepției unor anumite semne reprezentînd un obiect; cuvîntul corespunzător obiectului este recunoscut datorită asocierii dintre „reziduurile imaginale” și percepția actuală. Sfera „*imaginii verbale*” era destul de elastică; în genere, se socotea că este alcătuită din „suprapunerea ori asocierea a patru imagini: orală, auditivă, vizuală și manuală”³. Alteori însă, acest termen era folosit și pentru a desemna doar una dintre categoriile de imagini sau pentru a indica amintirea nu numai a unui cuvînt, dar chiar a unui sunet ori a unei litere.

Condiția ca aceste imagini — care apar prin *întipărire* și care se întăresc prin *repetare* — să folosească într-adevăr la recunoașterea unui cuvînt, ar fi ca ele să provină din perceperea unor cuvinte, sunete etc., ce sînt *identice în orice împrejurare*.

b) A înțelege un cuvînt este a asocia „perceperea cuvîntului cu sistemul de imagini pe care îl evocă el”⁴, adică a evoca imaginea aceluiași cuvînt, perceput altădată, și, o dată cu ea, imaginile tactile, vizuale etc. ale obiectului respectiv. Înțelegerea, din punctul de vedere al mecanismului asociației, stă mai ales în gruparea imaginilor verbale în jurul senzației auditive sau — dacă e vorba de un cuvînt scris — al celei vizuale, care le trezește.

Cum se face această „asociere între sunet și valoarea sa”⁵ Iată în ce fel o descria G. Ballet, un exponent al asociaționismului, care — într-o lucrare prezentată în 1886 pentru un concurs de agregat la Facultatea de medicină din Paris⁶ — avea îndatorirea să înfățișeze „ultimele rezultate” ale cercetării în problema limbajului. În această expunere explicativă a lui Ballet apar nestingerite de vreo îndoielă, simplu și clar exprimate, cu vocabularul adecvat, toate ideile asociaționiste cu privire la limbaj. El pornea de la urmărirea schematică a formării limbajului la copil și se folosea, după cît se pare, de cunoscutul grafic al lui Charcot. Pronunțăm în fața copilului pentru prima oară cuvîntul „*clopot*”, iar acesta impresionează celulele unui centru special al memoriei auditive a cuvintelor. (Ballet nu-și punea întrebarea de ce cuvîntul, alcătuit din sunete obișnuite, pentru copilul care încă nu

are conștiința unui „cuvînt“, nu impresionează „centrul auditiv comun“, ci un centru special al cuvintelor!). Cuvîntul, repetat de multe ori, se va fixa în celulele diferențiate și va constitui imaginea auditivă a acestui cuvînt, copilul avînd acum, grație acestui „depozit“, amintirea unei impresii sonore foarte diferențiate⁷.

Pentru ca această imagine să-i trezească ideea de clopot, trebuie să intervină *asocierea*, care face ca, în alt centru, să se lege imaginea auditivă a cuvîntului cu acelea vizuale, auditive, tactile, ale obiectului. O dată asociate imaginile senzoriale ale obiectului cu imaginea auditivă a cuvîntului corespunzător, legătura devine indisolubilă, în cazurile normale: imaginea auditivă a cuvîntului va trezi întotdeauna imaginile senzoriale.

Cînd copilul învață să citească, imaginea vizuală a cuvîntului se fixează în alt centru — pus și el în legătură cu centrul imaginilor auditive și cu acela de asociere a ideilor —, așa încît vederea cuvîntului scris va trezi atît imaginile vizuale, cît și pe acelea asociate. La fel se petrec lucrurile în cazul învățării scrisului⁸ (vezi fig. 1).

Este evident că pentru adepții unei atare concepții — care păreau să accepte formula lui Taine, „spiritul este un polipier de imagini“⁹ —, deși siliți să observe că nu există imagini izolate, totuși ansamblurile constatate erau doar niște rezultante ale legăturilor stabilite între elemente, care se însumau sub formă de lanțuri lineare — fără influențări reciproce¹⁰ — și care nu păreau să aducă nimic în plus peste calitățile componentelor. „Întregul“ real era în definitiv o necunoscută, iar stăruințele se îndreptau către depistarea și cunoașterea „elementelor“.

Atomismul este strîns legat de asociaționism: elementele se înlanțuie prin *asociere*. Iar posibilitatea acestor înlanțuiri — a asocierilor dintre ceea ce este vechi și ceea ce este dat într-un moment prezent vieții psihice — se explică prin faptul că un lucru se leagă cu atît mai ușor de un reziduu depozitat, cu cît a apărut mai deseori în tovărășia lui sau cu cît seamănă cu el¹¹, deci cu cît s-a repetat mai mult această înlanțuire în același mod.

Așadar, totul se petrece mecanic, prezentînd aspectul unor serii accidentale, în funcție numai de hazardul coincidenței fenomenelor, și totodată — în acord cu această concepție

metafizic deterministă — riguros și fixist determinate. Adăugirile succesive sînt numai de natura cantității, a întăririi sporite a urmelor, fără a interveni o modificare calitativă în raport cu schimbarea condițiilor. Această concepție se va reflecta de altfel și în metodologia experimentală a psihologiei

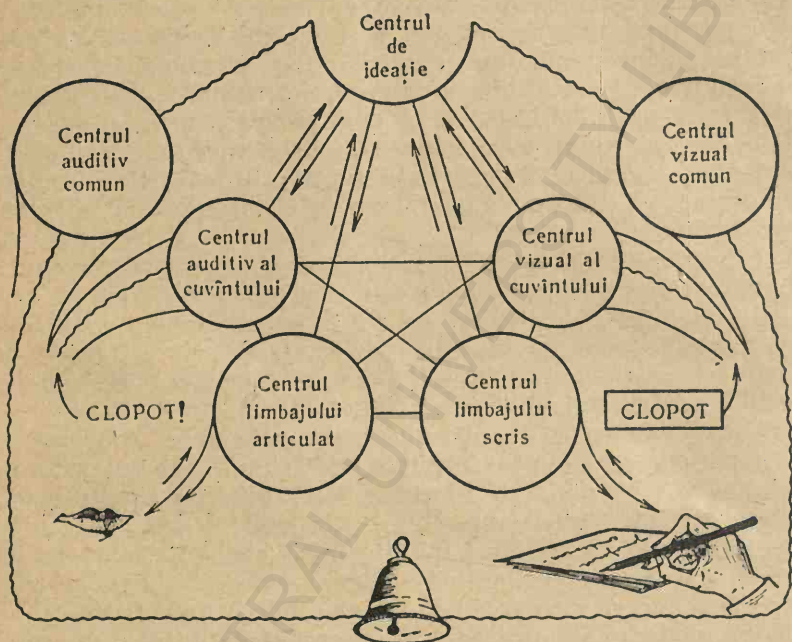

Fig. 1. Schema lui Charcot

(după H. Piéron, *Le cerveau et la pensée*, Paris, Alcan, 1923, p. 195).

epocii, ca și în interpretările rezultatelor obținute: de pildă în experimentul asociativ-verbal, în care nu interesa decît juxtapunerea mecanică a unui cuvînt lingă altul¹², indiferent de condițiile experimentale, de personalitatea subiectului, în sfîrșit de diverșii factori pe care îi vom analiza mai departe.

c) Corespondentul pe plan cerebral al întăririi asocierilor prin repetare îl constituie, după această doctrină, întipăririi anatomice cerebrale. Aspectul în aparență materialist — dar în fond mecanicist și materialist vulgar — a putut să inducă în eroare și a ținut pe mulți cercetători departe de observarea

realității vii a mozaicurilor funcționale din scoarța cerebrală, de sistematizările dinamice pe care le va sublinia mai târziu I. P. Pavlov.

O excitație va urma calea cea mai puțin rezistentă, adică aceea în care există anatomic o diră mai profundă, pentru că a fost parcursă mai multă vreme. Aceste canalizări permanente, preexistente deci excitației, exercitînd constrîngerea unor mașinării complicate, și pentru care au fost desenate chiar „hărți“ cerebrale speciale, asigură legături materiale durabile între diverșii centri cerebrali. Imaginile sălășluiesc în aceștia, sub formă de modificări imprimare unor elemente anatomice. Creierul este așadar compartimentat, fiecă frîntură, fiecă „facultate“, fiecă imagine avîndu-și rezervate celule speciale, în cadrul unor centri în care imaginile sînt depozitate¹³. Indicairea și delimitarea cu precizie topografică a acestor localizări permanente pe scoarța cerebrală au format o preocupare statornică a asociaționismului și înseamnă principala piatră de hotar dintre acest curent și reacția împotriva lui.

În istoricul problemei *localizării centrilor limbajului* pot fi distinse patru faze mai importante. Prima, de încredere în „centri“; apoi lupta împotriva acestei concepții, „sfărîmarea idolilor“ de către Pierre Marie; revenirea la localizări, dar cu rezerve de astă dată; și, în sfîrșit, părerea a acelora influențați de concepțiile referitoare la importanța „întregului“¹⁴.

„Părintele ideii localizărilor vorbirii“, cum îl numește Kussmaul¹⁵, este Gall¹⁶. Acesta, între 1807 și 1828, situase centrul limbajului — făcînd investigații privitoare la fiziologia lui — în lobul supraorbital al creierului și afirmase, convins, că dezvoltarea exagerată a acestui centru face ca ochiul să fie împins în afară. Continuîndu-i cercetările, elevul său, Bouillaud, afirma: „Lobii anteriori ai creierului conțin sediul organului limbajului articulat“¹⁷; pentru ca, în 1836, Marc Dax să precizeze că limbajul își are sediul în emisfera stîngă¹⁸. În sfîrșit, în 1861, Broca scrie cuvintele ce aveau să fascineze de atunci încolo un mare număr de savanți: „Integritatea celei de-a treia circumvoluțiuni frontale (și poate și a celei de-a doua) pare indispensabilă existenței facultății limbajului articulat“¹⁹.

După el, studiile în această direcție iau avînt, toți cercetătorii avînd ambiția de a descoperi un nou centru și fărîmînd „facultatea“ limbajului în „elementele“ ei. Fleury, Bastian, Wernicke, Kussmaul sînt numai cîteva dintre numele legate

de cîte o nouă „descoperire“. Se schițează scheme după care s-ar face asocierile între imaginile situate în diverșii centri; iar dintre acestea, schema care a avut cel mai mare succes este aceea a lui Charcot, prin care se indica un centru ideational, legat de diverșii centri ai vorbirii (patru, după el). Ceva mai mult, Stricker afirma, în 1885, că „sînt în regiunea limbajului centri proprii formării consoanelor sau vocalelor“²⁰ și — din aceasta se poate observa seriozitatea unora dintre aceste cercetări — se baza pe o metodă impresionistă pentru a afirma, de pildă, că într-adevăr limbajul își are centrul în emisfera stîngă: pentru că acolo „simțea ceva“ cînd gîndea în cuvinte²¹. Astfel se ajunge ca, în 1886, un Gilbert Ballet să fie entuziasmat de descoperirile făcute în cadrul localizărilor²² și să se meargă pînă la crearea hărților cerebrale²³.

d) De evoluția problemei localizărilor a fost legată și soarta cercetărilor referitoare la patologia limbajului, mai ales a *afaziei*. De altfel, aceste probleme s-au influențat reciproc, localizările stabilindu-se, treptat, pe baza studierii afaziilor.

Limbajul este tulburat atunci cînd e atins de o leziune unul dintre centrii săi; iar cum aceștia sînt diverși, și afaziile vor fi de mai multe feluri. Fiecare specie de afazie va corespunde tulburării unei anumite „părți“ a limbajului; de aceea, modul în care erau studiate și explicate afaziile este semnificativ pentru felul în care era considerat în asociaționism limbajul normal. Se presupunea, pe de-o parte, că limbajul este o „facultate“ deosebită, cu limite hotărîte față de celelalte „facultăți“²⁴: bolnavul pierdea limbajul, dar nu și inteligența, de pildă, care era altă „facultate“. Sau, chiar cînd vor fi notate în afazie și fenomene psihice neverbale, se va preciza că acestea sînt „tulburări secundare“ ale altor „facultăți“ psihice — voință, sensibilitate, gîndire²⁵: viața psihică era o sumă de funcții izolate²⁶. Pe de altă parte, se presupunea și puțința de a izola anumite funcții ale limbajului, între ele: se poate pierde, de exemplu, posibilitatea de a articula cuvinte, dar rămîne intactă, în întregime, de pildă aceea de a le auzi.

Diversele afazii au fost descrise treptat, o dată cu delimitarea diverșilor centri care pot fi lezați. Broca, primul, izolează *afazia motrice* sau *afemia* („pierderea amintirii procedurii de urmat pentru a articula cuvinte“²⁷): se pierde așadar numai funcția motrică a limbajului, aceea intelectuală

rămânînd intactă. Bastian, presupunînd și el existența unor tulburări parțiale, izolează *surditatea verbală*; iar Wernicke, separînd radical limbajul de gîndire, izolează *afazia senzorială* (bolnavi care pot articula, dar nu înțeleg, nu pot citi și scrie, deformează cuvintele)²⁸.

Deoarece există patru centri verbali, iar cuvîntul este „compus din patru elemente”²⁹, aceste patru operații constitutive, în care se putuse descompune funcția limbajului, pot fi tulburate separat și sînt localizate în teritorii distincte ale scoarței cerebrale³⁰. Afazia, după caz, va distruge ori va altera unul sau altul dintre aceste elemente ale cuvintelor, sau pe toate deodată; de aceea, ea poate fi descompusă în *afazie motrică*, *surditate verbală*, *căcitare verbală* și *agrafie*. Fiecare formă patologică era apoi descrisă cu tulburările ei separate: aceasta era metoda clasică³¹, aceea care explica afazia prin pierderea imaginilor verbale, datorită leziunilor unor anumiți centri.

Concepția aceasta domina în toate ramurile „științei limbajului”. Psihologii, de la Wundt³² la James³³ și Behterev³⁴, păreau să ia drept axiome explicările — așa de clare de altfel — asociaționiste. Aceste concepții se răspîndeau apoi prin contribuția fiziologilor³⁵ și a terapeuților afaziei, prin lucrări de „filozofie a limbajului”³⁶ și se popularizau prin pătrunderea lor în lexicoanele epocii, ca „*La Grande Encyclopédie*”³⁷.

e) Același punct de vedere atomist, mărturisit deseori în studierea limbajului, apărea și în alte domenii ce au legături cu el: în lingvistica generală, în lucrările de fonetică și de gramatică, în metodică limbilor străine, ca și în critica literară. Lingviștii se bazau, în genere, pe psihologia asociaționistă a lui Herbart³⁸. Dittrich, de pildă, pornea de la „elemente” — senzații, imagini — considerate izolat, și folosea din plin vocabularul și ideile vechii psihologii (ca „asocieri”, „apercepții”, „imagini psihice”³⁹); iar Van Ginneken, Sechehayé sau Darmesteter⁴⁰ recurgeau și ei la explicări asociaționiste, întîlnindu-se cu atîția alți lingviști⁴¹ din trecutul mai îndepărtat.

Această concepție se răsfrînge pînă și în cele mai mici detalii de specialitate: de pildă, însăși afirmarea constanței legilor fonetice, de către neogramatici⁴², nu era decît un aspect al încrederii în imuabilitatea formelor, indiferent de împrejurările în care apar. Limba este supusă unei analize,

care duce la concluzia că ea e o „reunire de cuvinte ce se descompun într-o temă și un sufix; tema e alcătuită din rădăcină și unul sau mai multe sufixe, iar rădăcina și sufixele, din unul sau mai multe sunete”⁴³. Ca atare, cuvîntul e o „aglomerare de sunete... aproape ca un polip”⁴⁴. În orice caz, unitatea principală a limbii era socotită cel mult cuvîntul. Un cercetător punea de altfel accente și mai pronunțate pe fărîmîțarea în elemente: „gradul de organizare și de stabilitate a unităților lingvistice e invers proporțional cu numărul fonemelor elementare ce compun aceste unități: astfel, articulația elementară e mai organizată și mai stabilă decît silaba, silaba decît cuvîntul, cuvîntul decît fraza”⁴⁵.

După această concepție, fraza nu putea fi decît ordonarea după un plan a unor materiale ce preexistă întregului, iar în consecință, cuvîntul era firesc să fie considerat izolat — și studiat ca atare —, așa cum îl găsim în dicționar. Cuvîntul avea astfel, față de frază, o existență independentă, iar în privința alcătuirii lui, era socotit drept o sumă de sunete, autonome și ele⁴⁶.

Foneticienii discutau și ei despre „imagini”, despre „facultatea limbajului”⁴⁷, despre „elemente” — sunetele izolate⁴⁸ —, care îi interesau în primul rînd și de la care porneau, pentru ca apoi să indice, printr-o „teorie a combinării” („Kombinationslehre”)⁴⁹, modul lor de legare.

În conformitate cu această concepție a fărîmîțării, se explica de pildă cititul în felul următor: „Nu putem citi decît literă cu literă, silabă cu silabă”, spunea Stricker⁵⁰ și afirmase Grashey⁵¹. Iar Buyssens — în cadrul unei teorii asupra originii limbajului — va scrie: „Impresia retiniană provocată de fiecă literă declanșează cîte un gest convențional, învățat de om. Șirul lor produce vorbirea interioară, care declanșează gesturile lucrurilor”⁵². Urmînd deci acestui lanț vizual, se crea întregul, din elemente.

Procedeul atomist se oglindea și în metoda „clasică” a învățării unei limbi străine: demontînd, pe cale indirectă, mecanismul limbii în elementele cele mai mici, adică dînd cuvintele unul cîte unul, traduse, precum și reguli pentru a le uni.

1.2. Critica vechilor concepții și avaturile structuralismului idealist. După entuziasmul puzderiei de scheme referitoare la localizări și la

afazii, la un moment dat cercetătorii încep să devină mai circumspecți în concluziile lor. Se fixează chiar o dată precisă, care a prilejuit fie mici transformări, fie atitudini polemice și constructive împotriva doctrinei centrilor de imagini: și anume, anul 1906, când Pierre Marie protestează contra vechilor idei. Acesta nu este însă un fapt sporadic, unic, apărut nu se știe cum, ci este legat de tendințe asemănătoare din acea epocă: atomismul și asociaționismul simplist și rigid nu mai mulțumeau. Își face loc îndoiala dacă totul se reduce la element, existență de sine stătătoare: urmărindu-se „asocierile“, se observase că „grupările de elemente“ aduc ceva nou, prin faptul reunirii lor într-un întreg. Apare o stare de tranziție, de reacție și totodată plină de contraziceri: idei care ulterior vor fi preluate de concepțiile structuraliste stau alături de cele mai învechite explicații și formule.

a) Încă înainte de a se începe reacția propriu-zisă față de asociaționism, W. Wundt a încercat să combată — prin atitudinea luată împotriva atomismului intelectualist al lui Herbart — teoria fragmentării vieții psihice. Wundt a insistat mult asupra principiului „sintezei creatoare“ (sau al „rezultantelor creatoare“), în virtutea căruia elementele se combină, dând naștere unor neîncetate sinteze; acesta imprimă un dinamism vieții psihice și conduce toate procesele „spirituale, de la cele mai simple senzații la cele mai înalte procese intelectuale“⁵³. Deși acest principiu era menit să înlocuiască teoria simplei sumativități a proceselor psihice, totuși concepția lui Wundt — care a exercitat o influență destul de mare asupra unora dintre psihologi — nu se deosebea prea mult de asociaționism și nu arăta cu claritate în ce ar consta această „sinteză creatoare“, care în fond era concepută idealist, ca o activitate internă, de fiecare moment, a psihicului, independent de realitatea obiectivă externă.

b) Atmosfera începutului secolului al XX-lea e impregnată de rechizitoriul făcut de Henri Bergson asociaționismului, chiar din ultimii ani ai veacului precedent. Dacă medicul Pierre Marie a avut o mai directă influență asupra cercetărilor privitoare la limbaj, pe când Bergson, filozof, nu-și putea întinde influența în sfere mai întinse și mai ales în aceea a clinicienilor, totuși poate că Marie a fost înruiat, cel puțin indirect, de Bergson.

În primul rînd, Bergson face o critică a asociaționismului (facilitată de carențele acestui curent mecanicist), pentru ca apoi să dea — în cadrul unei teorii personale idealiste, tributară, totuși, „miturilor psihologiei clasice“ (G. Politzer)⁵⁴ — o explicare vădind tendințe asemănătoare viitoarelor concepții structuraliste în ceea ce privește limbajul. Pornind de la un punct de vedere idealist, de negare a bazei materiale a psihicului, el se declara împotriva doctrinei localizărilor, a teoriei mereu mai complicate a afaziei, care, după cum afirmase chiar în *Matière et mémoire*⁵⁵, trebuia să fie revăzută.

Amintirile, spunea el, nu stau în creier ca niște clișee, care ar dispărea cînd elementele anatomice sînt alterate. Dacă fiecă impresie ar lăsa o amintire care să se înregistreze mecanic, ar trebui să avem milioane de amintiri; și apoi, prin ce capriciu — presupunînd de pildă că pentru fiecă impresie deosebită a aceluiași cuvînt, spus de voci diferite, am avea imagini deosebite, care se îngrămădesc în creier — se alege una singură, o anumită imagine, și de ce neapărat aceea? A arăta că se inserează în mod mecanic o amintire printre altele nu înseamnă așadar a explica viața psihică⁵⁶.

Teoria sa, idealistă și lipsită de baze concrete, cuprinde unele sugestii care nu explică totuși. Concepția unui întreg, a corpului ce reacționează total, sau, în locul unei leziuni care ar distruge anumite părți, ideea tulburării întregului organism, fapt care influențează și asupra părților: sînt cîteva dintre ideile sale, care aruncă lumini noi asupra limbajului. Bergson preconizează — pe baze speculative și metafizice — ideea unei organizări anterioare elementelor ce trebuie să se organizeze, ideea unui tot anterior părților și a trecerii de la tot la părți printr-o lucrare de descompunere, pentru comoditatea vieții practice: astfel încît nu asocierea, ci o disociere este faptul primitiv⁵⁷.

c) Aproape în același timp cu Bergson, un gînditor tot atît de înverșunat împotriva asociaționismului și autor al unor opere cu orientare de asemenea idealistă, ca și aceea a filozofului francez, dar punînd accente mai tari cu privire la limbaj și organizîndu-și chiar un sistem de gîndire în jurul ideilor referitoare la el, este Benedetto Croce. „Expresia e un întreg indivizibil — scria el în 1900, adăugînd îndată ideea care denotă poziția sa idealistă —, în care substantive, verbe sînt *abstracțiuni create de noi* (subliniat de noi, T.S.-C.), dis-

trugînd singura realitate lingvistică, și anume propoziția⁵⁸. Reacționînd împotriva celor ce puneau preț pe cuvintele izolate, Croce arăta că limba nu este echivalentă cu dicționarul, adică „un cimitir de cadavre mai mult sau mai puțin abil îmbălsămate”⁵⁹. Totodată, el susținea ideea că limbajul poartă pecetea întregii individualități a vorbitorului⁶⁰.

d) În atmosfera creată în parte de critica făcută de Bergson, este mai ușor de înțeles reacția lui Pierre Marie, care, arătînd în 1906 că sînt posibile atît afazia motrice fără leziunea circumvoluțiunii a treia frontale, cît și leziune fără afazie⁶¹, ataca doctrina clasică a localizării limbajului în centri, a imaginilor verbale, ca și descrierea tipurilor „clasice” de afazie. Marie ajungea la concluzia că există o singură afazie, care nu constă însă numai dintr-un deficit senzorial — ținînd de distrugerea unor centri de imagini senzoriale —, ci este o tulburare intelectuală, legată de inteligență, iar nu de exercitarea mecanică a limbajului: „Este la afazici ceva mult mai important și mult mai grav decît pierderea sensului cuvintelor; este o diminuare foarte pronunțată a capacității intelectuale în general”⁶² (tulburările de pronunțare propriu-zise, Marie le clasa sub numele de *anartrie*).

Ceea ce rămîne mai interesant din critica făcută de Marie este faptul că el combătea concepția referitoare la imagini, la centri speciali pentru anume elemente ale limbajului și că — negînd în afazie aglomerarea numai de deficite senzoriale — dorea să demonstreze că limbajul este atins în totalitatea sa și indica necesitatea de a se privi boala ca întreg.

Deși datorită reacției lui P. Marie se făcea un prim pas în înlăturarea unor erori atomiste, totuși el rămînea un asociaționist de tip vechi; totodată, privind afazia numai ca o tulburare de ordin intelectual, Marie risca să nu mai observe complexitatea acestei probleme. Încrederea fusese însă zdruncinată, iar doctrina localizărilor trebuia să fie — după expresia lui Brugia — cel puțin „revizuită”. Unii neurologi — pentru care raportul dintre limbaj și activitatea cerebrală era evident — negau posibilitatea unor localizări precise și unilaterale: de pildă Von Monakow, care arăta, în 1914, că limbajul fiind o sistematizare foarte complexă a excitațiilor și a mișcărilor, nu i se poate atribui nici o localizare cerebrală: el presupune activitatea întregului creier⁶³.

e) Cei mai mulți cercetători, continuînd să creadă în localizări⁶⁴, încercau să ajungă la compromisuri. Piéron, de pildă, nu se mai socotea adeptul „asociaționismului linear“, din „schemele simpliste“ ale predecesorilor, ci pentru el lucrurile s-ar petrece tot potrivit unor asocieri, dar „mai complexe“ și de tipul unei rețele de centrală telefonică⁶⁵. Centrilor în care ar fi localizate imagini, li se substituie ideea unor „teritorii-bloc“, în care sînt localizate funcții coordonatoare, prin ele trecînd căi asociative. Același lucru îl arăta și Tournay: că se pot stabili pe scară cerebrală localizări circumscrise, ale unor anumite funcții, dar că este greu să se determine ce se poate localiza în asemenea limite și că e prudent de aceea să nu se atribuie acestor teritorii decît localizări foarte largi⁶⁶.

Caracteristice acestei a doua faze a asociaționismului deghizat sînt încercarea de compromis și oscilarea între tendințe contradictorii: încep acum să-și facă loc ideile care se vor contura puțin mai tîrziu — folosind însă încercări rămase o vreme necunoscute sau fără influențe⁶⁷ — sub numele de „Gestaltpsychologie“.

Unii dintre aceia care au reacționat împotriva asociaționismului rigid, schematic și artificial, continuînd să fie asociaționiști în fond și să se folosească de vechii termeni, și-au creat sisteme de gîndire menite să înlocuiască grupările asociative cu „sinteza“⁶⁸, în care elementele și-au pierdut individualitatea lor. Se combătea asocierea ca mecanism pur, fiind socotită un act inferior, deosebit de procesele superioare, care operează prin sinteze mentale. Acela care își sistematizează mai coerent ideile în această privință este Pierre Janet. Făcînd deosebirea între simpla „asociere de idei“ (juxtapunere mecanică de cuvinte, pentru că ele au făcut odată parte din același întreg) și „sinteza mentală“ (care caută să lege două formule, să facă o nouă acțiune unică), el conchidea că limbul este o operație sintetică⁶⁹.

Tendința aceasta — alimentată de atîtea surse: Bergson, Marie, Croce, iar ulterior Gestalttheorie —, de a pune în lumină importanța unității, era servită tot de vechile mijloace asociaționiste. Pentru că, tot așa cum Tournay afirma despre creier că nu este un simplu „agregat“, dar că este o „colonie“, o societate de *elemente*⁷⁰, tot astfel și Janet pornea de la elemente: alegoriile lui — „coșul“, „sfoara“ („le panier“, „la ficelle“) — presupun existența primară a unor „elemente“

care sînt apoi „adunate”. Amestecînd și el atomismul cu ideea unității, Janet arăta că adevăratele „elemente” ale limbajului sînt nu cuvintele, ci formulele verbale compuse din mai multe cuvinte⁷¹.

De altfel, toate lucrările de după 1920 par să oscileze între tiparele prin care autorii lor — formați în epoca în care domina asociaționismul — se obișnuiseră să gîndească și să se exprime, și noile idei care începeau să se afirme din ce în ce mai insistent. Crearea unei psihologii unitare a limbajului a fost împiedicată de contradicțiile interne ale acestor teorii, în care asociaționismul este combătut mai mult sau mai puțin explicit, pentru ca, în același timp, să se recurgă la explicări bazate pe „asocieri”⁷², pe „imagini”, pe „facultăți” ori pe „elemente”⁷³. Ticuri și reziduuri asociaționiste abundă chiar în lucrările unuia dintre cei mai cunoscuți specialiști în problemele psihologiei limbajului de după 1920, Henri Delacroix⁷⁴, și pot fi întîlnite pînă azi, rămase mai degrabă sub formă de „clișee”⁷⁵.

f) Vechea doctrină a afaziei, ținînd în primul rînd reparația „centrilor”, pune accent mai ales pe latura anatomică, iar nu pe realitatea vie, adică pe diversitatea cazurilor și a situațiilor. Un pas însemnat avea să fie făcut, în această direcție, prin Henry Head. Contactul direct cu realitatea clinică a dus la observarea mai atentă, mai științifică și aproape totală a limbajului, adică la notarea faptului patologic în ansamblu.

Henry Head va fi înrîurit în cercetările sale asupra afaziei mai ales de savanți din trecutul mai îndepărtat, care sînt descoperiți acum. Între ei, cel mai însemnat e Hughlings Jackson⁷⁶, ale cărui articole asupra afaziei — dintre 1864 și 1893 — le reeditează Head în 1915. Dovedind îndrăzneală față de epoca în care scria, Jackson arăta că în afazie nu poate fi vorba de distrugerea unui centru, ce ar duce la pierderea „imaginilor”: un bolnav fără limbaj nu e un bolnav lipsit de cuvinte, pentru că bolnavii săi erau în stare să folosească uneori cuvinte, pe care nu le puteau emite însă la cerere, tot așa cum un afazic nu putea de pildă să scoată limba cînd i se cerea, dar o mișca pentru a-și lua o firimitură de pe buze. Jackson conchidea că în afazie sînt atacate aspectele voluntare ale vieții psihice, rămînînd numai acelea inferioare sau automate. Dar, afară de faptul că era împotriva imaginilor verbale, Jackson

mai susținea o idee interesantă, prin care explica afazia. Patologia limbajului e patologia activității voluntare și a activității mentale în genere și iată de ce: limbajul se compune nu din cuvinte, pur și simplu — un șir de cuvinte nu spune nimic —, ci din cuvinte legate unele de altele în anume fel, unitatea fiind propozițiunea. Cum aceasta implică o atitudine a individului, un act voluntar, rezultă de aci că bolnavul nu poate forma noi propozițiuni cu litere, semne etc. — pe care le posedă totuși —, pentru că are un deficit de ordin volițional: îi lipsește puțința de a sistematiza voluntar cuvinte în propozițiuni.

Henry Head⁷⁷, neurolog, a pus de acord aceste idei cu datele mai noi oferite de observații clinice îndelungate, ale căror concluzii le publică în 1920. Un pas fusese făcut prin considerarea afaziei ca boală a unui întreg, iar nu ca tulburare de centri speciali; iar un alt pas, atunci când limbajul fusese încadrat în întregul vieții psihice, prin sublinierea legăturii lui cu alte funcții, ca gândirea, voința etc. Head pășește mai departe, arătând că nu există o funcție a limbajului, ci că un ansamblu de funcții colaborează în vederea realizării acestui proces; de aceea, trebuie deosebite în limbaj acțiunile mai multor etaje ale gândirii, pe care le disociază leziunile, după grad. Tulburările afazice se întind dincolo de limbajul propriu-zis, pentru că, o dată cu vorbirea, bolnavul pierde și posibilitatea efectuării altor acte. Head arăta că observările nu s-au făcut corect pînă la el: se spunea, de pildă, că atunci cînd i se dă afazicului o lingură, el nu o numește, nici nu știe la ce servește ea. Neurologul englez, însă, l-a așezat pe bolnav la masă, cu șervetul la gît, cu o farfurie reală cu supă în fața lui și s-a putut vedea că acum el folosea lingura. Iar afazicul pus în fața ușii cu un ciocan în mînă putea să bată un cui, pe cînd altfel nu știa la ce e bun ciocanul. Head nu trage însă concluziile pe care le-am aștepta, ci conchide numai că se pierde operațiile simbolice — act fundamental al gândirii —, operații dintre care face parte și limbajul. Meritul lui Head este totuși acela de a fi arătat modul în care trebuie făcute observațiile privitoare la afazie și de a fi indicat o metodă care va avea înîruiere asupra cercetărilor ulterioare.

g) În afară de cîteva experiențe⁷⁸, de aluzii fugare — unele referindu-se mai degrabă la percepții, iar nu la limbajul pro-

priu-zis⁷⁹, altele nemarcînd un aport deosebit⁸⁰ — și, mai ales, de contribuția referitoare la afazie a lui Gelb și a lui Goldstein⁸¹, psihologia „gestaltistă“ (Gestaltpsychologie) — cel puțin în faza ei europeană⁸² — nu s-a ocupat în special cu problema limbajului⁸³, pentru a grupa ideile și cercetările într-o nouă teorie a acestuia: sistematizarea o vor face mai târziu unii lingviști care vor prelua ideea de „structură“ în sensul de întreg determinant al părților — între care se află relații reciproce — și de formă mai degrabă fixă, statică.

Psihiatrul K. Goldstein și elevul lui Stumpf, A. Gelb⁸⁴, au studiat cazurile de afazie ale unor răniți din războiul trecut. Goldstein⁸⁵ arăta dintru început că greșelile anterioare se datoraseră unor eronate observări ale cazurilor patologice și unor explicări date pe baza unei *analize incomplete* a patologiei. Se pleca de la fapte detașate, interpretate izolat: bolnavul nu mai poate vorbi, sau nu mai poate înțelege ce i se spune, iar altul nu mai izbutește să citească ori să scrie. Dar, spunea Goldstein, fenomenul patologic trebuie înțeles ca un *symptom revelator al structurii modificate a personalității bolnavului*. Trebuie comparate mereu acțiunile cu personalitatea totală și cu situația particulară a momentului, lucru care nu a fost înțeles, atîta timp cît a fost considerată viața organismului ca un ansamblu de funcții particulare, relativ independente unele de altele. De obicei, autorii se mulțumeau să constate că bolnavii îndeplineau ori nu cutare sau cutare operație, ajungîndu-se astfel la stabilirea greșită a capacității ori a incapacității bolnavului. (Chiar atunci cînd o manifestare este corectă ca efect, ea poate însemna totuși o modificare față de normal: e posibil ca afazicul să ajungă la această reacție pe altă cale decît pe aceea normală.) Iată de pildă un bolnav care uneori nu poate numi obiecte: psihologia asociaționistă ar fi conchis, plecînd de la observarea superficială, incompletă, și punînd faptul în legătură cu modul ei de explicare, că bolnavul a pierdut „imaginile verbale“ sau că sînt lezate „căile de asociere“. Dar iată că același bolnav folosește uneori cuvintele care păreau să-i lipsească, pe care deci *nu le putea emite în anumite împrejurări*. Un bolnav studiat de Goldstein trebuia să denumească o cutie (germ. „Schachtel“). Afazicul a încercat, dar a fost nevoit să renunțe, conchizînd: „Ich weiss nicht wie die Schachtel heisst“ („Nu știu cum se numește cutia“)⁸⁶.

Pe de altă parte, Gelb și Goldstein, pornind de la ideea omului total, conchideau că afazicii trebuie să fie examinați nu numai din punctul de vedere al capacității lor verbale, pentru că tulburarea verbală nu se explică decît pătrunzînd în atitudinea generală a bolnavului, în structura lui fundamentală⁸⁷: „Adevărata îndatorire a cercetării patologiei limbajului începe acolo unde încetează studiul exclusiv al limbajului”⁸⁸. De aceea, cei doi cercetători au studiat amnezia culorilor la un rănit care — o dată cu pierderea numelui culorilor — dovedea și tulburări mai complexe (bolnavul putea pronunța numele culorilor, dar nu știa să le folosească: nu mai cunoștea *sensul* unor cuvinte, ca „roșu”, „verde” etc.). Gelb și Goldstein conchideau că nu există tulburări diverse ale diferitelor facultăți, așa cum se credea, ci este vorba de o modificare fundamentală, cu simptome variabile, după cîmpul de activitate observat⁸⁹. Dacă în plan teoretic se poate trata separat despre tulburările mijloacelor de expresie verbală, nu trebuie să se uite că toate acestea nu pot fi izolate de celelalte fenomene psihice cu care apar legate⁹⁰. Tulburarea limbajului este așadar o manifestare specială a unei modificări generale ce afectează întreaga ființă, în urma dezorganizării pricinuite de o leziune⁹¹.

O mare parte dintre concepțiile contemporane referitoare la afazie și în genere la anatomo-fiziologia corticală a limbajului sînt un ecou îndepărtat al reacției împotriva vechii teorii a imaginilor localizate anatomic în centri cerebrali, dar și a vechilor metode de examinare a bolnavilor⁹². Fie că este vorba despre cercetători care s-au format în primele momente ale reacției — ca A. Ombredane —, fie că este vorba de aceia aflați în directă legătură cu structuralismul actual mai ales în atmosfera influențată de gestaltism, din America —, fie că s-au preluat idei devenite comune, mulți teoreticieni ai afaziei și în genere ai fiziologiei cerebrale au ajuns nu numai la repudierea localizărilor statice, anatomice, dar și la o negare a existenței unor „zone” mai largi de localizare, de unde s-a desprins apoi concluzia neștiințifică, nejustificată de datele experimentale, a reacției creierului ca întreg⁹³, deschizînd astfel drumul către teoriile „echipotențialității”. A. Ombredane, de pildă, preciza, în lucrarea sa mai recentă despre afazie, nu numai că nu există un centru intelectual al limbajului, ori zone senzori-motorii sau zone ale memoriei, dar că există numai circuite „deschise” (prin care se asigură legătura între un recep-

tor senzitiv și un efector motor) și „închise“ (în care impulsul nervos, se distribuie, pentru a reveni apoi la el însuși)⁹⁴. Ceva mai mult, unii fiziologi au ajuns pînă la adoptarea unei poziții extremiste, la o metafizică separare a funcțiilor de un substrat material cerebral. În directă legătură cu concepția gestaltistă (discutîndu-l de altfel pe Köhler), K. Lashley, de pildă, credea în posibilitatea unui curent difuz de excitație prin țesutul nevos și susținea independența funcției de detaliile structurale ale creierului⁹⁵.

Drumul urmat pînă la apariția acestor concepții extremiste a fost lung și sinuos. De la observarea faptului că nu există elemente izolate în limbaj, ci numai „grupări“ ale lor, s-a trecut la constatarea superiorității acestora — în sensul calitativ al importanței lor. Apoi s-a pășit la afirmarea primordialității lor în sens cronologic — întregul precedînd părțile. Și, în sfîrșit, s-a ajuns la negarea existenței reale a elementelor, care ar fi numai un rezultat al analizei artificiale; sau, ca o altă extremă (care poate fi notată în lingvistica structuralistă), a apărut tendința de a nu se lua în considerare decît legăturile interne, „relațiile autonome“ ale „structurii“.

h) Același fenomen, de dezvoltare treptată a unor concepții structuraliste extremiste, poate fi observat și în studiile care tratează mai direct despre limbaj — fie din punct de vedere psihologic ori filozofic, fie mai ales pe plan lingvistic.

Dacă în psihologia din ultimii 25 de ani problema limbajului a fost mai puțin discutată — în afara behaviorismului sau a altor subcurențe americane — în cadrul unor lucrări de sinteză și al unui sistem unitar⁹⁶, în schimb în lingvistică s-au conturat concepții de ansamblu, unele foarte combative, ca structuralismul, și — pe alt plan, care va fi discutat mai departe — semanticismul, aționalismul.

Se spune de obicei că obirșia structuralismului din lingvistică o constituie *Cursul de lingvistică generală* al lui F. de Saussure, care a susținut ideea că limba este un sistem și că este necesar, din punct de vedere metodologic, să se pornească de la sistem, spre a se analiza apoi elementele⁹⁷. Dar, în mare măsură, atît școala fonologică⁹⁸ (din care s-a desprins apoi o disciplină specială a lingvisticii, fonologia, pe cînd curentul ca atare a devenit de fapt școala structuralistă din Praga), cît și structuralismul american sau cel vest-european⁹⁹ (mai ales danez)¹⁰⁰ ori sinteza făcută de K. Bühler¹⁰¹ (pe baze și cu intenții ling-

vistice, nu atât psihologice), ori, în sfârșit, diferite lucrări¹⁰² — unele de mari proporții, ca aceea a lui Gemelli¹⁰³ —, care s-au încadrat mai mult sau mai puțin în curente bine definite, au fost adânc influențate — cel puțin la origine — de „gestaltism“. De aceea, deși structuralismul actual din lingvistică nu se mai preocupă de vechile probleme ale combaterii asociaționismului atomist, el constituie totuși un ultim reflex al aceleiași dispute dintre adepții „întregului“ și aceia ai „părților“, din primele decenii ale secolului al XX-lea.

Structuralismul actual — în diversele lui aspecte, dar mai ales în acela danez și american¹⁰⁴ — susține că obiectul lingvisticii trebuie să fie nu faptele concrete de limbă, ci relații libere de contingența cu orice experiență, și reduce de fapt însăși limba la un sistem de relații „pure“¹⁰⁵. L. Hjelmslev, promotorul școlii structuraliste daneze — a cărui concepție este de fapt una dintre cele mai răspândite mai ales în structuralismul european —, preconizează o lingvistică independentă de orice experiență și dă preponderență metodei deductive¹⁰⁶.

Unele ramuri extremiste ale structuralismului nu numai că preconizează separarea limbajului de gândire — aspect pe care îl vom discuta mai departe —, dar ajung chiar la un impas în însuși sistemul lor de gândire, prin negarea existenței unei structuri — sau a unei structuri care să cuprindă *mobilitatea* vocabularului în domeniul semnificațiilor¹⁰⁷.

Înțelegând structura — în acord cu vechea concepție gestaltistă — ca un dat rigid, fix, nedeterminat de experiență și nesupus dinamicii dialectice, care implică variație și contradicții¹⁰⁸, concepind limba ca un sistem închis în sine și întorcându-se în cercul vicios al unor „modele“ sau prototipuri abstracte, unele curente structuraliste extremiste exclud principial din interpretare aspectul psihologic al limbii și se depărtează metodologic — repudiind inducția — de „faptele de limbaj“. Aceste curente ale structuralismului actual, pornite, în intenția originară, de la o idee fructuoasă și făcând unele observații de detaliu interesante, merg astăzi pe drumul steril al speculațiilor care pierde din vedere obiectul de studiu real — și anume, limba vie; ca atare, în afara citorva sugestii, prea puține dintre speculațiile structuraliste în forma în care se prezintă — ca referiri la o limbă desprinsă de actul viu, concret, fluid și proteic al comunicării umane — pot interesa psihologia limbajului.

1.3. Ideea importanței ansamblului (sau a „contextului“ ori a „situației“, a „întregului“, a „sistemului“ ori chiar a „structurii“) în limbaj nu constituie însă o caracteristică numai a concepțiilor „gestaltiste“ psihologice sau a „structuralismului“ în genere, așa cum s-a crezut de multe ori. (De altfel, după cum preciza recent O. S. Ahmanova, „nu orice interes pentru structură înseamnă structuralism“¹⁰⁹).

Această idee apare cu o deosebită pregnanță în istoricul problemei limbajului și poate fi urmărită în concepțiile cele mai diverse; mai mult sau mai puțin conturată, și susținută fie de argumentări speculative idealiste, fie de fapte concrete sau de justificări teoretice materialiste. De aceea, ne va interesa de astă dată soarta acestei idei nu prin prisma unei reacții față de asociaționism sau a evoluției către structuralismul actual, ci o vom urmări în lucrările unor autori diferiți — unii independenți de vreun curent — și mai ales vom căuta să o relevăm chiar la aceia care s-au situat în afara unor curente structuraliste.

a) Vom urmări mai întâi această idee la cercetători aparținând unor diverse concepții, iar apoi la aceia conduși de concepția materialist-dialectică și istorică.

Ideea referitoare la importanța „întregului“ în limbaj (care adesea apare sub forma idealistă a exagerării rolului întregului și a negării rolului componentelor) s-a prezentat îndeosebi sub două aspecte: fie sub acela al sublinierii ansamblurilor — a frazei mai ales —, care își impun caracteristicile lor părților componente, fie sub acela al studierii limbajului ca proces unitar și totodată — spre deosebire de teoria „facultăților“ izolate — ca un fenomen de ansamblu al vieții psihice, ca manifestare a întregului individ sau — în unele concepții — ca oglindire a condițiilor externe, a unei întregi situații și în primul rînd a societății.

Sub diverse influențe — a lui Platon¹¹⁰ și Aristotel¹¹¹, a lui Heraclit¹¹², a lui Hegel¹¹³, a unor clasici francezi¹¹⁴ —, secolul al XIX-lea punctează doctrina limbajului cu afirmarea ideii de totalitate. Apariția filozofiei marxiste a avut o influență hotărîtoare pentru orientarea științifică a studiilor lingvistice și psihologice în domeniul corelației dintre element și ansamblu, îndeosebi prin accentuarea legăturii dintre limbă și societate și dintre limbă și gândire¹¹⁵.

Ideea că limbajul este o manifestare a întregului individ apare, răzleț, de timpuriu. Debutul cel mai interesant îl face W. von Humboldt, cu care, după afirmația lui Steinthal, a început „filozofia limbii“ („Sprachphilosophie“¹¹⁶). Pentru Humboldt, limbajul era expresia omului în întregime, născută nu numai din nevoia de comunicare, dar și dintr-o necesitate internă, de dezvoltare a forțelor spirituale: o putere modelatoare imprimă deci caracteristica sa expresiei, așa încît fiecare „element“ al limbii este parte dintr-un întreg și e influențat de acesta¹¹⁷. Mai tîrziu, Whitney va descrie limba ca pe un corp organic: nu simplu agregat de părți similare, ci un complex de părți legate între ele și care cooperează¹¹⁸. Pentru Wundt, limbajul era un ansamblu vast, din care fac parte și gesturile; iar acestea, ca și articulările vocale¹¹⁹, sînt un efect al faptului că la origine întregul corp a luat o atitudine în fața unui obiect, imitîndu-l. Iar Ernest Renan, tratînd despre problema originii limbajului, arăta că acesta a fost „creat de toate facultățile umane, acționînd spontan și în ansamblul lor“ și că „nu s-a constituit prin juxtapuneri succesive, ci prin evoluția unui germen conținînd principiul tuturor dezvoltărilor sale ulterioare, deoarece spiritul omenesc nu și-a căutat facultățile una după alta“¹²⁰. În sfîrșit, mai tîrziu, o lucrare ca aceea a lui Paget, ilustrînd ideea extremistă că gesturile constituie aspectul cel mai important al limbajului¹²¹, va atrage atenția asupra unor aspecte mai puțin luate în seamă de obicei, ale expresiilor comunicative¹²².

În locul atitudinii unora dintre lingviștii veacului trecut, care considerau limbajul ca avînd o „viață“ proprie, în afara persoanei care îl folosește, alții socoteau, pe de o parte, că limbajul este strîns legat de individ¹²³, iar pe de alta, că „focul sufletului străbate prin limbă“¹²⁴. De unde concluzia că limbajul poate constitui o mărturie a caracterului cuiva și a împrejurărilor în care se manifestă acest caracter¹²⁵. Drept consecință, începe să se preconizeze, ca o mai corectă metodă de cercetare a limbajului, luarea în considerație a variațiilor după individ¹²⁶ și chiar a nuanțelor afective¹²⁷. Studiarea intonației, a aspectului așa-zis „muzical“ al vorbirii, nu putea fi decît o consecință a considerării limbajului „viu“, variabil deci, și a intrat treptat în lucrările unora dintre lingviști sau dintre foneticieni¹²⁸.

Preocuparea de a studia limbajul în legătură cu ansamblul vieții psihice se vedește prin observarea nu numai a diverselor aspecte ale limbajului în conexiune unele cu celelalte, dar și a relațiilor limbajului cu alte procese, în special cu gândirea (problemă de care ne vom ocupa mai departe). De asemenea, s-a preconizat studiul limbajului copilului în legătură cu acela al afazicului sau cu acela al popoarelor aflate la niveluri diferite de civilizație¹²⁹, pentru înțelegerea sistemului acestui fenomen prin compararea diverselor sale stadii și forme.

O altă direcție s-a îndreptat către urmărirea legăturii limbajului cu un ansamblu și mai vast, „societatea”, mai întâi prin aluzii răslețe¹³⁰ sau prin cercetări practice, îndeosebi dialectale, de istorie a limbii sau etnografice¹³¹, care scoteau în relief legătura dintre faptul de limbă și colectivitatea în care apărea. Sub influența sociologiei idealiste a lui Durkheim se va crea și în lingvistică un curent, determinat de F. de Saussure, care pe de-o parte va afirma legătura dintre limbă și societate¹³², iar pe de altă parte, totuși, pornind de la atitudinea inconsecventă a lui De Saussure în această direcție, le va disocia în mod metafizic, prin ruperea „vorbirii” de „limbă”.

În afară de studii sporadice, apărute din direcții diferite, cu privire la această problemă (ca teza de doctorat a lui V. Bröndal sau o lucrare mai vastă a lui A. Sommerfelt¹³³), cercetări de amănunt au pornit în special din direcția metodică inițială de J. Trier¹³⁴ (nu discutăm aci lucrările situate pe poziții marxiste¹³⁵).

Dacă aceste cercetări sînt totuși destul de numeroase cînd este vorba de legătura dintre limbă — tratată pe plan lingvistic și mai ales sub aspectul semantic¹³⁶ — și societate, studiile de detaliu sînt mult mai rare cînd ne referim la raportul dintre limbaj — considerat din punct de vedere psihologic — și societate, sau, mai concret, dacă ne referim la oglindirea în limbaj a determinantelor sociale ale persoanei. În această direcție, lucrarea lui Wundt — care încadra studiul limbii în vasta lui operă despre „psihologia popoarelor” (*Völkerpsychologie*) — a marcat un moment important, însă astăzi depășit. Făcînd abstracție de școala sovietică, studiile de psihologie a limbajului sau de principii generale cu privire la limbaj din secolul al XX-lea s-au preocupat mai puțin de studiul aprofundat al determinărilor sociale ale limbajului, cu excepția unor lu-

crări de limbă franceză în special (de ex. *Le langage*, a lui J. Vendryes), influențate de școala lingvistică saussuriană sau direct de sociologie. În mare măsură, neglijarea factorului social provine din faptul că multe cercetări țin de anumite direcții behavioriste sau de diverse curente care preconizează studierea faptelor numai dintr-un punct de vedere „pur lingvistic” (ca de pildă curente ale structuralismului lingvistic actual, indiferent la contingențele externe ale limbii sau considerînd că ele ies din domeniul propriu-zis al lingvisticii¹³⁷). Articolul din *Enciclopedia Psihologică Harriman* despre psihologia limbajului — articol scris de G. K. Zipf¹³⁸ — menționează, de pildă, foarte sumar factorul geografic ca una dintre determinantele limbajului și abia în treacăt sînt amintiți „factorii social-economici” (ilustrați printr-un exemplu de ordin beletristic și anume acela al eroinei din piesa lui Bernard Shaw, *Pygmalion*).

Pe de altă parte, celălalt aspect al ideii amintite — și anume afirmația că în faptele de limbaj domină întreguri, ca frazele de pildă, față de cuvinte —, aspect ilustrat la început tot de Humboldt¹³⁹, își face loc de asemenea, adesea apărînd alături de idei atomiste, ca sublinierea importanței „elementelor”. Această idee are încă de la Humboldt o dublă origine: pe de o parte, arătîndu-se drept izvor al limbajului întreaga personalitate, urma ca fiecare cuvînt să fie impregnat de nuanțe date de ea; iar pe de alta, ideea era o consecință a concepției „formei interne”, a gîndirii care o „ia înaintea” desfășurării mecanismului verbal, organizînd expresia¹⁴⁰.

Aceste idei străbat deseori lucrările privitoare la limbaj din secolul al XIX-lea. Steinthal arăta de pildă că în limbaj apare fiecare element separat, numai din cauza îngustimii cîmpului conștiinței, dar că în realitate luăm cunoștință de un întreg ca fiind o serie, pentru că nu ne satisfac doar elemente izolate. Înțelegerea cere prezența simultană a întregului, de aceea momentele se succed, „fără să se stingă însă cu totul”, „vibrînd tot timpul în totalitatea care se construiește”¹⁴¹. Iar Wundt afirma: „În momentul cînd încep o frază, totalitatea ei [„das Ganze”] se și află ca o reprezentare de ansamblu în conștiința mea”¹⁴².

În limbă nu sînt cuvinte izolate¹⁴³, înșirări de elemente — se afirma deseori¹⁴⁴; iar ca o consecință, fraza era considerată ca fiind alcătuită nu pe baza unei simple înlănțuiri de

elemente, ci prin punerea lor în relații, prin legătura lor¹⁴⁵ (legătură căreia i se stabileau anumite legi¹⁴⁶). În cadrul aceleiași tendințe, nu puțini autori din trecut au arătat că valoarea cuvintelor depinde de fraza¹⁴⁷ în care se află integrate și că semnificațiile nu sînt înțelese decît prin ea¹⁴⁸.

Ideile acestea se limezesc treptat, capătă variante și adausuri. Bernard Leroy, influențat în concepția sa de ansamblu, de idealismul lui Bergson¹⁴⁹, afirma: „Sensul fiecărui cuvînt e determinat de împrejurările în care e perceput”¹⁵⁰, „unitatea alcătuind-o așadar fraza, în care fiecare cuvînt are un sens ce variază după funcția sa specifică”¹⁵¹. Totodată, el sublinia că personalitatea, în totalitatea ei, joacă rolul principal în limbaj¹⁵². Contemporan cu el, Sigwalt, într-o lucrare în care își propunea să arate cum trebuie predate limbile străine, scria: „Un cuvînt izolat e un sunet arbitrar... care nu interesează spiritul”. Simpla grupare de cuvinte nu înseamnă și o stabilire de legături între ele; în frază, dimpotrivă, cuvîntul se însuflețește: el primește de la cele care-l înconjură, și le comunică la rîndul său, precizia și relieful¹⁵³.

Whitney este printre primii autori care, menționînd faptul că același cuvînt are semnificații diverse, afirma că, în științele cele mai exacte, înțelegerea nu se poate realiza decît alegînd semnificația din *context* și înțelegînd deci fiecare cuvînt prin acesta¹⁵⁴; iar a vorbi limpede înseamnă a face ca semnificația să fie sugerată precis de fiecare parte¹⁵⁵.

Chiar Barat — în cadrul unei teorii a limbajului bazat pe automatisme — afirma că fraza există înaintea cuvintelor și că a înțelege limbajul nu înseamnă a evoca imagini vechi prin cele noi, ci a lua o atitudine anumită¹⁵⁶. Dauzat, care în genere gîndea asociaționist, afirma: „valoarea cuvîntului este susceptibilă de a varia după moment și după dispozițiile individului”¹⁵⁷.

Sapir, care este revendicat de un curent din lingvistică — fonologia —, arăta, pe de-o parte, că limbajul constă din relații între toate *elementele* conștiinței¹⁵⁸; pe de altă parte, folosea — vorbind despre limbi — cuvîntul „pattern”, sinonim cu „structură”¹⁵⁹ (ca fiind un „model” al ansamblurilor lingvistice), și socotea limbajul însuși o „structură”: sunetele nu tîn de limbaj, pentru că nu au nici o semnificație, ele fiind doar lutul inform din care vor fi modelate cărămizile

acestei „structuri”¹⁶⁰. Pentru Sapir însă, cuvîntul, iar nu fraza, era unitatea.

Același C. Buyssens, care considera, vorbind despre lectură, că din perceperea elementelor în parte se creează întregul, afirma totodată că limbajul provine dintr-un „gest facial”, care la început forma un tot unitar, astfel încît vocale, consoane, descompunerea în silabe, sînt diviziuni arbitrare și nu corespund cu ceva real: „sunetele sînt entități ale fanteziei”¹⁶¹.

Un alt lingvist care a folosit elemente asociaționiste, dar care a subliniat în același timp importanța întregului, este J. Vendryes. Orice limbă, scria el, este un sistem de sunete, iar nu o colecție de foneme izolate. Fraza e anterioară cuvîntului gramatical, iar cuvîntul e anterior silabei¹⁶². La el apare, în sfîrșit, ideea modernă a contextului, expusă într-o formă adecvată: „Cuvîntul este situat într-o ambianță care îi fixează de fiecare dată și pentru fiecare moment valoarea”¹⁶³.

De altfel, pătrunzînd în lingvistică, ideea aceasta a avut uneori consecințe de ordin metodologic: nu numai că lingviști cunoscuți vor afirma că sensul cuvîntului e dat de funcția sa¹⁶⁴, dar legătura cuvîntului de text a dus în semantică la tendința de a ține seama de grupările în care apar cuvintele¹⁶⁵, iar în fonetică chiar la o combatere a legilor fonetice rigide¹⁶⁶ sau la o încercare de a depăși metoda obișnuită de a studia sunetele izolate¹⁶⁷. În sfîrșit, limba va fi considerată din ce în ce mai frecvent, începînd cu De Saussure, ca un „sistem de semne”¹⁶⁸.

Unii autori au identificat acest complex, care influențează limba și care face să se transforme semnificațiile, cu întreaga *situație*, de multe ori cu aceea socială. Într-o lucrare vastă, în trei volume, în care susținea, cu vioiciune și o tendință de singularizare aproape polemice, un punct de vedere nominalist și o „psihologie fără suflet” („Psychologie ohne Seele”), bazată tot pe doctrina tradițională a asociaționismului, Fr. Mauthner a consacrat „situației” remarci interesante, în special pentru epoca în care scria cartea (sfîrșitul secolului al XIX-lea)¹⁶⁹. Ideea aceasta însă nu era o creație a lui Mauthner, care mărturisea el însuși înrîurirea lui Ph. Wegener¹⁷⁰.

Cei mai mulți cercetători se vor referi însă numai la ansamblul de natură lingvistică de care e înconjurat un cuvînt

și vor arăta prin aceasta influența „contextului“, fie în studii de psihologie sau de filozofie a limbajului¹⁷¹, fie în urma cercetării unor limbi străine — latina, chineza, limbile „primitivilor“ — în care această înrîurire apărea mai evidentă¹⁷². G. K. Ogden și I. A. Richards au încercat chiar să bazeze o lucrare mai amplă pe ideea importanței contextului¹⁷³ și a necesității de a se ajunge la o „teorie contextuală a semnelor“¹⁷⁴; însă nu numai că în această lucrare nu s-au înlăturat urmele atomiste, dar nici nu s-a realizat o descriere sau o definire clară a termenului „context“, concepția fundamentală diluându-se prin prea puțin rodnice speculații filozofice¹⁷⁵.

Toate aceste studii¹⁷⁶ — spre deosebire de acelea care vor fi axate pe concepția materialismului dialectic și istoric — nu adânceau ideea amintită, pentru a indica în ce constă importanța contextului, și nu urmăreau cauzele influenței ansamblurilor. Ideile enunțate sporadic sau fără baze obiective rămîneau fără urmări — trecînd de cele mai multe ori neobservate, de vreme ce, de obicei, fiecare nou cercetător pare să creadă că descoperă el primul dependența de context —, nu căpătau o extindere și nu numai că nu au dus la o sistematizare pe aceste baze a problemei limbajului, dar multă vreme nici nu au influențat, în aplicarea lor practică și în mod organizat, lingvistica sau metodică limbilor străine, a traducerilor, a învățării scris-cititului¹⁷⁷.

După 1930, s-a manifestat mai intens, în diverse domenii care au contingentă cu limbajul, predilecția pentru aspectele de ansamblu, pentru studierea „părților“ în funcție de „întregul“ în care apar. De pildă, unele lucrări pedagogice strămută interesul de la „cuvîntul“ izolat la considerarea termenului înglobat în ansambluri, fie — în special prin Decroly — pentru învățarea scris-cititului, fie pentru metodică limbilor străine¹⁷⁸. Stilistica și critica literară, de asemenea, au început să pună accent pe legarea faptelor de limbaj de ansambluri și pe urmărirea nuanțelor născute de diversitatea împrejurărilor în care apar expresiile¹⁷⁹. Iar din partea unor logicieni sau în cadrul unor lucrări privitoare la raporturile dintre logică și gramatică¹⁸⁰ apare aceeași tendință, de a lua în considerare nu cuvîntul, nu termenii izolați, ci realitatea totală, ideile sau judecățile în bloc, pentru a raporta la ele conceptele și chiar frazele.

Deși importanța contextului este afirmată de majoritatea autorilor¹⁸¹ — cu puține excepții¹⁸² —, deși cele mai noi studii sau tratate de semantică și în genere de lingvistică (autori ca S. Ullmann¹⁸³ etc.) subliniază necesitatea raportării semnificației cuvintelor la context, iar diferite cercetări psihologice de detaliu prezintă experimente în legătură cu influența contextului asupra reacțiilor verbale¹⁸⁴ —, cu toate acestea, nu numai că nu s-au tras toate consecințele care pot decurge din această idee, dar lipsește o sistematizare de ansamblu a problemei.

b) Materialismul dialectic și istoric și problema limbajului. Se știe că una dintre legile fundamentale ale materialismului dialectic este aceea privitoare la natură ca un tot unitar, coerent, în care diversele părți se află în interdependență și condiționare reciprocă. Orice fenomen, „oricât de particular și de izolat ar părea la prima vedere“, nu poate fi înțeles și explicat decît „ca parte a unui tot unitar, ca fiind condiționat de alte fenomene și condiționînd la rîndul său alte fenomene“¹⁸⁵. Ideea despre „interdependența și legătura foarte strînsă, indisolubilă, a tuturor laturilor fiecărui fenomen“¹⁸⁶ este însă legată la rîndul ei foarte strîns de ideea mișcării fenomenelor: lucrurile trebuie urmărite — scria Engels — „în conexiunea lor, în înlănțuirea lor, în mișcarea lor, în apariția și dispariția lor“, și: „întreaga natură [...] constituie un sistem, o conexiune unitară de corpuri [...]. Acestea se influențează unul pe celălalt, și tocmai această influență reciprocă a corpurilor constituie mișcarea“¹⁸⁷. O dată stabilite legile dialectice ale mișcării și dezvoltării, legătura fenomenelor este concepută dintr-un punct de vedere dinamic, opus ideii unor structuri fixe, statice, imuabile, impermeabile la transformările din jur.

Totodată, puternica determinare socială, pe care materialismul istoric o subliniază ca pe o caracteristică fundamentală a fenomenului uman, devine una dintre tezele esențiale ale problematicei limbajului. Limba este un fenomen social, născut — după cum a arătat Fr. Engels — din nevoile de comunicare apărute în societate, în procesul muncii¹⁸⁸; ea servește unui scop social, și anume acela de comunicare interumană¹⁸⁹. Fără a fi supusă în fiecare moment tuturor transformărilor sociale și fără a avea un net caracter de clasă, limba poartă însă pecetea unei determinări istorico-sociale și nu poate fi

înțeleasă decît cînd este „studiată în legătură indisolubilă cu istoria societății”¹⁹⁰.

Teza generală a determinării istorico-sociale se reflectă în modul de tratare a limbii în lingvistica și în psihologia sovietică (după 1951, cu corectivele și cu precizările introduse de I. V. Stalin în această direcție). De asemenea, concepția materialist-dialectică s-a oglindit și se oglindește în lucrările materialiste referitoare la aspectul fiziologic al limbajului, ca și în psihologie și mai ales în lingvistică.

Concepția materialist-dialectică și istorică se opune atît ideii de structură „clasică”, de „Gestalt” imuabil și autonom, cît și ideii unei legături sau asocieri mecanice, independente de condițiile în care se manifestă. Dacă I. P. Pavlov și-a conceput sistemul său de fiziologie a activității nervoase superioare într-o epocă încă influențată de asociaționism, el a adus însă de la început corectivele implicate în primul rînd în însăși noțiunea de „legătură temporară”, de „stereotip *dinamic*”, de „sistemizare” a „mozaicului funcțional” de pe scoarța cerebrală¹⁹¹. Faptul că în concepția pavlovistă fenomenul fundamental este *asocierea* nu ar putea justifica încadrarea lui I. P. Pavlov printre asociaționiștii mecaniciști, sau încadrarea printre neasociaționiști a acelor fiziologi și psihologi de astăzi care vorbesc despre asociere în sens pavlovist. Asocierea în această concepție are un alt conținut și de altfel nu constituie o unică preocupare; ea este un proces suplu, de stabilire a legăturilor pe scoarța cerebrală, determinat profund de condițiile înconjurătoare. Accentul pus pe labilitate și elasticitate¹⁹² în procesul asociativ se observă și prin faptul că Pavlov a ajuns la ideea stereotipului dinamic, adică a posibilității și chiar a necesității modificării sistemelor de asocieri în funcție de schimbările mediului. Totodată, Pavlov a arătat că pe scoarța cerebrală procesele nervoase se sistematizează, organizîndu-se în mozaicuri funcționale, în sisteme dinamice care integrează orice acțiune nouă. În ceea ce privește problema esențială a localizărilor cerebrale, I. P. Pavlov a rezolvat-o într-un mod materialist și în același timp dialectic, prin formularea principiului structuralității sau al adaptării funcției la structură¹⁹³, care se aplică atît în domeniul general al fiziologiei activității nervoase superioare, cît și în problema limbajului (îndeosebi în interpretarea afaziilor și a diverselor tulburări de limbaj). Acest principiu — care azi

stă la baza psihiatriei și neurologiei sovietice¹⁹⁴ — îndepărtează atît teza echipotențialității diferitelor regiuni ale creierului, cît și pe aceea îngustă a localizării rigide și de strictă delimitare: o activitate este legată de localizări multiple și variate, care pun în joc diferite segmente ale sistemului nervos. De altfel, însăși concepția despre analizatori și despre întrepătrunderea „teritoriilor“ care îi reprezintă pe scoartă precizează acest principiu, indicînd totodată baza fiziologică, prin analizatorul verbal-motor.

Deși I. P. Pavlov s-a ocupat mai puțin de problemele studierii în detalii a limbajului, concepția sa de ansamblu și aceea specială, referitoare la cel de-al doilea sistem de semnalizare, au determinat însă cercetările în acest domeniu, atît ale școlii sale fiziologice, cît și — mai ales după 1951 — ale psihologilor. Limbajul este studiat ca un proces complex, legat de gîndire dar și de afectivitate, avînd la bază legături temporare în care cuvîntul joacă rolul de excitant condițional (A. G. Ivanov-Smolenski, L. A. Șvarț, V. D. Volkova)¹⁹⁵. S-a arătat că legăturile complexe dintre cuvinte dau naștere unor sisteme de reacții în lanț și s-au făcut, în acest sens îndeosebi, studii asupra asocierilor prin integrări de ordine din ce în ce mai înalte — N. I. Krasnogorski, V. D. Volkova, V. I. Kreajev —, sau asupra stereotipelor dinamice care stau la baza însușirii gramaticii — F. A. Sohini¹⁹⁶.

Este prezentă, de asemenea, în psihologia — dar îndeosebi în lingvistica — sovietică și ideea mai explicită referitoare la importanța ansamblurilor în domeniul limbajului, și anume aceea despre rolul contextului. E. M. Galkina-Fedoruk¹⁹⁷, de pildă, observă că o dată ce este considerat ca unitate concretă a vorbirii (речь), cuvîntul își dezvăluie cu plenitudine înțelesul numai în context. De asemenea, L. A. Bulahovski, A. N. Gvozdev și alți lingviști¹⁹⁸ scot în evidență importanța contextului în fenomenele de limbă. Totodată, în școli se predau lecții consacrate dependenței cuvîntului de context¹⁹⁹. În același timp, unii psihologi au introdus problema contextului și în psihologia limbajului, de pildă pentru a ilustra rolul contextului în înțelegerea cuvintelor²⁰⁰ sau în însușirea noțiunilor²⁰¹, ori spre a diferenția stadiile din cursul dezvoltării limbajului copilului — de la „limbajul situativ“ la acela „contextual“²⁰² — etc.

O recentă discuție cu privire la structuralism, purtată îndeosebi în cadrul revistei *Voprosi iazikoznaniia*²⁰³, tinde să precizeze poziția școlii lingvistice sovietice față de concepțiile și de metodele lingvisticii structuraliste din trecut și actuale. Majoritatea celor care au luat parte la discuție — sau care au expus tezele lingvisticii structuraliste cu alte prilejuri — au precizat, în primul rînd, că a vorbi despre „structură” nu înseamnă a face „structuralism” (O. S. Ahmanova) și că „structuraliști sînt numai cei care aplică principiile acestei școli în întregime” (A. S. Melniciuk). Pe de altă parte, în timp ce unii lingviști sovietici, dintre acei care au discutat pînă acum această problemă, în revista amintită sau cu alte ocazii, resping hotărît majoritatea tezelor structuraliste (de ex. O. S. Ahmanova, A. S. Melniciuk), alții consideră nu numai că pot fi observate în lingvistica structuralistă și rezultate pozitive, ci susțin — cu unele rezerve — concepția și metodele structuraliste (de ex. S. K. Șaumian, I. I. Revzin, A. A. Reformatski).

2. O temă centrală a problemicii limbajului și totodată un leit-motiv fundamental al istoriei acestei probleme îl constituie raporturile dintre limbaj și gîndire. Deși în concepția noastră această temă este numai una dintre verigile problemei generale, îi vom face totuși — dată fiind amploarea pe care a căpătat-o prin diversele discuții — un loc separat în acest excursus istoric.

2.1. Concepția materialist-dialectică încadrează gîndirea și limbajul într-o unitate indisolubilă, dar dialectică: aceste două procese nu se identifică, între ele pot apărea chiar contradicții dialectice, însă ele se află într-un raport de strînsă interacțiune²⁰⁴. Totodată, materialismul dialectic subliniază faptul că limbajul, prin gîndire, care constituie conținutul expresiilor verbale, reflectă realitatea și, ceva mai mult, joacă un rol important în activitatea de aprofundare și de comunicare a cunoașterii²⁰⁵. Ogîndirea realității în forma superioară a surprinderii relațiilor necesare dintre obiecte și dintre fenomene are nevoie, pentru obiectivare, de suporturi sensibile, concrete și unanim înțelese de către membrii aceleiași colectivități: adică de limbă. Cunoașterea realității este deci înlesnită și ridicată pe o treaptă superioară, prin folosirea mijloacelor verbale, care înlesnesc procesul gîndirii și totodată îi îmbogățesc conținutul.

Această concepție își găsește o fundamentare științifică în teoria pavlovistă a celui de-al doilea sistem de semnalizare — constituit atît de gîndire, cît și de limbaj — și care este strîns legat de primul sistem, realizînd astfel unitatea procesului de reflectare a realității²⁰⁶. Prin introducerea noțiunii de „al doilea sistem de semnalizare“, Pavlov a subliniat că deosebirea fundamentală dintre om și animal constă nu numai în limbaj, dar și în tot ansamblul de fenomene intelectuale care sînt strîns legate și, mai mult decît atît, implicate în acesta.

Teza legăturii dintre limbaj și gîndire există în tradițiile materialiste ale lingvisticii, psihologiei și pedagogiei ruse. K. D. Ușinski, de pildă, sublinia că „gîndirea, în înțelesul deplin al acestui cuvînt, în înțelesul lui uman, se realizează numai prin cuvinte“, iar „noile generații își dezvoltă gîndirea, însușindu-și, prin limbaj, bogăția spirituală acumulată de generațiile precedente“²⁰⁷. De asemenea, deși problema raportului dintre gîndire și limbaj este unul dintre aspectele mai puțin conturate în opera lui I. M. Secenov²⁰⁸, el a vorbit totuși clar despre importanța limbajului în dezvoltarea gîndirii copilului și a precizat rolul limbajului de a transmite copilului forme ale experienței altora, scutindu-l de „efortul greu al cunoașterii prin mintea sa proprie“²⁰⁹.

Intr-o lucrare special consacrată problemelor „gîndirii și limbajului“, psihologul L. S. Vigotski a arătat că aceste două procese se află într-o relație de reciprocitate: cuvîntul fără idee este mort, iar gîndirea nerealizată în cuvinte este ca o umbră²¹⁰. Ceva mai mult însă, urmărind experimental problema acestor raporturi, Vigotski a ajuns la concluzia că gîndirea și limbajul se află într-o „unitate dinamică complexă“, iar relațiile dintre ele apar în cursul dezvoltării și se dezvoltă neconținut²¹¹.

Psihologia sovietică în ansamblul ei, ca și lingvistica și fiziologia, subliniază relațiile dintre limbaj și gîndire, studiînd fie problematica lor generală²¹², fie diverse aspecte ale acestei probleme — ca rolul limbajului în cunoaștere²¹³ sau în dezvoltarea gîndirii copilului²¹⁴, implicații ale importanței celui de-al doilea sistem de semnalizare și interacțiunea lui cu primul sistem²¹⁵, raportul dintre unele aspecte logice și acelea gramaticale²¹⁶, analiza semnificației cuvîntului din punctul de vedere al gîndirii conținute în ea²¹⁷ etc.

2.2. Relațiile dintre gândire și limbaj au fost susținute de pe diverse poziții, unele extremiste — de identitate, de paralelism sau de discrepantă —, altele încercînd căi de mijloc, în lucrări de mari proporții sau în notații sporadice²¹⁸, prin afirmări ponderate de raporturi între cele două procese (H. Delacroix, A. Gemelli, J. Vendryes, J. Piaget, F. Kainz etc.)²¹⁹. Aceste atitudini „de mijloc” au fost însă fie susținute printr-o argumentare neclară și neștiințifică²²⁰, fie nu s-au cristalizat întotdeauna într-o concepție de ansamblu suficient de precisă, fie au îmbrăcat chiar forme de expunere neconsecventă²²¹. Una dintre aceste poziții este ilustrată de G. Révész — inițiator chiar al unui simpozion privitor la relațiile dintre gândire și limbaj —, care ajungea la o paradoxală și echivocă formulare a „teoriei dualiste a unității”²²².

Atît teza legăturii dintre limbaj și societate, cît și aceea a legăturilor dintre limbaj și gândire sînt implicații ale problemei mai vaste, a relațiilor generale în care se află limbajul față de alte fenomene, a necesității de a nu se considera limbajul ca un proces izolat. Cu toate acestea, adepții celui mai stringent „structuralism” — sau cu atît mai mult unii dintre aceștia — nu au observat aceste implicații, ci, dimpotrivă, au manifestat adesea indiferență față de problema relațiilor dintre gândire și limbaj ori au rezolvat-o negativ. La mulți teoreticieni ai limbajului apar contradicții între afirmații generale sau de detaliu, contradicții care provin de obicei dintr-o concepție de ansamblu unilaterală sau inconsecventă în diversele aplicații psihologice, fiziologice, lingvistice, ori chiar din lipsa unei concepții generale clare. (Afirmarea importantei întregului — la unii behavioriști de pildă — este totuși însoțită de ruperea limbajului de gândire sau de societate; dacă ideea legăturii dintre limbaj și gândire a fost afirmată de mulți cercetători aflați în afara curențelor „structuraliste” propriu-zise, în schimb dintre adepții „Gestalttheorie”-ei au fost preocupați de această problemă foarte puțini — ca Gelb și Goldstein —, iar aceia îndeosebi în momentul studierii tulburărilor afa-zice²²³).

Afirmarea unor legături între limbaj și gândire a cunoscut adesea soluționări în sensul unui raport de identitate idealistă — limbajul confundîndu-se cu gândirea —, de la logicienii

antichității²²⁴ la W. Humboldt sau M. Müller, de la W. Wundt și teoreticieni ai afaziei, ca P. Marie, la E. Cassirer sau, mai aproape de noi, la L. Weisgerber²²⁵, ori, în alt sens, la behavioriști ca Watson²²⁶.

Teza opusă, a unui dualism sau chiar a unei discrepante ori „paralelism” — nu mai puțin idealiste —, a coincis uneori cu concepții asociaționiste (ca în cazul școlii de la Würzburg, a „gîndirii fără imagini”²²⁷, sau al teoreticienilor așa-zisei afazii „clasice”)²²⁸, dar a fost susținută și de psihologi sau lingviști aparținînd altor curente²²⁹.

Atît pe planul teoriilor „identității”, cît și pe acela al „dualismului” s-a putut ajunge pînă la concepții sceptice, agnostice, care pledează fie pentru o discordanță extremă între cele două procese, susținîndu-se chiar existența unei așa-zise „pie-dici” puse de limbaj în calea gîndirii (Burkhard²³⁰), fie pentru ignorarea completă a rolului gîndirii în actul de limbaj. Ceva mai mult, problema relațiilor dintre gîndire și limbaj a fost chiar declarată o „pseudoproblemă” sau o problemă care nu poate fi rezolvată²³¹.

La negarea rolului gîndirii în fenomenul limbajului s-a ajuns — în mod paradoxal — ca o consecință atît a susținerii tezei identității, cît și a susținerii tezei dualismului împins la extrem. Pe aceste baze s-a putut susține pe de o parte concepția idealistă a unui limbaj care „construiește lumea obiectelor” sau care impune un mod de a gîndi realitatea²³², deci care anihilează gîndirea și în fond însăși activitatea de cunoaștere. Astfel, este semnificativ faptul că ansamblul de material documentar și de studii — larg cunoscute în S.U.A. — ale lui Whorf²³³, privitoare la rolul limbajului în activitatea de gîndire, sînt preluate de curentul „semantic”²³⁴. Pe de altă parte, rolul gîndirii este negat, sau cel puțin preocuparea pentru „gîndire” este înlăturată din studiile referitoare la limbaj ale adepților unor teorii care preconizează studierea unui limbaj „pur” (în sensul unei „pure structuri formale”).

Mai demult Ed. Sapir (care pornea de la premisa unui limbaj considerat ca „o abstracțiune”²³⁵), mai recent L. Bloomfield (care considera că nu avem nici o probă că omul gîndește, că este neștiințific să se vorbească despre semnificații, că limbajul este „o abstracțiune, ca orice altă instituție a

culturii“ și se interesa numai de „faptul lingvistic pur“²³⁶) ori E. H. Sturtevant (după care limbajul e „un sistem de simboluri vocale arbitrare“²³⁷) sînt unii dintre promotorii studierii limbajului — și a limbii — independent de gîndire și în definitiv de realitatea care se reflectă în conținuturile lui semnificative.

Aceeași atitudine se întîlnește la logisticieni, ca R. Carnap²³⁸ (care afirma că într-o „limbă simbolică construită“ — „konstruierte symbolische Sprache“ — nu este nevoie să știi semnificația cuvintelor), sau la diverse tipuri de semantici²³⁹ (de pildă Ch. Morris), care, discutînd raporturile „pure“ dintre simboluri, mărturisesc deopotrivă influența lui Carnap, a behaviorismului și a lui Bloomfield²⁴⁰. Structuraliști ca L. Hjelmslev²⁴¹ — care preconizează studiul limbii pe baza ideii de „structură“ ca „entitate autonomă de dependențe interne“ și studierea expresiei izolată de „conținut“ — se întîlnesc, pe aceeași linie a influenței exercitate de cercul filozofic din Viena (R. Carnap), cu unii „semantici“ — care consideră limba ca un sistem abstract de relații între simboluri, noțiunile fiind cuvinte goale, fără obiect, fără sens — și în genere cu mulți lingviști americani, care, după cum arată J. B. Carroll în expunerea sa asupra lingvisticii actuale, se caracterizează prin „efortul de a analiza structura lingvistică fără referire la semnificație“²⁴². Deși curentul „mentalist“ se opune curentului „mecanicist“²⁴³, reprezentat prin L. Bloomfield, aceste curente se întîlnesc totuși pe un drum comun: fie că refuză să recunoască rolul gîndirii în limbaj, fie că ideile conținute în limbaj sînt considerate creații pur „spirituale“, fără un substrat real, fie că „semnificația“ este identificată cu „situația în care vorbitorul pronunță cuvintele“²⁴⁴, fie că ea este o pură creație a minții, de fapt ambele concepții ignoră caracterul real atît al gîndirii cît și al limbajului, ca și al relațiilor dintre limbaj, gîndire și — prin aceasta din urmă — realitate.

În sfîrșit, pe același plan se situează — prin studierea limbii ca un sistem de semne „goale“ de semnificație — multe lucrări kibernetice cu aplicații la limbaj, care își propun să ignore aspectele semantice ale comunicării nu numai pentru că ar fi „irelevante“²⁴⁵ pentru problemele mașinilor kibernetice, dar și ca urmare a unei concepții generale, înrîurite — după cum mărturisește însuși B. Mandelbrot — atît de școala

din Viena (Carnap²⁴⁶), cât și de G. Zipf și de structuralism²⁴⁷. Astfel, B. Mandelbrot anunța dintru început în una dintre lucrările sale, ca principiu metodologic, că va considera orice text ca o suită de forme goale, făcînd abstracție de orice problemă de sens și de gramatică, interesul său îndreptîndu-se numai asupra statisticii acestor „forme goale“, singura care ar conta, din punctul de vedere al economiei transmiterii și receptării²⁴⁸.

CAPITOLUL II

IPOTEZE DE LUCRU ȘI PREMISE METODOLOGICE

1. Parcurgerea istoricului problemei limbajului în ultima sută de ani dezvăluie treptat afirmarea unei idei devenită adesea fundamentală, uneori apărută cu claritate, alteori trecută pe un plan secundar ori umbrită de alte idei — ca o consecință a inconsecvenței sau, în alte cazuri, a intenției de a susține cu totul alte concepții, opuse uneori.

În aspectul ei cel mai important și într-o formulare sintetică, această idee poate fi rezumată la teza importanței „ansamblului” în fenomenele de limbaj, fie că e vorba — în formularea cea mai profană — de faptul că un cuvânt nu are o valoare absolută, ci depinde de fraza în care este integrat —, fie că e vorba de „întreg” în legătură cu limbajul însuși, considerat ca fenomen corelat cu ansamblul vieții psihice și cu situația în care se manifestă.

Însă afirmarea ideii că fenomenele de limbaj nu pot fi înțelese decît cînd sînt privite din perspectiva ansamblului lor nu a însemnat și o studiere în adîncime a acestei idei, sau o precizare a mecanismelor și a legilor acestor ansambluri. Apariția sporadică — în timp — ca și ilustrarea izolată a cîte unui singur aspect — la fiecare cercetător sau în fiecare curent — au dus nu numai la pierderea din vedere a tuturor implicațiilor necesare ale acestei idei, dar și la mutilarea acesteia. Iar împreunarea ideii de întreg cu concepții contradictorii, în cadrul aceleiași cercetări, sau încadrarea ei în sisteme filozofice care îi dădeau o coloratură specifică, idealistă, au făcut să se denatureze însăși această frîntură de adevăr, care părea să se impună la contactul nemijlocit cu realitatea.

În cadrul oricărei concepții — desuet asociaționiste sau structuraliste actuale —, adoptarea unor scheme principiale pentru rezolvarea tuturor problemelor puse de fenomenul limbaj (sau limbă), alături de refuzarea metodei inductive sau de

ignorarea, impusă de concepția generală, a aspectelor complexe oferite de contingentele reale, înseamnă o îndepărtare de desfășurarea reală a acestui fenomen și deci o piedică în cunoașterea lui. Limbajul este scos din câmpul faptelor de viață — socială, psiho-organică — și introdus într-o lume în care totul s-a cristalizat o dată pentru totdeauna: fie că era vorba de „elemente“ purtând, în forme definitive, valori semnificative imuabile, apariții *ne varietur*, pe căi determinate rigid, într-o materie privită dintr-o perspectivă static anatomică în primul rând, fie că este vorba de „structuri“ ca fenomene invariabile, izolate de orice contingență, sau cel mult ca manifestări ale unei societăți „tipice“ ori ale unui individ abstract, identic în orice situație cu sine însuși ca și cu ceilalți, independent de împrejurarea în care se află, de determinările mediului social sau organic personal.

După manualele de psihologie, s-ar părea că doctrina cu numele de „asociaționism“ a dispărut de mult, o dată cu bătrânii Hume, Condillac sau Mill, ori cel puțin cu Taine sau cu Wundt, dar ea a persistat chiar la aceia care credeau că o combăteau: nu numai la James sau la Bergson, ori chiar la K. Bühler — în lucrarea sa cea mai recentă, din 1934 —, dar, în anumite privințe, persistă pînă azi. Avatarurile ei sînt dovedite nu atît de existența unui „neواسociacionism“ și în orice caz nu de faptul că terminologia sa predilectă poate fi întîlnită și în lucrările de recentă dată (noi credem că Pavlov însuși, deși a pus ca termen central în concepția sa „asociația“, nu a fost un asociacionist), ci este vorba mai ales de modul în care s-a înțeles, în cele mai multe cazuri, să se studieze limbajul.

Dacă importanța ideii de întreg pentru limbaj a apărut mai evidentă, ceea ce a rămas în umbră a fost faptul că lupta împotriva asociacionismului atomist însemna nu o înlocuire de „termeni“, ci de „metodă“: nu se avea în vedere faptul că nu era eficace o combatere „formală“, atîta vreme cît ea era lipsită de conștiința că aceasta trebuia să însemne și înlăturarea prejudecăților care umbreau adevărul, adică procesele reale. Dacă s-a ajuns mai degrabă empiric la anumite constatări juste, în schimb s-a formulat prea rar convingerea că trebuia să se încerce intenționat cercetarea faptului real concret, printr-o metodă purificată de idoli speculativi denaturanți. Iar, pe de altă parte, s-a lucrat prea puțin pentru a se

trece la fundarea obiectivă a acestor idei și, mai ales, la studierea consecințelor lor într-o încercare de sistematizare unitară pe plan psihologic, dar cu implicațiile fiziologice și lingvistice necesare.

Un viciu metodologic pare să se desprindă, ca o concluzie, din parcurgerea majorității studiilor care au încercat să rezolve problema limbajului: acesta nu a fost urmărit în *realitatea* și în *totalitatea* sa, fără prejudecăți și fără ca tendințe de abordare speculativă să adumbrească faptul concret.

Acest fapt nu se petrece numai datorită unor intenții metodologice de ignorare a experienței concrete sau ca implicație a unor concepții idealiste, ci a intrat, ca principiu „firesc”, și în uzul comun al diferitelor discipline care se ocupă de limbaj. Medicii — și chiar unii fiziologi —, care se referă la producerea sunetelor vocale, descriind numai organele periferice necesare limbajului, urmărind procesele respiratorii, laringale, bucale, nazale etc.; fizicienii, care consideră limbajul din unghiul de vedere al articulării, cercetînd elementele fizice ale sunetelor vocale și legile transmiterii lor¹ (uneori pe modele experimentale artificiale, pe „sinteze de sunete”); unii foneticieni, care se interesează de sunete, sau cel mult de cuvintele izolate și de deosebirile dintre ele din punctul de vedere al vibrațiilor sau al producerii lor; lingviștii care doresc să studieze limba pe un plan „obiectiv”, făcînd abstracție de „subiectul” vorbitor, ca și cum limba nu ar fi un fapt uman și legat de om; toți aceștia dovedesc perspective unilaterale în cercetarea limbajului. Pentru aceștia, semnificația sau valoarea psiho-socială a sunetelor verbale, variațiile lor în funcție de împrejurări, sînt trecute cu vederea sau omise adesea din discuție. Acestei tendințe i se poate adăuga și înlăturarea intenționată a preocupării pentru „semnificație”, ridicată — după cum s-a văzut — la rangul de principiu de către unii logicieni sau lingviști.

De altfel, chiar atunci cînd nu se neagă rolul semnificației, este înrădăcinată în practica studiului limbii — dar este destul de frecventă și pe plan teoretic — adoptarea unei atitudini „pure”, prin care să se evite contactul cu psihologia (poziția contrară fiind adesea etichetată prin peiorativul „psihologism”)².

Deși a fost indicată, nu rareori³, importanța psihologiei pentru lingvistică (ajungîndu-se chiar la un „psihologism în

lingvistică": Steinthal, Potebnia, școlile lingvistice ruse din Kazan și Moscova)⁴, totuși în aplicarea practică fie s-au neglijat adesea perspectivele psihologice ale problemelor⁵ — câteodată chiar de către aceia care susțineau aceste idei —, fie nu s-a ținut pasul cu cuceririle mai noi ale psihologiei, folosindu-se puncte de vedere și explicații desuete⁶, fie s-a accentuat în mod exagerat rolul individului în limbă, în cadrul unui „psihologism subiectiv”⁷. Cu intenție deseori — bazați pe argumente principiale justificate, dar câteodată și numai pe prejudecăți —, alții din pricina unui orizont îngust ori din cauza adoptării — și chiar exagerării — punctului de vedere al unui înaintaș cu autoritate⁸, lingviștii îngrădesc domeniul disciplinei lor, în care rareori pătrund metode de investigație și interpretări psihologice⁹.

Dacă prin acest procedeu lingvistica a putut să-și precizeze și să studieze prin metode specifice obiectul — unicul pe care și l-a impus, și anume „limba” (devenită o „limbă” abstractă) —, în schimb studiul „limbajului” nu a putut progresa, din același motiv.

Disciplinele amintite tratează despre „limbaj” ca și cum l-ar presupune cunoscut — cercetat și definit. Dacă însă „limba” formează obiectul unei discipline întregi, care i s-a consacrat, „limbajul” — ca izvor, factor și mecanism care utilizează „limba” — a fost mai puțin studiat ca fenomen de ansamblu și în încercări de sinteză psihologică. Nu se poate nega, desigur, necesitatea ca limbajul să fie totuși cercetat și în aspectul său real, total, depășind aparențele sau tipizările la care se oprește lingvistica de pildă — iar acest studiu rămîne să-l facă psihologia.

2. „Limbajul” nu ar putea fi contemplat dintr-o perspectivă completă decât dacă ar fi privit dintr-un unghi de vedere psihologic, just însă, și care nu ar neglija celelalte aspecte ale sale. Punctul de vedere just ar fi studierea unui limbaj legat de om în toate aspectele lui, cu determinările sociale și biologice pe care le implică, a unui limbaj care nu ar apărea ca o abstracțiune, ca un limbaj „mort”, în afara realității contingente¹⁰. Ne punem întrebarea dacă însăși lingvistica poate studia „limba” într-o ipostază fixă, desprinsă de concretul psihologic al vorbitorilor, în așa fel încît fenomenul lingvistic să devină un fapt impersonal și să se ajungă la indicarea

unor forme-tip cu care să se „lucreze“ (aceasta poate duce de fapt, între altele, la pozițiile structuralismului idealist).

În orice caz însă, în studierea limbajului, dacă nu se ține seama de variațiile individuale — nu de conținutul, ci de existența și de importanța lor pentru fenomenul însuși — și de influențele situaționale, se pierd unele dintre caracteristicile fundamentale ale acestui fenomen. Ca atare, cercetarea limbajului ca fapt psihic nu se poate dispensa de contactul cu concretul variabil, de urmărirea contingentelor: dacă „psihologismul“ poate fi, mai mult sau mai puțin pe drept, înlăturat din alte discipline, el este la locul lui în psihologia limbajului. „Psihologism“ ar fi echivalent, în cazul acesta, cu observarea sinceră a faptului de limbaj real, cu variațiile, cu „accidentele“, cu dinamica sa ce dă naștere unor echilibre instabile, dar și unor constante, la fel de fundamentale în limbaj: „*naturalia non turpia*“ — constatarea ar fi impusă de observarea realității.

Contactul cu faptele concrete de limbaj normal, prin observații și cercetări psihologice obiective, ca și încercarea de a le prelucra într-o vedere unitară și de ansamblu asupra limbajului, nu s-ar putea spune că a apărut frecvent în istoricul acestei probleme. Dacă s-a adunat un material destul de bogat privitor la limbajul copilului¹¹, la acela al afazicilor, la aspecte stilistice și mai ales de „inventar“ lingvistic, în schimb observațiile și experimentele propriu-zis psihologice, referitoare la limbajul omului adult normal, sînt relativ puține și efectuate, în genere, fie de pe pozițiile psihologiei vechi¹², fie considerînd faptele de limbaj din latura, mai degrabă superficială, a fenomenului perceptiv¹³, fie, în ultimii ani — mai ales în psihologia americană —, concentrate asupra unui detaliu, neintegrat în probleme de ansamblu, și axate pe preocupări de predilecție cantitative, statistice, și mai puțin de ordin calitativ¹⁴.

Psihologia și fiziologia sovietică — pe lingă experimentele școlii gruzine, axate pe o teorie specială, a orientării („*ustanovka*“) ¹⁵ — au adus un material bogat, fie mai ales cu privire la problemele de psihologie pedagogică, de învățare a limbii în școli, sau în genere de însușire a limbii de către copil¹⁶, fie cu privire la noi aspecte, relevate prin metoda reflexelor condiționate. În această privință, contribuții importante au adus îndeosebi experimentele de laborator făcute de A. G. Iva-

nov-Smolenski, de N. I. Krasnogórski cu școala sa, de N. I. Jinkin, de A. R. Luria și colaboratorii¹⁷; însă prin aceste cercetări de laborator — efectuate în primul rând de fiziologi sau chiar de medici —, complexitatea limbajului este departe de a fi epuizată, iar o bună parte dintre aspectele psihologice, care apar în desfășurarea naturală a actului de limbaj concret, nu pot fi sesizate¹⁸.

O privire asupra bibliografiei psihologiei limbajului duce la constatarea că în ciuda amplexării acestei bibliografii și a abundenței cercetărilor experimentale, s-au făcut totuși puține încercări de a se supune acest fenomen unor experimente de laborator, însă specific psihologice și fără a folosi pentru aceasta o aparatură greoaie sau „formulare“ aplicabile în masă, standard și mecanic, fără a recurge neapărat la măsurători și la întabulări care să denatureze, printr-o atingere grosolană și pur statistică, delicatețea acestui fapt dinamic și complex, care se risipește sau apare falsificat printr-o încercare de fixare. Lipsesc mai ales cercetări sistematice și mai ample, pentru a se verifica rezultate vechi sau ipoteze noi, încadrate într-o concepție de ansamblu.

Pe de altă parte, considerarea limbajului exclusiv prin datele și mijloacele psihologiei nu poate duce decât la o limitare a cunoașterii lui. Pentru a ține seama de toate aspectele limbajului, psihologia urmează să-și ia auxiliare din toate disciplinele care își pun, prin însuși specificul lor, problema limbajului, sau chiar din diverse alte științe. În acest mod, exagerările născute din adoptarea unui punct de vedere unilateral pot fi atenuate; iar dacă asemenea studii ar fi inițiate de cercetători aparținând tuturor celorlalte discipline, probabil că s-ar ajunge cândva la o conturare a adevăratelor aspecte ale acestui fenomen, în toată complexitatea lui.

Pornind de la aceste constatări, considerăm că este necesară în primul rând o cercetare a faptului de limbaj concret, în realitatea și în totalitatea lui; după această perspectivă, exterioară mai degrabă, pot urma — și chiar trebuie să urmeze — considerațiile teoretice, clădite, sau mai bine zis izvorâte, din aceste observări și date experimentale, ca o continuare și ca o completare a lor.

Precizăm dintru început, că punctul nostru de plecare nu îl constituie atît o ipoteză care urmează să fie verificată, cît o anumită poziție de ordin metodologic, și anume — într-o

formulare succintă — studierea limbajului ca fenomen uman real și total, în manifestările lui vii, legate de om și de împrejurările în care trăiește acesta. Această poziție ne-a dus la precizarea unor puncte de vedere pe care le vom expune cu anticipație — pentru a clarifica orientarea generală a acestei lucrări —, deși ele sînt numai o consecință a premisei inițiale, sau mai bine zis un rod al contactului cu faptul de limbaj real.

1) Singurul nostru postulat îl constituie definirea limbajului ca fenomen de comunicare interumană. Fiind, așadar, un fenomen care are loc în societate, este firesc ca el să fie studiat în toate implicațiile care derivă din acest fapt.

2) Propunîndu-ne să nu pierdem din vedere în studierea limbajului nimic din ceea ce apare legat de acest fenomen în activitatea psihică, el va fi studiat în legătură cu toate procesele psihice și — ca o consecință a observării realității — în special cu gîndirea.

3) Realitatea concretă ne impune nu numai să nu neglijăm „semnificația“, dar și să îi acordăm valoarea pe care o indică observarea corectă a fenomenului limbaj.

4) Din punct de vedere strict metodologic — adică în sensul restrîns al acestui cuvînt —, ne-am propus ca, pe de o parte, să utilizăm toate metodele care ar fi necesare, fără a omite intenționat și principial vreuna (metoda deductivă, dar și aceea inductivă, observația dar și experimentul); iar pe de altă parte, să facem apel la diverse perspective în studierea limbajului (atît psihologice cît și lingvistice, fiziologice, psihopatologice, stilistice etc.).

5) Deoarece fenomenul limbaj este un „proces“, el nu a fost studiat dintr-un punct de vedere static, prins într-un instantaneu, ci pe cît posibil a fost urmărit în desfășurare, în dinamica lui evolutivă — ontogenetică, filogenetică, dar și în procesualitatea plină de opoziții și de apariții proteice a faptului de limbaj normal, curent, al omului adult actual.

6) Studierea limbajului ne-a condus la convingerea că este posibilă o sistematizare de ansamblu a problematicii limbajului pe baza ideii de „context“ — în înțelesul cel mai larg acordat acestui cuvînt —, în sensul îndreptării atenției nu atît asupra unor relații coordonatoare pe o linie fixă, sincronică și „orizontală“ (așa cum se petrece în genere în „structuralism“), ci asupra dependențelor subordonatoare, cu implicații

pe diverse linii orizontale dar mai ales verticale — temporale, istorice —, cu ecoul schimbărilor dinamice, de fiecare moment, în diversele sistematizări din cadrul sistemului de ansamblu.

Lucrarea de față își propune, de pe aceste poziții, să aducă o modestă contribuție experimentală și mai ales o încercare de sistematizare a problematicii limbajului dintr-un punct de vedere relativ personal, avînd la bază actul de limbaj complet, care cuprinde atît pe vorbitor cît și pe auditor, și urmărind implicațiile care decurg din adoptarea unei asemenea perspective. În același timp, această lucrare încearcă să aducă o primă contribuție de mai mari proporții a psihologiei romînești în problema limbajului¹⁹.

PARTEA A DOUA
FAPTUL DE LIMBAJ

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL I

FAPTE DE LIMBAJ

1. Definirea limbajului. Cuvîntul „limbaj” — ca orice cuvînt — este departe de a avea o semnificație fixată universal și o dată pentru totdeauna. De aceea — fără a pleca de la o riguroasă formulă preconcepută și fără a încerca o temerară și factice definire inițială a esenței procesului în-suși —, este necesar să discutăm de la început semnificația termenului „limbaj”. Vom încerca deocamdată, de fapt, o delimitare în linii mari a semnificației pe care o acordăm termenului în această lucrare, pentru a înlătura echivocurile.

1.1. Limbaj, limbă, vorbire. Cele mai multe cercetări asupra problemei limbajului derutează de la început din cauza terminologiei echivoce, pricină a unor ambiguități pe care este surprinzător că mulți autori care s-au ocupat de problema limbajului nu au simțit nevoia să le evite¹. Cauza neînțelegerilor provine în primul rînd din faptul că în multe limbi — chiar în limbi cu vocabular bogat, ca engleza, germana, rusa — nu există termeni speciali pentru diversele aspecte (limbă, limbaj, vorbire), sau atribuie alte semnificații (adesea inconstante și acestea) diversilor termeni existenți. Dacă, de pildă, în limba franceză există cuvintele *langue*, *langage*, *parole*, *parler*² (însă cu sensuri variind după cercetătorii care s-au ocupat de această problemă), în limba engleză, deși se încearcă o fixare a semnificației³, totuși *language* are accepțiunea cînd de „limbaj”, cînd de „limbă”, iar *speech* (vorbire) este mai rar utilizat în studiile de psihologie. În limba rusă, termenul *язык* are semnificația clară de „limbă”, însă *речь* este fie „vorbire”, fie „limbaj” (după A. I. Smirnițki ar fi mai degrabă „limbaj”, dar cuprinde și noțiunea de „vorbire”)⁴.

Noi nu vom adopta nici clasificarea lui De Saussure, în primul rînd deoarece nu precizează termenul „limbaj” prin specificul lui, și nu ne vom opri nici la disocierile făcute de

H. Delacroix, deoarece limitează limbajul numai la aspectul verbal și totodată creează distincții nefirești (ca aceea între „funcție” și „mecanism”).

Limbajul și limba sînt fenomene atît de intim împletite și se confundă în asemenea măsură în momentul concret al comunicării, încît găsirea unui criteriu de discriminare între ele prezintă dificultăți. Ele sînt, de fapt, două aspecte diferite, dar nicidecum opuse, ale aceluiași fenomen, ale comunicării.

Limbajul este noțiunea cu care de obicei operează psihologii: un ansamblu complex de procese — rezultat al unei anumite activități psihice, profund determinată de viața socială —, care asigură însușirea și utilizarea corectă (și normală: vezi cazurile patologice, de afazie etc.) a unei anumite *limbi*. *Limba* — obiect de studiu în special al lingvisticii — este constituită din sistemul gramatical, lexical, fonetic și din auxiliarele „extralingvistice”, cu aspectele deosebite pe care acestea le iau în spațiu și în dezvoltarea istorică; ea este etalonul comun folosit într-o anumită colectivitate și totodată, ca operă a întregii societăți, ea este un dat obiectiv și exterior persoanei care și-o însușește și o utilizează. Limba este creația dar în același timp fundamentul limbajului — care nu ar putea funcționa fără ea —, este instrument și totodată rezultat al activității de comunicare; limbajul, pe de altă parte, se bazează pe utilizarea și învățarea limbii și atinge culmile dezvoltării normale umane numai prin ea. Forma cea mai obișnuită de manifestare a limbajului — care este constituit dintr-o complexitate de procese, de mecanisme, de mijloace expresive — este *vorbirea*, adică realizarea verbală a procesului de comunicare. Vorbirea este deci unul dintre aspectele limbajului — cel mai important — și în același timp, în ipostaza ei fundamentală (deoarece vorbirea conține și auxiliare extralingvistice), ea este forma concretă în care se manifestă limba. Vorbirea este deci actul de folosire individuală și concretă a limbii⁵, în cadrul procesului complex al limbajului. Acești trei termeni discutați — limbaj, limbă, vorbire — denumesc de fapt trei aspecte deosebite, dar strîns legate, ale aceluiași proces unitar și complex.

1.2. Limbajul ca fenomen de comunicare în societate. În operația noastră de definire am urmat o cale deosebită de aceea uzuală; am încercat să delimităm mai întîi unele „diferențe specifice” — de fapt, în cadrul no-

țiunii înseși de „limbaj“ — și abia acum vom căuta să precizăm, în parte, „genul proxim“ al acestei noțiuni.

Imaginarea unui limbaj în afara societății ar fi un nonsens. Deocamdată nu există dovadă că limbajul poate apărea și la un individ care să fi fost pus de la naștere în condiții de izolare completă. De altfel, nici nu ar fi nevoie să se realizeze experiențele propuse de J. R. Bloch⁶ (modificînd bazele celebrei încercări a lui Psammetich, prin izolarea unui nou-născut nu numai de restul societății, dar și de alt copil), pentru a ne convinge că limbajul nu poate apărea, și că în orice caz nu se poate dezvolta, decît în societate.

Limbajul este un fapt social nu numai din punct de vedere genetic (societatea ca propulsor al apariției acestui fenomen), dar și din punctul de vedere al însăși naturii sale, al condițiilor în care se desfășoară. Observarea oricărui fapt de limbaj arată o luare de contact reciproc, o stabilire de relații între cel puțin două persoane, una care se exprimă, iar cealaltă, căreia îi sînt adresate expresiile și care ia o atitudine de receptare a lor. Relația care se stabilește deci între aceste persoane pe baza limbajului este o „comunicare“: una dintre persoane se manifestă într-un anumit mod, cu scopul de a comunica partenerilor-receptori un conținut propriu, adică face o acțiune cu sens, atît pentru el cît și pentru parteneri. Acela care „comunică“ are deci o intenție: de a avea efectul scontat asupra celorlalți, adică de a se face înțeles de aceștia. Chiar dacă persoana-receptoare nu acționează drept consecință a comunicării și, ceva mai mult, chiar dacă nu a „recepționat“, din diverse motive, conținutul transmis, totuși actul de limbaj are loc, atîta vreme cît a existat manifestarea intenționat expresivă a primului partener.

Această intenție fundamentală primară — de a comunica un conținut propriu — poate avea diverse motivații, în raport cu necesitățile individuale și cu dominantele societății respective. A pune însă intenția de „a minți“ sau de „a comanda“⁷, ori de a stabili un raport afectiv și chiar erotic⁸, la originea limbajului înseamnă a privi actul comunicării dintr-o perspectivă cu totul unilaterală. Apărut, la origine, din necesitățile mai complexe ale vieții sociale, de muncă în comun⁹, limbajul s-a dezvoltat abia ulterior și sub impulsul altor necesități, căpătînd diferite funcții suplimentare (de „a se exprima“¹⁰ etc.).

Considerînd, aşadar, că funcţiunea fundamentală — originară şi propulsivă — a limbajului este comunicarea¹¹ în vederea cooperării sociale, criteriul pe care-l vom folosi pentru a repera faptele de limbaj va fi acela de a urmări toate manifestările care au drept scop intenţionat şi, în subsidiar, drept *efect*, comunicarea. L. Bloomfield a încercat să traducă această situaţie în termeni behaviorişti¹², arătînd că limbajul face pe o persoană să aibă o reacţie R, cînd o altă persoană produce stimulul S. Dar aceşti termeni, care reduc tot actul complex al comunicării prin limbaj la un mecanism schematic de reflexe, nu ne satisfac: în cadrul limbajului uman nu putem vorbi despre „stimul” şi „reacţie”, fără a adăuga nimic altceva, neglijînd rolul *intenţiei* transmitătorului şi pe acela al efectului conştient în ceea ce-l priveşte pe receptor. (Nu punem deocamdată şi problema — care ar clătina încă mai mult această schemă a manifestării expresive prin limbaj — că „stimulul” este întotdeauna un „semn”, un semnal din „al doilea sistem de semnalizare”; cu atît mai mult va fi un argument împotriva acestei reduceri mecaniciste, *înţelegerea* manifestării printr-o adecvare a ei la situaţie, adică prin interpretare).

De aceea, vom socoti drept fapte de limbaj (adică drept manifestări sau comportamente care dovedesc o activitate de limbaj) atît mijloacele prin care, avînd scopul intenţionat de a comunica, o persoană face ca alta să ia cunoştinţă de un act de reflectare, de un conţinut psihic* al său, cît şi procesul prin care o persoană înţelege aceste mijloace de comunicare ale celeilalte. Fie că avem de a face cu o „vorbire colectivă”, (în formularea lui N. V. Kasatkin¹³), fie că o persoană se adresează uneia sau mai multora, în vorbirea-dialog, fie că persoana vorbeşte către sine (în limbajul interior sau, mai rar în condiţii fireşti, în monolog exterior), în toate aceste cazuri există un act de comunicare prin limbaj (vezi şi mai jos, 2. 4.).

2. Forme de limbaj. 2.1. Limbajul articulat (vorbirea). Faptul de limbaj cel mai curent (astfel încît este confundat cu toată sfera „limbajului”), este vorbirea,

* Precizăm aci — pentru a preîntîmpina orice echivoc — că în tot cursul lucrării vom utiliza expresia „conţinut psihic” cu înţelesul implicat de definirea psihicului ca reflectare a realităţii obiective, această expresie avînd deci un sens echivalent cu „conţinut de reflectare a realităţii” (v. şi mai departe, pp. 203, 243 etc.).

care constituie primul mijloc, din punctul de vedere al importanței pe care a căpătat-o, pentru intercomunicare.

Folosirea, ca material de emitere, a organelor laringo-bucale pentru modelarea aerului expulsat de plămîni și a transmițerii lui cu diverse intensități și frecvențe, iar ca material de recepție, a organelor auditive, s-a dovedit a fi modalitatea de contact prin limbaj cea mai avantajoasă. Ea a devenit astfel, pentru profani dar și pentru mulți cercetători ai acestei probleme, faptul de limbaj prin excelență. Termenul generic „limbaj” — care ne stînjenește tocmai din această pricină — derivă de altfel în cele mai multe idiome din cuvîntul folosit spre a desemna organul bucal cel mai activ în articularea vocală — limba.

Intr-adevăr, vorbirea reprezintă modul de exprimare cel mai evoluat, cel mai suplu, pentru redarea atît a nuanțelor afective cît și a celor mai înalte conținuturi de gîndire abstractă. Ea a favorizat dezvoltarea gîndirii noționale și fără ea — vezi surdo-muții „nedemutizați” — omul cucerește cu greu, sau numai în foarte mică măsură, culmile superioare ale cunoașterii. Ea permite totodată o exprimare clară și nuanțată în scris (în orice caz mai simplă și totuși mai complexă decît în cazul scrierii „figurative”) și dă posibilitatea unor diferențieri precise în limbajul interior, facilitînd deci procesul ideativ.

2.2. Fenomene „extralingvistice”. Totuși — din punct de vedere psihologic cel puțin —, identificarea limbajului numai cu vorbirea este cu totul nejustificată. Lingviștii în special (nu toți însă) — pierzînd contactul cu realitatea psihologică — preconizează excluderea din domeniul lingvisticii, sau izolarea la periferia acestei discipline, a altor fenomene de comunicare decît acelea verbale. În ceea ce-i privește pe mulți psihologi, aceștia limitează sfera limbajului, fie pentru că sînt influențați de punctul de vedere al lingviștilor, fie deoarece ezită între încadrarea unor fenomene (ca de exemplu mimica) drept limbaj sau drept manifestări expresive care le imită pe acelea emoționale¹⁴, fie în virtutea unui „obicei” care face ca, deși sînt amintite sau cercetate uneori și alte aspecte ale limbajului, acestea să nu fie totuși luate întotdeauna în considerație¹⁵.

După unii psihologi-lingviști, ca Wundt, Jousse, și după exploratori-etnologi, ca Mallery, Cushing¹⁶, obligați să constate

limbajul ca mijloc de comunicare la societăți care nu-l folosesc atît sub forma sa articulată, abia unele lucrări mai noi de psihologie a limbajului — ca aceea a lui F. Kainz — îl cercetează sub toate aspectele lui sau se referă și la ele în elaborarea teoriilor cu privire la limbaj (de pildă lucrarea lui K. Bühler).

Considerăm că este corect — în acord cu modul real de manifestare a limbajului — să se țină seama și de fenomenele extravocale, atunci cînd sînt intenționate și „codificate“, adică atunci cînd au o semnificație consacrată prin folosirea în societate. Este necesar, în același timp, să eliminăm unele articulații vocale care nu sînt totuși „limbaj“ și să adăugăm, pe de altă parte, aspecte în aparență contradictorii vorbirii și care, la prima vedere, pot fi considerate numai paradoxal drept „limbaj“.

a) „Limbajul nu are decît un contrar, și anume tăcerea“, scria un filozof al limbajului, Brice Parain¹⁷; și totuși, chiar tăcerea — singură, neîntovărașită de gesturi ori de mimică —, atunci cînd este intenționat expresivă (tăcere voluntară și activă^{17b}), devine prin aceasta un fapt de limbaj (prin însăși opoziția dintre momentele de limbaj vorbit și tăcere). Autorii dramatici care folosesc limbajul însuși, ca dialog, în arta lor, au concretizat observația aceasta, trecînd tăcerea printre mijloacele expresiv-comunicative ale dialogului.

Este desigur o greșeală să se considere tăcerea drept „limbajul misticului“¹⁸, întrucît ar simboliza „inefabilul“. Tăcerea poate, în primul rînd, să sugereze stări psihice nedefinite bine, ori afecte timide, delicate (în teatrul „intimiștilor“ italieni, tăcerea intervenea pentru a sugera stări considerate „inconștente“, sau sentimente vagi, neînchegate încă, ori sentimente prea fragile care n-ar putea fi exprimate exact printr-un cuvînt — acesta căutînd să le fixeze —, sau care ar apărea, prin cristalizarea lor verbală, mult mai triviale, pierzîndu-și trăsăturile diafane, inezisabile, pe care le au în realitate; ori, în sfîrșit, care s-ar destrăma prin evocarea lor, prolixă în încercarea de a le surprinde toate nuanțele). Dar tăcerea poate să exprime uneori și o dezaprobare de pildă — manifestată prin refuzul de a da un răspuns verbal sau gesticulator, fie că îl socotești nedemn de partener din cauza oboselii pe care ar provoca-o, fie că ți-e teamă de a nu pronunța un cuvînt jignitor¹⁹. Sau poate exprima o nemulțumire, o ignoranță ori, în sfîrșit, o aștep-

tare ce invită la răspuns sau la continuarea unei discuții sau acțiuni. Tăcerea, prin virtualitățile infinite pe care le cuprinde, prin paradoxala ei plasticitate și prin imponderabilul ei, prin virtuțile ei dramatice, de așteptare care nu e complet satisfăcută, poate sugera, cînd e abil mînuită (în teatru de pildă), orice. Tăcerea e așadar un material propriu de a deveni fapt de limbaj (bineînțeles, ca un interludiu în cadrul vorbirii).

b) Pe lîngă vorbire, uneori cu corolarul ei, cîntecul — înțeles nu ca manifestare artistică —, și pe lîngă tăcerea aceasta „relativă“, pot fi adăugate manifestările de limbaj vocal nearticulat. Modulațiile sonore, produse numai prin mijlocirea laringelui și a alternanței bruște a registrului inferior cu cel superior (ca „Jodl“ bavarez, sau strigătele ciobanilor nostri, ale gondolierilor, ale pescarilor, țăpinarilor, minerilor, salahorilor etc., ce servesc tot pentru comunicare la distanță, peste văi, pe după cotituri, peste ape, sau — încercînd să învingă și să evite obstacolele — impuse de o muncă grea) sînt firește tot fapte de limbaj. Strigătele țăpinarilor de pildă (adică ale muncitorilor forestieri care lucrează sau lucrau cu „țapina“) sînt nu numai provenite din cuvinte aparținînd unei anumite limbi (multe strigăte provin din limba germană sau italiană: interj. *hăbău!* este expresia germană *hebe auf!*, interj. *șiba!* este germ. *schieben*, iar *vola* vine din ital. *voltare* etc.), dar sînt și emisiuni vocale nearticulate, care au căpătat „sens“ în munca respectivă (de ex. *ho-o!*, *hui!*, *ohi!* sau *hohi!*, din ital. *ohe!* etc.)²⁰. Asemenea manifestări vocale, apărute în cadrul relațiilor sociale, folosite cu scopul comunicării, avînd o utilitate clară și un sens adesea chiar diferențial, nu pot fi excluse din cadrul limbajului.

c) Exagerarea la care a dus teoria „marristă“ referitoare la importanța primordială a limbajului „cINETIC“ a făcut să se evite în momentul actual discutarea unor aspecte importante ale limbajului, și anume mimica și gesticulația. Fără a-i atribui o importanță mai mare decît o arată observarea realității limbajului, aceeași realitate ne obligă însă să ținem seama și de aceste aspecte ale activității de comunicare.

Darwin a fost poate primul²¹ care și-a dat seama de legătura dintre mișcările gurii și acelea ale mîinilor. Desigur, tot așa cîm reflexele emoționale angajează întregul organism, ducînd la reacții totale, la fel și în actul de limbaj primitiv,

omul — care nu stăpînea încă suficient expresiile voluntare și, cu atît mai mult, nu le discrimina — se va fi manifestat, pentru comunicarea cu semenii, prin mijloace de exprimare globale, generalizate. O anumită înclinare a trupului, mișcări ale mîinilor, ale capului și mușchilor feței, ale gurii, în același timp cu o deosebită tensiune fiziologică repercutată în circulație, în respirație, în mișcările organelor laringo-bucale²² vor fi alcătuit limbajul încă „difuz“, nediferențiat, al primitivului.

Ideea unei „gesticulații sonore“ („Lautgebärde“) a lui Wundt²³, „teoria mimicii bucale“ a lui Rae și Paget și a „imitației faciale“²⁴, concepția despre limbajul vorbit ca derivînd din gesturi²⁵ exprimă — mai mult sau mai puțin exagerat — convingerea că limbajul vorbit evoluat este un derivat cronologic, după unii al aceluia total, dar după alții doar al celui corporal sau facial.

Această poziție exagerată — reprezentată, între alții, de N. I. Marr — a dezvoltării limbajului vocal din acela al gesturilor, nu ia în considerație faptul că omul primitiv nu putea începe exprimarea prin mișcări diferențiate ale unor anumite părți ale corpului, cu excluderea totală a expresiilor vocale sau cu predominarea în orice condiții a gesturilor²⁶. Asemenea teorii nu țin seama de observarea modului de evoluție al oricărei reacții, și anume de la difuz, global, nediferențiat, către diferențiere, izolare și precizare a mișcărilor. Ca atare, la început a putut exista un ansamblu expresiv global, în care nu dominau diferențiat nici gesturile, așa cum nu dominau nici anumite sunete cu semnificație. Din acest ansamblu, spre a face disponibil restul corpului pentru muncă, pentru apărare etc., devenind conștiente posibilitățile deosebite ale fiecărei modalități de exprimare, s-au desprins și s-au dezvoltat articulațiile vocale.

Combaterea argumentului genetic al tezei primordialității limbajului gesturilor nu trebuie să ducă însă la ignorarea completă a rolului gestului și al mimicii în limbajul uman de astăzi, fără a cădea, bineînțeles, în exagerări „marriste“²⁷ și fără a-l considera un limbaj de valoare a celui verbal.

Puțini vor să recunoască, socotind aceasta drept o dovadă de inferioritate pentru un om evoluat, faptul că înțeleg mai bine intențiile unui vorbitor atunci cînd îl văd, adică în cazul

cînd îi pot urmări gesturile și mimica. Este atît de înrădăcinat obiceiul de a recepționa limbajul prin toate mijloacele — adică de a socoti semnificative și alte manifestări decît acelea vocale —, încît oricine a urmărit vreodată atitudinea auditoriului — nu numai al unei conferințe, de pildă, cînd ochii sînt ațintiți asupra vorbitorului, dar chiar și al unei audiții de discuri ori de emisiune radiofonică — a putut observa că toate privirile se întorc, spontan, către sursa sonoră de la care parcă așteaptă și o emisiune perceptibilă vizual. Pe de altă parte, vorbitorul dintr-o cabină radiofonică, deși știe că nu este văzut de ascultătorii săi, își însoțește cuvintele de mimică, ba uneori recurge și la gesturi — cel puțin schițate —, în virtutea aceluiași obicei. Vorbirea este deci, în mod obișnuit, inseparabilă de atitudinile corporale și faciale, care par de altfel, adesea, să ușureze însăși exprimarea verbală: vorbitorul încearcă să se exprime mai bine, dar și să se facă înțeles mai corect, recurgînd la un gest al mîinii, la o mișcare a capului sau la o mimică a ochilor, datorită cărora el își îngăduie uneori să aibă elipse sau lacune în limbajul vorbit.

Ceva mai mult, unele gesturi, însoțitoare la origine, au rămas impregnate în semnificația cuvintelor: sînt expresii care nu pot fi înțelese just, decît dacă ne gîndim la gestul care le întovărășea²⁸. A. G. Spirkin menționează în acest sens, cuvîntul *poniatie* („noțiune“), care la început avea semnificația de acțiune fizică, efectuată cu mîinile, de apucare, de îmbrățișare²⁹ (de altfel, în limbi foarte diverse, cuvîntul care desemnează faptul de „a înțelege“ evocă, la origine, un gest de „apucare“: germ. *begreifen*, lat. *concipio*, finez. *käsittää*, de la *käsi* „mînă“, fr. *comprendre*³⁰ sau *saisir* etc.). Iar rolul gestului în interpretarea unor cuvinte ca *acîi*, *acolo*, *acesta* etc. — a cuvintelor pe care K. Bühler le numea „Zeigwörter“ (cuvinte indicatoare)³¹ — este prea evident pentru a mai fi discutat aci.

Se poate ca gradul de folosire al acestor auxiliare să varieze cu temperamentul persoanei sau cu obiceiurile societății respective: meridionalii de pildă sînt reputați a avea o deosebită predilecție pentru expresiile corporale, iar napoletanii sau mai ales sicilienii abuzează de „gesturi expresive“ (iată, de pildă, remarca unui scriitor sicilian — L. Pirandello, în

I Vecchi e i Giovani —, care era totodată și un abil psiholog: „... dialogul sfârși în chip sicilian, printr-un schimb de gesturi expresive“; sau, la același — în nuvela *II dovere del medico* —, una dintre numeroasele notații de limbaj pantomimic: „Doctorul ridică din umeri și închise ochii, apoi arătă cu un deget rana“). Se poate, de asemenea, ca un artist sau un orator, ori vorbitorul unei limbi străine, pe care nu o stăpânește suficient, să facă în mai mare măsură uz de gesturi ori de o mimică expresivă, deci acestea să fie cerute îndeosebi de anumite îndeletniciri sau situații. Totuși, un minimum de manifestări motorii întovărășesc întotdeauna vorbirea și sînt necesare oricînd pentru întregirea înțelegerii, în lipsa altor mijloace pur lexicale. Deseori, un zîmbet poate fixa deosebirea dintre o ironie și o banală constatare, iar o clipire din ochi poate să fixeze sensul unei fraze cu două tăișuri.

În aceasta constă, desigur, și dificultatea întîmpinată de autorii care scriu pentru emisiunile radiofonice ori de actorii care se produc în fața microfonului; de aci, desigur, și deziluzia acelor care, după ce au asistat, entuziasmați, la o conferință, o citesc apoi, lipsită nu numai de intonație și de o punctuație adecvată care să o suplinească, dar și de pantomimica întregitoare.

Gesturile sînt așadar auxiliare adesea indispensabile limbajului vocal; ele sînt rareori superflue, cum consideră F. Kainz de pildă³², care, făcînd deosebirea între gesturile oratorului și „Gebärde“ — pantomima singură —, arăta că primele nu spun nimic ce n-a fost cuprins mai înainte în cuvintele vorbitorului. Sînt rare însă expresiile mimice sau gesturile — chiar acelea spontane, dar cu atît mai mult cele intenționate — care să nu semnifice nimic, care să nu adauge ceva la sensul limbajului articulat. Ele înseamnă un plus, o completare, o subliniere sau, în orice caz, o nuanță diversă adăugată cuvîntului, care capătă prin aceste a valoare specială pentru auditor. Dacă ierarhizarea este necesară în orice fapt de limbaj și dacă vorbirea are locul principal, aceasta nu înseamnă însă că limbajul corporal nu joacă și el un rol semnificativ în comunicare.

Dar gesturile, mimica, în genere expresia prin mișcările trupului, cu finalitate comunicativă, nu joacă numai rolul,

important, de completare sau de modificare a sensului vorbirii: ele pot apărea uneori și singure, asumîndu-și funcția de comunicare sau cel puțin contribuind la ea în mod preponderant. De la gestul străinului care, necunoscînd limba țării în care se află, intră într-un magazin și „arată cu degetul” obiectul pe care dorește să-l cumpere, la cazul cînd, după o enumerare, oratorul face un gest larg și iterativ care e înțeles de oricine ca semnificînd: „mai pot fi multe altele de adăugat”, pînă la mimica de delectare și la mișcarea rotativă a palmei de către copilul care, avînd gura plină cu mîncare, nu poate răspunde altfel cînd e întrebare dacă e satisfăcut; la aplauzele unei mulțimi care vrea să arate astfel că e de acord cu spusele unui conferențiar, sau la clătinatul cuiva din cap pentru a saluta; la jocul pantomimic, la semnele gesticulatorii ale unor societăți mai mult sau mai puțin primitive — e numai o diferență de grad, marcată prin raportul de dependență dintre vorbire și „limbajul corporal”, ori de importanța pe care acesta din urmă o capătă în manifestările comunicative ale unei persoane sau ale unei colectivități.

De la auxiliar al vorbirii, pantomima poate deveni singurul mijloc de exprimare al cuiva într-un moment oarecare — cînd o socotește mai nimerită pentru comunicare —, ori pe o lungă perioadă de timp cînd e nevoit să o folosească fără a mai recurge la articularea vocală. Popoarele aflate la niveluri culturale mai înapoiate folosesc de predilecție gesturile în relațiile lor de comunicare, ceea ce l-a făcut pe Lévy-Bruhl să spună că „primitivul vorbește și gîndește prin mîini”³³, iar pe Cushing, atunci cînd a vrut să studieze limba zuñisilor, să-și exerseze mîinile, lucrînd cu aceleași unelte ca și ei, pentru a căpăta dexteritatea acestui trib în expresia manuală³⁴. Ca orice străini care nu cunosc limba partenerilor, triburi deosebite de sălbatici se înțeleg prin gesturi și pot discuta³⁵ timp îndelungat (de pildă, o jumătate de zi) doar prin mișcările degetelor, capului, picioarelor. La aceste popoare — la care, în unele împrejurări, dansul însuși se transformă în limbaj³⁶ —, acest așa-numit de către unii etnografi de limbă engleză „sign-language” devine cîteodată mijlocul unic de comunicare, de care se folosesc vreme îndelungată membrii aceleiași comunități. La Warramunga, de pildă, văduvelor le este interzis să vorbească, uneori un an întreg; în acest timp, ele se exprimă

doar prin gesturi și devin atît de abile în acest limbaj, încît, după ce trece perioada de interdicție, le vine greu să renunțe la el³⁷. Se pare, deci, că în anumite societăți sînt folosite două sisteme de semne — numite de Lévy-Bruhl³⁸ „limbi“ — : una orală, cealaltă prin gesturi.

Există însă oameni care nu pot comunica, nu numai vremelnic, dar — dacă nu primesc o educație specială — toată viața, decît prin mișcările corpului și totuși izbutesc — e drept, fără nuanțe fine și rămînînd la un nivel scăzut de abstracțiune — să se înțeleagă cu cei din jur: este vorba de surdo-muți. Se pare chiar, că după demutizare surdo-muții nu renunță la dactilologie sau în genere la limbajul gesticulator³⁹, care e mai simplu și mai expeditiv. Din relatarea întrunirii unei foste asociații a surdo-muților din România rezultă, de pildă, că un discurs de patru pagini a fost redat prin gesturi într-un timp mult mai scurt decît dacă ar fi fost citit oral, o frază fiind exprimată prin cîte un gest. Însă pentru cei neobișnuiți cu acest limbaj, pe lîngă deficiențele legate de însăși natura materialului care-i stă la bază (este un limbaj mai greoi, mai neprecis, limitat, global și mai greu de codificat, nu poate exprima decît *forma* obiectelor⁴⁰ etc.), se adaugă și lipsa exercițiului la omul normal, în utilizarea și înțelegerea limbajului surdo-muților. Pentru cei neobișnuiți, acest limbaj devine obositor după cîtăva vreme, după cum arată Dobrogaiev, descriind o reprezentare a piesei „Revizorul“ de către surdo-muți⁴¹: faptul nu ne miră, deoarece o conferință ținută într-o limbă străină pe care nu o cunoști bine obosește de asemenea și nu poate reține atenția.

Copiii comunică și ei prin gesturi, mai ales la vîrsta cînd pot înțelege și exprima semnificativ, dar nu stăpînesc suficient limba vorbită. Alice Descoeudres⁴² considera chiar, că numărul redus de adjective la copii se explică prin faptul că lor li se par la început mai comode gesturile, pentru a exprima calități. Gesturile — aproape de loc studiate de psihologii limbajului copilului⁴³ — rămîn însă pînă tîrziu, la copii, un auxiliar important al exprimării verbale, un mijloc prin care ei descriu, subliniază, iar uneori suplinesc chiar lipsa cuvintelor. Ceva mai mult, copiii ajung adesea la pantomimă, pentru a exprima mai complet ceea ce vor să comunice⁴⁴.

Dar comunicarea mimică și gesticulatorie nu este nici nu-

mai un mijloc anormal de comunicare, nici un lux pur expresiv, nu e nici dovada unui „primitivism“ sau a unui stadiu inferior de dezvoltare. Fără a putea exprima stări foarte clar diferențiate sau conținuturi de o înaltă abstractizare ori o idee complexă, procedeele mimico-gesticulatorii sînt folosite curent, în societățile cele mai evoluat și în împrejurările cele mai diverse, fie numai ca auxiliare, ale vorbirii, fie — uneori — ca mijloc unic și independent de comunicare.

Orice adult, cultivat într-o societate evoluată, se folosește zilnic de nenumărate ori de acest mijloc de comunicare ce trece totuși neabătut în seamă. Cine, de pildă, nu „scoate pălăria“ de cîteva ori pe zi pentru a saluta, cine nu „dă mîna“, chiar fără a mai pronunța vreun cuvînt, cine nu afirmă „dînd din cap“, cine nu „ridică din umeri“, fără a mai spune „nu știu“, cine nu „arată cu degetul“, nu „cîrnește sau strîmbă din nas“, nu încrețește fruntea „a întrebare“, oricît ar interzice regulile de politețe ale unor popoare cîteva dintre aceste manifestări?

În anumite împrejurări, limbajul gesturilor poate căpăta chiar o mai mare amploare și se dovedește foarte util: în condiții zgomotoase de muncă, de pildă, gesturile devin unicul mijloc de înțelegere, chiar un timp mai îndelungat. Gesturile pot ajunge să țină locul unor fraze întregi și, în anumite condiții, să rezume conținuturi de idei, perfect inteligibile pentru cei preveniți. Aceasta se întîmplă mai ales cînd este vorba de o gesticulație stabilită anterior, pe baza unui „cod“ verbal. Dirijorul, de pildă, își conduce orchestra prin mimică, gesturi și atitudini — care imită, accentuîndu-le, expresiile emoțiilor pe care le-ar avea prin trăirea muzicii —, dar folosește aceste manifestări și într-un grad mai mult sau mai puțin convențional, adică pe baza stabilirii anticipate a unui anumit „cod“, valabil uneori numai pentru colectivul respectiv. Dacă unele ordine (mai ales de „intrare“ — date prin indicarea unui grup de instrumente — și de „fermato“, dar și altele, de schimbare a ritmului — reprezentate prin mișcarea variată a brațelor sau a baghetei —, ori chiar de nuanțare diversă, realizate prin atitudine și mimică) pot fi socotite gesturi cu semnificație universal cunoscută, altele, în schimb, sînt proprii fiecărui dirijor. Kainz notează că un șef al orchestrei postului de radio Viena, cînd voia să indice „repetarea“, descria cu dege-

tele ambelor mâini o paranteză⁴⁵, imitînd semnul grafic muzical; iar în studiourile noastre, penîru „*da capo*“, un dirijor obișnuia să utilizeze semnul „ciocănit pe cap“. Nu este vorba, așadar, de o simplă comunicare directă, printr-o trăire în sens de „*Einführung*“: dirijorul, prin explicarea la repetiții a modului în care se va interpreta bucata muzicală, stabilește de fapt o convenție, așa încît se folosește de fiecă dată de valoarea „convențională“ dată unui semn, de cele mai multe ori transformînd „cuvîntul“ în „gest“. Semnele acestea au valoarea semnificativă dorită de dirijor numai cînd acesta se găsește în fața unor oameni care cunosc oarecum intențiile lui: brațul întins indicînd pe un membru al orchestrei ar putea fi interpretat de un profan drept dorința dirijorului de a-l chema către sine, iar degetul dus în dreptul gurii pentru a atenua efectul unor instrumente ar putea însemna alteori dorința de încetare completă a execuției. Nu ar fi lipsit de interes să se studieze⁴⁶ — lucru care nu s-a făcut încă și pe care noi l-am început mai demult, în 1949, prin anchete în primul rînd — limbajul acesta atît de eficient, care folosește semne așa de personale și care totuși, prin efectul produs, prin concordanța dintre intenția unui bun dirijor și înțelegerea ei de către o orchestră disciplinată — care pare uneori prelungirea brațelor, a corpului celui care o conduce — este un limbaj aproape perfect (bineînțeles, raportat la destinația lui și la condițiile în care se desfășoară, deoarece limbajul verbal rămîne totuși superior acestuia).

Copiii și mai ales tineretul obișnuiesc să practice unele jocuri pantomimice. Pe lingă „șarade“ și „tablouri vii“, unul dintre aceste jocuri ne-a atras în mod deosebit atenția, pentru concluziile care se pot trage din observarea lui: un cuvînt propus de echipa adversă trebuie să fie exprimat de un jucător fără ajutorul limbajului oral și ghicit în cel mai scurt timp de către echipa lui. Ne pare interesant să urmărim un astfel de joc, în primul rînd pentru că se pot desprinde din el cîteva mijloace ale limbajului corporal. Uneori, gesturile indică obiecte sau persoane din mediul înconjurător (pronumele „eu“ este exprimat printr-un gest către sine, sau cuvîntul „societate“ poate fi reprezentat de pildă prin arătarea tuturor celor din jur); alte gesturi imită, modelînd aerul ca pe o substanță plastică, cu ajutorul degetelor — care iau forme

diverse, a căror consecuție delimitează conturul obiectului semnificat —, ori cu ajutorul atitudinii întregului corp; sau gesturile descriu o trăsătură ori o acțiune caracteristică (cuvîntul *fonf*, de pildă, fiind redat prin mimarea vorbirii, în timp ce degetele presează ca într-un clește nările).

Ceea ce izbește, în urmărirea acestui joc, este faptul că lipsește o pantomimă care să treacă la o semnificare mai abstractă, la o legătură mai arbitrară între obiect și forma semnului său. De aici și dificultatea jocului, atunci cînd trebuie să fie exprimat un cuvînt abstract — ca de pildă *speranță* —, pe care jucătorul e silit să-l redea prin evocarea unor faze succesive, adică recurgînd tot la o descriere a efectelor sau a caracteristicilor îndepărtate ale lui.

De ce în societăți aflate într-un stadiu inferior de civilizație sînt frecvente semnele pur reprezentative, care nu au o legătură concretă sau chiar imitativă cu obiectul⁴⁷, pe cînd într-o societate evoluată, cînd se practică un asemenea joc, singurele gesturi semnificative nedescriptive sînt acelea strict și banal convenționale? Cauza stă în faptul că gesturile deplin reprezentative, simbolice, nu pot fi înțelese — din pricina legăturii extrem de arbitrară dintre forma gestului și obiectul reprezentat — decît de cei inițiați⁴⁸. În societățile evolute, sistemul lingvistic vocal — cuvintele articulate — este mai bogat, pe cînd semnele convenționale ale limbajului pantomimic sînt în număr redus: de aceea, atunci cînd va trebui să fie redat în acest limbaj un obiect pentru care lipsește gestul semnificativ abstractizant, se va încerca exprimarea cea mai ușor de înțeles — pentru că oferă puncte de reper în realitate —, și anume aceea care indică sau descrie, ori imită. Se rețurge deci la limbajul corporal cu gesturi pur reprezentative doar atunci cînd valoarea acestor semne este dinainte fixată, iar în acest caz, se pare că ele oferă un mijloc de exprimare mai simplu și mai puțin prolix⁴⁹.

În orice caz, depășirea unei pantomimici strict indicative, descriptive ori imitative și existența unei gesticulații „reprezentative“, simbolice (în sensul dat mai departe, vezi p. 203), la unele societăți actuale, denotă un stadiu relativ evoluat și o capacitate de abstractizare, care constituie încă un argument împotriva asimilării acestora cu popoarele primitive de la originile omenirii. Oricare ar fi însă gradul de arbitrar al legăturilor

sale cu lucrul semnificat, oricît de rudimentar ar fi un gest comunicativ — de pildă *indicarea* unui obiect, în loc de a te duce spre el, a-l lua și a-l da cuiva, ori îndreptarea unui deget către cineva și mișcarea lui, în loc de a merge către partener și a-l aduce apoi în locul dorit — limbajul pantomimic se folosește de „semne“ și reprezintă ca atare un minimum de abstracțiune, necesitînd o intenție de comunicare și o înțelegere adaptată după situație, fapte ce presupun o activitate de subtilitate psihică.

Deosebirea dintre limbajul pantomimic și așa-zisele „expresii emoționale“ nu poate fi deci numai una de grad. Dacă nu ar fi decît faptul, constatat fiziologic, că expresiile voluntare au exclusiv o determinare corticală, și încă am fi îndreptățiți să socotim că limbajul pantomimic nu are aceeași natură cu reacțiile emoționale. Acest limbaj folosește numai în parte aceleași mijloace ca și expresiile emoționale, iar pe acestea, ceva mai mult, le prelucreză într-un chip deosebit: gesturile sînt provocate dinadins, din voința de comunicare, devin suplă, adaptate la situații și nuanțate cu un anumit grad de reprezentare abstractă. Dacă unele dintre manifestările mimico-gesticulatorii, foarte puține — care se referă la reacții instinctive⁵⁰ —, sînt peste tot aceleași, dacă alte cîteva imită într-adevăr reacțiile emoționale — rîsul, zîmbetul etc. — și pot fi înțelese direct, în schimb pentru înțelegerea majorității manifestărilor limbajului pantomimic trebuie cunoscut „codul“ după care au fost stabilite. Gestul capului care la turci înseamnă „interogare“, la francezi semnifică „negația“, iar înclinarea capului, înainte și spre spate, care este negație la turci⁵¹, semnifică la alte popoare „acceptare“⁵²; de altfel, *Atlasul lingvistic român* consemnează faptul că mișcarea capului de sus în jos semnifică în unele regiuni ale țării afirmația, iar în altele negația⁵³.

Manifestările corporale folosite cu intenția de comunicare se deosebesc de exprimarea orală — în afară de faptul că nu au putut atinge gradul de expresivitate „informativă“ al acesteia din urmă — prin „materialul“ folosit și deci prin receptarea lor pe alte căi. Folosirea, prin mijloace motorii, a plasticității corpului și a feței creează o dinamică spațială, care constituie specificul acestor manifestări. Limbajul corporal efectuîndu-se într-un tempo mult mai rapid decît emisiu-

nea verbală, tehnica lui nu mai pare temporală, ci pare să aibă caracteristice de simultaneitate: iluzie, desigur, deoarece fiind vorba de mișcări, acestea presupun diverse faze, deci are loc tot o succesiune temporală. Din punctul de vedere al recepției, joacă rol atât perceperea vizuală, cât și, uneori — ca de pildă la strînsul mîinii —, simțul tactil și kinestezic. (În unele împrejurări se adaugă, în mod excepțional, posibilitatea semnalizării și prin alte simțuri, ca de exemplu simțul olfactiv. Din acest punct de vedere, este interesantă de pildă expresia *A da sfoară-n țară*, adică „a se întinde vestea“, expresie provenită din modificarea, prin contaminare, a cuvîntului *șfară* — „fum, miros de la grăsimea arsă“. Un vînător povestea, de altfel, că un pădurar îl anunța seara — fără a tulbura liniștea pîndei — că era ora cinei, punînd sarmalele la încălzit).

2.3. Alte forme de limbaj. Dacă în genere limbajul se folosește pentru expresie de materialul oferit de corpul uman, sînt însă și fapte de limbaj caracterizate prin prelucrarea unor mijloace extracorporale. Deosebirea aceasta — arbitrară dacă ne referim la caracteristica esențială a limbajului, de a comunica adică — a făcut pe mulți să nu ia în considerare unele dintre aceste forme de comunicare⁵⁴.

Scrisul⁵⁵, desenul semnificativ⁵⁶, comunicarea prin mijloace tehnice (ca utilizarea alfabetului „Morse“ în telegrafie), semnele de pistă, focurile aprinse pe dealuri, sunetul buciului, al tobei sau al fluierului, limbajul simbolic al florilor, al pietrelor prețioase — care în unele epoci și societăți au avut o importanță deosebită —, al culorilor, al armoariilor sau al diverselor „solii“ simbolice (de pildă, aceea despre care relatează Herodot că a fost trimisă de către sciți), toate sînt folosite cu intenția comunicării și sînt receptate cu conștiința că au rol de semne.

Fie că sînt mijloace plastice, sonore sau grafice — adică operînd prin deosebiri semnificative bazate pe forme tridimensionale, sau de sunete ori de linii —, fie că sînt materiale colorate sau obiecte utilizate așa cum se găsesc în natură, manifestările acestea apelează la receptări auditive, dar și vizuale, tactile sau de altă natură. De neprețuit ajutor și fiind indispensabil chiar, atunci cînd transmiterea trebuie făcută la distanță, acolo unde manifestările corpului nu mai pot fi percepute, limbajul acesta cuprinde o gamă de semne — care

e desigur departe de variația aceleia a limbajului vocal, dar care, în orice caz, este destul de bogată —, de la expresiile descriptive ale scrisului ideografic de pildă, sau de la semnul „cap-de-mort“, înțeles de oricine ca anunțând o primejdie, pînă la cele mai ascunse semnificații — prin incongruența aparentă dintre forma expresiei și lucrul semnat. —, ca „înțelesurile“ unei pietre prețioase, unui semn de pistă sau literele unui cuvînt.

2.4. Limbajul interior. Există încă o modalitate de comunicare lingvistică, al cărei material este imperceptibil prin mijloace obișnuite, a cărei recepție nu se face pe calea vreunui dintre organele senzoriale externe și care se deosebește de vorbire de pildă, numai pentru că aspectul acesteia din urmă este exterior.

Ființă socială, omul evoluat își trăiește și viața lăuntrică după modelul aceleia externe, obișnuit să se manifesteze întotdeauna față de cineva și să privească totodată spre celălalt. Niciodată „singur“, el este întotdeauna în tovărășia „cuiva“, chiar dacă e vorba numai de un ecran interior, pe care se reflectă cuvinte proiectate vizual sau sonor⁵⁷ ori diverse alte imagini, și care constituie limbajul interior⁵⁸. Material impalpabil — alcătuit din reprezentări —, receptare imperceptibilă în exterior: și totuși este un limbaj, deoarece omul gîndește în cuvinte, față de sine însuși, „discută“ cu sine însuși, își expune păreri, se întreabă, dă răspunsuri, caută soluții, ajungînd uneori la expresii orale fără să bage de seamă. Monolog dialogat, limbajul interior înlesnește gîndirea, fiind instrument indispensabil al gîndirii proprii, și se confundă uneori cu ea.

J. Piaget arăta că tot așa cum limbajul copilului este „egocentric“, la fel și acela al adultului are momente „nesociale“: dovadă, limbajul interior sau monologul cu voce tare⁵⁹. Limbajul interior este însă o aplicare a modului social la viața psihică interioară, menținîndu-se și în cazul lui caracteristica esențială a limbajului și anume „dialogul“, relația socială de comunicare cu un partener.

Limbajul acesta, croit după tiparul comunicării exterioare, folosind semne și cunoscînd dramatismul relației transmitere-recepție, are deseori și reflexe externe, prin aproape inezisabile manifestări corporale: unii, atunci cînd discută cu ei înșiși, mișcă maxilarele într-o continuă alternare, în ritmul dialo-

gului mental, iar membranele laringelui se contractă deseori în cursul acestui limbaj, producînd o răgușeală ciudată la cineva care „tace”⁶⁰.

Unii „discută interior” prin cuvinte — ca reprezentări motorii, auditive sau vizuale —, alții (ca surdo-muții needucați) au limbajul interior format mai ales din imagini de obiecte sau de acțiuni semnificînd faptele și obiectele. (Nu abordăm aci mult dezbătuta — acum vreo 50 de ani — problemă a gîndirii „cu” sau „fără” imagini, și nici pe aceea a raportului dintre limbajul interior și „forma internă a limbii” — „innere Sprachform” — despre care vorbesc îndeosebi lingviștii germani, începînd cu Humboldt⁶¹, și care ar fi numai o schemă interioară ce precede exprimarea orală).

2.5. Aceste manifestări, fixate ca un prim punct de reper, nu epuizează noțiunea de „limbaj”, ci constituie numai mijloacele lui de manifestare. Caracterizarea întregului proces se va putea realiza numai după ce vom pătrunde analitic dincolo de „faptele de limbaj” (care, pentru a folosi o comparație, se află față de fenomenul ce le stă la bază, în situația fulgerelor ca manifestări ale norilor încărcăți cu electricitate). Am dorit să subliniem însă faptul că toate aceste mijloace expresive sînt îndreptățite să fie considerate ipostaze ale limbajului, „fapte de limbaj”, de vreme ce corespund criteriului propus: de a fi manifestări intenționale comunicative.

Vorbirea este numai o parte a limbajului total: ea este aspectul lui cel mai important, la omul adult normal, din societățile evolute. Chiar în acest caz însă, ea nu apare singură, ci de cele mai multe ori are ca auxiliare alte fapte de limbaj. Ceva mai mult, în unele condiții, vorbirea dispare cu totul, fie vremelnic, fie pentru că, în unele cazuri, ea nu poate fi folosită. O ierarhizare absolută a faptelor de limbaj, în care să predomină vorbirea, se poate face deci numai dacă luăm ca sistem de referință situațiile cele mai frecvente în care se află adultul normal din societățile evolute.

Faptul că termenul de „limbă” se referă în mod special la sistemul organizat de semne *vocale* nu înseamnă că aspectele celelalte ale limbajului se realizează haotic, dezorganizat, fără să aibă la bază un sistem de semne. Aceste manifestări expresive sînt considerate „limbaj”, tocmai pentru că realizează eficient funcția de comunicare, prin folosirea intenționată a unor materiale de expresie care devin semne cu valoare gene-

rală, inteligibile într-o colectivitate, avînd deci o semnificație valabilă pentru partenerii cărora li se adresează.

3. Aspecte diferențiale. Trebuie să deosebim însă alte fenomene, prin care se realizează o „comunicare“, dar care nu pot fi considerate „limbaj“ decît printr-o foarte largă — și adesea cu totul improprie — extensiune a acestui termen. Sînt fenomene în care fie funcția de comunicare este neintenționată (expresiile emoționale), sau complet tulburată (în cazuri patologice); fie la funcția de comunicare se adaugă în mod necesar o funcție de ordin estetic (cum este cazul artei); fie funcția de comunicare este realizată prin mijloace și mecanisme de tip inferior — altele decît cele specifice limbajului uman —; fie comunicarea este lăsată în seama unor mecanisme „fizice“ (cum sînt mașinile), fie, în sfîrșit, este vorba numai de o *transmitere* a comunicării (de pildă, transmiterea limbajului vorbit prin telefon).

3.1. În ultimii zece ani a început să se vorbească, din ce în ce mai des și mai insistent, despre „*comunicare*“ într-un sens foarte larg, în cadrul teoriei „informației“ sau „comunicării“, ori, cu un nume mai răspîndit astăzi, al „kiberneticii“. Pornindu-se de la comunicarea (de fapt, *transmiterea* comunicării) prin mijloace mecanice (ca telefonul), s-a creat o teorie de ansamblu, care are drept prim scop practic crearea și perfecționarea diverselor mașini electronice, dar care tinde să se aplice și la cele mai variate domenii în care se petrec „transmiteri de informații“⁶². Inițiată în special de cercetători matematicieni⁶³, această teorie tinde să aplice în orice domeniu metode de investigație și chiar rezultate formulate matematic (provenite din studiul unor mecanisme sau din studiul mecanic — ori din „recreații matematice“⁶⁴ — al unor fenomene umane suple cum este limba)⁶⁵. Vom discuta mai departe deosebirile fundamentale dintre aceste modele mecanice și modul în care se desfășoară procesele de comunicare prin limbaj. Deocamdată, precizăm numai că limbajul nu poate fi asimilat cu toate fenomenele zise de „comunicare“ în sens kibernetic și că nu considerăm nici diversele fenomene de comunicare prin mașini drept aspecte ale limbajului.

3.2. Faptul că și arta este un mod de expresie a omului, avînd și scopul comunicării (artistul creează pentru un public căruia i se adresează, căruia îi transmite un „mesaj“),

o face să se confunde la prima vedere cu limbajul.⁶⁶ Artă în genere, nu numai poezia, apare ca o „artă a limbajului“. Ceea ce a făcut pe unii, mai ales din școala idealistă germană și italiană — continuatoarele a lui Vico — să confunde limba cu poezia, acordînd în mod exagerat valori estetice și limbii⁶⁷, iar pe alții să pună limba pe același nivel cu dansul de pildă, considerînd-o „activitatea îndrăgită a omului“⁶⁸: în genere, pentru acești autori, în limbaj prevalează desigur funcția expresivă asupra finalității comunicării.

Însă la o examinare mai atentă a fenomenului artistic se observă că arta și limbajul folosesc același material, dar nu sînt identice; materialul folosit și scopul urmărit le apropie și totodată le despart. Artă este prelucrarea unora dintre manifestările expresive comune — de pildă, sunetele, în muzică⁶⁹, sau cuvintele, în literatură —, cu accentul pus nu numai pe efectul comunicativ produs, ci și pe forma estetică a expresiei însăși. În vreme ce în limbaj forma exprimării este relativ indiferentă din punct de vedere estetic, atîta vreme cît ea exprimă corect sensul dorit, cristalizarea expresivă artistică este unică (ceea ce îl făcea pe un poet să spună: „A rezuma o teză înseamnă a-i reține esențialul. A rezuma o operă de artă este a-i pierde esențialul“⁷⁰).

Vom exclude deci din cadrul sferei limbajului manifestările ce nu fac decît să folosească aceleași mijloace, adăugînd însă în mod necesar scopului „comunicare“ pe acela estetic, implicînd deci adăugarea — sau mai bine zis afilierea la ea — a unei valori de altă natură, care nuanțează acele mijloace, prin prelucrarea lor. (Într-adevăr, o serenadă cîntată pentru a comunica sentimentele unui îndrăgostit — „cine nu știe să vorbească, să cînte!“ — spunea o dată un scriitor —, sau un discurs, care la origine a fost simplă transmitere de păreri sau de ordine, pentru ca abia posteritatea să-l judece drept operă de artă, dovedesc că și arta poate fi socotită uneori limbaj în sensul propriu.)

Artă și limbaj se deosebesc deci în primul rînd prin intenția de ordin estetic a celei dintîi, care implică apoi accente divers puse și o prelucrare creatoare de noi valori.

3.3. Nu puțini sînt aceia care vorbesc despre „limbajul animalelor“⁷¹, ori care socotesc că numai o deficiență pur periferică a organelor fonatoare sau neputința de a imita ori de a învăța sînt cauzele pentru care nu s-a dezvoltat vorbi-

rea la animale⁷². Observațiile făcute de cercetătorii care au studiat animalele din acest punct de vedere dovedesc în mare măsură o imixtiune subiectivă a autorilor în relatarea manifestărilor și o interpretare a lor în termeni de limbaj uman. Kellog de pildă afirmă că, neputînd vorbi, maimuța *mimează* totuși uneori *începutul acțiunii*, mușcîndu-și degetele sau obiecte din jur atunci cînd îi e foame, iar *pentru a arăta* că vrea să se joace, ia partenerul de mînă, *spre a se face înțeleasă*⁷³. Guillaume consideră că furnicile au un *fel de limbaj tactil*: o insectă flămîndă *obține* de la alta, atîngîndu-i capul cu antenele, regurgitarea conținutului stomacului⁷⁴. Pentru Bertrand-Barraud⁷⁵, vacile care mugesc au și ele o intenție de comunicare: de a li se deschide poarta de pildă. Mai recent, J. Alves Garcia⁷⁶ vorbește chiar despre un „limbaj interior” la cîinele de vînătoare, de pildă, care, adulmecînd urma vînătorului, se oprește, „*raționează*”, schifează mișcările unui lătrat „*către sine*”. În sfîrșit, narațiuni înduioșătoare (ca aceea în care Forel povestește cum cei doi cîini ai paznicului unui hotel elvețian, văzîndu-și stăpînul îngropat de o avalanșă, după ce au *părut că se sfătuiesc* — „se concerter” —, au coborît în sat și au urlat la casa fratelui victimei pînă ce acesta a pornit după ei⁷⁷) au făcut să se acrediteze convingerea nu numai că animalele au un limbaj, dar chiar că este vorba de un limbaj identic aceluia uman. Ceva mai mult, studii recente ale unor cercetători specialiști în comportamentul albinelor (K. v. Frisch și colaboratorii săi)⁷⁸ prezintă fapte foarte interesante și incontestabile ca date reale, drept „*limbaj al albinelor*” (în care deosebesc chiar „*dialecte rasiale*”, după diversele specii).

Noi considerăm că nici chiar precizînd deosebiri — pe care le fac înșiși cercetătorii amintiți mai sus⁷⁹ — dintre modul de comunicare al animalelor și acela uman, prin limbaj, nu este totuși corect — deoarece duce la confuzii și, în interpretarea profanilor, la identificări greșite — să se utilizeze termenul de „limbaj” pentru mijloacele de comunicare ale animalelor.

Faptul că, de pildă, atunci cînd albina găsește un loc de unde s-ar putea extrage o abundentă recoltă, pe un segment al abdomenului ei apar mici vezicule, la al căror miros puternic se adună celelalte,⁸⁰ nu ne îndreptățește să conchidem că este vorba de „limbaj”. Ar fi o interpretare antropomor-

fică — prin atribuirea unei intenții, aceea de a înștiința pe celelalte albine —, aproape la fel de eronată ca și afirmația că de pildă secretarea veninului urticant de către o urzică atinsă e un „limbaj“, sau că o floare de mimoză care se retrage și-a arătat aversiunea față de noi, ori că o frunză care foșnește în vînt ne „vorbește“. Depinde, desigur, de punctul de vedere adoptat, pentru a socoti sau nu drept „limbaj“ o manifestare involuntară a unui animal sau un tropism al unei plante ori mișcarea unui obiect inanimat, dar în nici un caz acest punct de vedere nu poate sta la baza unei definiri științifice a limbajului.

Behterev conchidea — pe baza unui fapt pur exterior — că animalele au limbaj, de vreme ce unele, ca maimuțele de exemplu, au strigăte asemenea aceloră umane⁸¹. Însă un cercetător care a descris diversele sunete emise de gibbonul crescut de el a conchis, pe baza unor îndelungi observații asupra acestui animal, că ele nu erau decît simple expresii emoționale (strigătele lui „Pépée“ nu exprimau decît trei stări: „bună stare“, „proastă dispoziție“ și „iritare“)⁸². Aceste reacții sînt efecte directe ale unor stări emoționale, iar nu mișcări produse voluntar, pentru comunicare.

Un papagal care spune „Gut Morgen“ („Bună dimineata“) numai cînd într-adevăr e dimineată⁸³ ar putea părea celui care intră neprevenit în acea casă că este un animal care „vorbește“. Atîta numai, că pasărea nu spunea acele cuvinte decît primului care intra pe ușă dimineata. Tot așa cum nu spunea cuvîntul „So“ (Așa), decît cînd stăpînul ei — care probabil avea acest tic — sfîrșea o acțiune. Papagalul nu mai posedă alte cuvinte, iar pe acelea învățate nu le folosește decît stereotip, în aceleași împrejurări, și fără o semnificație intențională. Chiar dacă se realizează o „comunicare“, lipsa unei intenții de semnificare face ca toate aceste manifestări — ca și aceea a furnicii care, atinsă, vomează, ca și a maimuței care, fiindu-i foame, își sugă degetele, ca și a cînelui care dă dîn coadă cînd își vede stăpînul⁸⁴ —, să nu fie nicidecum „fapte de limbaj“, ci simple reflexe din primul sistem de semnalizare (sau uneori nici măcar atît, fiind reacții directe, necondiționate, la stimuli adecvați). Ogarul care fuge după vînat cînd se strigă „Aport!“, maimuța saltimbancului, care plimbă talerul prin fața lumii care a asistat la exhibițiile ei, sau „semnele“ pe care le face cîinele atunci cînd stăpînul lui

ia masa, nu înseamnă decît un banal dresaj, uneori bazat mai ales pe imitație, ca la papagal.

Deci, așa-zisele manifestări expresive „de limbaj” ale animalelor nu sînt decît răspunsuri instinctive sau învățate, la excitanți direcți sau condiționali. Pe de altă parte, nu numai că emisiunea este făcută fără intenția de transmitere, dar nici acțiunea ei asupra partenerului nu e o „recepție” ca aceea din cazul limbajului uman, adică înțelegerea unei manifestări ca funcționînd drept semn. Experiența efectuată de Lubbock, care a pus ouă de furnică în cantități inegale pe trei lame și a constatat că furnicile se îndreaptă către lama unde sînt mai multe ouă⁸⁵, nu trebuie să fie interpretată ca un caz de comunicare între insecte, așa cum făcea Lubbock, ci faptul poate fi ușor explicat ca reacție instinctivă a fiecărei furnici, care e atrasă către locul cu o mai mare „încărcătură excitativă”, adică unde „simte” că sînt mai multe ouă (ori se explică, poate, prin faptul că furnicile s-au luat una după alta). Același lucru se poate spune și în cazul cloștii, de pildă, care — după cum arată Ruyer⁸⁶ — nu reacționează la dispararea puilor ei, ci la intensitatea piuitului lor: dovadă, faptul că ea devine indiferentă atunci cînd puii sînt puși sub un clopot de sticlă, care atenuează sunetul. Aceste manifestări sînt poate mijloace de relație în grupările animale primare, dar ale unei relații bazate nu pe limbaj, ci pe funcțiuni biologic-organice.

Ceva mai mult, expresiile animalelor, chiar în afara valorii lor intenționale sau semnificative, se deosebesc de limbajul uman și în aspectul lor formal. Lipsa unor nevoi sociale complicate a făcut să nu se dezvolte nici un sistem de comunicare complex⁸⁷. Aceste manifestări sînt destul de puține la fiecare specie, monotone, uniforme, prea puțin variabile în raport cu situațiile⁸⁸. Totodată, aceste expresii au un caracter global, sînt lipsite în genere de articulări în părți componente, avînd fiecare o nuanță semnificativă proprie (așa cum sînt frazele umane, alcătuite din cuvinte, iar acestea din sunete cu valori diacritice). Perceperea stimulilor cu valoare de comunicare este adaptată și ea la acest tip de excitanți prea puțin diferențiați (cîinele reacționează, se pare, nu la fiecare cuvînt în parte, dintr-o emisiune cu rol de excitant condițional, ci la melodia de ansamblu, la „ton”, ca stimul nediferențiat⁸⁹).

Animalele nu creează și nu receptează „nume“, nu au posibilitatea de a lucra cu „semne“⁹⁰, care să exprime simbolic calitatea lucrurilor, și mai ales de a inventa semne mobile, care să poată fi ușor transferate dintr-o situație în alta, cu funcții asemănătoare și totuși diverse. Expresiile funcționează pentru receptorul-animal ca simpli stimuli direcți necondiționați, sau, cel mult, condiționați (ele nu sînt întotdeauna nici chiar „semnale“ și cu atît mai puțin au rol de „semne“): apariția veziculelor pe abdomenul albinelor este un simplu excitant, care declanșează un lanț de instincte și care numai pentru omul care le percepe poate avea rol de „indiciu“ sau de „simptom“⁹¹.

În concluzie, în cazul animalelor nu se poate vorbi despre fapte de limbaj: deoarece pe de o parte e inexistentă intenția de comunicare (o transmitere voită și prin „semne“ alese, adaptabile la situații și convenționale), iar pe de alta, ele nici nu recepționează manifestările celorlalți cu conștiința că sînt „semne“, și mai ales ca semne abstracte, analitice și cu funcție diversă după împrejurare. Manifestările lor nu sînt nici „rudimente“ de limbaj, deoarece nu e punte de trecere între expresia caracterizată printr-o finalitate conștientă de comunicare și aceste reacții reflexe de tip inferior; după cum nu e nici între corolarul ei, intenția de comunicare a conținutului psihic prin intermediul unui semn, și manifestarea directă, reflexă. Ca atare, manifestările animalelor sînt „nule“ din punct de vedere lingvistic și incomparabile cu limbajul uman, care reprezintă introducerea unui „principiu nou în activitatea emisferelor cerebrale“ (I. P. Pavlov)⁹².

3.4. Un psiholog a făcut odată eroarea de a caracteriza limbajul copilului drept egocentric, asocial⁹³. Pe de-o parte însă, observațiile lui J. Piaget au fost făcute în condiții greșite⁹⁴, într-un mediu nefiresc, în sălile unui institut unde copiii, de aceeași vîrstă, se jucau numai între ei. Pe de altă parte, dacă uneori copilul monologhează ca și cum s-ar „juca“ cu vocea sa, în genere el simte nevoia să „comunique“ și are o activitate de limbaj chiar cînd nu se poate adresa altei persoane (din pricină că e singur, că nu e luat în seamă de adult, ori că partenerul nu-i poate da răspunsuri satisfăcătoare, sau nu-l ascultă): atunci își vorbește lui însuși, ca și cum s-ar adresa cuiva, sau vorbește jucăriei sale. Alteori,

solilocviile notate de Piaget nu sînt decît exteriorizări ale gîndirii, care la adult se prezintă ca „limbaj interior“.

Limbajul copiilor, din punctul de vedere al funcției sale, nu prezintă deosebiri esențiale față de acela al adultului. Întrebarea este, însă, dacă toate manifestările cu aparență de limbaj ale copiilor mici pot fi socotite drept atare ceea ce revine la a ne întreba cînd putem vorbi pe drept cuvînt despre fapte de limbaj la copil.

Începutul primei faze îl constituie „ucenicia“: strigătele și apoi gînguritul spontan, prin care copilul își exersează aparatul vocal în vederea viitoarei folosiri voluntare a lui pentru vorbire. Aceasta, ca și expresiile emoționale — plînsul atunci cînd îi este foame, interpretat de mamă drept apel — ori ca diverse reflexe condiționate, ținînd de primul sistem de semnalizare, nu constituie desigur fapte de limbaj, ci cel mult un material din care se va putea forma limba⁹⁵. În ceea ce privește „receptarea“, copilul poate, observă M. M. Kolțova⁹⁶, să reacționeze adecvat la cuvintele „Culcă păpușa“, dar nu a diferențiat cuvintele din această sintagmă, care funcționează ca un excitant complex din primul sistem de semnalizare. Dar chiar în cadrul acestor tipuri de reacții, și căpătînd apoi un loc din ce în ce mai mare, se notează manifestări care-l diferențiază pe copil de animal încă din acest „stadiu preliminar“⁹⁷. Imitarea sunetelor auzite — spre deosebire de maimuța de pildă —, iar ulterior emisiunile cu o vagă intenție de comunicare constituie faze din „ucenicia“ limbajului la copil, care prezintă deosebiri față de manifestările animalului, dar care diferă și de limbajul propriu-zis. În jurul vîrstei de un an, copilul pronunță sunete articulate pe care le imită de la cei din jur, creînd expresii care, deși nu sînt o masă omogenă și învariabilă ca acelea ale animalului, totuși sînt încă incomplet organizate, încă globale, iar gradul de decupaj semnificativ care le stă la bază este arbitrar și imperfect⁹⁸. „Dada“ spune copilul pentru a se juca, indiferent dacă îi dai un cal de lemn sau un bibelou de porțelan⁹⁹; iar „robe“, cu un gest adecvat al mîinii, însemna pentru copilul de un an al lui Pavlovici „plimbare“ și tot ce se referea la ea¹⁰⁰.

Totuși, prin aceste manifestări se realizează o comunicare mai eficace decît aceea dintre om și animal. Că adultul le ia drept semne, este neîndoios; că și copilul are o vagă intenție

de semnificare, este probabil (dovadă, faptul că așteaptă, după ce emite un cuvînt, efectul lui). Totuși „transmiterea” aceasta e încă foarte apropiată de simplele reacții emoționale; „cuvîntul” fiind și un reflex al dorinței, al trebuinței trezite de obiect, al cărui locțiitor dar și efect este¹⁰¹.

Comunicarea se bazează încă pe ansambluri nediferențiate: expresii care nu au caracterul semnelor limbajului evoluat — mobile și referindu-se la calitățile obiective ale lucrului —, receptări ce se referă la caracteristici globale, ale unor ansambluri destul de amorfe, încă neanalizate în părți diferențiate.

Cuvintele copilului în această fază exprimă nu numele lucrului, nici ce *este* obiectul pentru cei din jur, ci ceea ce este lucrul *pentru copil*, pentru nevoile lui. Nici semn propriu-zis, dar nici numai indiciu, nici semnal din primul sistem, ci un semn „impur”, amestec de intenționalitate și de reflex direct, de imitație dar și de creație subiectivă, cuvîntul copilului în această fază rezultă din decupajul relativ arbitrar, într-o oarecare măsură propriu numai lui, al realității, și oferă, în el însuși, o semnificație ambiguă, atîta vreme cît nu e legat de situația în care apare.

Faza de „pre-limbaj” — caracterizată prin manifestări pregătitoare, ce se deosebesc atît de reacțiile animalului cît și de limbajul evoluat — dispăre brusc, făcînd loc faptelor de limbaj, atunci cînd copilul începe să comunice just, diferențiînd, detașînd și organizînd semnele. Vîrsta la care începe faza aceasta nu este, desigur, „absolută”¹⁰², ci variază după modul general evolutiv al fiecărui copil, deoarece pentru a ajunge la ea a fost nevoie și de maturarea altor funcții, necesare, ca niște corelate, limbajului propriu-zis.

3.5. Papagalul articulează o frază mai corect decît copilul de trei ani și totuși pseudoexpresia sa nu o inserăm printre faptele de limbaj; copilul în jurul vîrstei de un an spune corect „Mama”, iar aceasta vine cînd se aude astfel „chemată”, dar manifestarea aceasta am considerat-o drept fapt de „pre-limbaj”; afa zic ul vorbește și el, uneori articuînd corect, dar nici în cazul lui nu se poate vorbi despre fapte de limbaj propriu-zis, din pricina *distrugerii* tehnicii limbajului.

Afa zia se prezintă sub forme diferite, ceea ce i-a făcut pe cei care s-au ocupat cu această problemă să grupeze cazu-

rile în câteva tipuri bazate pe clasificarea bipartită — afazie motrică și afazie senzorială —, care e curentă și astăzi în clinicile neuropsihiatrice sau în tratate¹⁰³. Totuși, observațiile clinice duc la concluzia că nu există afazie „pură” care să poată fi riguros încadrată în vreunul dintre tipurile stabilite, în fiecare caz coexistînd tulburări mixte, cu o predominare a uneia dintre ele, ierarhizarea variînd după fiecă boală. Totodată, trebuie precizat că dacă la afazici izbește ca simptom în primul rînd tulburarea vorbirii, aceasta nu înseamnă că nu se pot observa anomalii analoge și în mimica lor convențională, în gesticulație etc.¹⁰⁴, în vreme ce reacțiile pur afective persistă pînă în fazele cele mai grave¹⁰⁵.

A-fazicul nu este un om care *nu vorbește*, decît în unele cazuri, extrem de grave; așa cum nota H. Jackson, „omul fără vorbire nu este totuși lipsit de cuvinte”¹⁰⁶. La afazic se constată, în genere, nu o absență totală a intenției de comunicare și, mai mult, nu o lipsă totală de expresii verbale, cît o discrepanță între scopuri și efecte.

De obicei, afazicul pare să aibă o atitudine de comunicare, însă rezultatul acesteia nu corespunde — în ceea ce privește expresia — intenției de a comunica adevăratul conținut, nici de a recepționa exact conținutul transmis. Un afazic internat în stare gravă la Spitalul Central din București (în 1947) a început să repete „*Vreau bomboane*”, atunci cînd a intrat cineva în camera lui și *i s-a vorbit*, deși era evident că nu dorea ceea ce cerea. Faptul pare firesc, dar el denotă că în fond bolnavul era sensibil la apariția unei relații sociale, care antrena schemele comunicării. Acest fapt denotă că în cazurile cele mai grave de afazie, un rudiment al intenției de comunicare persistă, fie chiar și numai sub forma unui automatism.

Dar alte manifestări maladive dovedesc și mai pregnant că afazicul nu este un desocializat ca intenție și că realizarea expresivă a dorinței lui de comunicare e numai împiedicată, datorită unei deficiențe cu obîrșie centrală, ceea ce are drept urmare ratarea efectului asupra ascultătorului, care nu mai poate afla conținutul real pe care a vrut să-l transmită afazicul. O boală (din clinica neurologică a Spitalului Colentina, 1947), cu o embolie care-i cauzase o afazie cu predominanță motorie, nu putea răspunde decît cu „intoxicări” ca „*Ighelu*” — atunci cînd i se arăta inelul ei și era întrebată:

„Ce e acesta?"; eforturile ei de a găsi forma corectă a cuvîntului ar putea părea, dacă nu am ști că prezenta și alte tulburări, drept o deficiență articulatorie, o anartrie. Alte fapte, însă, dovedesc că la afazici tulburarea nu se referă direct la efectul expresiv, ci la modul de a crea expresia, de a folosi semnele convenționale pentru a formula expresia adecvată. Același afazic de la Spitalul Central, care, la ordinul: „*Ridică mîna!*“, repeta — ridicînd brațul — „*Nu ridic mîna!*“, dovedea o greșită folosire a semnelor convenționale. Un altul însă, care atunci cînd i se cerea să spună (engl.) „*No*“ („*Nu*“), răspundea *No, I don't know how to do it* („*Nu, nu știu cum să fac asta*“)¹⁰⁷, nu mai putea face să concorde expresia cu intenția sa comunicativă în mod voit, dar reușea s-o facă în mod neintenționat.

Cauza acestui decalaj între intenție și realizare nu poate fi atribuită desigur simplei „uitări“ a semnelor¹⁰⁸, deoarece bolnavul care spune, cînd i se arată o cutie (germ. *Schachtel*), „*Ich weiss nicht wie die Schachtel heist*“ („*Nu știu cum se numește cutia*“)¹⁰⁹, dovedește că „ține minte“ numele obiectului, dar că-l folosește nu atunci cînd i-a fost cerut — la arătarea cutiei —, ci integrat într-o frază automată negativă. Cu atît mai mult nu este justă afirmația că sînt distruse automatismele¹¹⁰, deoarece, dimpotrivă, replici ca acelea menționate dovedesc persistența automatismului. Afazicul care, în loc să răspundă la întrebarea: „*Cum se numește fiica ta?*“, se adresează acesteia cu fraza: (fr.) „*Juliette, voilà que je ne sais plus ton nom!*“ („*Julietta, uite că nu mai știu numele tău!*“)¹¹¹, este la fel cu bolnavul care nu poate numi lingura, nici nu știe la ce servește atunci cînd îi este arătată, dar care, așezat la masă, cu șervet la gît și cu o farfurie de supă în fața lui, o minuieste în mod normal¹¹². Neputința de a răspunde la o întrebare denotă de fapt greutatea de a face față unei situații în care afazicul este obligat să privească lucrul dintr-o perspectivă nouă, ca și cum s-ar despărți de el și l-ar considera *in abstracto*. Frazele spontane arată că obiectele îi trezesc totuși, ca un reflex, numele lor, atunci cînd — integrați (obiect, nume, afazic) într-o situație obișnuită, legați, ca și cum ar forma un ansamblu unic — nu mai e nevoie decît de un automatism pentru a apărea cuvîntul necesar.

Un bolnav care nu putea „găsi” cuvîntul corespunzător umbrelei spune: „Nu știu cum se numește asta — am și eu o umbrelă acasă”¹¹³. Cuvîntul „negăsit” izolat — adică acela care să dovedească o ieșire din automatism — nu mai pare să aibă valoare de semn pentru afazic, ci e spus spontan, ca și cum ar fi declanșat de o reacție de tipul acelora emoționale.

Afazicul nu a pierdut, în linii mari, contactul cu realitatea, în ceea ce privește conștiința situației reale a persoanei sale. Și totuși, stăruie mereu un decalaj între el și societate — care nu-i înțelege intențiile —, între expresia și starea sa psihică, între atitudinile sale în diversele împrejurări. Uneori pronunță un cuvînt, pentru ca alteori să-l „piardă”, nu „vede” uneori forme, obiecte, pe care alteori le „percepe” și le recunoaște. Abia raportîndu-ne, nu la manifestările izolate ale afazicului, ci la atitudinea lui generală, și apoi încercînd să găsim un fir de legătură între diversele fapte observate la mai mulți bolnavi, vom putea surprinde cauza fundamentală care le provoacă.

Se mai poate vorbi însă propriu-zis de o intenție normală de comunicare în cazul afazicului? Pe de-o parte, este vorba de o intenție de comunicare inefficientă, ratată, iar pe de alta, adesea ea are o altă formă decît la omul normal (cei mai mulți afazici „nu vorbesc decît dacă li se vorbește”¹¹⁴, ceea ce înseamnă că nu mai au *inițiativa* expresiei, că au nevoie de un declanșator al automatismului atitudinii înseși de comunicare).

Ceva mai mult, intenția de comunicare se manifestă adesea la afazici numai ca o vagă orientare comunicativă către partener: ea este handicapată nu numai de imposibilitatea exprimării corecte a unui conținut și nu numai de neputința formulării interne a acestui conținut, dar chiar de tulburarea conținutului însuși. De fapt — oricît ar pleda unii teoreticieni sau clinicieni ai afaziei pentru disocierea tulburării expresiv- sau senzorial-verbale de restul comportamentului —, tot ansamblul vieții psihice este mai mult sau mai puțin tulburat la afazic: de la comportament, pînă la obîrșiile lui adînci și îndepărtate.

Cercetarea afaziei aruncă de multe ori lumini asupra limbajului normal. Afazicul studiat de Gelb și Goldstein, de pildă, prezenta și alte deficiențe decît cele de limbaj propriu-

zis, neputînd să clasifice nuanțele culorilor¹¹⁵; iar un pacient al lui Pierre Marie, fost bucătar, nu mai putea pregăti, la cerere, ouă „ochiuri“, ci amesteca la un loc oul, sarea, untul, piperul și punea totul la cuptor¹¹⁶. Chiar presupunînd — ceea ce e foarte posibil, deși P. Marie nu completează cu această explicație relatarea sa —, că bolnavul nu înțelesese ordinul dat, totuși maniera lui de a pregăti o anumită mîncare nu e compatibilă cu conduita normală a unui bucătar: trebuie să presupunem că, pe lîngă deficiențele de limbaj, el mai prezenta și alte tulburări. Situația era concretă și bolnavul avea putința de a acționa prin unele automatisme (de tipul minuirii lingurii în fața farfuriei cu supă); însă acțiunea în ansamblul ei fiind totuși complicată — prin diversele materiale care trebuiau folosite într-o anumită ordine —, afazicul nu mai reușea să o execute exact.

Afazicul prezintă așadar și alte tulburări generale, boala lui pîrînd o dezorganizare a întregii vieți psihice, însă cu predominarea tulburărilor de natură comunicativ-verbală. Afazia nu e deci numai o simplă deficiență senzorio-motorie și nici numai o tulburare a funcției de comunicare, cu origini centrale; ea e chiar mai mult decît neputința folosirii „simbolurilor“. De aceea, nu credem că se poate identifica limbajul „primitivilor“ și chiar acela al copiilor, cu modul de exprimare verbală a afazicilor¹¹⁷; modificările patologice „nu reproduc [...] stadiile dezvoltării vorbirii“¹¹⁸. Dacă unele forme de expresie verbală — „agramatisme“, dificultăți de articulație corectă a unor foneme etc. — pot fi asemănătoare la afazic și la copil, și dacă este just că insuficienta dezvoltare a limbajului copilului are drept corolar și o dezvoltare încă incompletă a gîndirii — mai ales a celei abstracte —, în schimb toate celelalte manifestări și tulburări adînci care însoțesc afazia, ansamblul automatismelor care persistă, întreaga experiență de viață trecută, care apare în insule uneori, deosebesc calitativ psihicul bolnavului de acela al copilului și de limbajul omului „primitiv“.

Faptul că tulburările afazice sînt însoțite de o zguduire a întregului psihic pledează pentru teza că limbajul nu trebuie să fie considerat numai sub aspectul expresiei și nici numai ca o funcție izolată de ansamblul vieții psihice. Dacă *faptele de limbaj* pot fi mai ușor delimitate de alte manifestări, datorită criteriului expresivității comunicative intențio-

nale — deși nici aceasta nu se prezintă în forme „pure“ —, în schimb straturile mai profunde din structura limbajului, izvoarele manifestărilor adică, mecanismele procesului sînt mai greu de despărțit — chiar numai printr-o analiză abstractă, menită să le studieze — de întregul psihic.

3.6. Legătura aceasta dintre limbaj și „restul“ vieții psihice poate fi remarcată și în cazul altor manifestări anormale sau paranormale, ca demența sau unele automatisme.

Afazicii, de obicei, „vorbesc doar dacă li se vorbește“, demenții vorbesc însă chiar și cînd sînt singuri ori nu-i ascultă nimeni. Își închipuie atunci că au un partener, imaginar, își vorbesc lor înșiși cu voce tare; alteori, au o ecolalie fără scop, perseverații verbale neintenționate¹¹⁹.

Dementul care se adresează cuiva dovedește și el o tulburare în intenția de comunicare, de altă natură însă decît la afazic. Acesta din urmă nu mai poate lua contact cu societatea prin limbaj, iar străduința sa de a se exprima ori de a înțelege apare uneori evidentă și chiar conștientă lui însuși, mai ales în cazuri ușoare sau cînd merge spre vindecare. Dementul însă e un desocializat în ceea ce privește limbajul, nu pentru că nu-și poate exprima conținutul său psihic real, ci pentru că societatea îi refuză aderarea la scopul țintit de el: decalajul apare în cazul său nu între intenție (care în genere dă rezultatul dorit în ce privește expresia, el putînd spune „Sînt Napoleon“ atunci cînd crede și se simte într-adevăr acest personaj) și expresie. Expresia sa nu are însă efectul țintit, asupra ascultătorului, deoarece nimeni nu crede că el este „Napoleon“, ci, la fel ca la afazic, cuvintele îi sînt interpretate în acord cu starea lui generală anormală sau cu antecedentele lui.

Această este cauza pentru care persoanele normale din jur atribuie uneori un sens expresiilor demenților iar alteori nu, chiar atunci cînd pentru bolnav ele au o semnificație. Kainz relatează că un jocheu paralytic striga, cînd se credea călare, „Hey hey hoy hoy jeu jeu eu eu“, adică dădea sens cuvintelor lui în această situație, pe cînd în alte împrejurări „vorbea fără sens“¹²⁰. De fapt, sensul era acordat de data aceasta numai de cei care cunoșteau antecedentele lui reale de jocheu și se puteau referi la ele pentru a interpreta strigătele acestea — altfel, într-adevăr „nesemnificative“; pro-

tabil însă că și în alte împrejurări, expresiile aveau un anumit sens *pentru el*.

3.7. Unele manifestări ale afaziilor și multe expresii ale demenților sînt automate, dar nici din limbajul normal nu lipsesc automatismele, dintre care unele sînt chiar necesare producerii lui. Deosebiriile dintre automatismele normale și acelea notate în cazurile anormale provin atît din proporția celorlalte deficiențe în afara celor de limbaj, cît și din felul în care sînt folosite, de posibilitatea de a ieși totuși, cînd este nevoie, din automatism.

O seamă de reacții motorii ale aparatului fonator periferic și ale diverselor sale anexe pot fi simple reflexe — vegetative ori emoționale — sau pot deveni mișcări simbolice, cu sens în comunicare, după intenția care le produce și le prelucreează, stilizîndu-le (de pildă, tusea poate fi utilizată ca semn de limbaj). Alte asemenea reacții pot să nu se transforme de loc în limbaj, dar să nuanțeze expresiile voluntare, acționînd asupra lor ca un substrat (vom discuta aceasta mai departe). Vorbirea se grefează de fapt pe mișcări ale gletei, ale faringelui, ale maxilarelor etc., care servesc și altor funcțiuni (mestecării hranei, deglutitiei, respirației etc.)¹²¹. La originile omenirii, toate aceste mișcări au constituit și un exercițiu pregătitor al activității articulator-verbale de mai tîrziu; astăzi, aceste mișcări s-au diferențiat datorită dezvoltării căilor de reglare corticală și intervin în limbaj fie numai ca un substrat organic determinat de afect, fie ca un auxiliar intenționat, sau chiar ca formă de expresie independentă.

Între „Ah!” ca reflex al durerii și „Ah!” folosit drept cuvînt este „un abis”, deoarece în primul caz lipsește intenția de comunicare. Primul nu este fapt de limbaj; al doilea este limbaj, deoarece chiar cu o proporție mai mare de afect, expresia rămîne totuși intențională.

Între întrebarea, pusă cuiva căruia îi ceri aprobarea: „Nu-i așa?”, și aceeași expresie devenită „tic” al unui vorbitor care o repetă la fiecare două-trei cuvinte, fără rost; între propoziția, adresată cuiva ca informație: „Aceasta e Călea Victoriei”, și aceeași, repetată pînă la sațietate, cînd își pierde orice sens pentru acela care-i pronunță din ce în ce mai mecanic cuvintele (scopul expresiei dispărînd o dată ce și-a atins efectul, adică înțelegerea ei de către partener), este de asemenea o

distanță, în cursul căreia intenția de comunicare poate fi anihilată. În alte cazuri însă, folosirea din plin a automatismelor nu implică o absență a intenției de comunicare. Aceeași propoziție poate să fie pronunțată fără ca vorbitorul să mai fie conștient de ceea ce vorbește (o frază spusă de pildă de o călăuză, care o repetă de sute de ori turiștilor): intenția de comunicare se păstrează aci, dar realizarea ei este automatizată complet.

Cit despre clișee ca: „*Aceasta e o condiție sine qua non*” sau ca „*Justiția imanentă*”, formule luate de-a gata, comode dar uzate pînă la a li se uita chiar sensul primar, și folosite fără a fi „umplute” cu vreun conținut personal, ele sînt de asemenea „automatisme”, care sînt foarte normale în limbaj. În definitiv, limbajul însuși se bazează pe sisteme de automatisme; în cazurile menționate, este vorba însă de automatisme aproape mecanice.

Automatisme din stare de veghe se deosebesc de acelea integrate în manifestări de para-limbaj. Persoana care d o a r m e vorbește uneori cu voce tare — dar nu ar putea răspunde celor din jur, care i s-ar adresa — sau are un limbaj interior, care nu e însă conștient; în orice caz, este un limbaj incoerent, uneori rapid, alteori lent, întrerupt, cu lacune¹²². Hipnotizat ul, în schimb, vorbește supus sugestiei hipnotizatorului (fără să aibă o intenție de comunicare conștientă). În ceea ce privește beția sau narcoza, ele produc uneori un exces, alteori o reducere a limbajului, dar intenția de comunicare — ca și la afazici — nu se realizează, netransmițîndu-se just o stare psihică.

Unele automatisme sînt deci fapte de para-limbaj: este vorba de un limbaj „infir m” ori chiar necomplet (hipnoză, vis).

Sînt însă alte expresii care nu lasă să se întrevadă o intenție de comunicare — ba, dimpotrivă, par a i se opune — și care totuși sînt fapte de limbaj reale: ele îl exprimă cu adevărat pe individ și revelează just un conținut pe care el numai în aparență voise să-l tăinuiască. Cineva care „involuntar” lasă să-i „scape” un cuvînt, poate să nu manifeste prin aceasta o reacție emoțională, ci o exprimare involuntară a limbajului interior. De obicei, fapte ca de pildă întîmplarea celebră a „cocorilor lui Ibycus”, sau altele de tipul acestora — consemnate și prin proverbe populare că „gura păcăto s ului adevăr grăiește” —, au probabil ca obîrșie o excesiv de

puternică dominantă, care nu mai poate fi contracarată de o inhibiție suficient de intensă.

În genere, expresiile emoționale nu pot fi considerate drept limbaj, deoarece sînt lipsite de intenția de comunicare. Totuși, asemenea manifestări cu adevărat neintenționale pot fi înglobate în unele momente printre faptele de limbaj propriu-zise, deoarece receptorul nu ar izbuti să le înțeleagă pe acestea din urmă fără ele. O reacție emoțională, ca de pildă izbucnirea în plîns sau în ris după sau o dată cu propoziția „*S-a sfîrșit!*“, îi este necesară partenerului, care nu ar fi putut înțelege just numai cuvintele, deoarece nu și-ar fi dat seama de sensul lor cu adevărat tragic sau comic pentru acela care le-a pronunțat. Tot așa cum un mers șovăielnic și o privire abătută pot dovedi contrariul vorbelor articulate cu o intonație veselă „*Nu sînt trist*“. Iar „citirea printre rînduri“ e deseori tot o interpretare, o completare a înțelegerii prin grafie sau chiar prin cîteva cuvinte involuntar presărate printre celelalte.

3.8. De aci pînă la înțelegerea datorită corelatelor situaționale nu mai este decît un pas: cuvintele cuiva care, intrînd într-o casă, după un drum prin ploaie, cu noroi proaspăt pe pantofi, ar spune „*Nu e noroi pe stradă*“, ca și acelea ale personajului din anecdotă, care, prins cu mîna pe ceapa din grădina altuia, spune „*Vream să-i miros florile*“, sînt desigur nuanțate, ba chiar sensul le e transformat, de împrejurările în care sînt spuse sau de alte „semne“ din aceeași situație.

Corelatele acestea situaționale, ajutoarele luate din situație pentru expresie — ca folosirea faptului că ești în casă pentru a spune „ *aici*“ —, par desigur unui lingvist fenomene „extralingvistice“¹²³. Cine consideră însă limbajul dintr-un punct de vedere mai larg, psihologic, nemărginindu-se doar la expresia explicită, vorbită, sau chiar corporală, e nevoit să le includă printre faptele de limbaj, fie chiar ca auxiliare, dar indispensabile de cele mai multe ori pentru receptor, ca și pentru emițătorul care recurge la unele cuvinte cu sens incomplet.

Faptul că folosim așa de curent cuvinte ca *aici*, *acolo*, *eu* ne face să le socotim drept expresii de limbaj ce ar conține în ele însele tot înțelesul lor. Totuși, fără corelatele situaționale, care să le facă explicite, aceste cuvinte nu ar putea fi înțelese. Cineva care bate la ușă și spune „*Eu sînt*“ nu se

face înțeles decât dacă adaugă cine este, sau dacă partenerul îi recunoaște vocea ori felul de a ciocăni, sau dacă știe ora la care va veni. Toate aceste referințe la situația concretă sînt indispensabile înțelegerii anumitor fapte de limbaj, care nu au această valoare decât prin includerea corelatelor situaționale în actul expresiv.

Afirmația că „este limbaj acolo unde sînt cuvinte și fraze” este contrazisă de constatarea că pot fi „frazе și cuvinte” — ca la afazic, la papagal —, fără ca prin aceasta să putem vorbi despre limbaj; și în schimb, pot să nu existe fraze lingvistice — ca în pre-limbajul copilului sau în limbajul corporal, sau în cuvintele izbucnite „spontan”. Aceasta dovedește că limbajul e mult prea proteiform pentru a putea fi caracterizat printr-o trăsătură superficială și unilaterală.

Interpretarea faptului de limbaj ca atare este desigur foarte labilă, variind după împrejurări și după punctul de vedere: se poate întîmpla ca un fapt de limbaj emis normal să nu aibă efectul dorit, deoarece partenerul nu-l ia drept atare; dar nu e rară și situația inversă, în care să fie socotite drept fapte de limbaj manifestări care, aparent, nu izvorăsc dintr-o intenție de comunicare. Desigur, interpretarea drept limbaj a unor reacții emoționale, instinctive, mecanice sau anormale, ca acelea ale copiilor mici, ale animalelor sau ale demenților, este o atitudine curentă, dar nu științifică. Totuși, din punct de vedere practic, pentru mamă plînsul copilului funcționează ca limbaj, iar pentru stăpînul unui cîine, scheunatul lui la vremea mesei, de asemenea.

Faptele de limbaj — în afara criteriului existenței relației sociale și a intenției de comunicare, deci de semnificare — sînt prea labile pentru a încăpea în cadre cu pretenții de dogmă. Un cuvînt, un gest, o frază sau un strigăt intenționat, o pauză semnificativă sau o conferință sînt fapte de limbaj. Cît privește ierarhizarea lor, ea nu poate fi decât relativă chiar pentru *studierea* limbajului, așa cum e și din punctul de vedere al realității practice. Singura valorificare îndreptățită ar putea fi aceea care ar considera drept *summum* expresiv limbajul „total”, adică acela care reunește bogăția simbolizatoare și intonația limbajului articulat, cu simplitatea și forma succintă a celui corporal, cu varietatea celui extracorporal, cu corelatele situaționale și cu ajutoarele interpretative ale diverselor manifestări afective.

CAPITOLUL II

COORDONATELE LIMBAJULUI

1. **Coordonate interne.** Limbajul nu este o activitate independentă, ci are adânci rădăcini în întregul organism al persoanei umane și în genere în toată viața ei psihică.

1.1. Departe de a fi o activitate „pur spirituală”, limbajul are, în primul rînd, și în mod absolut necesar, o bază anatomo-fiziologică.

Urmînd ca problema mecanismelor de producere a limbajului să o discutăm mai departe, deocamdată schițăm numai premisa — cu valoare de axiomă — a determinismului material-biologic al limbajului. Desfășurarea normală a acestui proces implică determinări organice referitoare la natura și la fiziologia scoarței cerebrale, dar și a nivelurilor cerebrale inferioare, implică o anumită conformație și o activitate fiziologică a diverse organe — care în anumite momente constituie „aparatură fonatoră” —, dar și a musculaturii întregului corp, implică, în sfîrșit, o activitate anumită a sistemului respirator sau a diferitelor organe care realizează fonația, dar care — unele simultan (ca aparatul respirator), altele numai succesiv — îndeplinesc și alte funcții.

Limbajul se realizează în primul rînd prin activitatea întregii scoarțe, în care se produc legături între diverșii analizatori, cu dominanța — în cazuri normale, la adult — a analizatorului verbal-motor. Dar pentru efectuarea normală a comunicării prin limbaj este necesară funcționarea și integritatea anatomică a diverselor niveluri ale analizatorilor și în special ale acelor din care este compus analizatorul verbal-motor (partea corticală — și în special cea nucleară a acestui analizator —, căile de conducere și partea periferică). Lezarea oricărui nivel aduce o deficiență în procesul limbajului, deficiență a cărei gravitate este, desigur, în raport cu nivelul atins.

De asemenea, un rol important joacă în limbaj reglarea exprimării prin receptarea propriilor reacții (aferențația in-

versă)¹. În sfîrșit, menționăm faptul că pe calea legăturilor dintre scoarță și instanțele subcorticale, limbajul este influențat de întreaga viață fiziologică — inclusiv deci de cea vegetativă — a organismului uman și o poate influența la rîndul lui.

1.2. Faptele de limbaj nu sînt invariabile, nici în cadrul speței umane, nici în acela al expresiilor individuale. Dacă urletele tuturor lupilor se aseamănă aproape pînă la identitate și se desfășoară între limitele rigide ale unei game sonore restrînse și destul de puțin adecvate la împrejurări, variațiile expresiilor umane se întind pe ariile nenumăratelor idiome — adică ale diverselor sisteme lingvistice — și se multiplică, datorită plasticității lor, prin realizările individuale, modulîndu-se apoi, cu fiecare dintre acestea, după infinitele nuanțe trecătoare ale „momentelor“.

În nici un caz, cauza pentru care apar variațiile caracteristice în forma exterioară a limbajului nu poate fi atribuită unor determinante rasiale. Van Ginneken afirma, de pildă, că organele de articulare ar prezenta deosebiri după rase și că astfel ar influența tipul lingvistic². Conformația laringelui desigur că influențează modul de exprimare vocală — îndeosebi timbrul — la fiecare persoană, creînd diferențe articulatorii individuale, în cadrul aceleiași limbi; însă ea nu determină prin ea însăși o caracteristică generală a unei limbi. O dovadă peremptorie a acestui fapt o constituie observațiile făcute asupra sunetelor vocale apărute la copiii nou-născuți și în genere la micii sugari, înainte de a începe să imite diversele foneme auzite în jur: indiferent de grupa căreia îi aparțin, toți copiii mici au o bază de articulare comună, aptă de a deveni orice limbă de pe glob³. Vechea teorie ascoliană a „substratului“ nu ar putea fi admisă decît cel mult în sensul unor „deprinderi de articulare“ transmise de societate — deci al unor determinări în primul rînd sociale, iar nu rasiale și nici măcar ereditare.

Există însă, pe largă temă a modului uman de exprimare, multiple posibilități de variațiuni individuale. Experimente făcute prin mijlocirea transmisiunilor de radio au dovedit de pildă că deosebirile dintre vocile vorbitorilor sînt mai numeroase și mai „semnificative“ decît s-ar crede⁴. Aceleași deosebiri au putut fi constatate și trecîndu-se la experimente făcute, am spune, pe scara micro-fizică a limbajului, adică

înregistrându-se vibrațiile inime ale vocii⁵. În oscilogramele reproduse în lucrarea lui Gemelli, referitoare la analiza electro-acustică a limbajului, se observă diferențieri profunde între aspectele pe care le ia aceeași propoziție — „*Ripassa lo zeffiro*” („Trece din nou zefirul”) de pildă —, când este pronunțată de diverse persoane, ceea ce l-a făcut pe psihologul italian să consemneze aceste fapte drept „individualisme fonetice”⁶.

Menținându-ne la deosebiri referitoare la aspectele cele mai „exterioare”, poate fi amintită aci și diversitatea extraordinară a realizării limbajului grafic la diferite persoane, în funcție de unele particularități psihice (bineînțeles, și strict anatomo-fiziologice) ale fiecăreia⁷.

Dar faptul că fiecare persoană se manifestă altfel în limbaj și că expresia fiecăreia diferă în diversele momente este într-o mare măsură numai semnul exterior al unor motivații particulare. Iată doi oameni care se reîntorc dintr-o plimbare. Atît unul cît și celălalt folosesc — pentru a răspunde cuiva care vrea să le afle impresia — aceleași cuvinte: „*Am făcut o plimbare frumoasă*”. Deosebirea poate fi izbitoare între aspectele comunicării fiecăruia (presupunînd că intenția celor doi a fost aceeași, adică au vrut să arate că plimbarea le-a plăcut — deci sensul cuvintelor nu capătă în mod dorit vreo nuanță echivocă sau accentuat ironică ori de dezamăgire): valoarea semnificativă inclusă în frazele lor nu e identică, deoarece, de pildă, plimbarea poate avea o importanță deosebită pentru fiecare.

De ce se exprimă divers fiecare persoană și ce poate însemna acest fapt? Cauza pentru care intenția de comunicare apare în forme variabile, cauza pentru care se nasc aceste nuanțe provine oare dintr-o dorință gratuită de originalitate ori din nevoia intenționată de a căuta forme adecvate pentru conținuturi psihice proprii, sau acest fapt are și determinante mai profunde?

Vocea unei persoane are un timbru sec, ce pare că înăsprește sensul oricărui cuvînt, a alteia este „ștearsă”, fără armonice multe, așa încît ideea pare că-și pierde importanța atunci cînd este exprimată de această persoană; o altă persoană are o voce „gravă”, care subliniază fiecare cuvînt, rotunjindu-l, reliefîndu-l, ca și cum nu ar exista pentru posesorul ei lucruri fără valoare, alta are un timbru „cald”, care înflăcărează

cuvintele și le transmite o pasiune pe care nu o au în ele însele. O persoană vorbește repede, precipitat, alta are un tempolent, ponderat, alta vorbește încet și timid. Vocea, și în genere tot complexul expresivității vocale, nu conține numai particularități melodice, dar și de tempo, de ritm, de intensitate.

Aceste deosebiri pot să apară și din voința de a imprima expresiei o anumită nuanță perceptibilă prin elementul ei „muzical“, prin intonație; dar ele își au uneori izvorul și în particularități anatomo-fiziologice și, mai mult, ținând de tipul de activitate nervoasă superioară. Cineva se naște cu anumite posibilități vocale — cu coarde de o anumită calitate, cu o cavitate bucală construită în chip specific, are dinții intacti sau nu, respiră mai repede ori mai încet. Nu numai particularitățile sau chiar defectele de vorbire — care provin din anumite caracteristici organice (ca natura coardelor vocale, forma cavității bucale, specificul dentiției, decalajul dintre respirație și fonație sau greșita manevrare a limbii) — sînt capabile să transforme însăși valoarea comunicării, ci variațiile provin și din faptul că fiecare persoană are obiceiurile ei articulatorii, în funcție de tipul activității instanțelor nervoase superioare, dar, în oarecare măsură, și de tipul celorlalte niveluri (vezi, de pildă, influența sistemului endocrin asupra expresiei verbale). Temperamentul poate imprima, cu timpul, anumite caracteristici mijloacelor de expresie ale cuiva: vocea unui coleric capătă o intensitate specifică, violentă, iar timbrul unui posac izbește dur, pare să exprime greu sentimente delicate; uneori, sensul ținut poate fi greșit interpretat din cauza unei voci lipsite de suplețe sonoră, și în ale cărei asperități nuanța afectivă își pierde frăgezimea. În vocea unei frivole, sunetele — în genere acute — se succed rapid și cu diverse intensități, iar în aceea a unei capricioase, notele oscilează între alto și soprano⁸.

Mimica este și ea determinată în mare măsură de temperament: modul specific de reacție emoțională sapă traiecte specifice pe figură, de care se folosesc apoi expresiile voluntare (cîteva riduri săpate de un mod tipic de reacții și situate în anume loc pe față pot denatura intenția de expresie veselă în mimică jalnică).

Determinantele constituționale — anatomice și temperamentale — pot imprima așadar nuanțe proprii fiecărei persoane în manifestările sale expresive, astfel încît posibilită-

tile expresiei comunicative devin în practică infinite și totuși „tipice“, dacă le raportăm la tipurile generale de reacție.

1.3. Aceste determinante interferă deseori cu stimuli exteriori sau cu împrejurări care provoacă anumite reacții — stări afective sau de oboseală⁹, excitații alcoolice, narcotice etc. —, iar acest cuplaj canalizează de asemenea în mod specific expresia și în genere limbajul unei persoane. Este o remarcă banală aceea că oboseala împiedică sezișarea ușoară a sensului unei fraze mai dificile și că exprimarea poate fi îngreunată din aceeași pricină. Dar de aci nu rezultă o uniformitate a faptelor de limbaj: unii obosesc mai repede, atunci cînd alții au încă destulă energie de cheltuit, unele persoane pot învinge mai ușor deficitul create de oboseală, alții se lasă în voia ei. Aceste moduri specifice de reacție au repercusiuni asupra limbajului, provocînd diverse diferențieri.

Influența momentană a stării psihice, și mai ales a emoțiilor sau a dispoziției, ori a unor stări patologice este printre cele mai ușor de sezișat în faptele de limbaj. „Vorbirea este influențată de răgușeală, de guturai, de surîs și de plîns“, nota lingvistul V. Bröndal¹⁰. În experimentele lui Gemelli¹¹ se poate observa că aceeași frază are oscilograme diferite după stările psihice ale persoanelor. Foneticianul W. E. Scripture a observat, de asemenea, că gradul de convexitate a graficului unei sonore variază după emoție: un „oh“ trist are un grafic ușor curbat dar cu fluctuații, pe cînd în „oh“ admirativ, melodia urcă în unghi ascuțit, fără oscilații intermediare¹². Aceste tremurări ale vocii — reprezentate prin fluctuațiile graficului — sînt elementele vitale ale expresiei influențate de emoție¹³ și se explică prin faptul că, pe de o parte, în cursul unei emoții persoana are de luptat cu efectele ei directe — respirația modificată, greutatea de control asupra mușchilor maxilarelor, asupra limbii înseși —, efecte care apar cuplate cu emisiunea vocală. Iar pe de altă parte, se explică prin faptul că însăși starea psihică generală și procesele de idee sînt nuanțate de emoție. Sub imperiul emoției apar schimbări în ton¹⁴, în articulare, în sfîrșit, în ansamblul exprimării verbale, fie că e vorba de imperceptibile variații ale fonemelor¹⁵, fie că debitul însuși — ritmul, tempoul¹⁶ — sau chiar ordinea sintactică sînt modificate¹⁷. Dacă ne gîndim de pildă la faptul că în cursul emiterii normale a unui sunet, poziția limbii se modifică nuanțat, transformînd spațiul de

rezonanță¹⁸, înțelegem cât este de fragil — și deci ușor supus variațiilor afective — echilibrul sonor al structurilor expresive.

Aceasta este una dintre cauzele pentru care înseși valorile cuvintelor, în momentele concrete ale utilizării limbii, variază neconținut: și anume, după dispoziția psihică a persoanelor incluse în actul comunicării. Dacă sensul frazei „*Am făcut o plimbare frumoasă*” este nuanțat divers de temperamentul fiecăruia dintre cei care o pronunță, atunci cuvîntul *frumoasă* capătă o anumită valoare: pentru un pasionat, calitatea desemnată prin acest cuvînt capătă proporții de miracol, pe cînd pentru flegmatic poate desemna fie un fapt care nu merită multă admirație, fie, dimpotrivă, are o deosebită gravitate, dacă utilizează rar acest cuvînt. Să ne imaginăm însă cazul cînd, în momentul expresiei, „pasionatul” este totuși prost dispus: deși alege același cuvînt — de pildă, din condescendență pentru organizatorii excursiei —, totuși îi poate strecura o nuanță de indiferență, ceea ce ar face pe cunoscuții lui, care știu ce înseamnă acel cuvînt la el de obicei, să îi atribue o valoare foarte scăzută.

1.4. Legătura dintre limbaj — și în primul rînd dintre vorbire — și temperament sau stare psihică generală se manifestă deci prin modificări care semnalează acordarea unei valori diverse cuvintelor. Iar ca un corolar al acestui fapt, urmează o alegere deosebită a acestora: o preferință și o rezervă față de unele dintre modalitățile de expresie oferite de societate, precum și o grupare proprie individualității fiecăruia. De fapt, întreaga viață psihică influențează limbajul. Alegerea mijloacelor de expresie variază de la determinarea aproape completă a expresiei cuiva de către starea sa, pînă la înrîuriri de diferite grade: de la stările patologice, de pildă, care nu îngăduie decît utilizarea cîtorva semne, la influența mai mare sau mai mică a particularităților personale ale celorlalți analizatori, a inteligenței, a dezvoltării intelectuale în genere, a înclinațiilor sau a stărilor de moment. De pildă, cele două fiice ale lui Binet — care aveau aproape aceeași vîrstă și primiseră o educație identică —, puse să scrie toate cuvintele care le veneau în minte la un moment dat, au dat răspunsuri foarte diferite¹⁹: două tinere, deși crescute în același mediu lingvistic, nu au deci exact aceleași reacții verbale.

Gîndirea conduce desigur exprimarea prin limbaj, dar poate fi, la rîndul ei, înrîurită de starea afectivă și ca atare expresia poate apărea nuanțată de tonalitatea afectivă a momentului. Ceva mai mult, exprimarea voluntară nu este numai influențată sau nuanțată de diverse determinante, ci ea poate fi și potențată, poate căpăta o forță expresivă mai mare, în momentele în care intenția de comunicare prin limbaj se cuplează cu o stare afectivă puternică și care are același sens cu ideea de exprimat (de pildă, exprimarea prin cuvinte a ideii de admirație, într-un moment de entuziasm).

Așadar, particularitățile organice, temperamentale, afective momentane, în sfîrșit, modul general de reactivitate își imprimă pecetea asupra limbajului. Este firesc ca această constatare să-i ducă pe unii la cercetarea personalității — sau numai la afirmarea acestei posibilități — prin mijlocirea modului său de exprimare, nu numai sub forma nuanțării intenției conștiente, dar și sub aceea a obscurilor determinări constituționale — organice și temperamentale —, a celor legate de evoluția firească, ori a stărilor trecătoare. Determinările organice sînt desigur supuse influențelor despre care vom vorbi mai departe, însă ele devin cu atît mai evidente, cu cît pășim mai adînc în domeniul psihologiei comparate: anomaliile afazice sînt cauzate de lezări somatice; în limbajul bătrînului, într-o fază de decrepitudine senilă, intervin tulburări antrenate de scleroze cerebrale; iar copilul deficient, a cărui „întîrziere” se manifestă vădit prin limbajul său, este, de cele mai multe ori, un pacient cu tulburări organice (nu mai insistăm asupra deficiențelor aparatului auditiv, care transformă pe un copil apt inițial pentru limbaj, într-un mut).

Toate coordonatele acestea de ordin relativ „intern” și cuplajele lor mai complexe — pe care le vom cerceta mai departe — înscriu una dintre cele două determinante principale ale limbajului.

2. *Coordonate externe.* Însă în cadrul unei ierarhizări, trebuie să subliniem dintru început că prima determinantă stă pe un plan secundar față de cea de-a doua²⁰: aceasta din urmă o constituie realitatea obiectivă externă, pe care o reflectă limbajul, și care — fiind vorba în primul rînd de societate — determină modalitățile exprimării. Înțelegerea limbajului nu poate fi întregită decît situîndu-l într-un determinism complet, cu accentul pus pe contingențele externe. De ra-

portul dintre limbaj și fenomenul reflectării realității ne vom ocupa mai departe (vezi p. 203 și urm.); aci vom discuta în special despre determinism în sensul acțiunii mediului — și îndeosebi a aceluia social — asupra limbajului.

2.1. Natura, în neconținută creație sau transformare, și mai ales neîncetata acțiune a societății asupra ei, impune atît plămuirea de noi expresii, cît și schimbarea sensului acelor existente. Descoperirea unui fenomen necunoscut încă, a unui corp sau a unei proprietăți, face să apară noi cuvinte — și astfel se nasc: *raze cosmice, uranium, radioactivitate*; o schimbare în mediul geografic, ca transformarea unei peninsule în insulă, obligă la înlocuirea vechii denumiri; iar observarea mai atentă a structurii „atomului” a provocat mutația înțelesului său original, de *a-tomos* „care nu poate fi divizat”. Tot astfel, observarea faptului că umbra unui corp albastru pe un perete alb poate părea și ea albastră a produs la un moment dat marea revoluție din pictura secolului al XIX-lea, prin alăturarea epitetului „albastră” *umbrei*, care se părea că nu poate fi decît „*cenușie*” sau „*cafenie*”. Dacă plămuirile naturii ar fi uniforme în spațiu sau eternizate în aceeași stare, ca într-un „tablou viu” reprezentat pe o scenă și dacă omul nu ar mai putea descoperi nimic, atunci fiecare cuvînt ar fi un fel de nume propriu absolut, referitor la un obiect înțepenit într-o ipostază unică. (Chiar și în această ipoteză absurdă, semnificațiile ar varia totuși, dacă ar exista societăți și indivizi diverși, care să folosească „numele”.)

Dar, în definitiv, orice obiect și orice fapt sînt altele și cu totul noi pentru fiecare persoană, iar relațiile inedite create astfel, între exteriorul în continuă schimbare și om, sînt cauza pentru care nici un cuvînt nu are *absolut același* înțeles pentru toți și pentru orice moment din viața aceluiași om. Folosim același cuvînt, *rîu*, dar cu înțelesul schimbat după fiecare apă numită astfel; iar un cuvînt ca *mama*, de pildă, reprezintă pentru fiecare om de pe glob o altă persoană, deci implică o altă nuanță sau chiar alt înțeles (iar la fiecare persoană semnificația variază, deoarece reprezintă fie pe „mama” din copilărie, fie pe „mama” în anume împrejurare, ori pe o ființă care a murit).

Deși limbile nu sînt niciodată suficient în pas cu diversitatea de fapte descoperite în natură (pentru mirosuri, de pildă, nu există atîtea denumiri cîte sînt pentru desemnarea calităților

chimice care dau senzațiile gustative), totuși realitatea pro-teică, schimbările lucrurilor, aduc multiple variații în limbă și mai ales în semnificația expresiilor.

2.2. Dar mediul natural influențează și pe alte căi limbajul, deși acestor influențe nu trebuie să li se acorde o importanță exagerată. Dacă, de pildă, ne pare naiv să se atribue deosebiriile dintre limbi modului de nutriție, totuși nu se poate nega o înrîurire, din anumite puncte de vedere, exercitată de mediul fizic asupra limbajului unei persoane, iar uneori — mai ales din punct de vedere lexical, din nevoia de a se crea termeni corespunzători unor fenomene naturale specifice unei regiuni — și asupra limbii întregii societăți. Clima are o oarecare influență asupra stării psihice — în special asupra dispoziției — și prin aceasta poate exercita o înrîurire asupra limbajului. Meridionalul — tipicul napoletan de pildă — este mai expansiv și limbajul său se resimte de acest fapt: euforia lui se manifestă prin nevoia de a se exprima prin cât mai multe mijloace — gesturi, mimică, vorbe — și de a-și face înțeles entuziasmul printr-o abundență de adjective; iar italianul, în genere, își manifestă sentimentalismul prin nenumărate nuanțe de dezmiardare („vezzeggiative“) sau de amplificare („accrescitive“). Dimpotrivă, nordicul flegmatic, în genere reținut, se abține chiar de a comunica prea mult. Educația, cultura, traiul în alt mediu, îndepărtează desigur efectul acestor determinante, însă treptat și cu oarecare greutate, când este vorba de o persoană matură. (O napoletană mărturisea că nu se putea adapta, atât climatului mai rece, mai puțin luminos, al unui oraș german — unde a locuit un timp —, cât și societății, în care de pildă gesturile ei elocvente distonau.)

Natura poate exercita o influență și prin crearea anumitor cuvinte imitative — onomatopee — sau poate constitui o determinantă a tendinței de selectare a componentei vocabularului și în orice caz poate să favorizeze o mai mare frecvență a anumitor cuvinte (corespunzătoare unor fenomene sau obiecte din mediul natural al persoanelor respective)²¹. Mediul fizic, de asemenea, îi obligă pe ciobani sau pe marinari să vorbească strigînd, pe munteni să creeze „jodl“, pe cei care nu pot comunica la distanță, din pricina întunericului, să folosească un limbaj de semne luminoase, pe cel căruia îi este prea frig sau e toropit de căldură să vorbească mai puțin, sau,

dimpotrivă, pe cel obișnuit cu arșița și excitat de un soare stenic, să vorbească exaltat. Nu este mai puțin adevărat, însă, că societatea depășește în genere asemenea limite impuse de mediul natural: marinarii de pe vapoare diferite pot comunica astăzi prin radio de pildă, iar ordinele pot fi date astăzi, pe același vas, prin amplificatoare. De asemenea, educația prin școală sau răspîndirea radioului fac să fie însoțit și un vocabular referitor la obiecte sau fenomene inexistente în mediul natural obișnuit al unor persoane.

2.3. Forma specific umană de comunicare, prin cel de-al doilea sistem de semnalizare, înseamnă o depășire completă a determinantelor pur biologice și o încadrare în primul rînd în determinismul istorico-social²². De aceea, contingentele sociale sînt cele mai importante și mai interesante în cazul limbajului, în special al limbajului normal și evoluat.

Societatea este, în primul rînd, condiția fundamentală a limbajului. Existența însăși a limbajului — fapt social — nu ar avea rost fără societate, de vreme ce finalitatea lui, comunicarea, nu s-ar putea realiza și probabil că individul nici nu i-ar simți nevoia.

Pe lingă această, emițătorul — fie că vorbește, fie că folosește indiferent ce alt sistem de semne — ține neconținut seama, atunci cînd se exprimă, de parteneri, adaptîndu-se posibilităților de înțelegere sau pretențiilor lor²³. Un elev se adresează într-un fel profesorului său și folosește alți termeni pentru a vorbi colegilor, chirurgul își schimbă modul de a vorbi, în cursul operației, după cum se adresează bolnavului sau asistentului său, iar strungarul renunță la termenii tehnici, sau îi explică, atunci cînd vorbește novicelui în meserie sau profanului care-i cere lămuriri. De altfel, „deformările profesionale” se manifestă prin limbaj cînd sînt folosiți termenii tehnici dintr-o profesiune și în împrejurări care nu îi cer neapărat. Străinului care nu ne înțelege limba sîntem nevoiți să-i vorbim în limba sa, iar dacă nu o cunoaștem, sîntem siliți să ne limităm intenția de comunicare la un gest expresiv sau la un cuvînt luat din dicționar. Mulți adulți se adresează copiilor folosind vocabularul lor sau adoptînd o pronunțare infantilă, ca și cum astfel se fac mai ușor înțeleși de ei; tot așa cum la toate popoarele este curentă iluzia că se poate apropia cineva de înțelegerea străinului, dacă adoptă greșelile lui de pronunțare — reale sau prezumtive. Atunci cînd știm

că partenerul este la curent cu o anumită situație sau cu sensul pe care îl dăm noi unor cuvinte, ne îngăduim să vorbim eliptic, să facem doar un gest, ori să întrebuițăm un cuvânt care ar fi inefficient față de o altă persoană. Folosirea argoului este neapărat condiționată și de faptul că există un partener care cunoaște și acceptă „cheia” limbajului, „codul” folosit de cineva.

Limba, ca atare, nu este supusă direct influenței claselor sociale și nu se modifică în ritmul schimbărilor petrecute în natura relațiilor sociale²⁴. Însă modul în care este folosită limba, ca instrument de comunicare, și în genere procesul însuși al limbajului, este adinc determinat de cele mai fine modificări în condițiile mediului social.

Determinarea societății asupra limbajului se realizează pe diverse căi: fie acționînd direct asupra limbajului individului (situația socială a cuiva sau rolul lui în diviziunea muncii), fie transmițînd influențe prin intermediul „limbii” — ca fapt social, care conține experiența societății, transferată astfel asupra individului —, fie indirect, prin filiera educației, care dă o anumită direcție coordonatelor interne primare, de ordinul temperamentului.

O societate impune anumite moduri de expresie datorită obiceiurilor ei, tehnicii sau îndeletnicirilor în mijlocul cărora activează persoana. Anumite formule sînt de rigoare sau sînt interzise în unele societăți, în legătură cu credințe religioase de pildă: unele nume, decretate „tabú”, nu trebuie să fie pronunțate. Tipul muncii, profesiunea, obligă pe individ să facă uz de termeni consacrați, atît pentru a-și numi uneltele, cît și pentru a se face înțeles de către cei ce au aceeași ocupație. Un maestru croitor care nu cunoaște numele diverselor feluri de cusături nu poate ușor da directive lucrătorilor, iar un ucenic care nu ar ști denumirile tuturor sculelor meșterului cizmar nu l-ar înțelege pe acesta. Cu cît o tehnică este mai complicată, cu atît ea necesită diferențierea diverselor obiecte, părți, acțiuni, prin adoptarea unor denumiri speciale: adică prin folosirea diverselor „vocabulare speciale” ale limbii.

Limba are o destul de strînsă legătură cu civilizația și cu mentalitatea societății. Un obiect adus de aiurea creează și necesitatea apariției cuvîntului care să-l exprime și care de cele mai multe ori e împrumutat din civilizația de unde a fost luat obiectul respectiv. De pildă, deoarece printre produ-

sele industriale aduse germanilor de comerțul roman erau și vase, numele străin a fost împrumutat o dată cu obiectele: de aci, danezul *Kop*, derivat din lat. *cuppa*, *cupa*²⁵.

Mai interesantă este însă nu nevoia unor forme verbale împrumutate o dată cu conținuturile lor străine și nici crearea unor expresii pentru lucrurile nou-apărute, ci transformarea înțelesului aceluiași semn, după folosirea dată de o societate sau de alta — în timpul istoric sau în spațiu, — și, mai ales, greutatea de a stabili existența unor „sinonime” ținând de diversele sisteme lingvistice. Cuvântul *frate* — cu aceeași origine și formă — semnifică, datorită unor diferențe de împrejurări sociale, altceva în Italia („călugăr”) și altceva în limba română. Dar mai stranie este neputința de a traduce perfect cuvintele, dintr-o limbă într-alta. Cum s-ar putea reda în limba franceză, de pildă, cuvântul *beteală*, fără a recurge cel puțin la perifraze, deoarece *fil d'or* nu cuprinde în el tot ce este „obicei” în expresia românească. Încercările lui Panait Istrati de a scrie în limba franceză despre obiecte și situații specifice românești arată greutatea aceasta, dovedită prin folosirea, pînă la urmă, a cuvîntului românesc. Și cum am putea exprima într-o limbă europeană ideea de „*tabu*”, decît folosind cuvîntul ca atare, fără o traducere (acest fapt fiind de altfel posibil numai între oameni care cunosc semnificația dată de limba respectivă). Chiar presupunînd că la început s-ar împrumuta, o dată cu cuvintele, și sensul lor, acesta ar fi denaturat apoi, în primul rînd datorită specificului societății care-l adoptă.

Produsă deci pe de o parte de societate, limba devine ea însăși o determinantă a individului. În primul rînd, ea impune anumite tipare de gîndire și chiar de percepere diferențială a realității, pe care o împarte în anume chip, așa cum dictează fie știința, fie convenția socială, pe calea „denumirilor”. „*Muntele*” nu apare ca o masă amorfă nici chiar aceluia care nu l-a văzut vreodată, pentru că limba contribuie la crearea unei anumite reprezentări, în care el apare împărțit în *văi*, *stînci*, *podîșuri*, *culmi* și *grohotișuri*, *pîscuri* și *prăpăstii*; tot așa cum un „*atom*” nu mai e gîndit azi ca un element indivizibil, pentru că vocabularul ni-l oferă împărțit în *electroni*, *pozitroni*, *neutroni*.

Mediul lingvistic exercită și în alt mod o anumită influență: societatea, prin limbă, ajută exprimarea eficace din

punct de vedere social a fiecărei persoane, căreia îi pune la îndemână mijloace de expresie care să fie înțelese și de ceilalți. Însuși acest fapt ar însemna, după unii, o piedică în calea exprimării. Vechiul scepticism în ceea ce privește valoarea limbajului își are punctul de plecare într-o credință care, după cum se va vedea, se bazează pe o incompletă observare a fenomenului limbaj. „Cuvintele se corup trecînd din gură în gură”, exclama Valéry²⁶, care, după Pascal, a fost poate francezul cel mai neîncrezător în limbaj (deși, adoptînd o atitudine vădit paradoxală, acest fapt nu l-a împiedicat să scrie zeci de poeme și de eseuri, adică să folosească „ineficacele” limbaj!). Cum să exprimi adecvat, spun acești sceptici, un conținut psihic propriu, printr-o expresie a cărei formă a servit drept suport ideilor și afectelor a milioane de alți indivizi? Într-adevăr, în unele situații, se poate întîmpla să nu exprimi un conținut propriu, ci să adopți tipare, de la „clișee”, pînă la cuvinte care nu mai semnifică nimic: uneori, a spune „*E un peisaj minunat*” nu înseamnă a fi arătat impresia ta în fața acelei priveliști. Aceasta se poate întîmpla însă cu fiecare cuvînt; și totuși, orice vorbitor are posibilitatea — vom încerca să urmărim în ce fel — de a se exprima pe sine, de a face uz de semnele oferite de societate, fără a deveni un simplu automat.

Societatea, prin limbă, impune nu numai anumite cuvinte și anumite valori semnificative ale acestora, dar și modalități de organizare ori de pronunțare a lor. Cultura franceză, în majoritate alcătuită din scriitori cu spirit vioi, înclinați către îndoieli, imprimă limbajului intelectualilor un aspect de veșnic dialog, de discuție cu propriile lor idei. S-a observat, de asemenea, că vorbitorul își modifică modul de pronunțare după stimulii fonetici primiți de la ceilalți vorbitori, ba chiar tinde să copieze inflexiunile persoanei cu care vorbește²⁷.

Dialectele prezintă persoanelor vorbitoare din anumite regiuni stimuli specifici, ca formule lexicale, gramaticale, fonematice specifice²⁸. Vorbitorul care vrea să scape de înrîurirea dialectului face, ca și acela care deprinde o limbă străină, sforțări pentru a se adapta noului mod de articulare, adică, în termeni pavloviști, încearcă spargerea vechiului stereotip dinamic și adoptarea unui nou. Francezul, de pildă, obișnuit să articuleze net și încordat, cu partea anterioară a gurii²⁹,

scapă foarte greu de obiceiurile sale de pronunțare, atunci cînd vorbește engleza, limbă care articulează posterior.

Rolul timpului în coordonatele sociale apare pregnant mai ales atunci cînd privim fenomenele prin perspectiva oferită de istorie, comparînd o stare actuală cu una din trecut, adoptînd adică o metodologie lingvistică diacronică.

Nimeni nu poate vorbi ca acum un secol, fără ca acest fapt să nu pară o anomalie. Astăzi, în limba romînă, nimeni nu ar utiliza „latinismele” așa de frecvente și, uneori, de firești, în graiul cărturarilor ardeleni de la începutul secolului al XIX-lea. Nici un italian nu ar folosi astăzi, în vorbirea obișnuită, o frază străveche din *Ritmo Cassinese*, operă a secolului al XII-lea; iar un francez care ar vorbi numai în forme arhaice luate din Rabelais și-ar vedea de asemenea anihilat efectul intenției sale de comunicare. Un francez modern, supunîndu-se sistemului actual de expresie, nu mai construiește frazele bazate mai ales pe coordonare, ci pe subordonare, și nu mai întrebuintează, ca în secolul al XVII-lea, subtilele deosebiri modale³⁰. Iar vorbitorul din secolul al XVIII-lea francez se supunea mentalității epocii sale, adoptînd forme afectate, exprimîndu-se în hiperbole și atribuind înțelesuri erotico-senzuale³¹ aceluiași cuvinte prin care se exprimase casta Chimène în *Cidul* lui Corneille.

Oricine citește astăzi *Divina Commedia* este izbit de necesitatea gloselor, nu numai pentru transpunerea unei forme arhaice în una modernă, și nici numai pentru a tălmăci în sensul limbii actuale înțelesul unui cuvînt³², dar și pentru a interpreta just expresiile, punînd în evidență și lămurind aluziile pe care cititorul modern, trăind în altă epocă — deci în altă societate — nu le poate înțelege³³. Orice text vechi abundă în asemenea aluzii, ale căror semnificații sînt greu de surprins³⁴: fapt care e ușor de explicat dacă ne gîndim că orice vorbitor se exprimă luîndu-și ca ajutoare corelate situaționale, care înseamnă deseori referințe la situația socială. Homer este greu de tradus astăzi, în limbile noastre, care nu oglindesc de pildă credințe în zei sau cunoștințe despre anumite animale fabuloase ori dispărute, sau folosiri de unelte și de arme desuete. Nu numai Homer, dar nici o operă sau un text vechi, traduse într-o versiune modernă, nu cîștigă prin acest fapt și o tălmăcire semantică³⁵: este întotdeauna nevoie de notații marginale sau de adausuri în text. Cine întîlnește în-

tr-un text antic cuvîntul latin *labor* trebuie să țină seama de toată încărcătura lui de sens, care alătură ideea de „suferință” aceleia de „muncă”, reflectînd astfel truda chinuitoare a sclavului.³⁶

„Urăsc și iubesc” — „*Odi et amo*” — spunea Catul. Dar exprima oare prin cuvîntul *amo* același sentiment — care oglindește totodată și o anumită mentalitate istorico-socială — ca poetul „dolcestilnovist”? Dă omul antic același sens cuvîntului *amor*, ca poetul care a pășit pragul secolului al XII-lea, adică a intrat în epoca „descoperirii” iubirii moderne, cum spunea Ch. Seignobos? Și chiar de atunci încoace, altceva înțelege societatea cavalierească provençală prin *amor* și altceva este *amore*, amestec de intelectualism rafinat și de senzualitate fără reticențe din Renașterea italiană, sau *amour* galant și superficial al Rococo-ului francez. Altă epocă, alte moravuri și mentalități, alte valori semantice.

De obicei nu ne dăm seama, vorbind zilnic o anumită limbă, că ea se modifică lent și parțial, dar neîndoielnic. Deosebiri apar mai clar cînd observăm o limbă mai puțin uzuală pentru noi. Un român observă de pildă mai ușor că limba franceză nu mai este azi aceeași pe care a învățat-o în școli acum douăzeci de ani și pe care o vorbesc încă străinii convinși că o stăpînesc perfect: în publicațiile actuale apar expresii, cuvinte, forme sintactice, care, cunoscătorilor străini ai unei limbi franceze contemporane cu anii lor de studiu, le par ca imense „greșeli” sau ca expresii „neuzitate”.

Echivocurile nu sînt rare, tocmai din această pricină: cuvinte folosite cu sensuri vechi de către unii scriitori moderni dau naștere la neînțelegeri sau chiar la dispute, care se traduc deseori prin îndelungi polemice. Societatea cere mereu — pentru că are nevoie de aceasta — „actualul” în limbaj, adică semnificații — și chiar cuvinte — înțelese de cei mai mulți membri ai ei la un moment dat; ea se opune totodată celor „vechi” — de fapt, „inactuale” —, care nu mai sînt cuprinse în „normă”.

Determinanta istorică înseamnă pentru limbaj o dimensiune temporală, reprezentînd o scurtă durată uneori³⁷, contopită cu una spațială: este influența unei societăți, într-un anumit moment al evoluției ei. Din punctul de vedere al individului, „epoca” este în definitiv societatea din jurul său, care se transformă lent în general, dar fără încetare, în aspec-

tele parțiale, particulare. Pentru limbaj, orice coordonată spațială este de fapt una spațio-temporală: individul suferă influența epocii sale, care e o fază socială, și a „societății“, care e un moment din cronologia istorică.

Determinantele externe sau influențele de ordin „intern“ au fost în genere observate mai degrabă în ceea ce privește expresia. Faptul că sînt mai puțin aparente în cazul receptării limbajului nu le împiedică totuși de a o înrîuri în aceeași măsură. Și pentru a recepta trebuie să existe o intenție de comunicare, adică să fii dispus pe de-o parte să percepi manifestările cuiva drept fapte de limbaj, iar pe de altă să le atribui un înțeles. Acesta din urmă însă, variază — uneori pînă la modificarea scopului emițătorului —, din pricina coordonatelor specifice care-l determină pe „receptor“.

În actul receptiv, fiecare persoană vine cu propriul ei potențial, astfel încît percepe și interpretează expresia partenerului în raport cu posibilitățile sale. Fraza aceluiași individ poate fi înțeleasă divers de fiecare partener, după structura sa temperamentală, după caracteristicile sale organice, după dispoziție sau în raport cu experiența, cu educația ori în funcție de raportul social cu interlocutorul.

Nu numai impresia făcută de o operă scrisă, dar și înțelesul unei expresii poate să varieze după emoția, temperamentul, puterea de înțelegere, ale celui ce o receptează. Un om „emoționat“ înțelege uneori mai greu, altul „răstălmăcește“ orice cuvînt îi este adresat ori ia o intenție binevoitoare drept o ofensă de pildă. Un „pesimist“ poate fi înclinat să vadă în gestul de salut al unui prieten un semn de dispreț, pe cînd un „optimist“ îl socotește drept o manifestare amicală; omul „prost dispus“ consideră fără haz o glumă făcută pe socoteala lui, ori este gata să surprindă în ea o intenție jignitoare, pe cînd altcineva, într-un moment de veselie, este gata să ia chiar o expresie serioasă ori răuvoitoare drept glumă. Un interlocutor poate să „nu audă“ cu intenție o vorbă care nu îi convine, sau să adauge de la el un cuvînt care nu a fost spus, pentru a completa sau modifica ideea.

Variațiile receptării nu sînt însă strict individuale, ci social determinate. Momentul istorico-social imprimă o anumită direcție receptării: este destul să ne gîndim la valoarea relativă a cuvîntului *modern* sau la înțelegerea actuală, dato-

rită dispariției iobăgiei, a cuvîntului *vecin*. Iar mediul profesional dă, de asemenea, o direcționare către o anumită înțelegere: cuvîntul *volan* este înțeles altfel de un șofer, de o croitoreasă ori de un turnător de accesorii ale pistoanelor (v. *Anexe*, Exper. nr. 14; și mai departe, în text, pp. 129, 273 etc.). Perceperea deformată a sunetelor unei limbi³⁸ — din pricina deprinderilor lingvistice cîștigate de fiecare persoană — are un caracter subiectiv³⁹ numai în aparență: aceste deprinderi lingvistice sînt de fapt cîștigate de fiecare persoană în cursul asimilării limbii materne, deci sînt determinate în mare măsură de societate.

Faptul că interpretarea într-un anumit sens a unor forme de exprimare depinde de cultura, de ocupația cuiva, de experiența și în genere de societatea căreia îi aparține, este îndobște cunoscut. Aspectul cel mai interesant al coordonatelor recepției îl oferă însă raportarea, din partea receptorului, la datele cunoscute mai dinainte despre partenerul care exprimă ceva prin limbaj. Cu alte cuvinte, în receptarea limbajului se ține seama și de punctul de vedere al partenerului: atitudinea de receptare este socializată, iar nu egocentrică. Reușim să înțelegem pe cineva care pronunță prescurtat un cuvînt — chiar izolat —, pe cînd pe altcineva nu prescurtarea „mă!” e înțeleasă de o mamă care știe că este strigată astfel de copil, iar forma rapid și incorect pronunțată „pa'sc” e interpretată, la lecția de limba franceză, drept locuțiunea fr. *parce que* („pentru că”) de către un profesor obișnuit cu greșelile frecvente ale elevilor săi; iar un gest specific unei anumite persoane sau o expresie care are o nuanță particulară la cineva trezesc efectul intenționat la cei care sînt la curent cu aceste obiceiuri, care se transformă aproape într-o „convenție”. Totodată, receptorul se referă și la diversele corelate situaționale referitoare la partener: observă un lucru indicat, sesizează o expresie emoțională, o pauză involuntară etc.

Una dintre condițiile receptării corecte este așadar ca mediul sau obiceiurile interlocutorului să fie cunoscute. Acela care aude fraza „Am făcut o plimbare frumoasă”, spusă de doi vorbitori diferiți pe un ton indiferent, își dă seama că ea poate avea totuși o valoare diversă la fiecare dintre cei doi parteneri. Dacă nu-i cunoaște însă, ori dacă nu e prevenit asupra antecedentelor recente (ce s-a petrecut în timpul plimbării, ce stare afectivă avea fiecare), receptorul este obligat

să țină seama de cel puțin două coordonate, fiecare opusă uneori celeilalte: fie că vorbitorului nu i-a făcut mare plăcere plimbarea în acel moment, din motive dispoziționale, fie că — avînd un alt temperament — el este mai puțin entuziasmat în genere. Dacă-și cunoaște însă partenerii, interlocutorul poate completa sensul frazei, pentru a o înțelege cu adevărat, cu tot ceea ce știe despre fiecare: de pildă, receptorul care cunoaște pe partener drept un poltron, este înclinat să nu-l creadă cînd acesta se laudă: „Nu mi-e frică de nimic!“.

Deci personalitatea, temperamentul sau dispoziția receptorului, care ar putea modifica înțelegerea unui fapt de limbaj, au o contrapondere în atitudinea socializată a receptorului, care ține seama de cunoștințele sale referitoare la partener.

3. În nici un fapt de limbaj nu se oglindește numai una singură sau numai cîteva dintre toate aceste coordonate. Nu există coordonate biologice în stare pură, nu există în genere coordonate „interne“ fără determinări ale societății; de asemenea, în faptul de limbaj concret, al vorbirii individuale, nu apare „limba“ ca o entitate impersonală, întru nimic modificată prin însăși folosirea ei într-un moment particular, de o anumită persoană.

3.1. Încercarea de a regrupa aceste linii de forță pe calea unei sinteze abstracte nu va izbuti să creeze decît conglomerate: în realitate, există numai sisteme de coordonate, create din influențe reciproce, care se cristalizează în faptul de limbaj al unei anumite persoane, într-un anumit moment.

Sistemul care stă la baza oricărui fapt de limbaj concret este creat deci de toate aceste coordonate, combinate în complicate cuplaje. Axele principale pe care e centrat acest sistem — *individ* (vorbitor sau auditor) — *societate* — coexistă, constituind nu numai esența definiției limbajului, dar și specificul oricărei realizări practice a lui. Dacă societatea este o determinantă fundamentală a limbajului — ca factor propulsiv și totodată ca influențe exercitate asupra persoanei —, aceasta nu are însă un rol pasiv. Fiecare individ reprezintă prin sine însuși un sistem de coordonate, care interferează în orice moment actual cu noi determinante sociale, pentru a da complexul sistem pluridimensional din care se naște un fapt de limbaj. Pentru definirea unui punct — faptul de lim-

baj —, mai importante sînt nu coordonatele înseși, ci cuplajele lor, create — cum nota Poincaré⁴⁰ — nu prin juxtapuneri, ci prin întretăieri (variabile și ele în funcție de numărul coordonatelor). De aceea, cuvîntul folosit de un individ, izvorît din această complicată unitate momentană, este „încărcat” cu toate sarcinile prezentului, dar și cu acelea ale trecutului persoanei („trecutul” fiind și el o imixtiune de componente — organizate în formele de manifestare date de tipul, de educația, de obiceiurile, de cultura cuiva).

Realitatea individuală a partenerilor unui fapt de limbaj este alcătuită din neconținute variații în funcție de determinante ale mediului: orice modificări în situația personală — o emoție de pildă, sau trecerea la o activitate nouă ori într-un mediu divers de cel în care a trăit în alt moment, un prilej de oboseală, o convingere recent formată —, toate acestea sînt în ultimă analiză tot interferențe între condițiile individului și un stimul extern (mult mai rar este vorba de un stimul pur „intern”, independent, provenit de la organele interne). Înregistrate material și proiectate într-un hiperspațiu, aceste complexe momente individuale, altoite pe tot atît de complicate situații sociale, ar oferi viziunea — în aparență haotică, dar în realitate așa de logic organizată — a unei construcții de dimensiuni multiple, în continuă mișcare.

Această viziune este desigur în total dezacord cu psihologia veche a limbajului sau cu avatarurile ei. De altfel, în practică, înseși concluziile psihologiei rigide — a „eului” absolut, imuabil —, sau chiar rezultatele psihologiei bazate pe „teste” — a statisticilor „eurilor”, din care s-ar extrage drept rezultantă sumativă „eul general” —, ascund nedumerirea față de variațiile bruște și neașteptate ale diverselor persoane, aflate în diverse situații, și neputința de a cunoaște prin măsurători izolate și prin ținturi statice realitatea aceasta mișcătoare, pe care ar vrea totuși să o fixeze în formule valabile „absolute”. Ecuația personală⁴¹ corespunde unei situații⁴² țesute de un sistem de coordonate și determină la rîndul ei limbajul persoanei: acesta va purta pecetea tuturor componentelor și va apărea sub o pluralitate de aspecte, nuanțate de proporția și de calitate diverselor coordonate.

3.2. Însăși vocea poate fi modificată în funcție de educație sau în genere prin intervenția activă a întregii personalități. (Cineva care are o educație muzicală, observînd raporturile

dintre sunete, își poate modula debitul mai plăcut și în orice caz mai nuanțat⁴³.) Însă diferențierile în funcție de ansamblul coordonatelor se adîncesc mai ales în ceea ce privește cuvintele folosite, modul de organizare a lor, și mai ales în privința valorii semnificative atribuite fiecărei expresii.

Vocabularul este al oricui, spunea Marouzeau, dar fiecare alege din el ce îi convine⁴⁴. Într-adevăr, anumite cuvinte — sau gesturi — apar de predilecție în manifestările de comunicare ale cuiva, alcătuind caracteristica expresiei sale. Însă faptul prezenței unui termen în expresia cuiva nu denotă firește prea mult cu privire la personalitatea sa, și nici chiar din frecvența folosirii lui nu se poate deduce gradul său de cultură de pildă. Importantă este îndeosebi valoarea pe care o capătă cuvintele la fiecare persoană, prin alegerea unei semnificații anumite și mai ales prin ansamblurile în care apar. Semidocul care își presară vorbirea cu termeni din vocabularul tehnic al unei științe, al căror înțeles nici nu-i este bine lămurit, nu înșală pe nimeni cu privire la lipsa lui de cultură, în domeniul respectiv. După cum același cuvînt pretențios „sună” altfel în gura unui copil — pentru că este nepotrivit cu frazele lui simple, cu ideația sa puerilă — și altă valoare o capătă în vorbirea adultului de la care l-a adoptat.

Vom discuta mai departe (v. pp. 265 și urm.) problematica stilului dîn punctul de vedere al organizării personale și specifice a exprimării; aci vrem să subliniem deocamdată faptul că stilul oglindește întreaga personalitate și că reprezintă de fapt expresia concretă a ansamblului de determinări ale persoanei. Limbajul conține astfel trăsături pertinente pentru studiul personalității cuiva.

Stilul scriitorilor dovedește aportul tuturor coordonatelor externe și lăuntrice, voluntare sau mai puțin intenționate. Rabelais, de pildă, „om universal”, avea predilecție pentru aglomerarea de cuvinte, vocabularul său fiind de altfel cel mai complet pe care l-a posedat vreun francez⁴⁵. Temperamentul pătimaș dar în același timp doritor de ordine al lui Pascal, spiritul său arzător dar și logic, modelat de o educație de geometru și de jansenist, se exprima prin enunțări în aparență „uscate”, dar care conțin, în lapidaritatea lor, o tensiune rar înțilnită, așa cum un desen construit din cîteva

trăsături simple dar nervoase trădează mâna unui pictor pasionat. Iar elipsele sale frecvente sînt izvorîte din aceeaşi pasiune, dar şi din rigurozitatea avară de matematician, din dorinţa şi din obişnuinţa de a reda numai necesarul.

Încercînd mai demult să urmărim stilul cîtorva oameni de ştiinţă romîni, colaboratori ai unor volume colective⁴⁶, ne-au apărut de asemenea limpede raporturile dintre limbaj şi coordonatele lui: limbajul clar, ordonat şi schematic al unui matematician, care-şi dovedeşte predilecţia pentru demonstraţii şi precizări prin frecvenţa folosire în punctuaţie a celor „două puncte” şi a „liniilor-paranteze”, stilul obscur deseori şi încărcat cu termeni tehnici filozofici al unui savant preocupat în alte lucrări şi de probleme de filozofie, expresiile plastice şi imaginile altui matematician — care era şi poet în acelaşi timp —, sînt numai cîteva exemple. O experienţă făcută cu cîteva studenţi ai fostei Facultăţi de litere din Bucureşti, din anul I — deci încă nespecializaţi complet în studiul literaturii romîne — ne-a dovedit, de asemenea, ceea ce era de aşteptat: ei au indicat îndată pe autorul unei scurte fraze (luate din Creangă şi aleasă dinadins nu dintre cele mai caracteristice ale lui, adică nu dintre cele care puteau fi cunoscute pe dinafară ori recunoscute prin raportarea la intriga *Amintirilor*; v. *Anexe*, Exper. nr. 12). Cuvintele folosite, construcţia frazei, trădau arta orală a unui scriitor moldovean, cunoscător al vieţii de la ţară şi al graiului popular.

„Stilul” nu este însă numai un produs artistic, un apanaj al „scriitorilor”, ci el reprezintă modul de exprimare specific fiecărei persoane. După oarecare exerciţiu, un profesor de pildă reuşeşte să-şi dea seama de personalitatea fiecărui elev din felul cum se exprimă. Cineva deprins să asculte conferinţe poate caracteriza din primele minute pe un orator după limbajul său, iar orice om, în definitiv, se orientează cel puţin în linii mari asupra personalităţii interlocutorului său, din felul lui de a se exprima.

Stilul cuiva nu este însă o formă absolută, fixată definitiv, şi nici nu este rezultanta însumării unor diverse schimbări (aşa cum sîntem siliţi totuşi să-l considerăm atunci cînd voim să definim „stilul” unui scriitor de pildă). O definire a fenomenului „stil” în psihologie ar trebui să cuprindă şi dimen-

siunea „timp“: el ar conține atunci în definiție și posibilitatea variației, adică s-ar ține seama de faptul că modul specific de expresie al unei persoane se poate modifica în funcție de moment. Stilul poate cuprinde variații, de la transformările vocii și ale pronunțării, pînă la înclinațiile către anumite cuvinte sau construcții ori la transformarea sensului aceluiași expresii. Rousseau — de pildă — își schimbă stilul în *Confesiuni*, în mod intenționat, după starea sa psihică⁴⁷.

Obişnuiți de pildă cu modul familiar de a vorbi al unei persoane, nu o mai recunoaştem atunci cînd discută într-un cerc de necunoscuți, iar un vorbitor care conferențiază afectat, își schimbă modul de expresie atunci cînd se adresează unor anumiți prieteni, cărora le vorbește familiar. Dante, trecînd — într-unul din cîntecele *Infernului* — de la expresii care cuprind mișcătoare și delicate imagini pentru a evoca pe Francesca da Rimini, sau de la dramatismul expresiei cîntecului lui Pier della Vigna, la cele mai triviale cuvinte (ceea ce nu-l va împiedica să aibă apoi, în *Paradis*, un stil „sublim“), și-a dat seama de acest fapt și a concretizat tot acolo constatarea variațiilor stilistice ale oricărui vorbitor prin formula: „Ne la chiesa coi santi, ed in taverna co' ghiottoni“ („În biserică cu sfinții, iar în cîrciumă cu lacomii [cu bețivii]“).

În sfîrșit, interlocutorul înseamnă și el o influență de moment și determină la vorbitor o modificare neconținută a stilului — desigur, rămînînd în limitele stilului personal —, pentru a se face mai clar înțeles. Presupunînd un fapt drept cunoscut de către partener, vorbitorul adoptă un limbaj eliptic sau își însușește sensul dat de acesta unui cuvînt, ori i se adresează în limba lui⁴⁸, își schimbă expresiile — fie vulgare, fie ceremonioase —, folosește un gest în loc de un cuvînt, ori o frază politicoasă în loc de o simplă înclinare a capului. Iar receptorul intervine și el cu stilul său propriu, influențat de moment, pentru a interpreta expresia partenerului prin întregul său sistem de coordonate.

În stil trebuie să se vadă un mod propriu de prelucrare a mijloacelor oferite de limbă. Aceasta nu poate apărea în formă concretă, decît sub aspectul stilurilor diversilor membri ai societății respective (reductibile, în ultimă instanță, la anumite grupe tipice). Persoana vorbitoare primește din afară un anumit material pentru expresie și îl folosește apoi în forme

care — chiar în cazul „clișeeilor” — nu mai pot fi socotite complet identice cu acelea primite. Un „clișeu” este totuși încadrat în fraze a căror construcție aparține unui anumit individ, deci ele nu scapă de nuanțarea pe care le-o impune ansamblul în care se află; și chiar dacă la un moment dat ar vorbi cineva numai în șabloane de lungimea unor întregi fraze, totuși acestea capătă fine nuanțe specifice, din pricina vocii, a intonației, a gesturilor sau a mimicii și sînt, în orice caz, interpretate de interlocutor în funcție de împrejurarea în care se află vorbitorul. Putința de opțiune în cadrul unor limite convenționale alcătuiește tocmai baza stilului în exprimarea prin limbaj.

Desigur, aspectele stilului unui același vorbitor variază în funcție de împrejurări: însă acestea sînt totuși „variații pe aceeași temă” — constituită de particularitățile fundamentale și constante ale personalității vorbitorului. De asemenea, faptul că apar nenumărate variații de stil, în raport cu particularitățile fiecărei persoane, nu înseamnă că fiecare „stil personal” este în esență ireductibil și că în realitate există numai o puzderie de stiluri individuale de expresie. Faptul că nu numai împrejurările sociale generale sînt comune, deci că o importantă determinantă este aceeași la toți membrii unei colectivități, dar și că, în cadrul acestor împrejurări, există condiții specifice diverselor domenii de activitate, creează posibilitatea apariției unor trăsături asemănătoare și deci justifică stabilirea unor tipologii stilistice (de la stilurile generale ale diferitelor limbi, pînă la clasele de stiluri speciale și la categoriile stilurilor literare). De aci, tipologiile specifice literaturii beletristice, în care pot fi cuprinși scriitori cu anumite trăsături dominante asemănătoare⁴⁹ (provocate nu numai de determinante temperamentale comune), precum și tipologiile generale (stil științific, publicistic, administrativ, familiar etc.)⁵⁰.

Atacînd însă limbajul dintr-o perspectivă psihologică, nu putem totuși ignora diversitatea realizărilor lui, datorită tocmai faptului că limbajul nu este o „substanță” izolată; el este cel mult un fenomen izolabil numai în *abstracto* de nuanțele pe care le capătă la fiecare grup, la fiecare persoană dintr-o societate și în fiecare moment — în timpul social-istoric sau în acela al dezvoltării personale.

Supus deci fără încetare diverselor contingente interne și externe, mereu altul — în funcție de fiecare persoană și de situația momentană în care se află aceasta —, constant totuși — ca manifestare umană determinată de factori comuni —, faptul de limbaj nu poate fi înțeles în toată complexitatea lui dacă nu se ține seama de confluența tuturor acestor coordonate diverse, variate și totodată comune, care constituie sistemul cu dimensiuni plurale al actului de limbaj.

CAPITOLUL III

DESPRE COMPONENTELE LIMBII

Mulți oameni — și nu rareori în știință — se feresc de faptele simple (în aparență): părînd la îndemîna oricui — d oarece pot fi sesizate prin bunul simț — se creează impresia. că este de prisos ca asemenea fapte să fie discutate și chiar să fie relevate. Constatări banale în aparență pot fi totuși utile și chiar rodnice, prin implicațiile mai largi pe care le ascund, iar idei tocite prin întrebuințarea lor distrată, devenită clișeu, conțin posibilitatea unor interpretări noi, prin înprospătarea lor la un nou contact cu realitatea. Cu atît mai mult metoda discutării „faptului banal“ poate fi utilă, cînd se examinează faptele aparent cunoscute, în noi condiții experimentale. De aceea, vom încerca să analizăm aci materialul lingvistic „banal“ — sunete, cuvinte, fraze — cu care operează limbajul, adică să ne îndreptăm atenția asupra componentelor limbii, la care vorbitori și auditori fac apel în momentul comunicării. (Vom vedea mai departe că de fapt, în momentul comunicării, „limba“ nu poate fi considerată un pur dat „exterior“ persoanei, deoarece ea devine și un „bun personal“, pe care orice vorbitor și l-a însușit treptat, începînd din copilărie, și care este ulterior numai completat și ajustat, în funcție de felul cum evoluează vorbirea generală și în funcție de diversele situații particulare. De asemenea, este nu numai greu, dar și greșit, să se disocieze complet „limba“ de „limbaj“ sau de „vorbire“, considerînd-o un fenomen strict extraindividual și desprins de momentul realizării ei concrete, deoarece se pierde astfel din vedere o bună parte dintre caracteristicile esențiale ale limbii. În orice caz, multe dintre fenomenele pe care le vom discuta aici ca un „dat“, dintr-un punct de vedere relativ exterior persoanelor vorbitoare, le vom întîlni și mai departe, atunci cînd vom analiza modul în care persoana face uz de aceste componente: adică atunci cînd vom urmări faptele într-o perspectivă func-

țională, în dinamica procesului de limbaj concret, la o anumită persoană).

1. Cuvîntul „element” străbate ca o temă fundamentală toate lucrările de psihologie asociaționistă — dar și multe cercetări mai recente referitoare la problema limbajului. Iar acest fapt nu dă dovada numai a moștenirii unei forme de exprimare, ci și a avatarului unei vechi ideai¹.

Pentru asociaționiști, întregul era, principal, o „necunoscută”. Ceea ce cunoșteau — sau li se părea că pot repera — erau „elementele”, cu particularitățile conținute de acest termen (însușiri de permanență, de identitate cu sine însuși în orice împrejurare, de ireductibilitate și de capacitate de asociere *sumativă*, pentru a da naștere unor unități mai complexe, în care elementul se păstrează neschimbat). De aici, drumul obișnuit, într-un tratat de fonetică de pildă, sau în genere de lingvistică², de la sunete, la silabe, pentru a trece apoi la cuvinte; fiecare avînd drept corespondent — în lucrările de psihologie sau de fiziologie a limbajului — „imagini verbale” cu grade treptate de complexitate. Însușirea fundamentală a acestor „elemente” este imuabilitatea lor și o anumită semnificație legată invariabil de un suport sonor³.

În lucrările mai noi, punctul inițial — fie că e denumit „element”, fie că e considerat o „unitate” — l-a alcătuit „cuvîntul”, iar în cele care au trecut chiar la o critică a vechilor tendințe, fundamentul a fost proclamată „frază”. În definitiv, însă, chiar dacă sînt denumite „unități”, aceste componente ale limbii au fost tratate tot ca „elemente”, în multe lucrări fiind discutate ca valori lingvistice independente. Fie că se izolează sunetul, fie cuvîntul, fie fraza o dată ce sînt studiate fără a se ține seama de ansamblurile în care apar și de dinamica lor, concepția, frizînd o atitudine metafizică, rămîne aceeași.

1.1. În analiza structurii sonore a limbii, sunetele erau considerate în fonetică (așa cum fonemele sînt considerate în fonologie) drept elementele de bază, drept unitățile fundamentale. Această concepție implică pînă azi, în fonetica tradițională dar și în fonologie, fie pe plan metodologic, fie pe plan principal (cele două planuri cuprinzînd adesea contradicții între ele), considerarea sunetelor (sau a fonemelor) ca entități de sine stătătoare, sau cel mult intricate în relații de

sistem sonor pe planul limbii, independent de ansamblurile concrete în care apar în momentul vorbirii.

Se cunosc, desigur, și se consideră ca definitiv acceptate argumente de natura aceloră pe care le vom menționa mai departe. Se știe, de pildă, că din *aceleași* foneme se pot alcătui totuși cuvinte diverse: același *A* nu are o valoare imuabilă, indiferent de locul unde ar apărea și de celelalte sunete care îl înconjură. Pe cînd $1 + 3$ dă același rezultat ca și $3 + 1$, sunetele *C + A* constituie, într-o limbă, o alcătuire diversă de *A + C*. *Lasă* este compus din *aceleași* foneme ca și *sală*, dar ansamblurile în care apar aceste foneme le distribuie alte valori, după locurile în care se află fiecare.

Cuvintele nu sînt sume de elemente, dar, ceva mai mult, componentele lor nu sînt întotdeauna *aceleași*, ca niște entități care ar purta numai prin ele însele valori pregnante. Un sunet vocal nu are o valoare absolută, în sine: limba își realizează funcția ei esențială în fenomenul comunicării, în procesul „adresării” către alți oameni. Ca atare, nu se poate trece cu vederea faptul că receptarea sau producerea sunetelor ei depind în mare măsură de impresia pe care ele o produc vorbitorului sau auditorului. Un român nu ar simți sunetul *z* din *zît*, *zumzet*, *ziar*, *război*, *bază*, drept „dulce”, așa cum le pare italienilor în (*rosa, casa*), al căror „*s dolce*” este pronunțat ca un *z* românesc, după cum nu l-ar simți n’ci „mîngîietor”⁴, cum îi pare unui francez care spune *musette* sau *une rose rose*.

De asemenea, se știe că valoarea unui sunet vocal diferă chiar din punct de vedere obiectiv. Chiar pe cale empirică, oricine își dă seama că *a* nu este același în *vai* sau în *casă* și că realizarea lui sonoră este deosebită în cele două cuvinte. După cum tot empiric — deoarece diferența este izbitoare —, se poate constata deosebirea dintre un *ă* românesc și unul napoleitan, după pronunțarea mai „închisă”, de către un napoleitan (de pildă, în cuvîntul *săptămîină*, un subiect napoleitan pronunța pe *ă* mai închis, ca în propriul său dialect). Același sunet vocal se realizează în nenumărate variante, poate fi pronunțat prin diferite deschideri ale gurii sau modificări ale organelor fonatoare. Desigur că aceste „variante contextuale” pot fi recunoscute ca reprezentînd același fonem^{4b}, dar nu este mai puțin adevărat faptul că ele nu există, în realitate, decît

înglobate în anumite ansambluri — cuvintele — și că izolarea lor, pentru a fi sintetizate într-un „fonem-tip“ este o operație artificială, sau, în orice caz, abstractă. Aceste ipoteze diverse, care de obicei nu sînt indiferente pentru limbaj, ele avînd o valoare diacritică, au putut fi reperate prin înregistrări. Cercetările experimentale au dovedit că pronunțarea diversă a unui sunet, și deci variația aspectului său nu sînt o iluzie, ci pot fi înregistrate obiectiv, prin grafice sau prin oscilograme⁵. Cercetările mai vechi ale lui Scripture⁶ și altele, mai recente (de pildă, acelea efectuate de către A. Rossetti pentru limba romînă, de către De Souza pentru limba franceză din diverse regiuni, dar mai ales înregistrările, obținute prin tehnica mai potrivită nuanțelor fine, de Menzerath și Lacerda, de Trendelenburg, și cu deosebire acelea obținute de către A. Gemelli prin metoda perfecționată a oscilografului electronic⁷), dovedesc diversitatea posibilităților de variație a aceluiași sunet. Șirul minuscul al vibrațiilor unui *l*, de pildă, apare prin înregistrări în toate detaliile lui, așa cum o celulă poate fi văzută mai bine la microscop: astfel încît se poate observa că lungă undă vibratoare a acestui sunet în cuvîntul italian *cabala* („cabală“) este diferită de aceea din cuvîntul italian *moccolo* („muc de luminare“)⁸.

Correspondentele grafice ale sunetelor verbale — literele — pot avea și ele valori diferite, prin participarea la ansambluri diferite. Unele experimente, care pot fi făcute de oricine, ne arată clar acest lucru. Același cuvînt, *ganz*, citit printre alte cuvinte germane sau izolat — dar cu conștiința că se află în cadrul acestei limbi —, este pronunțat corect din punctul de vedere al foneticii germane; dar atunci cînd este integrat printre cuvinte romînești, el este rostit cu un *z* romînesc (v. Exper. nr. 2, în *Anexe*). Iar un cuvînt francez, ca *mot*, întîlnit în cursul citirii unei fraze romînești, sau, dimpotrivă, cuvîntul romînesc *micul* în cadrul unei fraze franceze, sînt pronunțate ca și cum primul ar fi romînesc (*t* fiind articulat), iar cel de-al doilea, francez (cu *ü*), de către persoana de experimentare care e atentă la sensul textului. În actul de limbaj, persoanele nu dau o prea mare atenție fiecărei litere (asociată pentru persoană cu diverse sunete potențiale), ci o integrează într-un ansamblu, care indică o anumită direcție de articulare.

Credința în valoarea sunetului verbal ca atare s-ar părea că este astăzi trecută printre superstițiile privitoare la limbaj: și totuși, ea persistă, uneori sub formele celor mai aparent moderne concepții lingvistice.

În primul rînd — avatar al celebrului argument platonician pentru dovedirea legăturii naturale dintre sunet și realitatea semnificată⁹ —, străbate pînă azi tendința, obișnuită în critica literară, de a afirma că există o valoare expresivă a cuvîntului sau, în ultimă analiză, a sunetului. Jespersen atribuia de pildă sunetului *i* o semnificație proprie, de micime sau de apropiere¹⁰, ca și cum acest fonem ar imprima, datorită unei virtuți intrinsece, o anumită valoare întregului cuvînt. Exemplele date de Jespersen (și care au fost reluate și amplificate de critica literară contemporană), ca odinioară acelea date de Platon, s-ar putea reduce la teoria „mimicii bucale“ a lui Paget, care este adecvată poate pentru originile limbajului, dar în orice caz nu pentru formele lui actuale.

Nu trebuie confundat, desigur, punctul de vedere genetic — referitor la originea formei sonore a cuvintelor — cu acela al legăturii actuale dintre forme și semnificații. Este cert că vocala *o* pare să fie legată la origine de o mimică de plîns, pe cînd pentru producerea lui *a*, mimica se apropie de aceea specifică rîsului: de aici impresia de concentrare centripetă, de „închidere“, a lui *o* și de „luminozitate“ a lui *a*. Însă din asemenea constatări nu se poate conchide că apariția unei dintre aceste vocale ar impune valori sugestive pentru întregul ansamblu: fr. *bon* sau rom. *bun*, de pildă, nu evocă nimic sumbru (v. *infra*, și problema onomatopeelor, p. 200 și urm.).

Un alt avatar atomist — deși proclamat promotor al lingvisticii structuraliste¹¹ — a riscat să devină uneori curentul fonologic¹². Acest curent a reprezentat tendințele relevate de noi în introducerea drept caracteristice cercetărilor mai noi privitoare la limbaj: încercarea de a depăși vechile direcții atomiste și rigide, accentuînd linia tradițională humboldtliană — a rolului primordial acordat întregului.

Fonologia a plecat de la critica vechii fonetici, în care sunetele erau concepute ca o serie de fenomene acustice și articulatorii, fără legătură cu sensul cuvintelor și cu realitatea psihologică¹³. Școala fonologică preconiza considerarea sunetelor ca purtătoare de sens și avînd o realitate psihologică. Punctul de pornire a fost fără îndoială just: fonemul nu mai

poate fi considerat izolat, ca orice sunet al foneticii, ci în raport cu întregul în care el are o funcție determinată. Însă în practică și în detalii, curentul fonologic nu s-a menținut pe această linie justă. Pornind — ca De Saussure — de la conceperea limbii ca un sistem¹⁴, curentul fonologic îl caracterizează în primul rînd prin opozițiile dintre componentele sale, dintre foneme¹⁵, și ajunge să se ocupe numai de acestea și de relațiile lor directe, neglijînd ansamblurile din care fac parte.

În primul rînd, accentuînd pe importanța fonemelor — a sunetelor ce ar servi la diferențierea sensurilor cuvintelor¹⁶ —, fonologii pierd din vedere tocmai corolarul fundamental al teoriei lor: faptul că numai în cadrul unui anumit sistem lingvistic (deci al unei limbi considerate în integritatea ei, nu numai ca structură sonoră), fonemele funcționează diacritic. Dacă în limba japoneză *l* și *r* nu sînt simțite ca opuse, iar *rion* (pronunțat „răion“) sau *lion* (pronunțat „lăion“) sînt pentru japonezi același cuvînt, pentru un francez *rion* („răion“) are o semnificație diversă, deoarece apariția unui sunet într-un loc exclude apariția altuia, „opus“ — într-o anumită limbă —, în aceeași poziție. Nu în *r* sau în *l* stă valoarea semnificativă, ci limba respectivă este aceea care i-o acordă. De asemenea, faptul că în limba ainu de pildă¹⁷ nu e deosebire între *Kotan* și *Kodan* dovedește că sunetele nu sînt „esențe“ cu legi în ele însele, ci sînt legate de societatea care le folosește.

Nu sunetele ca atare au o valoare intrinsecă, relevantă pentru sensul cuvintelor, ci numai atunci cînd sînt raportate la sistemul în care funcționează, adică la o anumită limbă. Cine cunoaște sistemul unei limbi, rolul acordat unor sunete, aplică mai ușor regula pentru toate sunetele întîlnite, în cadrul acelei limbi: adică integrează sunetele, oricînd, într-o structură precisă, care-i oferă un sens, și anume în limba respectivă. Așadar, nu sunetul este acela care dă sens, ci sistemul lui de referință, la care fiind raportat, sunetul cîștigă o anumită valoare diacritică.

Punctul slab al fonologiei l-a alcătuit nu numai depărtarea, cu încetul, de înseși sistemele de la care a pornit, adică limbile respective, dar și ignorarea ansamblurilor din realitatea limbajului: fonemele sînt pentru cei mai mulți fonologi entități abstracte, considerate independent de împrejurările concrete în care apar¹⁸. Curentul fonologic s-a în-

depărtat astfel, în fond, tocmai de latura de „sens“, pe care a accentuat-o inițial și care nu este constituită din sistematizările diverselor foneme, ci, dimpotrivă, aceste sistematizări imprimă fonemelor o anumită valoare. De aceea considerăm greșite explicările prin elemente, în termeni structurali, de tipul celor preconizate de Mukařovsky: el menționa că „pentru analiza structurală a unei opere poetice trebuie făcut un tablou statistic al frecvenței fonemelor în comparație cu frecvența lor normală“¹⁹. Statistice de felul acestora nu au rost în ele însele, deoarece numai opera, în ansamblul ei, explică elementele și le dă valoare. De altfel, asemenea tendințe au devenit foarte frecvente în lingvistica actuală, care tinde să caracterizeze o limbă pe baza statisticii fonemelor ei, sau, de pildă, să caracterizeze dezvoltarea vorbirii copilului prin înregistrarea frecvenței fiecărui fonem²⁰.

Chiar în cadrul aceleiași limbi, sunetele nu au valori în ele însele, din punctul de vedere al fonologiei. Exemplul rom. *cer*¹ (derivat din lat. *quaero*) și *cer*² (derivat din lat. *caelum*) dovedește că în cadrul aceleiași limbi, cuvântul alcătuit fonologic din aceleași „elemente“ are pentru persoana vorbitoare, care nu cunoaște etimologia, sau care în orice caz nu observă limba din perspectiva lingvistului), semnificații diverse, ce nu pot fi deci atribuite vreunei opoziții de foneme: numai ansamblul în care aflăm cuvântul *cer* ne arată dacă e vorba de substantivul „*cer* [albastru]“ sau de verbul „*cer* [mîncare]“.

În sfîrșit, un alt exemplu, care arată evident că persoanele nu sînt sensibile atît la aceste opoziții fonologice, cît la ansamblurile în care găsesc structurile sonore: am cerut unei persoane avînd limba maternă germană să citească frazele *Die Menschen sitzen an Taschen* și *Man trägt die Taschentücher in den Tischen* („Oamenii sau la buzunare“ și „Batistele se poartă în mese“). Citirea nu s-a făcut fără ezitare, dar înțelesul a fost sesizat, iar cuvintele au fost recitate corect (în prima propoziție s-a citit *Tischen*, adică „mese“, iar în a doua, *Taschen*, adică „buzunare“). (Evident, este vorba numai de o schiță de experiment; făcut cu o singură persoană, exemplul nu este, poate, concludent, deși sîntem siguri că, în afara modului de citire — cu sau fără ezitări, observînd sau nu greșeala —, lucrurile s-ar petrece întotdeauna la fel, din punctul de vedere al înțelegerii sensului

total și al corijării ulterioare a cuvintelor). Numai dacă ar fi fost luate cuvintele izolate, faptul alternanței *Tasche-Tische*²¹ ar fi putut părea să arate că schimbarea unui fonem face să varieze semnificația cuvintelor. Înlocuirea („comutarea”) fonemelor *a* cu *i*, în opoziție totuși în germană, nu a modificat însă de loc, în cazul cuvîntului integrat în frază, sensul ansamblului; cuvintele nu și-au păstrat semnificația care se presupune că este dată de opoziția *a/i*, ci au căpătat o modificare semantică: *Tische* a fost înțeles drept „buzunar”, iar *Tasche* drept „masă”. Sensul impus de frază a antrenat un anumit cuvînt și, o dată cu el, un anumit sunet.

Așadar, faptul că astăzi se vorbește în lingvistică despre „foneme” (ca sunete vocale care au „o funcție socială”, „servind” ca mijloc de alcătuire și de deosebire a formelor limbii²²), precum și faptul că se recunoaște variația fonemului în realizarea lui concretă din vorbire, nu a adus totuși prea multe modificări în vechea concepție atomistă a foneticii și în genere a lingvisticii. Fonemul, fie că este denumit „unitate sonoră” a limbii, fie că e denumit „element”, devine o entitate studiată în sine sau în relațiile cu celelalte foneme, independent fie de ansamblul materiei sonore a limbii²³, fie mai ales, de ansamblurile reale, în care se află în vorbirea concretă. El devine, ceva mai mult, un mijloc de apreciere a particularităților unei limbi, independent de cuvintele în care se află, și mai ales de semnificațiile lor, și este supus unor analize de obicei matematice-statistice, care încearcă să stabilească frecvența apariției unor anumite sunete.

1.2. Vom trece peste diverse alte elemente sau unități considerate fundamentale sau chiar ireductibile, pe care diverși lingviști au încercat să le impună ca bază a limbii (de ex. silaba²⁴, morfemul²⁵, tagmemul²⁶ etc.), și vom discuta despre celălalt element „clasic” al psihologilor și al lingviștilor — din trecut, dar și al unora dintre contemporani²⁷ — și anume cuvîntul. Și la acest „element” pot fi însă notate aceleași particularități de variabilitate, ca și în cazul sunetului: neconținute diferențe de formă, de sens — de valoare în genere.

Ce este în definitiv cuvîntul? Pentru unii autori este o noțiune ambiguă și greu de definit²⁸. Cît de greu este de definit cuvîntul prin el însuși, o arată și cuvintele compuse, sau unele locuțiuni: sudura componentelor unor expresii ca

piciorul-cocoşului sau *cum-se-cade* ne face să le considerăm drept un singur cuvînt, cuprinzînd o singură idee — deşi dicţionarul prezintă şi separat pe fiecare dintre componente. Iar semnificaţia unitară a unor sintagme ca: fr. *je suis*, rom. *am mîncat*, it. (un) (*dolce*) *far niente*, ori unul dintre cuvintele lungi create de Shakespeare, ca „*the World-without-end-hour*” (ora [lungă] cît lumea fără de sfîrşit) fac şi mai dificilă definirea cuvîntului sau, cel puţin, creează necesitatea unei deosebiri între „cuvîntul lingvistic” şi „cuvîntul psihologic”²⁹. În vorbire, atare forme sînt resimţite ca şi cum ar fi un singur cuvînt: dovadă, greşeli din punct de vedere gramatical, ca fr. *Il fait de plus en plus moins froid*³⁰, ori o propoziţie întreagă, ca *Un om foarte cumsecade*, care poate avea funcţia unui singur cuvînt. Cuvîntul lingvistic — „lexical” sau „gramatical”³¹ — nu coincide aşadar întotdeauna cu părţile reale ale unei fraze.

În psihologia şi în lingvistica veche, cuvîntul avea valoare în sine însuşi — fie că era socotit un „element”³², fie că era considerat o „unitate”³³; dar însăşi lingvistica actuală afirmă uneori autonomia cuvîntului³⁴, iar contradicţiile nu lipsesc în cursul aceleiaşi lucrări³⁵. O mare parte dintre cei care au studiat cuvîntul au luat însă atitudinea contrarie, negînd autonomia acestuia, fie susţinuţi de constatări fonetice³⁶, fie bazaţi pe argumente de ordin semantic. Aceşti autori arată atît lipsa de claritate a cuvîntului izolat³⁷, cît şi variaţiile sensului său³⁸ ori, mai ales, valoarea căpătată prin raportarea la fraza în care se află³⁹.

Atitudinile cele mai recente de apărare a „cuvîntului” ar putea fi caracterizate prin următoarele opinii: 1) decupajul în cuvinte este o operă tardivă, dar cuvîntul păstrează în frază o valoare independentă, din punctul de vedere al semnificaţiei sale⁴⁰; 2) cuvînt şi frază au valoare deopotrivă şi sînt corelative⁴¹; 3) cuvîntul este o unitate psihică şi fizică⁴².

În ceea ce priveşte afirmarea independenţei semantice a cuvîntului, inconsecvenţele nu au provenit numai din lipsa unei discriminări între cuvîntul dicţionarului şi acela folosit în actul de limbaj personal, prin integrarea în ansambluri creatoare de valori semnificative, ci şi din faptul că nu s-a ţinut seama de anumite particularităţi ale cuvîntului chiar în realitatea limbii.

Nu numai din punct de vedere diacronic, în istoria unei

anumite limbi, aceleași cuvinte pot avea alte valori și funcțiuni, ci aceasta este o regulă pentru fenomenul „limbă” în genere.

Este ciudat faptul că omonimele nu au dat de gândit vechii psihologii a limbajului, bazată pe imagini verbale: cum poate trezi un cuvânt — pronunțat la fel sau identic pînă în ultimele detalii formale — „imagini verbale” diferite? Datorită cărei cauze sîntem dispuși să atribuim unui cuvînt ca *broască* semnificația de „animal”, iar alteori pe aceea de „încuietoare la ușă”? Dacă unele omonime sînt de fapt sensuri metaforice ale aceleiași cuvînt — și deci s-ar putea crede că „imaginile” sînt evocate datorită unei asemănări de formă sau de funcție a obiectelor⁴³ —, altele au la bază legături care nu mai sînt evidente celor care le folosesc, fie pentru că se referă la obiecte prea îndepărtate ca natură⁴⁴, fie din pricină că provin din împrumuturi⁴⁵.

„Obişnuința”, legătura univocă dintre un suport sonor și semnificație, deci asocierea permanentă cu o anumită „imagi-
ne verbală”, nu ar putea juca un rol în cazul omonimelor, care totuși sînt corect utilizate și înțelese în limbaj. Cîteva experimente ne-au dat posibilitatea de a folosi un cuvînt cunoscut, cu un sens nou, diferit de acela pe care cuvîntul îl avea în mod obişnuit: adică am încercat să observăm aproximativ situația în care se află cineva atunci cînd este pus în fața unui „omonim” (pentru detalii, v. Exper. nr. 10, în *Anexe*). Pentru aceasta, am dat un sens cu totul arbitrar unor cuvinte ca *plasture*, *hăbăuc*, ori am dat un sens complet necunoscut unor cuvinte franceze ca *cratères*. Ultimul era integrat într-un text din *Salammbô* de Flaubert; celelalte erau introduse în fragmente literare modificate sau în texte create *ad hoc*. Întrebate asupra sensului acestor cuvinte înainte de a li se arăta textele, persoanele de experimentare au răspuns fie dînd sensul „comun” (*plasture*, ca obiect din domeniul medicinei, *cratères*, ca „guri de vulcan”), fie au spus că nu cunosc înțelesul unora dintre ele (de pildă, în cazul lui *hăbăuc*, iar unii în cazul cuvîntului *plasture*). După ce au citit textele, sensurile atribuite cuvîntului au fost schimbate, uneori fără șovăire: *plasture* însemna acum „bani”, *cratères* a fost desemnat drept „vase de băut”, iar *hăbăuc* — care a fost încadrat în două texte — a luat, după caz, sensurile de „dezordonat” și de „prost de bun ce e” (deși Dictionarul Candrea-

Adamescu indica sensurile de „tîmpit“ și de „zăpăcit, năuc“). Încercarea a dovedit că pînă și cuvîntul *butoi* — în anumite limite, dovedite prin ezitarea persoanelor supuse experimentului — putea trece drept „bani“ (v. Exper. nr. 9, în *Anexe*, și *infra*, pp. 207 și urm.). Valorile diferite fuseseră acceptate: dacă se poate vorbi despre o „rutină“ în cazul de față, aceasta este cel mult obișnuința — datorită căreia noile sensuri nu fuseseră întîmpinate de rezistență — de a ști că orice semn își modifică neîncetat înțelesul.

Cele mai interesante din punct de vedere lingvistic — dar mai puțin pentru psihologia limbajului — s-ar părea că sînt omonimele care nu au la bază nici o relație evidentă pentru vorbitori, cel puțin în stadiul actual al limbii⁴⁶ (de pildă: *blană* „scindură“, „piele cu păr a animalului“, „haină (din această piele)“; sau: *post*, „zilele de nemîncare“ ori „slujbă“, „serviciu“). Dacă unii lingviști consideră că multe forme omonime sînt de fapt „cuvinte deosebite“ — plecînd de la criteriul existenței unei relații pentru vorbitori (sau chiar numai pentru lingviști, adică existența unei etimologii comune) —, în practica limbajului însă, pentru vorbitori și ascultători, toate tipurile de omonime joacă rolul unor forme identice, care primesc însă semnificații variate. Din punctul de vedere al persoanelor care întrebuințează practic limba, pentru comunicare, între omonimele propriu-zise (de tipul *păr*¹ <lat. „pirus“ și *păr*² <lat. „pilus“) — care, deși simțite drept același cuvînt, au însă conținuturi diverse —, și cuvintele obișnuite cu aceeași etimologie — care pot căpăta, cum vom vedea, valori variate în împrejurări deosebite —, nu e de fapt decît o trecere de grad; în cadrul ei, diferențierea semnificațiilor devine doar mai puțin intensă și mai puțin consacrată și fixată. Orice cuvînt avînd posibilitatea de a căpăta nenumărate înțelesuri, în el e cuprinsă virtual o multiplicitate de omonime; de aici și necesitatea de a socoti omonime „propriu-zise“ doar cuvintele care derivă din forme deosebite (ex. *păr*¹ și *păr*²), care deci sînt într-adevăr alte cuvinte din punct de vedere lingvistic, și a căror semnificație deosebită a fost moștenită ca atare din etimonurile respective.

Intr-adevăr, pentru vorbitorul și ascultătorul care nu știu nimic despre originea diferită a lui *păr*¹ și *păr*², care nu știu poate nimic nici despre omonimie, formele acestea au rolul unor cuvinte identice; practica i-a învățat pe interlocutori

că le pot da accepțiuni deosebite. Dar pentru ei, în aceeași situație se află și cuvîntul *capră* de pildă, care — de data aceasta fiind și din punct de vedere etimologic unul și același cuvînt — înseamnă atît „animalul rumeșător, etc.”, cît și „suportul pentru tăiat lemne ori pentru susținerea unei schele”, „scaunul trăsorii pe care stă vizitiul” sau „un joc de copii în care se sare peste spatele celorlalți” etc. Iar dacă între *capră* „suport” și *capră* „animal” se mai poate vedea o asemănare — legătura metaforică, în cadrul aceleiași acțiuni, fiind mai evidentă —, între *capră* „compasul dogarului” sau „parte a virtelniței de depănat”, ori „horn” etc. și *capră* „animal” (cf. *Dict. Acad.*) este, din punctul de vedere al vorbitorilor și al ascultătorilor, distanța dintre [Cășierul s-a dus cu banii la] *bancă* și [Elevul s-a așezat în] *bancă*. (Discuția referitoare la omonime — considerate aci mai ales din punctul de vedere al existenței lor în limbă — va fi completată ulterior — *infra*, pp. 257, 312 —, prin observațiile prîvitoare la rezolvarea omonimiei în practica vorbirii, de către vorbitor și ascultător).

Semnificațiile unui cuvînt apar cu atît mai variate cu cît sînt considerate în timp — în evoluția istorică a unei limbi și la anumite persoane în cursul istoriei —, sau în spațiu — pe ariile lingvistice deosebite după regiuni sau după teritoriile diverselor popoare. Engl. *love* („iubire”), cuvîntul leit-motiv din *Sonetele* lui Shakespeare închinat unui prieten, este plin de toate nuanțele pe care le-a imprimat în acest cuvînt societatea elisabetană. Aceeași oglindire a unei mentalități generale social-istorice este în *amore* cu sens mistic din scrisorile unei Santa Catarina da Siena, sau în *amor* din piesele lui Lope de Vega, ori în *amore*, retoric și grandilocvent, din lirica lui D'Annunzio, cores-punzător unei anumite epoci din istoria Italiei. J. Trier și școala sa au inițiat o metodă de studiere a lexicului unei limbi, pe baza circumscrierii pe arii istorice a semnificației unui anumit cuvînt, în raport cu ansamblul celorlalte cuvinte care se asociază mai frecvent cu acesta⁴⁷ (v. și *infra*, p. 181).

Posibilitatea de a avea, la un moment dat, mai multe semnificații pentru un cuvînt este rezultatul unei evoluții îndelungate, în cursul căreia diversele sensuri au apărut și s-au cristalizat în limbă în mod treptat; chiar dacă în momentul concret al vorbirii polisemia apare ca un fapt sincron, ea

este în realitate un fenomen istoric, prin care se manifestă în continuu dezvoltarea limbii⁴⁸. Cu cit dicționarul încearcă să ofere o cunoaștere mai completă a limbii respective, cu atât el este nevoit să noteze semnificații și subsemnificații mai variate — corespunzătoare unor nuanțe sau chiar unor noțiuni deosebite —, consacrînd prin aceasta, de fapt, polisemia tuturor termenilor, care devine o lege de bază „a dezvoltării lexicului oricărei limbi”⁴⁹.

Argoul este, desigur, o sursă bogată de exemple ale folosirii unor forme din limba comună întregului popor, cu semnificații schimbate, care de multe ori trec apoi chiar în limba comună (de ex. *a copia*, cu înțelesul peiorativ, luat din vorbirea elevilor, de „a înșela pe examinator, consultînd cărți, notițe etc., în timpul lucrării scrise”). Dar pe lingă cazurile de amfibologie pe care se bazează în mare parte argoul, și care nu ar putea justifica totuși formularea unui principiu general valabil, pot fi citate nenumărate altele, din limba națională comună, în care abundă exemplele, mai mult sau mai puțin evidente, de polisemie a termenilor. De pildă *timp* are sensuri diferite după cum este folosit de un meteorolog, de un psiholog experimentalist, de un filozof, de un fizician etc. („*Timpul se menține neschimbat*”, „*Timpul de reacție*”, „*Timpul e o categorie*” etc.); iar la fiecare dintre acești vorbitori, sensul se poate schimba, după momentul în care e folosit, după împrejurare, după concepția generală a fiecăruia etc. Multe cuvinte pe care societatea le evită din cauza vulgarității lor — folosindu-se în locul lor eufemisme — pot căpăta valori diverse: fie că oferă prilej de uimire și de încîntare estetică uneori, fie că devin termenii necesari și frecvent folosiți în discuții cu caracter științific.

Dicționarele chiar, deși desprind cuvintele de contingentele care contribuie să le modifice neconținut înțelesul, oglesc variația de noțiuni — fără a mai vorbi despre bogăția de nuanțe semnificative —, cuprinse în același cuvînt. De la semnificația lui *înalt*, de „ridicat ca înălțime, care se întinde mult în sus”, s-a trecut — ca și pentru lat. *altus* —, prin diverse faze, pe care numai lingvistul le reperează uneori, la semnificația „adînc”, „profund, greu de înțeles” (*Dict. Acad.*, s. v.), care se întilnește chiar la unul și același autor. Cuvîntul *a arunca* este același și totuși deosebit, în „*aruncă-ți ochii*”, „*aruncă-ți haina pe umeri*” sau „*aruncă firimiturile*

la gunoi“. Cîtă deosebire între „mi-e tare teamă“, „tare și mare“, „bancă tare“, „nervi tari“; sau între „are loc o serbare“, „are milă de cineva“, „are doi lei în buzunar“. Iar cuvîntul *ă* (se) înălța variază (cf. *Dict. Acad.*) astfel: de la „a (se) ridica“, „a (se) sui“, la „a se ridica sufletește“ sau „în rang“, „a se sumeți“, „a se fâli“, „a face să progreseze“. Pentru ca, integrat în ansambluri, să se diferențieze și mai mult, prin aplicarea la cazurile particulare: „Șoimul de pe stîncă se înălță“ (Alecsandri, cf. *Dict. Acad.*), „în scări de aur s-a-nălțat“ (Teodorescu, *Poezii populare, ib.*), „în urma lor se înălță un munte de piatră“ (Ispirescu, *ib.*). În special cuvintele din stratul cel mai vechi al fondului principal de cuvinte, notează A. D. Grigorieva, au mai multe semnificații, cu care s-au îmbogățit în cursul existenței lor mai îndelungate: cuvîntul rus *idti* de pildă („a merge“) are patruzeci de semnificații⁵⁰ (iar în limba romînă, se pot menționa numeroasele semnificații ale unor cuvinte ca *a face*, *a bate* etc. consemnate în *Dicționarul Academiei*).

Chiar limbajul științific nu este lipsit de plurivocitatea termenilor săi, ceea ce i-a făcut pe unii autori⁵¹ să ia atitudine împotriva acestui fapt, fără a-și da seama că nu se va putea realiza vreodată univocitatea, chiar în acest domeniu, atîta timp cît teoriile cel puțin — dacă nu și celelalte coordonate ale limbajului — vor fi diferite și vor face să se atribuie sensuri deosebite aceluiași cuvînt.

Care este sensul de „dicționar“ al cuvîntului *modern*? Va avea de altfel acest termen o valoare fixă cel puțin pentru un anumit domeniu? „*Istoria modernă*“ începe după unii cu secolul al XV-lea și sfîrșește cu revoluția franceză. „*Gîndirea modernă*“ începe însă, după alții, prin secolul al XVIII-lea; iar începutul „*poeziei moderne*“ este marcat pentru unii istorici literari prin Baudelaire. Dacă totuși un dicționar ne-ar putea călăuzi asupra semnificației cuvîntului *modern* izolîndu-l de contexte, nu s-ar putea face aceasta fără a-l defini prin opoziția cu celelalte valori: clasic, baroc, romantic, deci totuși prin raportarea la un ansamblu care dă criterii de clasificare. Incercarea de a se stabili înțelesul unor termeni în estetică — de ex. *frumos*, *urît*, *grățios* etc. — dovedește greutatea de a fixa chiar semnificația unui termen „tehnic“. De pildă, în cursul unei discuții, termenul *grăție* a putut căpăta cîteva caracterizări, după ce s-au exclus accepțiile extraestetice (teologică,

juridică), numai prin căutarea câtorva *texte* în care era folosit acest cuvînt. Pentru a arăta că nu există o singură „claritate franceză”, Daniel Mornet a trebuit să scrie o carte întreagă, în care a urmărit diversele ipostase ale acestei particularități a limbii franceze, după momentele istorice și după scriitori⁵².

Nu există disciplină care să fie ferită de plurivocitatea termenilor ei și care să nu rezolve această polisemie prin însăși referirea la situații: lingvistica⁵³, medicina⁵⁴, fizica⁵⁵ și chiar matematica. Un experiment ne-a arătat cum termeni ca *energie*, *forță*, *particulă*, folosiți în medii diverse și de persoane diferite, capătă valori deosebite, variind între accepțiuni fizice, filozofice, psihologice, lingvistice etc. (v. Exper. nr. 14, în *Anexe*; și *infra*, p. 150).

După Poincaré, matematica este „arta de a da același nume unor lucruri diferite”⁵⁶, ei fiindu-i egal dacă prin numărul 2 înțelege 2 mere, 2 coordonate sau 2 aștri. Totuși, faptul că matematica nu se interesează în genere de lucrul reprezentat prin semnele ei nu scutește nici chiar această știință, de primejdia unor echivocuri născute de bogata ei omonimie (v. și *infra*, p. 131). În orice caz, cuvintele utilizate în matematică nu sînt ferite nici ele de variația sensului. *Linia dreaptă* în geometria cu patru dimensiuni are calitatea unui arc de cerc. Iar faptul că *dreptele* nu au întotdeauna aceeași accepțiune e ilustrat de Poincaré, care vorbind despre existența triunghiurilor curbilini, la fel de justificate ca și acelea rectilini, continua: „A da laturilor primelor [triunghiuri] numele de drepte înseamnă a adopta geometria euclidiană; a da celorlalte laturi numele de drepte, înseamnă a adopta geometria ne-euclidiană”⁵⁷.

Lingvistica notează de obicei variația valorii funcționale și semnificative a formelor, mai ales în domeniul lexical-semantic. Aceeași lege domină însă și alte domenii — al formării și derivării cuvintelor, al morfologiei, al sintaxei. Un sufix, de pildă, nu este un element invariabil, care să impună cuvîntului o anumită funcție semantică: în cuvîntul francez *débrouillard* „descurcăreț”, sufixul nu mai are valoarea peiorativă din *braillard* „care răcnește”⁵⁸. De asemenea, prefixele: în fr. *revue*, „revistă”, prefixul *re-* nu mai este resimțit ca o repetare, față de *vue* „vedere”⁵⁹. Aceași formă verbală poate fi interpretată diferit (lat. *habeat* „să aibă”

indică fie un îndemn, fie o concesie; sau verbul poate să nu fie întotdeauna predicat etc.⁶⁰), iar un caz poate să nu aibă întotdeauna aceeași valoare (nominativul latin poate fi cînd subiect, cînd atribut etc.⁶¹); (v. și mai departe, p. 302 etc.).

Între forma absolută a cuvîntului și forma pe care o are cînd este inclus în ansambluri, este distanța dintre fibra musculară disecată pe un cadavru și aceeași fibră cînd funcționează în ansamblul mușchiului, ca parte a unui organism viu. Cuvîntul este — cel puțin pentru punctul de vedere al psihologiei, adică în momentul analizei unui ansamblu concret și particular în care este integrat — o parte izolabilă numai în mod artificial.

1.3. O direcție mai nouă în psihologia limbajului și în lingvistică — negînd cuvîntului rolul atribuit adeseori — proclamă drept unitate fundamentală a limbii *frază*⁶² (iar la adepții unei anumite concepții — „teoria sintagmatică”⁶³ — această unitate este *sintagma*⁶⁴).

Nici frazei nu s-ar putea spune că i s-a dat încă o definiție mai clară și mai unanim acceptată decît cuvîntului⁶⁵. Faptul că există fraze aparente, care în realitate sînt un singur cuvînt, că există cuvinte ce țin loc de fraze gramaticale, că pot fi fraze fără cuvinte, și că, în sfîrșit, frazele nu au totuși un sens deplin prin ele însele face ca fraza să fie foarte greu de definit.⁶⁶

Din punct de vedere gramatical, se spune că frazele sînt compuse din mai multe cuvinte, a căror organizare urmează reguli fixe⁶⁷. Fraza ar fi o grupare de propoziții sau chiar o singură propoziție⁶⁸, completă și cu sens deplin prin ea însăși.

Existența unor cuvinte-frază sau a „monoremelor”⁶⁹ arată însă că și în lipsa unei organizări gramaticale se poate vorbi totuși despre „frază”. Departă de a fi „cea mai primitivă formă a cuvîntului”⁷⁰, cuvîntul-frază presupune uneori o organizare lăuntrică a intenției, din care se alege cuvîntul predominant: o expresie ca „*Foc!*” este o frază concentrată într-un singur cuvînt, dar nu orice cuvînt izolat rezumă o frază (iar „*Uite!*”, însoțit de indicarea cu mîna, este o parte a unui ansamblu, în care figurează mai ales corelate situaționale, menite să înlocuiască restul cuvintelor nepronunțate).

În afara acestor deficiențe în însăși definirea frazei, apar și altele, datorită exagerării valorii ei: ea este tratată de cele mai multe ori ca o unitate supremă absolută, avîndu-și toate de-

terminările în ea însăși: vechiul mod de a concepe elementele (fie chiar și numindu-le „unități“) rămîne deci același, atîta vreme cît se discută despre niște entități a căror valoare ar rezida în ele însele.

Este adevărat că fraza este o componentă mai complexă a limbii, că ea poate fi considerată în cursul studierii unei limbi drept o unitate (*relativă* totuși) sau un „întreg“⁷¹ cu sens relativ mai complet. Totuși, nici chiar în aceste condiții și cu asemenea corective, nu este just ca fraza să fie socotită o unitate absolută și independentă. Deși frazele — sau chiar sintagmele — au mai multă stabilitate decît cuvintele, totuși nici ele nu au înțeles deplin prin ele însele și suferă mutații de valori în raport cu diverse împrejurări: aceeași grupare de cuvinte, formînd o sintagmă sau chiar o frază dezvoltată, poate căpăta sensuri diverse. O frază ca „*Der Papst ist gestorben*“ („Papa a murit“), citată de Bühler drept alcătuire ce are în sine tot ce-i trebuie pentru a fi înțeleasă⁷², nu e de loc autonomă, de vreme ce numai ca exemplu gramatical ea este într-adevăr completă. Acela care o pronunță se folosește de faptul că sînt cunoscute împrejurările, că se știe, din situație de pildă, despre care papă este vorba. Chiar frazele științifice sînt profilate pe un fond care le dă valoare, indicînd „cheia“ prin care trebuie înțelese: formula 2×2 din exemplul lui Bühler⁷³ este înțeleasă ca avînd sensul de 4 numai în aritmetica ordinară, ea neavînd în sine „tot ce-i trebuie pentru a fi înțeleasă“, de vreme ce ar trebui specificat sistemul în care te afli cînd o enunți. (Într-un sistem binar, format din numerele 0, 1 — în care numerele cu soț echivalează cu 0, iar acelea fără soț cu 1 —, 2×2 ar fi egal cu 0.)

În primul rînd distaxia⁷⁴ dovedește, de asemenea, că aceleași fraze pot avea totuși valori diferite, după intonație. „*Er hat das Buch*“ („El are cartea“)⁷⁵, din exemplul dat de Sievers, poate căpăta patru sensuri diverse, după cum accentul cade pe un cuvînt sau pe altul (*Er hat das Buch*, *Er hat das Buch* etc.). „*A plecat — cu atît mai bine*“⁷⁶ poate căpăta cel puțin patru înțelesuri diferite: „îmi pare bine, pentru interesul persoanei care a plecat“ — „nu o puteam suferi aici“ — „afectez dispreț“ — sau „indiferență“. Nu trebuie să fie cineva actor pentru a reuși să transforme sensul unei fraze prin intonație și să-și ajungă ținta, de a fi înțeles just de interlocutor. Fraza „*Nu vei merge la plimbare*“, căreia i s-au

dat prin intonație, în cursul unui experiment, șase înțelesuri diverse — de rugămintă, de poruncă, de simplă constatare sau de întrebare, consimțire ori regret — a fost interpretată just de ficcare dată. Intonația este de obicei intenționată, dar ea poate fi adinc influențată de starea momentană afectivă sau de temperamentul cuiva (frază „*Am dat examen*“ capătă valori diferite la un student care nu a reușit bine, sau la acela care e mulțumit de rezultat).

Fraza poate, de asemenea, să fie interpretată diferit numai din pricina împrejurărilor în care apare. Frazele de politețe ipocrită au uneori aceeași formă cu acelea care transmit un sentiment sincer sau cu acelea care conțin chiar ironie ori indiferență: de pildă, „*Îți voi fi recunoscător toată viața mea!*“ sau „*Te rog să mă ierți, dar nu te pot ajuta*“.

Nu numai fraze, dar paragrafe întregi, discuții complete, ansambluri mari discursive, pot căpăta valori diferite. Un „discurs“ ca acela al lui Cațavencu era apreciat de prietenii lui, iar declarația lui Rică Venturiano cuprindea o intenție serioasă pentru el și pentru Zițele epocii — care puteau fi foarte mișcate de ea —, pe cînd nouă ni se par ridicule, iar recitate de un actor pot căpăta nuanțe de comic burlesc: „Cine sînt? Mă întrebi cine sînt? sînt un june tînăr și nefericit, care suferă peste poate și iubește la nemurire!“. Lanson citează ca exemple de proză a secolului al XVIII-lea diverse scrisori și texte⁷⁷, care, desigur, pentru contemporani treceau drept forme de expresie serioase, dar care astăzi ar putea fi luate drept bucăți literare umoristice.

Toate aceste variații infinite de valori, la diverse niveluri de componente ale limbii, dovedesc o continuă prelucrare a formelor „limbii“ (în sensul unei limbi „abstracte“, extra-individuale, în afara realizărilor ei concrete) și o caleidoscopică transformare a valorii și a funcției acestor componente. Un *A* este în realitate un *n A*, după cum un cuvînt apare sub diverse forme și cu *n* sensuri, iar o frază sau un paragraf sînt și ele niște ansambluri care nu au o valoare semnificativă fixă și deci intrinsecă.

2. Rolul diverselor componente ale limbii. Nu numai că așa-zisele „elemente“ nu au o valoare absolută, de vreme ce variază neconținut, dar ele nici nu joacă întotdeauna și în egală măsură un rol foarte important în limbaj. Cu cît este vorba de o componentă mai puțin

complexă — fonemul față de cuvînt, acesta față de frază —, cu atît rolul jucat este mai mic: uneori, anumite componente pot lipsi, fără ca prin aceasta să fie împiedicată conturarea unui înțeles general. Dacă din însumarea $6+1+3$ am lăsa deoparte cifra 1, întregul — care este o „sumă” — ar suferi prin acest fapt o modificare importantă. Dacă însă o frază sau un cuvînt apar știrbite de vreunul dintre „elementele” lor, înțelesul are de suferit prea puțin, sau de loc în unele cazuri.

Întîlnesc într-un text cuvîntul *corespondeța*: citesc repede, înțeleg perfect despre ce cuvînt este vorba, dar simt nevoia să revin asupra lui, deoarece, vag, îmi dau seama că îi lipsește ceva. Îl citesc din nou și abia a treia oară observ lipsa literei *n*. În fraza următoare: „*Quand vous connaissez bine ma mer*”, bine este citit, fără excepție, drept *bien*; iar întrebate dacă au observat vreo greșeală, unele persoane menționează pe *mer* („mère”), dar toate persoanele sînt surprinse cînd văd apoi că era scris *bine* (v. Exper. nr. 2, în *Anexe*).

Citim un text, îi înțelegem sensul și abia apoi ne dăm seama că era plin de greșeli de tipar, unele atît de grave, încît ar fi făcut cuvintele de nerecunoscut dacă le-am fi întîlnit izolate. Cei care fac corecturi știu foarte bine că rămîn întotdeauna greșeli „neobservate”, chiar dacă ar citi textul de cîteva ori. Am făcut următorul experiment: un text plin de greșeli a fost dat spre citire cîtorva serii de persoane (v. Exper. nr. 3, în *Anexe*). Unele au fost rugate să îl citească tare, alții să-l corecteze, ca și cum ar fi avut în față un șpalt de tipografie. Primii au citit textul în tempo normal, fără să se oprească la greșeli, decît rareori, mai ales către sfîrșitul lui, unde erorile erau mai numeroase, iar persoanele de experimentare începeau să devină atente la ele. Ceea ce ne dovedește nu simplul fapt al „neatenției”, ci pe acela că urmărindu-se sensul, greșelile grafice nu mai izbeau; către sfîrșit, încordarea pusă în descoperirea erorilor mergea paralel cu pierderea înțelesului (sensul devenea confuz din pricina mulțimii erorilor): drept urmare, greșelile erau mai ușor sesizate. Celelalte persoane au trecut de asemenea peste multe greșeli, în proporție cam de 50%.

Cei care scriu la mașină fac greșeli — aproape toate „logice”, bine motivate, cum vom vedea —, de care în rare cazuri își dau seama. De pildă, o dactilografă scrie *răstoare*[ne] și se oprește în momentul în care e gata să scrie litera

n; la *perese*[verență] bagă de seamă greșeala atunci cînd scrie al treilea e; pe cînd metateze ca *mișcăriel* (mișcările), *etse* (este), *plouta* (plouat), *salb* (slab), *esmn* (semn) etc. îi rămîn neobservate. S-ar putea ca de obicei eroarea să fie observată cînd cuvîntul nu-și păstrează lungimea obișnuită — structura sa vizuală sau motorie uzuală —, adică același număr de litere. „Elementele“, literele, joacă așadar și în acest caz un rol neînsemnat și trec neobservate.

Stricker reprezenta teza asociaționistă atunci cînd declara că nu e posibil să citim decît literă cu literă, silabă cu silabă⁷⁸, într-un lanț intact adică. Multe fapte nu ar putea fi însă explicate dacă lucrurile s-ar petrece într-adevăr astfel. De ce am citit corect cuvîntul *corespondeța* și abia cu greu îmi dau apoi seama unde era greșeala? Dacă s-ar citi fragmentar, literă cu literă, fără a pierde vreuna din vedere și fără a observa pe cele următoare înainte de a le fi venit rîndul, nu ar fi posibile greșeli („Verlesen“) de tipul aceloră, nenumărate, adunate de Meringer: de ex. „Die Schpö... Störungen der Schprache“⁷⁹.

În 1893 Goldscheider și Müller — împotriva lui Grashey — arătau că nu citim literă cu literă, ci prin „divinație“⁸⁰. Lăsînd la o parte explicația dată de ei, reținem deocamdată faptul ca atare — constatat apoi și obiectiv, prin înregistrări ale mișcărilor globului ocular. Într-adevăr, cercetări tahistoscopice făcute de Ehrenstein în 1934 au dovedit că nu citim niciodată litere izolate, ci sezișăm mai întîi întreaga schemă a cuvîntului⁸¹. Măsurînd durata de expunere necesară pentru cîteva litere și apoi pentru citirea aceleiași număr de litere, dar formînd *cuvinte* familiare, duratele necesare sînt mai scurte în al doilea caz. O expunere care nu e suficientă pentru a recunoaște șase consoane ajunge pentru a citi zece litere grupate în silabe, cincisprezece litere grupate în cuvinte reale și treizeci formînd o scurtă frază⁸². Alte experimente au arătat că la citire ochiul se deplasează în sacade și că numai pauzele sînt folosite pentru vedere: așa încît unele cuvinte sînt văzute net, altele însă indistinct sau sînt „ghicite“, fără ca lectorul să-și dea seama de aceasta⁸³.

Faptul observat în cazul cuvîntului scris și citit se întîmplă și în vorbire sau în perceperea vorbirii. La popoarele mai înapoiate din punct de vedere cultural, la copii și la persoane fără cultură, diferențierea vorbirii în elementele pe

care le distinge analiza lingvistică este foarte deficitară. Diverși cercetători au semnalat greutatea de a se recunoaște în vorbirea popoarelor mai înapoiate, unde încep și unde se sfîrșesc cuvintele, deoarece înșiși vorbitorii nu erau conștienți de aceste delimitări. De asemenea, unele texte vechi — de pildă în limba etruscă — sînt o mărturie a felului defectuos în care erau discriminate diversele cuvinte în limbile primitive; tocmai din această pricină, asemenea texte sînt greu de descifrat astăzi⁸⁴. Fapte de acest fel l-au determinat pe A. Meillet să conchidă că „separația între cuvinte nu este de altminteri un fapt universal și nu a existat din totdeauna”⁸⁵ (aceasta este poate pricina pentru care Jespersen numea unele cuvinte ale limbilor primitive, din cauza lungimii lor, „plesiosauri”)⁸⁶.

Holofrazia poate fi constatată însă și la popoarele cu un nivel general de cultură mai ridicat, și în primul rînd la copii, care nu își dau seama de la început de împărțirea justă în cuvinte și de componentele lor sonore. Un experiment făcut de noi, dar și de alți cercetători, arată că atunci cînd li se cere copiilor să „împartă” oral fraza în cuvinte, cu cît ei sînt mai mici, cu atît disting mai greu diversele componente lexicale (de pildă: *sub dulap*, sau *rochie frumoasă*, *nu-i frumos* etc. constituie o unitate)⁸⁷. De asemenea, se constată în vorbirea copiilor multe aglutinări de cuvinte — ca: *nodaie* (în *odaie*), *nodăiță* (în *odăiță*), *noraș* (în *oraș*) — sau false despărțiri — ca *lefant*, *vantai* (probabil, din *e* elefant, *e* evantai)⁸⁸ —, care dovedesc aceeași nediferențiere inițială a tuturor componentelor limbii. Cauza stă desigur în faptul că în ansamblurile de vorbire pe care le aud, copiii nu pot deosebi de la început părțile componente, a căror analiză o vor realiza treptat — în mare măsură și cu ajutorul educației.

Adulții cu insuficientă cultură dovedesc de asemenea, în-deosebi prin scrisul lor, că nu pot izola cu ușurință și corect diverse părți ale vorbirii. Maurice de Saxe — pe punctul de a deveni totuși „academician”! — scria „*La Cadémi*”⁸⁹; iar o persoană care dovedea o oarecare cultură, și care învățase în școală despărțirea în cuvinte, scria, între altele: „săii mi cumperi [...] cum omai Dai pe acolo [...] Sărutări Domini...”. Articularea nu marchează deci granițe între diversele cuvinte ale unei fraze, astfel încît simpla percepere să poată

indica dintr-o dată părțile vorbirii. Acela care scrie *Teaimaidus* face aceasta deoarece pronunță el însuși — și totodată aude — cele patru cuvinte contopite, ca și cum nici vorbitorul nu ar avea conștiința, sau nu ar da importanță, despărțirii în diverse componente.

Și în ceea ce privește componentele mai mici ale vorbirii, sunetele, se pot face observații asemănătoare. În primul rînd, curentul de aer fiind în principiu neîntrerupt în cursul emisiunii, vibrațiile sonore se succed în secvențe fără limite, fapt care devine vizibil prin înregistrările la kimograf ale vorbirii (cazurile de oprire bruscă apar din pricină că unele sunete, ca *p*, *b*, *t*, necesită pentru pronunțarea lor o scurtă piedică opusă curentului de aer⁹⁰). Un exemplu care arată slaba diferențiere a sunetelor, mai ales la vorbitori care nu se bazează pe imagini grafice și în genere pe deprinderi de analiză a cuvintelor căpătate în școală, îl constituie greutățile întâmpinate de persoane de experimentare, atunci cînd li se cere să inverseze corect și repede diverse cuvinte. În cursul unor experimente recente am constatat că vorbitorul diferențiază foarte greu în special sunetele *diftongilor*. În mod normal — cînd subiecții nu se bazează pe imagini grafice —, la inversarea cuvintelor sunetele din diftongi rămîn contopite în diftong, ca și cum acesta ar fi un „bloc” sonor (de ex. subieții „inversează” cuvintele *deal* ori *voal*, spunînd: *lead* și *loav*)⁹¹.

Nu numai că *limitele* sunetelor și cuvintelor în vorbire nu sînt marcate de obicei⁹², dar chiar lipsa ori transformarea unor sunete sau întregi silabe⁹³ — și, în anumite condiții, ale unor cuvinte — nu joacă întotdeauna un rol important în realizarea comunicării. Această eclipsare a componentelor face, de pildă, să se spună în limba franceză *voix de Centaure* în loc de *Stentor*⁹⁴, sau să nu se mai poată ști azi dacă *garchonpêtre* de pildă trebuie împărțit în *gar/chonpêtre* sau în *garchon/pêtre* — adică dacă derivă din *garde cham-pêtre* sau din *garçon pâtre*⁹⁵ —, sau face ca în limba romînă să se spună *saptesapte* [*< șaptezeci și șapte*] sau *văst, găst* [*< văzut, găsit*]⁹⁶ etc.

De multe ori, lipsa unor „elemente” sonore, ignorarea sau înlocuirea lor prin altele ca și înțelegerea ansamblurilor știrbite, „greșite”, sau nedelimitate prin semne convenționale, decurg în chip firesc, fără ca vorbitorii sau auditorii să-și

dea seama de vreo anomalie. Un fonem și opoziția dintre foneme nu sînt singurele importante în actul de limbaj real, concret: opoziția germ. *Tasche*—*Tische*, de pildă, are însemnătate pentru fonolog, dar vorbitorul nu o mai resimte cu forța presupusă de acesta. De pildă, poate apărea într-un text fraza „*Die Menschen sitzen an Taschen*” dar nimeni să nu se îndoiască de faptul că e vorba de „masă”, iar unii să citească *Tischen*, fără a observa greșeala; sau, invers, în cazul: „*Man trägt die Taschentücher in den Tischen*” (v. experimentul menționat la p. 121).

În ceea ce privește cuvintele, chiar cînd persoana este conștientă de lipsa unor cuvinte întregi, ea poate totuși — după cum ne-a dovedit un experiment — să extragă un sens din ansamblul exprimat și chiar să completeze apoi cuvintele care lipseau (v. Exper. 5 și 6, în *Anexe*). Frazele cuprindeau lacune, care mergeau de la lipsa unuiu pînă la a cinci-șase cuvinte, și cu toate acestea înțelesul general nu suferea cu nimic, ba chiar ajuta la completarea corectă a lacunelor.

Thierry spunea că putea găsi și extrage un cuvînt care-l interesa, dintre o mie altele ale unui text⁹⁷. Oricine izbutește însă, după exerciții, să găsească tocmai cuvîntul cel mai important pentru el, dintr-un paragraf, sau ideea de bază a unei pagini, fără a fi nevoit să citească fiecare cuvînt în parte. Chiar citirea frazelor se face deci, ca și aceea a cuvintelor, prin ignorarea unora dintre elemente; iar lectura unei pagini poate fi făcută — după un antrenament — prin salturi peste unele fraze, pentru a desprinde ideea centrală.

Totuși, nu putem încheia această discuție privitoare la valoarea diverselor părți componente ale limbii, cu concluzia că ele nu joacă nici un rol, că analiza structurii lor și diferențierea funcțională nu sînt necesare și că nu modifică întru nimic modul de exprimare prin limbaj, precum și procesul înțelegerii vorbirii. Nici nu este nevoie să mai punem în discuție necesitatea, absolut legitimă, a unei asemenea analize în momentul studierii lor, pe plan lingvistic. Numai un studiu analitic al componentelor oricărui fenomen poate înlesni cunoașterea corectă a ansamblului acestuia. Dar, ceva mai mult, chiar pe planul studierii psihologice a limbajului o asemenea analiză este necesară, deoarece ea corespunde de

fapt unui proces psihic real de diferențiere, care se realizează treptat în cursul dezvoltării ontogenetice, dar care se desfășoară și în anumite momente ale folosirii limbajului de către adult (mai ales când se învață o limbă străină sau când apar un cuvânt ori o expresie nouă, o structură frazeologică dificilă etc.). Procesul însușirii limbii de către copii se face printr-o lentă și anevoioasă învățare, în cursul căreia imitarea unor forme globale sau rudimentar analizate este treptat înlocuită printr-o analiză fin diferențială. Atîta vreme cît copilul nu a diferențiat corect toate părțile componente ale limbii, el se exprimă incorect, face generalizări superficiale și greșite, pronunță relativ greșit, se exprimă în structuri sintactice inadvertente, adoptă sintagme considerate un bloc unitar, pe care le alătură fără discernămint altor cuvinte, în conglomerate incongruente (de aci, de pildă, expresii ca: „[Era] un trei iezi cucuieți mare“) etc.⁹⁸. Pe măsură ce devine capabil de o diferențiere fină a componentelor limbii — analiză care este completată ulterior și transformată în studiu intenționat al limbii, în școală —, copilul începe să aibă o exprimare corectă în toate detaliile vorbirii sale și să poată utiliza fără stînjenire toate uneltele care sînt componentele limbii.

Departa, deci, de a putea să afirmăm că sunetul și silaba sînt „ficțiuni“⁹⁹, că un cuvînt nu are nici existență fonetică (în limbajul adultului cu un oarecare nivel de cultură), nici vreo valoare stabilă — deoarece forma și sensul lor se modifică neîncetat — și nici vreo valoare semnificativă în ele însele — deoarece și-o capătă de la ansamblul în care se află —, noi considerăm că numai cunoașterea analitică a fiecărei componente a limbii poate da o exprimare și o înțelegere corectă în actul comunicării.

Adulții societății actuale, cu o anumită cultură, sînt conștienți de realitatea cuvîntului, îi cunosc limitele, cel puțin teoretic, și i le marchează în scris. A nega valoarea independentă a cuvîntului în limbaj nu înseamnă a ignora faptul că în definitiv o frază nu este creată din nimic, ci e alcătuită din cuvinte. De asemenea, în ceea ce privește fonemele, trebuie subliniat faptul că există, evident, o constanță datorită căreia un fonem e recunoscut ca atare, în ciuda variațiilor momentane, fără ca pentru aceasta să se recurgă la denumiri care nu au virtuți explicative (ca „entitate abstractă“). Există

în fiecare fonem o limită pînă la care se poate manifesta posibilitatea sa de variație, pentru a rămîne *același* fonem. Tot așa cum există în fiecare cuvînt o schemă sonoră specifică lui și un nucleu semnificativ fundamental, care joacă, după cum vom vedea mai departe (v. pp. 208 și urm.), un rol important în limbaj.

Toate aceste observații nu ne pot duce însă la proclamarea uneia sau alteia dintre componentele limbii drept un „element” sau o „unitate” fundamentală, cu valoare determinativă absolută asupra exprimării sau înțelegerii vorbirii, deoarece realitatea ne arată că nu există o ierarhizare strictă în cadrul limbii — fiecare componentă putînd fi înglobată într-un ansamblu mai larg, care contribuie la o determinare mai precisă a ei. Urmărind aceste ansambluri din ce în ce mai vaste, depășim însă limitele „componentelor” propriuzise ale „limbii” — așa cum este ea studiată în mod curent de lingvistică — și intrăm în domeniul unor fenomene pe care lingvistica fie le repudiază ca fiind „extralingvistice” sau — cu un termen mai modern — „exolingvistice”¹⁰⁰, fie le admite în mod tacit, dar nu le studiază sau le omite atunci cînd examinează diversele probleme ale fonemelor, cuvintelor, frazelor. Despre aceste probleme vom discuta însă pe larg mai departe.

3. Cauzele și modalitățile variației componentelor. Importanța constatării variației formelor sonore și a semnificațiilor apare mai evidentă atunci cînd ne referim la împrejurările în care apar aceste transformări. Variația componentelor limbii este determinată în genere de ansamblurile în care sînt înglobate aceste componente.

3.1. Că variațiile apar în funcție de întregul din care fac parte diversele componente, că există în limbă o lege a determinării prin ansamblu o dovedește urmărirea mai atentă a modului în care apar variațiile și chiar modificările mai profunde în limbă.

Dacă într-o perioadă sunetul *a* de pildă, urmat de *n*, a devenit *i*, toate cuvintele în care *a* este în poziție analogă vor fi afectate la fel, afirmam, în secolul trecut, un Leskien. un Osthoff¹⁰¹. Încrederea în imuabilitatea legilor fonetice a început să fie însă zdruncinată, de cînd s-a observat că o „lege fonetică” nu afectează deopotrivă toate cuvintele, că împrejurările diverse pot împiedica aplicarea lor cu stric-

tețe. Însăși ideea de „poziție“ era o afirmare a dependenței de o situație; dar ea s-a complicat apoi cu menționarea altor condiții¹⁰², la care s-au adăugat notări de diverse influențe. De aici, tendințele noi în lingvistică, de a se urmări sunetele în raport cu ansamblurile în care se află¹⁰³, sau chiar prin referirea la vorbirea concretă¹⁰⁴, la faptul de limbaj în convingențele lui general sociale și personale.

Înregistrările lui A. Gemelli arată variația sunetului *l*, de pildă, cînd este pronunțat singur și cînd apare în diverse cuvinte, ca ital. *moccolo*, *cabala* sau *luna*¹⁰⁵: aceasta înseamnă că ansamblurile în care se află de fiecare dată sînt cauza modificărilor. Iar dacă *a* din rom. *vai* e diferit de acela din rom. *casă*, cauza stă probabil tot în faptul că se află integrat în alte ansambluri: conținutul afectiv, care îmbibă primul cuvînt, se transmite și vocalei *a*, care în schimb se închide în cel de-al doilea. Chiar sunete foarte scurte se pot schimba cu totul, cînd sînt pronunțate mai lung¹⁰⁶, din diverse motive. Așadar, *A* nu este același cînd apare singur sau în *A+B*; și de asemenea, poate fi altfel în *A+C* sau în *A+D*. Cauza organică a acestor modificări este următoarea: pronunțînd un sunet, *b* de pildă, organele se și așază în poziția preparatoare pentru sunetul următor, *l* de pildă, așa încît *b* va fi pronunțat diferit în *bl* sau în *br*¹⁰⁷.

Alte constatări făcute chiar pe cale empirică (de pildă, că *r* sonor ceh diferă cînd e pronunțat cuvîntul *hrozně* „groaznic“ „ca exemplu gramatical sau cînd o tînără îl spune despre un prieten“, cu un entuziasm nuanțat de glumă „*hrrrozně*“¹⁰⁸) dovedesc de asemenea că sunetul se schimbă nu numai după cuvîntul în care apare, ci și după persoană, moment, în sfîrșit după toate coordonatele care determină apariția și folosirea lui. Cînd cuvîntul *casă* este pronunțat de cineva indignat de faptul că s-a putut petrece un anumit lucru în locuința lui, vocala *a* este puternic accentuată și lungită: „*În cāsa meā* [să se petreacă...]!“. Iar oscilogramele făcute de A. Gemelli¹⁰⁹ arată în mod obiectiv cum un sunet variază chiar în cadrul aceluiași cuvînt: de pildă, oscilograma lui *a* din „*Ripassa lo zeffiro*“ diferă, după cum fraza e spusă de o voce masculină sau de una feminină etc. Ceea ce înseamnă, așadar, că nici chiar *A+B* nu e egal întotdeauna cu *A+B*, deoarece al doilea *A+B* se poate afla încadrat în alt ansamblu decît primul.

Dacă A nu are valoare absolută, nu este identic nici chiar cînd se află în aceeași combinație de sunete — de vreme ce chiar $A+B \neq A+B$ ca valoare uneori —, studiul unui sunet izolat, care în realitate se modifică neîncetat, nu mai poate prezenta decît un interes redus și circumscris în orice caz la valoarea unei abstracțiuni. Atitudinea lui Panconcelli-Calzia, de pildă, e tipică pentru direcția opusă aceleia pe care o preconizăm: deși întîlnim sunetele în grupări, menționa el, este nevoie să le izolăm pentru a le putea studia¹¹⁰! Același era însă și cazul acelor care, deși studiau vocalele în cuvinte, luau însă cuvintele izolate¹¹¹, iar nu supuse influenței frazei. Concluziile ambelor direcții nu au decît un interes limitat — cel puțin pentru psihologia limbajului — și uneori eronat, atîta vreme cît nu se observă faptul că aspectul aceluiași sunet diferă după asamblul în care este înglobat.

Cu cuvintele se întîmplă același lucru: de variația lor, ca formă sau ca semnificație, sînt răspunzătoare tot ansamblurile în care sînt integrate.

Variația structurii sonore a cuvintelor devine evidentă mai ales prin modificarea particularităților melodice — în primul rînd accentul —, după împrejurări. Unele modificări de accent sînt ușor sevizabile și servesc intenționat la marcarea unei deosebiri semantice. (Nu numai limba chineză suplinește penuria ei lexicală prin transformarea sensului acelorasi silabe datorită modificării accentului¹¹², astfel încît *chu* de pildă poate însemna „porc“, „bambus“, „stăpîn“, sau „zeu“, sau „a locui“¹¹³; dar și limbi indo-europene, vechi și moderne, fac să se modifice accentul cuvintelor după ansamblul în care se află¹¹⁴).

Mai vădită este însă influența întregului în care e integrat un cuvînt, atunci cînd accentul diferă de acela avut cînd cuvîntul este pronunțat izolat. În unele dialecte sîrbo-croate, de pildă, accentul se modifică simțitor, după cum cuvîntul este pronunțat singur sau în unele fraze: de exemplu *sékoja*, *věčer*, dar *sekojá-večer*¹¹⁵. Cuvîntul se adaptează întotdeauna la accentul frazeologie¹¹⁶, dar se schimbă și după ansamblul general, după intenție — interogare, exclamare —, după starea psihică a vorbitorului sau după popor¹¹⁷.

Diversificarea formelor sonore după ansamblurile în care sînt înglobate nu este deci independentă de o schimbare a

semnificației în același timp. Chiar atunci cînd nu e vorba de „ton“ semantic, ci de o simplă intonație modificatoare, totuși cuvîntul a cărui structură sonoră suferă o transformare se modifică și în plan semantic, chiar numai printr-o ușoară nuanțare diversă. Variațiile formale nu sînt deci „superficiale“, ci, corelate cu adîncile transformări de sens datorate influenței ambianței, sînt semnul exterior al acestor nuanțări expresive și au valoare ca atare, pentru receptor. Încă o dată avem deci prilejul să constatăm că fragilul echilibru sonor momentan al unui fapt de limbaj articulat — ca și al oricărei alte forme expresive — este modelat de întregul sistem de coordonate reprezentat de acesta. Cuvîntul nu apare absolut singur decît în dicționar: iar atunci, semnificația lui e specificată prin definiția dată. În limbajul normal, chiar cînd e utilizat izolat, cînd ar părea că își impune sensul datorită unei valori intrinsece, el este totuși încadrat de o situație, care îi precizează o anumită valență.

„Cotnar!“, acest cuvînt rostit singur într-un restaurant nu sugerează ospătarului semnificația pe care ar avea-o pentru elevul de liceu în timpul orei de geografie, ci el înțelege că un client i-a cerut să-i aducă „o sticlă cu vin de Cotnar“. Tot așa cum un cuvînt ca *Rameau* evocă elevului la lecția de muzică pe compozitorul francez, pe cînd aceluiași, atunci cînd are de făcut o retroversiune franceză, îi apare cu sensul de „ramură“.

Gourmont afirma că numele proprii sînt singurele cuvinte ce au un sens unic¹¹⁸. Chiar acestea spun însă prea puțin, sau prea mult (cuprinzînd infinite posibilități, nu sînt univoce), atîta vreme cît nu figurează într-o anumită situație. *Cleon*¹¹⁹ nu are un sens în sine, de vreme ce trezește îndată întrebarea: „Care Cleon?“ ... „despre care este vorba?“. Chiar cînd se specifică la care individ cu acest nume ne referim, numele trebuie completat, pentru a ști ce se întîmplă cu acesta. Abia integrat într-o situație și legat în chip specific de ea, printr-o intonație — de exclamare sau de chemare de pildă — ori printr-un gest, *Cleon* capătă un adevărat înțeles.

Faptul că limbajul nu cunoaște monocromia, că limba însăși nu e alcătuită din „elemente“ rigide¹²⁰, se datorează apariției continue a unui ansamblu mai mare, care își dictează legile componentelor sale: sunetul în cuvînt, acesta în frază sau într-o situație neverbală, iar ansamblurile expre-

sive cele mai vaste, în sistemul general de coordonate al acestui fapt de limbaj. Aceasta alcătuiește o lege generală a limbii și poate fi întâlnită în toate idiomele și în toate împrejurările.

În latină, de pildă, *acer* putea căpăta sensuri multiple, după ambianța în care se afla¹²¹, iar alegerea semnificației corecte pentru *altus* — „înalt“ sau „profund“ — se poate realiza numai prin referirea la ansamblul în care e dat. Într-o limbă ne-indoeuropeană (ca de pildă în ungară), un cuvânt ca *szép*, fie că are valoare de frază, fie că trece drept cuvânt, depinde întotdeauna de situație: sensul său precis reiese din relațiile extrasintactice („e frumos“, „el e frumos“, „ea e frumoasă“) ¹²². La popoarele primitive, sensul cuvântului, labil în genere — nefixat de dicționare și de gramatici — e înțeles doar prin legătura cu ansamblul în care apare (la Aranta, de pildă, *mballa* înseamnă „cald“, dar poate fi tradus, după împrejurare, prin „arzînd“ ori prin „arsură“ ¹²³).

Dacă formele gramaticale, în toate limbile, nu au nici ele valori absolut fixe, aceasta se întâmplă pentru că ele diferă după împrejurări. Terminația substantivelor în limbile indoeuropene, de pildă, are semnificații diverse, după sensul substantivelor cărora li se afiliază: terminația feminină în limba italiană, la sfîrșitul cuvîntului *poeta*, nu-i dă acestuia valoarea de cuvînt feminin, ci, dimpotrivă, capătă ceva din sensul întregului cuvînt (*il poeta*, de pildă). Articolul „neutru“, care există în unele limbi, nu arată ceva absolut și nici nu se precizează el însuși, atîta vreme cît nu e înglobat în ansamblul unui cuvînt: „*das Gut*“ al unei persoane e un lucru, „*averea*“ lui, iar „*der Böse*“ („[omul] rău“) e o persoană ¹²⁴, pe cînd „*das Kind*“ („copilul“) e de asemenea o persoană.

Nici prepozițiile nu impun ele însele cazul, ci sînt cerute de situație ori de sens: *ab*, *ex* erau înainte adverbe de loc, dar obiceiul de a le vedea legate de un anume caz le-a dat funcția ulterioară în latină ¹²⁵. Dacă manualele arată că o prepoziție „cere“ dativul sau acuzativul, în realitate funcția avută de un cuvînt într-o propoziție îi impune acestuia să adopte o formă anumită și să apară însoțit de o prepoziție. După cum formele care arată „cazurile“ nu impun legi fixe pentru înțelegerea lor, aceasta variind după situație, la fel, în limbile ne-indoeuropene, orice cuvînt poate fi sau predicat sau epitet ¹²⁶.

În sfârșit, particulele, folosite atât de mult în limba chineză pentru a indica nuanța generală a unei fraze, nu au valori imuabile. Aceeași particulă, în fraze diverse, capătă sensuri diferite: *a* poate fi în *laia*: „Vino încoace!”, iar în *ni tsai tsar*: „Iată-te!” (adică exprimă surpriză)¹²⁷.

S-ar părea că e cu atât mai ușor de indicat semnificația unui cuvânt luat independent de un ansamblu, cu cât el are mai puține omonime. Acesta pare să fie cazul termenilor științifici: *teoremă*, de pildă, are o semnificație precisă. Totuși, chiar acești termeni țin de un ansamblu, care e însăși definiția lor, sau sînt influențați de faptul că sînt folosiți în cadrul științei ori, mai ales, în acela al unei anumite teorii ori concepții. Oricîte încercări s-ar face, totuși nici chiar limbajul științei, considerat adesea univoc, deci „pur” — adică lipsit de influența altor coordonate decît acelea ale convenției rigide —, nu reușește să evite echivocurile decît tot prin semnalarea, și acceptarea ca normale, a polivalențelor semantice și prin căutarea sistemelor de referință ale termenilor.

Munca în comun, de asemenea, impune anumiți termeni cu valoare aproape invariabilă — un *nit* avînd de pildă un înțeles precis —: totuși, pronunțarea acestui cuvînt nu atrage de la sine o reacție unică la partener, ci e nevoie și de o semnificare diversă, după împrejurare. De aci, nevoia lexicografilor¹²⁸ de a semnală posibilitățile de echivocuri și de a da termenii în contexte diverse, cu diferitele accepțiuni mai frecvente. Precauție care nu duce la un succes deplin, deoarece situațiile se transformă mereu: orice dicționar poate arăta cum se schimbă sensul cuvintelor, după scriitori de pildă.

Orice componentă a limbii este supusă deci schimbărilor, orice cadru ce pare impus în mod rigid limbajului devine el însuși un material plastic, care e modelat de ansamblul în care intră și care-i conferă o funcție în construcția expresiei, ori un sens divers — sau în orice caz nuanțat de împrejurarea reală la care se referă. Multiplele posibilități care se ascund în cuvînt îi dau un caracter neprecis cînd este considerat izolat: de aci, necesitatea încadrării lui într-un ansamblu, pentru a-l fixa într-o ipostază vremelnică, dar care să-i dea astfel viață. Iar, pe de altă parte — deoarece în el însuși ar reprezenta mai mult dar și mai puțin decît reiese din rolul care îi e acordat într-o împrejurare —, de aci reiese și nevoia de a-l raporta la acest ansamblu, în actul receptiv, pentru

a-l înțelege just. Ansamblul are deci, în cele mai dese cazuri, în primul rînd rolul de a preciza sensul, indicînd direcția către care să se orienteze semnificația, dar și fixînd o anumită nuanță în cadrul acesteia.

Chiar atunci cînd se pare că au fost încadrate în dicționar toate semnificațiile și nuanțele semnificative ale unui cuvînt, simpla parcurgere a frazelor din care au fost extrase cuvintele arată, de la un context la altul, fluctuații de sens; iar dacă ne-am duce la înseși textele din care au fost scoase fragmentele, am observa cum se adaugă în mod necesar alte detalii semnificative deosebite. Consemnarea oficială, în dicționare, a bogăției semnificative a cuvintelor nu e suficientă pentru a cuprinde toate valorile lor polisemice ilustrate în practica limbajului, adică în situații diverse și folosite de persoane deosebite.

Dacă în cadrul limbii materne raportarea la ansamblu trece neobservată de obicei, ea devine conștientă, ba chiar recunoscută ca necesară, în cazul folosirii unei limbi străine. Dar și în acest caz un fapt deosebit de însemnat e trecut cu vederea: ni se pare firesc să vorbim o limbă străină în propria noastră țară sau ca un străin să folosească limba noastră. Acest fapt înseamnă însă luarea unei atitudini speciale, încadrarea într-un sistem deosebit, în raport cu care urmează să se interpreteze toate faptele de limbaj la un moment dat: o succesiune de sunete nu are sens decît referită la un anumit sistem lingvistic. Este cu atît mai important acest fapt, în cazul cînd sînt intercalate cuvinte străine printre altele românești și înțelegerea se realizează totuși: la fiecare schimbare se produce transformarea atitudinii, creîndu-se astfel o continuă alternanță. Un cuvînt nu este francez, român etc., decît dacă e folosit cu o anumită intenție sau într-un anumit întreg; altfel, cuvîntul nu este pentru auditori ori pentru vorbitori decît o înșirare de sunete lipsite de sens sau care capătă structura limbii folosite în acel moment. Faptul că integrarea în sisteme diferite e dificilă o dovedesc experimente ca acelea în care un cuvînt e înglobat în texte din altă limbă, care impun pronunțarea conformă ei (v. Exper. nr. 2, în *Anexe*).

Metodele de învățare a limbilor străine, care se bazează pe psihologia veche — atomistă și asociaționistă —, continuă și azi în genere să recurgă la memorarea cuvintelor cu un

sens fixat (metoda „carnețelor de cuvinte“, din școli) sau să recomande referirea la „etimologia“ unei expresii, îmbucătățind-o în mai multe părți, fiecare cu semnificația ei. În primul caz, se ajunge la o memorare unilaterală a vocabularului limbii, care ajută prea puțin la cunoașterea ei: fie că memoria nu poate reține totul și oricât de mult timp, fie pentru că, în fața diversității textelor sau a situațiilor, semnificația fixă, memorată, se dovedește inoperantă. Al doilea caz duce (bineînțeles, la vorbitorii nespecialiști în lingvistică) fie la împărțiri greșite, fie la concluzii eronate cu privire la sensul fiecărei părți a expresiei¹²⁹, deoarece, voind să explice un fapt de lingvistică sincronică printr-unul diacronic riști să nu observe evoluția semantică petrecută între timp¹³⁰. Afară de aceasta, de multe ori etimologia poate fi cu totul inoperantă, sensul fiind independent de evoluția semantică (de pildă, cuvântul *ștreang* (v. *infra*, p. 399, nota 43) sau fiind dat arbitrar (v. Exper. nr. 10, cuvântul *symrhôdes* de exemplu), ori modificat de apariția în locuțiuni (v. Exper. nr. 13, de ex. *Battre froid à quelqu'un*).

Ansamblul are de multe ori rolul — esențial pentru interlocutor — de a oferi singura posibilitate de înțelegere a unui fapt de limbaj. De pildă, în cazul când este vorba de o expresie rar folosită în mediul ori în epoca respectivă și ca atare avînd șanse să nu fie cunoscută de receptor (anacronisme de pildă; v. și Exper. nr. 10). Sau în cazul unui cuvînt compus necunoscut ori al unei locuțiuni (suma cuvintelor *Taie frunză cîinilor* nu spune nimic, fără un ansamblu care să arate accepțiunea specială a acestui compus; v. și Exper. nr. 13). Ori cînd este vorba de termeni cu sensul complet transformat de intenția vorbitorului (de pildă, o expresie care nu ar putea fi în nici un caz înțeleasă prin vreo raportare la etimologie). La scriitori, acest fapt apare mai evident, deși este frecvent și în limbajul curent (de pildă, nenumărate expresii create *ad hoc* sau multe cuvinte ale limbajului familiar — unele cu intenții de onomatopee —, creații efemere, care pier uneori, fără a fi folosite a doua oară, și pentru care nu există deci o semnificație prestabilită). Acesta din urmă este desigur cazul cel mai interesant și constituie dovada că un „element“ care nu înseamnă nimic, care nu evocă nici chiar prin forma lui sonoră vreo semnificație, capătă — profilat pe un sistem de referință — un sens (experimente

în care au fost prezentate cuvinte create de noi, izolate și apoi integrate în texte, ne-au dovedit că ansamblurile au impus foarte ușor un sens acelor cuvinte)¹³¹.

Ansamblul poate — prin faptul că amintirea lui intră în conținutul semnificativ al unui cuvânt pentru o persoană sau o colectivitate — să imprime și un sens greșit cuvântului, în viitor. Eroarea poate să apară evidentă persoanei abia când receptează cuvântul mai târziu, în alte ansambluri, de la persoane pe care le socotește „competente”; dar „eroarea” poate și să se transforme în fapt normal, să intre în limba comună. De pildă, faptul că instrumentul respectiv e folosit în Anglia, la vânători, și că expresia a fost auzită în ambianțe care evocau acest obicei a făcut să se atribuie o etimologie greșită expresiei *cor anglé* („corn în unghi, unghiular”) și să apară apoi sub forma — și cu sensul — de *cor anglais* („corn englez”)¹³²; sau, folosit când nu era cazul, *affligé* („mihnit”) — care cuprindea un maximum de durere „strivit de durere” („écrasé par la douleur”) — a pierdut valoarea sa veche, atenuându-și forța¹³³. Schimbările semantice sînt pricinuite în mare măsură de faptul că situațiile de care depind cuvintele se schimbă neîncetat, cîte puțin, astfel încît se dau cuvîntului noi nuanțe.

Deseori, ansamblul servește nu numai ca auxiliar, pentru precizarea sensului uneia dintre componentele sale, dar poate duce și la o totală modificare a lor. Expresii învechite pot fi reînnoite, „clișee” pot fi înviorate, termeni care în alte împrejurări ne apar ca avînd o nuanță de gravitate pot deveni ironici sau ridiculi, cuvinte banalizate prin faptul că apar pe toate buzele pierd dintr-o dată zgura lăsată de apariția lor vulgarizată, iar cuvinte triviale pot căpăta nuanțe de decență ori chiar de gingășie. De aceea, comicul de pildă nu e înțeles de obicei nici prin raportarea la semnul însuși, nici prin suma înțelesurilor tuturor cuvintelor ce se află în situația comică, ci prin îmbinarea lor în acel ansamblu. Sînt foarte rare cuvintele comice în ele însele, iar atunci sînt astfel, de obicei, pentru că au apărut în ansambluri nuanțate comic; de altfel, comicul propriu-zis „de cuvinte” este socotit unul dintre cele mai sărace mijloace de expresie.

Pentru a înțelege mai complet aceste fenomene, pentru a le urmări implicațiile, pentru a conchide și pe baza unui material de fapte concrete — ne-am propus să cercetăm și din-

tr-un alt punct de vedere legea determinării componentelor limbii prin ansamblurile în care sînt integrate. Folosind procedeul unor experimente, efectuate în condiții naturale și variate, în curs de mai mulți ani, am căutat să evităm totodată crearea unor situații artificiale: era vorba, în genere, de provocarea unor activități de limbaj simple și normale, care însă apăreau mai clar în lumina proiectată asupra lor de micile noastre probe (pentru detalii, vezi *Anexe*, pp. 331 și urm. și relatările asupra experimentelor, menționate mai jos).

a) Unul dintre aceste experimente a arătat că un cuvînt bine cunoscut — a cărui semnificație era stabilită la începutul probei — putea căpăta, fără rezistență din partea persoanelor de experimentare, cu totul altă semnificație cînd cuvîntul era integrat într-un text în care noua semnificație se impunea în mod necesar. Date la început izolat, cuvintele *a hăcui*, *bolțuri*, *plasture*, *hăbăuc* au fost, în cea mai mare parte, recunoscute ca însemnînd: „a tăia în bucățele“, „șuruburi“, „bucată mică de pînză care se lipește pe o rană“, „tîmpit“ (pentru *hăbăuc*, persoanele care cunoșteau cuvîntul au indicat numai această semnificație, neștiind că el mai înseamnă și „zăpăcit“). În faza următoare a experimentului, cuvintele au fost prezentate în mici texte — unele chiar fragmente compuse dintr-o frază sau două —, cărora li se indica autorul chiar dacă nu apăreau în forma originală (vezi textele din Exper. nr. 10, pp. 347—348). De data aceasta, semnificațiile atribuite cuvintelor au fost altele: de pildă, *plasturi* însemna acum „bani“, *bolțuri* avea sensul de „butuci“, „bușteni“ etc. Persoanele acceptau schimbarea în funcție de ansamblurile în care apăreau cuvintele, deși cu cîteva minute mai înainte indicaseră alte semnificații.

Un experiment asemănător cuprindea următoarea variație: se cerea să se traducă locuțiuni necunoscute, din limba franceză, astfel încît ansamblul în care apăreau cuvintele cunoscute pe de-o parte le crea semnificații noi, iar pe de altă parte nu era suficient de amplu pentru a da indicații contextual-verbale bogate asupra noilor valori semnificative (v. Exper. nr. 13). Persoanele de experimentare evitau să atribuie cuvintelor semnificațiile pe care le cunoșteau, deoarece acestea intrau în conflict cu sensul ansamblului; pe de altă parte însă, ansamblul fiind insuficient, nu se putea contura nici un sens (reținem acest fapt și pentru argumentarea discuției pe care o vom face

mai departe, cu privire la ceea ce trebuie să înțelegem prin „ansamblu“).

b) Alte experimente au arătat cum un cuvînt bine cunoscut își poate pierde semnificația uneori, atunci cînd este înglobat într-un ansamblu fără sens (v. Exper. nr. 1). De exemplu, cerînd să se sublinieze „cuvintele cu sens“ — ca *pod, doc, mic, vrea, cor* etc., integrate în șiruri de grupe de litere fără sens —, un mare număr de cuvinte erau trecute cu vederea (deși se luau unele măsuri pentru a nu se putea atribui omiterile unei eventuale lipse de atenție a persoanelor de experimentare). Simplul stimul sonor sau vizual al formei unui cuvînt nu e suficient pentru a atrage după sine semnificația, atunci cînd persoana e conștientă că ansamblul nu e semnificativ, că restul cuvintelor sînt simple forme goale de conținut, care nu servesc la comunicare.

c) În sfîrșit, printr-un alt experiment ne apropiam de cazul înțelegerii textelor străine de către cineva care nu cunoaște bine limba respectivă, cu toate cuvintele și nuanțele ei (v. Exper. nr. 10). Toate cuvintele necunoscute izolat — iar pentru a ne asigura de acest fapt am prezentat și cuvinte inexistente, create *ad hoc* —, o dată încadrate în fragmente din care se putea contura un sens, căpătau semnificația intenționată în textul respectiv. De pildă, cuvîntul *palici*, desigur necunoscut izolat, deoarece era un cuvînt creat, a fost înțeles „corect“, ca însemnînd „bani“; *a se iznodi*, inclus într-un text din *Cronica lui Ureche*, căpăta semnificația de „a pleca“; iar *philorier* a fost explicat ca „pom, curmal cu flori mari“. Chiar persoane care „presupuneau“, cînd li se prezentau cuvintele izolate, alte semnificații, nu șovăiau deloc, cînd citeau textele, să le schimbe cu aceea „juste“, adică impuse de ansamblu: de exemplu *vlaajnic*, despre care s-a crezut întîi că înseamnă „(om) voinic“, a fost explicat în text, conform sensului general, drept „(om) blind, blajin“.

Am menționat mai înainte cîteva exemple care arată că semnificația poate varia și în funcție de ansambluri mai vaste — ca împrejurările ținînd de un anumit moment, de un anumit loc etc. —, lucru se observă mai puțin în lingvistică, unde se notează în special faptele legate de contextul strict lingvistic, iar din acesta, mai ales de fraza în care apare cuvîntul. Fraza însăși, ba chiar paragrafe și în definitiv ansambluri

complete pot fi modificate nu numai de restul ansamblului lingvistic, dar și de întreaga situație extralingvistică.

Pentru a observa rolul întregii situații în modificarea valorii semnificative a legăturilor dintre cuvinte, am urmărit experimental și reacția la cuvinte lipsite de alte determinări decât acelea, neexplicite, ale ambianței; adică am notat valoarea luată de cuvinte izolate, dar care, spre deosebire de felul impersonal în care apar în dicționare, erau utilizate în situații de limbaj concrete și variate.

În unul dintre aceste experimente ceream să se arate pe scurt, fără a se da o definiție, „ce înseamnă” cuvinte ca: *particulă*, *energie*, *a integra* etc. (v. Exper. nr. 14). Ceea ce varia în diversele situații erau nu numai cunoștințele și profesiunea persoanelor, deci experiența lor, sistemul diverselor legături temporare, dar și *locul* unde se petrecea experimentul (care decurgea ca un fapt normal, în ambianța obișnuită a persoanelor). Despre cuvântul *particulă*, în biblioteca seminarului de limba română, în 1948, majoritatea studenților au răspuns că înseamnă „o parte de cuvânt”; studenții de la Facultatea de fizică, în ambianța respectivă, au căutat să dea definiția din fizică; iar aceia de la psihologie au oscilat între folosirea comună a cuvântului — „parte mai mică, părțică” — și sensuri provocate de influențe filozofice sau științifice, ca de exemplu „subdiviziune a materiei” etc. La *a integra*, atunci când întrebarea a fost pusă unui profesor de la o facultate de științe — de către o persoană dinafara mediului de fizicieni și matematicieni, dar în cadrul unei discuții științifice —, s-a răspuns îndată, fără ezitare, prin definirea matematică a cuvântului, în opoziție cu *derivarea*. Așadar, deși persoanele cunoșteau, cel puțin vag, toate semnificațiile termenilor respectivi, deși nu s-a dat nici o sugestie, deși nu se cerea o definiție — mai greu de formulat —, ci se așteptau chiar exemple concrete, care să indice direcția semnificației acordate, totuși nimeni nu a cerut vreo lămurire, ci toți au răspuns spontan, așa cum le impunea ambianța în care se aflau și care determina, selectiv, semnificația socotită adecvată.

Un alt experiment ne-a dovedit de asemenea rolul întregii situații — mergînd pînă la determinări mai largi — în schimbarea semnificației cuvintelor. De data aceasta, schimbarea semnificației a fost dovedită indirect, prin restul cuvintelor care însoțesc latent, orice cuvînt exprimat sau receptat; în

fiecare moment, ambianța de cuvinte însoțitoare poate varia, cuvîntul fiind în legături mai strînse cu unele sau cu altele, după semnificația pe care o capătă, în raport cu funcția dată de situație (asupra acestei probleme, a determinărilor legate de organizarea cuvintelor în limbă, vom aduce precizări mai departe).

Acest experiment reeditează, din punct de vedere tehnic, vechea „metodă a asociației”, făcută între alții, în cadrul psihologiei asociaționiste, de Thumb și Marbe¹³⁴, și care constă din prezentarea unui cuvînt-stimul („inductor”), la care persoana urmează să răspundă „cu primul cuvînt venit în minte” (deci cu un cuvînt „indus”). Cercetătorii amintiți au constatat, de pildă, că la cuvîntul german *Vater* („tată”) s-a răspuns aproape întotdeauna prin cuvîntul germ. *Mutter* („mamă”), la *Tochter* („fiică”), mai ales pînă *Mutter*; dar cuvîntul *Mutter* nu a „atras” la rîndul lui cuvîntul *Tochter*, cu care fusese totuși asociat în cazul precedent¹³⁵.

Din cauza rigidității experimentelor, a formalismului și a aspectului mecanic al înregistrării rezultatelor (niciodată interpretate prin referirea la împrejurări sau la persoanele de la care veneau răspunsurile), cercetători ca aceia menționați treceau cu vederea tocmai faptul esențial care se ascunde sub diversele moduri de reacție, descrise ca și cum ar fi fost reacțiile unor mecanisme identice, rigide și nesupuse contingențelor (deosebirile fiind prezentate drept excepții, drept anomalii nesemnificative). Oare cuvîntul *Tochter* nu „atrage” mai ales cuvîntul *Mutter*, pe cînd *Mutter* „atrage” pe *Vater* iar nu pe *Tochter*, deoarece pentru cele mai multe persoane prevalau, în ierarhizarea familiară, capii familiei, care serveau, ca atare, drept centru de organizare a numelor referitoare la gradele de rudenie? Nu s-ar fi schimbat oare complet răspunsurile provocate de cuvîntul germ. *zählen* („a număra”) — care a provocat mai ales pe germ. *nennen* („a numi”) —, dacă persoanele de experimentare ar fi fost de pildă studenți în matematici? Chiar statistica — nu numai considerarea individuală a cazurilor — ar fi dat alte rezultate, relative la un sistem de referințe, care influențează reacțiile.

Considerarea rezultatelor în afara oricăror contingente înseamnă a încerca să se extragă, izolîndu-l pe cale artificială, un fapt de limbaj din ansamblul în care se află. În acest caz, desigur că nu mai puteau fi observate înrîuririle împrejurărilor

asupra unui cuvînt, care pare să atragă în mod mecanic pe altul, datorită cine știe cărei legături directe, și poate prestabilite, între ele¹³⁶.

Experimentul făcut de noi a căutat nu numai să cerceteze și cauzele pentru care fiecă persoană răspunde printr-un anumit cuvînt „inductorului“, dar să constate și pe cale obiectivă dacă situația influențează apariția unui cuvînt: cu acest scop, același experiment a fost repetat la intervale de timp diferite, cînd împrejurările exterioare se schimbaseră (v. Exper. nr. 15). Rezultatul a fost că la cuvîntul *pîine*, de pildă, într-o epocă de lipsuri din cauza unei secete (în 1947), răspunsurile s-au grupat mai ales în jurul cuvintelor „*mămăligă*“, „*mălai*“; pe cînd în anul următor, cînd pîinea se consuma normal, răspunsurile au variat, la aceleași persoane, de la „*hrană*“ la „*cozonac*“ și „*unt*“, adică după preferințele fiecăreia (după cum au arătat motivările date de fiecare persoană).

Rezultatele experimentului asociativ-verbal, aplicat în cazuri patologice (la isterici și psihastenici) de către L. B. Gakkel, sînt și ele concludente pentru ceea ce afirmam mai înainte. Răspunsurile nu apar întîmplător, indiferent de persoane și de situația lor: la cuvinte ca *vișină*, *unt*, *liliac*, *baltă* etc., istericii au răspuns, respectiv, prin cuvintele „*gustoasă*“, „*gras*“, „*parfumat*“, „*murdară*“, iar psihastenicii prin: „*fructe*“, „*alimente*“, „*floare*“, „*apă*“¹³⁷. În vreme ce primii răspund deci prin cuvinte care denotă predominarea primului sistem de semnalizare (a reprezentărilor senzoriale, privitoare la calitățile concrete ale obiectelor), ceilalți reacționează prin cuvinte ce reprezintă noțiunile în care se integrează fiecare dintre obiectele indicate. Iar cercetătorul notează că la persoanele normale, de asemenea, diferențele în răspunsuri sînt determinate de deosebiriile dintre tipurile de sistem nervos cărora le aparțin. Noi vom adăuga aici, influența exercitată și de vîrstă¹³⁸ asupra rezultatelor acestui tip de experimente, și ca atare, în fond, asupra direcției diverselor conexiuni verbale.

Nu se mai poate vorbi deci despre o atracție mecanică între două cuvinte — ca între două elemente izolate —, ci de o influență — sau chiar de o atracție — exercitată de un ansamblu. Nu există, în fond, asociație „liberă“, deoarece apariția celui mai neînsemnat fapt este determinată de imixtiunea întregului sistem de coordonate al persoanelor respective. Propunerea unui cuvînt — ca *particulă* — ar putea fi socotită drept

un experiment de asociere „liberă“, deoarece nu e dirijat răspunsul prin indicarea unei direcții a lui („contrariul“, „opusul“ etc.) — și totuși evocarea a fost determinată de situație etc. Ansamblul legăturilor temporare ale fiecăruia, ca și situația generală în care se află fiecare persoană par să impună o direcție semnificativă, care „atrage“ o reacție determinată, și anume un cuvânt specific, motivat, iar nicidecum indiferent; abia în interiorul acestei situații generale apar apoi determinări speciale pentru fiecare persoană.

În concluzie, așadar, reacțiile, departe de a fi uniforme și întimplătoare, sînt determinate de diverși factori care, o dată reperați, pun în lumină legile precise care conduc modificarea valorii semnificative a cuvintelor și anume în raport cu experiența persoanelor și cu schimbarea împrejurării în care ele sînt integrate.

3.2. Cu aceasta am ajuns la o întrebare, căreia în parte i-am dat răspunsul, dar a cărei repetare va contribui la precizarea legii determinării prin ansamblu. Ce este, în definitiv, acest „ansamblu“? Poate fi el identificat cu vreuna dintre componentele limbii, sau este nevoie să trecem dincolo de faptele lingvistice propriu-zise, pentru a urmări adevăratele determinante ale componentelor înseși?

Pe planul „limbii“, în lingvistică, se obișnuiește să se vorbească despre „ansambluri“ ca fiind frazele sau cel mult complexe de fraze, alcătuind contextul lingvistic. Noi am adăuga totuși, chiar în acest plan, ca determinare ultimă și de fapt fundamentală, „limba“ însăși, adică sistemul organizat al unei anumite limbi. Numai referirea la ansamblul sistemului lingvistic din care fac parte cuvintele și în care capătă sens frazele poate ajuta înțelegerea și exprimarea într-o anumită limbă. Astfel, o anchetă făcută printre traducători profesioniști — și care ar putea fi extinsă — a avut drept țintă să afle unele procedee eficiente în traducere (v. Exper. nr. 11). A rezultat din această anchetă că pentru a obține o bună traducere, nu se traduce cuvînt cu cuvînt, ci mai întîi este citită întreagă frază; ba chiar, mulți traducători subliniază necesitatea (care rămîne adesea, din păcate, un simplu deziderat) de a se ține seama de întreaga lucrare pentru traducerea unui cuvînt; în orice caz, toți afirmă că se transpun în sistemul lingvistic în care traduc.

Referirea la un ansamblu mai vast, extralingvistic, pare să țină de planul utilizării concrete a limbii, de „vorbit”. Ne punem totuși întrebarea, dacă un cuvânt considerat ca obiect de studiu al lingvisticii poate fi determinat, numai prin el însuși sau prin relațiile sale de natură „pur lingvistică”. Planul diacronic, cu tot ce înseamnă această noțiune — în primul rînd contingente istorico-sociale generale —, intervine chiar în considerarea cuvîntului într-un moment sincron (altfel ne-am plasa pe o poziție metafizică).

Un cuvînt ca *szép*, din limba maghiară, depinde — notează A. Sauvageot¹³⁹ —, pentru a fi înțeles just, nu de ansamblul exprimat verbal, ci de situație. Chiar în cadrul limbii, așadar, ansamblul nu poate fi considerat numai o frază gramaticală, ci sensul poate fi indicat de ansamblul extralingvistic. Fraza din care face parte cuvîntul, lucrarea întregă, obiceiurile societății respective ca și ale autorului însuși, în sfîrșit totul contribuie la nuanțarea fiecărei părți și la conturarea înțelesului ei. Pentru a înțelege o frază greoaie din Hegel sau din Humboldt, de pildă, nu e de ajuns să fie înțeleasă semnificația fiecărui cuvînt în parte: trebuie făcute anumite legături, care sînt date numai prin referirea la sistemul general de gîndire al autorilor respectivi. De aceea, de multe ori cuvinte create *ad hoc* de K. Bühler, de pildă, neînțelese de persoane cu limba maternă germană — deci care o posedă perfect —, sînt totuși interpretate just de acela care cunoaște ansamblul lucrării lui. Însuși cuvîntul dicționarului nu poate apărea drept un „element” sau drept o unitate fonetică și semantică dependentă numai de sistemul limbii, iar nu de coordonatele particulare care acționează în cazul oricărui fapt de limbaj. Iar precizarea frazei însăși nu s-ar putea face decît tot prin referirea la ansamblurile mai vaste în care se află, fie la ansambluri organizate gramatical, care iau sens prin referirea la grupe și mai vaste — ca paragrafele ori textele întregi —, fie la situații, sau în genere la tot sistemul de coordonate.

Dacă această poziție poate fi discutabilă din punct de vedere lingvistic, în orice caz însă pe planul actului de limbaj concret, al „vorbirii”, aceste considerații sînt nu numai legitime, dar chiar necesare. Luînd în considerare din acest unghi de vedere legea determinării prin ansamblu a componentelor limbii, nu ne putem mîrgini să identificăm ansamblul determinant numai cu frazele sau cu contextul lingvistic.

Fraza este întotdeauna o parte a unui ansamblu — care nu este neapărat unul lingvistic —, deci ea nu este o unitate cu sens în ea însăși; iar cuvîntul nu e întotdeauna parte a frazei gramaticale, ci a situației: așadar, ansamblurile pot fi mai vaste nu numai decît frazele, dar chiar decît expresiile propriu-zis lingvistice. Ansamblul fundamental în limbaj este, în definitiv, însuși sistemul de coordonate. Concepția generală a unei persoane sau a unei epoci face să se transforme însăși noțiunea cuprinsă în cuvînt, deci să se modifice conținutul acestuia: pentru Dante, *la terra*, „pămîntul“, se oprea la „Coloanele lui Hercule“, adică la Gibraltar, pe cînd contemporanii lui Columb cuprindeau în acest cuvînt și spațiul de dincolo de Gibraltar, iar Galileo Galilei nu ar fi fost persecutat, dacă nu ar fi încercat să alătore atributul de „mișcare“ „rigidei“ *terra*, scoțînd-o totodată din centrul universului. De asemenea, ce ar spune, fără referirea la un ansamblu, o frază care pare completă, ca „*Ziua de azi e frumoasă*“? Despre ce zi este vorba? Cui îi pare astfel? Ce e „*frumos*“ pentru acel vorbitor? (O zi cu soare poate fi „*urîtă*“ pentru agricultorul care are nevoie de ploaie).

4. Organizarea componentelor limbii. În vorbire, ansamblul în funcție de care variază semnificația cuvintelor, ansamblul care determină și colorează cu o nuanță specifică fiecare componentă a expresiei îl constituie, în ultimă analiză, întregul sistem de coordonate al situației momentane. Acest ansamblu imprimă o organizare specifică a tuturor mijloacelor de expresie, astfel încît actul receptiv să se poată realiza în bune condiții. Vom discuta deocamdată problema generală a organizării faptelor de limbaj, precum și a sistematizării existente în limbă — deci în momentul premergător expresiei —, mai departe (în partea a III-a, cap. II) vom reveni asupra acestei probleme pentru a analiza de astă dată organizarea actului de limbaj concret, a momentului exprimării și al receptării.

4.1. Despre „organizare“, „sistematizare“. „structurare“ în limbă. Ansamblurile limbii nu au aspectul unor conglomerate formate prin simpla juxtapunere sumativă a unor sunete, cuvinte, sintagme, ci sînt grupări caracterizate prin relații reciproce între componente și mai ales printr-o determinare concentrică a ansamblurilor din ce în ce mai vaste, față de grupările care joacă în raport cu ele rol

de componente. Profunda motivație a fiecărei părți, datorită corelațiilor ei, dar mai ales subsumărilor în care este integrată, creează o logică internă a fenomenului „limbă” în genere, care poate fi exemplificată prin fapte particulare culese din diverse „limbi”.

a) În primul rînd, particularitatea componentelor limbii este de a avea o valoare semnificativă în cadrul ei. Integrate în conglomerate neomogene, printre cuvinte „fără sens” (în sistemul lingvistic respectiv), componentele unei anumite limbi — cuvintele ei de pildă — își pot pierde valoarea lor semnificativă.

Cîteva persoane au fost supuse următoarei probe: li s-a cerut să indice, într-un șir de cuvinte fără sens, cele cîteva cuvinte care aveau un înțeles. Doar o mică parte dintre aceste cuvinte — monosilabe foarte uzuale — au fost semnalate de persoanele de experimentare; restul se „pierdea” în masa silabelor fără sens care îl înconjură. S-a procedat și la intercalarea cuvintelor unei propoziții foarte scurte și simple — în ordinea normală — printre alte cuvinte (iar în alt experiment, numai printre „cuvinte” fără sens): persoanele nu au izbutit să repereze propoziția. Aceeași destrămare a înțelesului s-a petrecut și cînd propoziția a fost integrată — fără intercalări între cuvintele ei — printre alte cuvinte ce formau un ansamblu dezorganizat.

De îndată ce integrarea într-o anumită limbă se poate realiza, prin existența unui număr mai mare de cuvinte care îi aparțin, un cuvînt fără sens (sau un cuvînt dintr-o altă limbă) este asimilat celorlalte (v. Exper. nr. 2: cuvînt străin integrat printre silabe ale limbii materne, cuvînt străin cu formă asemănătoare cu a aceluia pe care-l înlocuia, ca *bine-bien*, sau cuvînt străin diferit cu totul de acela înlocuit).

b) O altă caracteristică — derivată din prima — a componentelor limbii este de a nu constitui prin alăturarea lor conglomerate informe, ci de a se afla în legături reciproce: de ordin fie fonologic, fie lexical (de ex. totalitatea și ierarhizarea legăturilor semantice pe care le poate avea un cuvînt), fie de ordin gramatical. Atîta vreme cît nu se stabilesc anumite legături între cuvinte de pildă, nu putem vorbi despre o limbă și cu atît mai puțin de existența ei în conștiința vorbitorilor. De aceea, dicționarele nu dau, în genere, imaginea reală a unei anumite limbi. F. Gouin⁴⁰, relatînd o fază din încercările

sale pentru a găsi o metodă bună de a învăța în sfârșit limba germană, mărturisirea că învățase „dicționarul” pe de rost — cunoștea deci toate cuvintele —, și totuși nu înțelegea nimic din cursurile profesorilor săi. Ceea ce îi lipsea era posibilitatea de a prinde raporturile dintre cuvinte, atît pe calea indicilor gramaticali cît și prin stăpînirea unei experiențe îndelungate, în care între cuvintele cunoscute să se fi stabilit anumite legături de sens.

c) În sfârșit, o altă caracteristică fundamentală a componentelor limbii este de a face parte întotdeauna din grupări bazate nu numai pe o relație a părților, dar și pe o subsumare a lor, în cadrul unei unități la rîndul ei motivată de alta. Fără a se trece cu vederea importanța părților, totuși trebuie să subliniem faptul că unitatea ansamblului prevalează față de fiecare dintre părțile lui. De ce oare cuvîntul dintr-o limbă străină, introdus într-un text cu sens în limba maternă, nu distonează atunci cînd lectorul este „prins” de înțelesul general? Existența unui sens unitar face ca o anomalie parțială să nu mai fie remarcată: „elementul” devine indiferent, sau îi este atribuit un sens de către ansamblu. Iar un „cuvînt” necunoscut (creat de noi), *symrhôdes* de pildă, a putut fi și el înțeles tot datorită faptului că ansamblul cuprindea un înțeles atît de pregnant, încît îi comunica unul și aceluia „cuvînt”.

Componentele limbii se transformă nu numai pentru că intră în relații reciproce, lineare și parțiale. Aceste modificări nu pot fi puse numai în seama legăturii lineare și directe dintre componente, așa cum s-a făcut de pildă pentru sunete, în epoca de aur a legilor fonetice. *Bec-de-lièvre* („bot-de-iepure”), de pildă, prezintă o transformare fonetică interesantă: *c* precedent este influențat de *d* posterior, care este mai „tare” prin poziția sa¹⁴¹. Dacă în exemplul precedent *d* ar fi fost influențat de către *o*, care îl precede, acest fapt nu ar fi fost în dezacord cu concepția despre modalitatea de legare asociaționistă, cu teza unei influențe mecanice și simpliste între părți. Dar faptul că un antecedent e influențat de fenomenul posterior pare să răstoarne lanțul asociaționist și nu se mai poate explica prin simpla legătură directă între diverse elemente.

Cînd pronunți pe *j* din *je suis* („eu sînt”), precizează J. Marrouzeau¹⁴², organele se și așază în poziția potrivită pentru a pronunța pe *s* și de aci apare modificarea lui *j*: *ch' suis*¹⁴³.

Dar această explicare se cuvine a fi completată: ea dovedește că înainte de a începe pronunțarea unui sunet, îl avem pregătit, deși nu l-am terminat încă pe acela precedent. Unitatea ansamblului este deci prezentă în reglarea fiecărei componente. De aceea, dacă spunem *omul acela*¹⁴⁴, în schimb zicem *acel om*, avînd conștiința organizării totale și știind de mai înainte că va urma un cuvînt care cere o anumită transformare a componentei următoare.

Anticipările și mai complicate, oglindite de pildă în „greselile” adunate de R. Meringer, dovedesc de asemenea că, la distanță chiar, o componentă care va apărea mult mai tîrziu modifică forma aceleia care abia e pronunțată: „*Gebabung*” în loc de *Begabung* („talent”), „*das instruierte Instrument*” („instrumentul instruit”) în loc de *konstruierte* („construit”), ca și exemplul dat de Grammont, „*je vais taire du fé*¹⁴⁵” (în loc de *je vais faire du thé*, „voi face ceai”), arată că ansamblul precede și influențează părțile¹⁴⁶. Greșelile făcute la mașina de scris sînt, de asemenea, în majoritate, datorate influenței sunetelor sau cuvintelor următoare: de ex. *cîteav* (cîteva), *salb* (slab) etc. (v. și supra, p. 134).

Cu alte cuvinte, ansamblul precede părțile (vom vedea mai departe, în partea a III-a, cap. II, în ce sens), iar modificările apar nu din cauza contiguității unui element cu altul, ci din aflarea lor într-un întreg care dirijează apariția fiecăruia.

Importanța „unității” ansamblului, mai presus de aceea a simplei legături între părți, este revelată mai ales de fapte care pun în lumină nu numai anticipări de sunete sau fapte izolate, ci fenomene de „sens”. Un fapt petrecut la granița dintre „înțelegerea unui text” și „constatarea unei lipse de sens” dezvăluie unele condiții care apropie o aparent „simplă” înlănțuire de cuvinte” de un ansamblu cu valoare semnificativă. Au fost expuse în fața unor persoane de experimentare cîteva șiruri de cuvinte, ca de pildă *zăpadă — ghiocci — străpungînd-o — sub — de — ies* (v. Exper. nr. 4). Aparent, aceste înșiruii seamănă cu unul dintre conglomeratele informale despre care a fost vorba mai înainte: citirea unui fragment de dicționar, spre exemplu. Nici o persoană nu a ezitat însă, cînd i s-a cerut, din primul moment al lecturii, să indice dacă este sau nu un sens general cuprins în fiecare dintre aceste grupări de cuvinte: și anume, a fost indicat înțelesul pe care îl intenționasem în momentul exprimării.

Ce a făcut ca din aceste cuvinte risipite să se degaje totuși un înțeles, care nu ar putea fi desprins dintr-o grupare ca: *masă — poame — merg — ale*? Desigur că nu semnificația fiecărui cuvânt în parte, alipită de a celorlalte: în celelalte exemple, procedîndu-se astfel, nu s-ar reuși totuși să se capete un înțeles, pe cînd prezentarea cuvintelor risipite, în primul exemplu, nu a împiedicat prea mult crearea unui sens. Nici legăturile virtuale semantice dintre un cuvânt și altul, sau chiar ale unuia cu toate celelalte, nu ar putea constitui cauza reușitei în primul caz: deoarece nu este mai multă apropiere între cuvîntul *zăpadă* și *străpungînd-o*, decît între *poame* și *masă*.

Două cuvînte, care sînt legate într-un anumit chip într-un ansamblu, se află în alte relații — dovedite prin schimbarea sensului lor — în alt întreg: „*Iată un copil crescut prost*“ — „*Iată un arbore crescut prost*“. Fiecare dintre cuvinte s-a transformat, iar sensul degajat coincide cu constatarea unei armonii între ele. Virtuțile acestea de armonizare nu rezidă numai în vreo calitate a fiecărui cuvînt în parte: între cuvinte există, virtual — după cum vom arăta —, infinite posibilități de legături semantice, însă acestea sînt ierarhizate după un anumit principiu de ansamblu și totodată sînt subordonate unității realizate și prin alți indici decît aceia pur semantici (gramaticali, ritmici etc.).

Diverse alte fapte din limbă dovedesc, de asemenea, că ansamblul în limbă nu este o simplă „co-relație“ și cu atît mai puțin o rezultată a sumei mecanice a părților componente. Unele dintre cele mai pregnante exemple le oferă cuvintele compuse și locuțiunile: *traista-ciobanului*, de pildă, alcătuiește o combinație al cărei sens nu e consecința însumării înțelesului fiecăruia dintre cele două cuvinte¹⁴⁷, care capătă un alt sens decît acela „elementar“. Înțelegerea prin analiză, și apoi printr-o sinteză sumativă, a unei expresii ca *a lua o hotărîre* este de asemenea imposibilă; iar locuțiuni ca *a battre froid à quelqu'un* (v. Exper. nr. 13) dovedesc același lucru: menținîndu-ne la sensul luat din dicționare al fiecărui cuvînt, nu putem totuși traduce fraza. Ansamblul acesteia a dat fiecărei componente o nuanță anumită, care face ca încercarea de a înțelege prin însumare de sensuri să nu aibă un rezultat eficient.

Înțelegerea elipselor¹⁴⁸, suplinirea cuvintelor neauzite¹⁴⁹, ca și citirea corectă a unor texte greșite (v. Exper. nr. 3) dovedesc

aceeași putință de depășire a unor lacune, de completare sau de corijare a unor forme de expresie imperfecte.

d) Modificările suportate de fiecare cuvînt în parte, ajustările suferite prin adaptarea la situația generală în care au fost integrate, neputința de a mai regăsi în fiecare o semnificație fixă, posibilitatea de a suplini lacune sau de a repera sensuri din ansambluri dezmembrate, ne obligă să atribuim ansamblului nu numai „un plus de semnificație“ (Kainz)¹⁵⁰ — care ne-ar duce cu gîndul tot la o „sumă“, căreia ansamblul i-ar adăuga *ulterior* o notă nouă —, ci calități provenind dintr-o organizare a ansamblului.

Modul în care este organizat ansamblul explică fenomene ca precizarea și schimbarea semnificației componentelor, atribuirea unei valori semnificative și în genere toate fenomenele conduse de legea determinării prin ansamblu. James credea că un mic cuvînt străin intercalat într-o frază distonează și atrage atenția¹⁵¹. E probabil că dintre diversele forme de intercalare, James să fi ales tocmai cazul în care întregul, nefiind bine organizat, neoferind un înțeles, nu-și putea impune legile lui „elementului“ nesemnificativ. Dacă în loc de „*Quand vous connaissez bine ma mère*“, cuvîntul romînesc este intercalat în felul acesta: „*Vous bine ma mère connaissez*“, oricine observă că e un cuvînt romînesc acolo; fraza nefiind înțeleasă, datorită contorsiunii ei anormale, devenim atenți la detalii.

Ce înseamnă această organizare a limbii? Vom încerca să precizăm aici cîțiva termeni, urmînd ca exemplificările propriu-zise să le dăm ceva mai departe.

Primul indice al unei organizări de natură lingvistică este existența unui sens — la rîndul lui, cu aspect unitar —, adecvat unei intenții de comunicare: expresia fără semnificație este o simplă succesiune amorfă de sunete.

Fonemele sau morfemele în cuvinte, cuvintele în fraze, și așa mai departe, sînt astfel dispuse încît să rezulte un înțeles. După cum am subliniat mai înainte, nu se poate face, în limbă, abstracție de componente, de părțile ansamblului, așa cum preconiza în fond psihologia gestaltistă. Părțile reale ale limbii, fără care nu ar exista un ansamblu, fără care nu s-ar putea realiza un sens și receptarea adecvată, reprezintă, prin dispunerea lor, prin calitățile atribuite, prin funcția căpătată, însuși modul de organizare a unui ansamblu și sînt ca atare

naturale și necesare. La baza organizării stă plasarea diferitelor componente într-o anumită poziție sau, mai bine zis (pentru că e vorba de o poziție *relativă* la altele), într-o anumită ordine (de ex. *c-a-s-ă*, sau *ne-demn*, *demn-itar*, *casa-mea* etc.). Această „ordine” este, în definitiv, o „co-locare” și totodată o coordonare reprezentînd în primul rînd un lanț de stimuli de ordin verbal, care pot declanșa — pe baza unor asociații prealabile — un lanț de reacții de natura stereotipelor dinamice.

Dar pe lîngă această coordonare realizată în mare măsură prin „co-locare”, prin acordarea unor poziții relative, organizarea mai presupune deopotrivă asemănări ori identități¹⁵² (diverse generalizări lexicale pe bază de însușiri comune, constante fonematice, semantice, morfologice, concordante și acorduri sintactice, indici comuni de flexionare sau de derivare etc.), și diferențieri lăuntrice. Diferențierea dintre componentele de aceeași categorie (de exemplu, dintre diversele foneme) joacă un rol foarte important în organizarea limbii (*l* se diferențiază de *r* în limba romînă, pe cînd în chineză nu se opun; dar în schimb apar în această limbă alte diferențieri, pe care limba romînă nu le are). Între componentele limbii apar ceea ce mai ales curentul fonologic a numit „opoziiții” și „alternanțe” (de pildă, în limba romînă, *l/s-lac/sac* etc.). Componentele de ordin fonematic ale unei limbi nu au valoare prin ele însele, ci în primul rînd prin diferențierile lor reciproce¹⁵³ (de ex. *cot* — *pot*, *coc*...). Aceste opoziiții pot fi constatate sau verificate prin proba „comutării” (L. Hjelmslev): constatarea unei schimbări, prin înlocuirea unei componente cu alta, într-un ansamblu¹⁵⁴. Trebuie să adăugăm însă, la această definiție care tinde să pună accent numai pe componente, că proba comutării este valabilă în *limba reală*, numai într-o limită anumită și în anumite condiții, legate de organizarea specifică a ansamblului. Deoarece o caracteristică fundamentală a organizării este, tocmai, integrarea fiecărei componente în ansamblu, adică o subsumare, o subordonare la o valoare semnificativă mai generală. Această integrare o vom analiza mai pe larg cînd vom discuta despre organizarea semnificațiilor, dar ea poate fi întîlnită în limbă pretutindeni, în sistemul fonematic, în fenomenele de ordin morfologic sau în sintaxă. În cadrul acestei integrări, fiecare componentă capătă o anumită va-

loare, un rang ierarhic, care *nu este niciodată inerent componentei însăși*, în mod absolut, ci este acordat numai în ansamblul respectiv (un cuvînt, de pildă, capătă o funcție — și de aci o formă, un loc, o valoare specifică în frază).

Aceste diverse tipuri de relații (relații coordonatoare, opoziții, ierarhizări, integrări), stabilite într-un ansamblu și datorită lui, constituie, în linii mari, modalitățile prin care se realizează organizarea în limbă. Așadar, organizarea în limbă este modul specific de grupare a componentelor ei în ansambluri, care departe de a fi sume, conglomerate, simple juxtapuneri de componente nemotivate, dezvăluie, prin analiză, relații complexe bazate pe coordonare, opoziție, ierarhizare și mai ales pe subordonare sau integrare, care au drept consecință apariția unei anumite valori semnificative, fapt esențial pentru limbă.

Problema organizării faptelor de limbaj a fost pusă în lingvistică sporadic înainte de De Saussure (de pildă, la Hermann Paul¹⁵³). De Saussure a inițiat un întreg curent în lingvistică, subliniind importanța sistematizării în limbă și punînd în centrul concepției sale noțiunea de sistem al limbii (într-un sens specific însă, asupra căruia nu ne vom mai opri — și care, de altfel, a devenit din ce în ce mai mult identificat cu simpla corelație a părților¹⁵⁶). Derivînd în mare măsură din concepția lui De Saussure și a lui Baudouin de Courtnay — dar și din „gestaltismul” psihologic —, curentul fonologic, începînd cu Trubetzkoy, a analizat și a definit sistematizările existente îndeosebi în planul sonor al limbii, în organizarea fonemelor. În sfîrșit, curentul structuralist lingvistic actual, cu diferitele lui ramificații — unele contradictorii —, modificînd atît concepția lui De Saussure, cît și pe aceea a curentului fonologic și combinîndu-le cu diferite concepții filozofice, psihologice, logico-matematice, kibernetice etc., a ajuns la o doctrină care în linii mari are același punct comun: considerarea limbii sub aspectul unor structuri imanente și nesupuse variațiilor (prin însăși definiția dată de acest curent, și în special de L. Hjelmslev „structurii”, ca „entitate autonomă”¹⁵⁷) și constînd din relații „pure” între părți. În această concepție, mișcarea, determinismul extern, dependențele relative la fenomene extrinsece structurii examinate și în genere faptele culese induc-

tiv sînt excluse metodologic din discuție (de unde, vicii nu numai în concepție, dar și în rezultatele investigației, obținute deductiv, sub egida unor prejudecăți).

Unii adepți ai acestui curent nu par să înțeleagă că ipostazierea unei structuri într-un anumit moment nu poate exclude determinismul istoric inclus în faptul observat, că examinarea în plan sincronic a sistemului limbii nu poate fi despărțită nici de contingentele momentane, nici de planul general diacronic. Lipsite de dimensiunea „timp“, sistemele și structurile apar falsificate; fapte care pînă la un punct ar aduce o lumină nouă în lingvistică apar colorate de speculația pe un plan pur abstract, izolat metafizic de orice contingență; iar unele domenii importante ale lingvisticii — ca acela lexical semantic — sînt fie denaturate procustian pentru a încăpea în „concepție“, fie „concepția“ este silită să se contrazică pe sine însăși, atunci cînd le discută¹⁵⁸.

Pentru clarificarea propriei noastre concepții asupra problemei organizării existente în limbă și în genere pentru a nu folosi termeni cu sens echivoc, am vrea să facem aici și cîteva precizări de terminologie.

În lingvistică și în psihologie se utilizează, pentru fenomene de tipul aceloră discutate de noi, termeni ca: „sistem“, „sistematizare“, „structură“ și „structurare“ (amînăm pentru mai tîrziu discuția referitoare la termenii „context“, precum și la „cîmp lingvistic“ etc.). Pentru a respecta această terminologie, vom proceda și noi la disocieri între cuvintele amintite.

În această lucrare vom folosi de obicei termenul „organizare“ pentru sensul cel mai larg și general al fenomenului discutat, dar îl vom utiliza uneori și pentru diverse aspecte speciale (ca „sistematizarea“). Cuvîntul „sistematizare“, în schimb, desemnează un anumit specific, care presupune realizarea unui „sistem“, adică organizarea într-un ansamblu unitar¹⁵⁹, vast și oarecum stabil al diferitelor legături¹⁶⁰. Sistematizarea implică deci o unitate mai pregnantă și mai stabilă, mai constantă, datorită unor legături interne mai precise, unor mai puține derogări, unei persistențe în timp, a organizării realizate într-un anumit moment. (Aceasta nu înseamnă, firește, că sistematizarea e un proces bazat numai pe inerție: schimbările apar și aici, dar mai lent și în detalii care nu

modifică dintr-o dată ampla organizare.) Totodată, sistematizarea implică și o organizare de mai mare amploare, antrenând în unitatea perfect organizată, cât mai multe subunități (de aceea, schimbările detaliilor nu devin atât de ușor evidente: să ne gândim la evoluția lentă a sistemului unei limbi). „Structurarea“, pe de altă parte (cu efectul ei, „structura“), o vom considera drept un proces de organizare completă, însă de fiecare moment, drept oglindirea, de fapt, într-un moment, a unei părți din sistematizarea totală, o sistematizare pe un plan temporal redus (de aici, aparenta inconsistență a structurii¹⁶¹).

„De îndată ce încerci să demontezi mașinăria lingvistică — scria Ch. Bally — te sperie dezordinea care domnește în ea“¹⁶². Ne surprinde o asemenea afirmație la Bally (care, de altfel, mai departe, observa și unitatea profundă a limbii); în limbă, haosul este numai aparent, pe cînd caracteristica ei esențială, profundă, este tocmai organizarea. Nimic nu mai pare dezordonat, haotic, atunci cînd se constată subsumarea oricărei părți la ansamblurile care au creat-o și deci determinarea ei prin acestea: atunci se acceptă, ca inerente și normale în limbaj, variabilitatea formelor și complexitatea pluridimensională a faptului de limbaj. De asemenea, haosul dispare cînd se observă relațiile stabilite conform unui sens, opozițiile ce leagă totuși, așa cum dictează ansamblul, ierarhizarea lor, în funcție de intenția care pune accente deosebite în fiecare moment formelor conturate vremelnic — efemere plăsmuiri expresive ce durează atât cît trebuie pentru a fi înțelese, dar solid construite, conform unui plan bine motivat —, ca și multiplicitatea de dimensiuni ce sînt cuprinse în aparenta orizontală temporală a expresiei.

Se pot menționa nenumărate fapte care ilustrează existența unui sistem de ansamblu al limbii și în genere organizarea manifestată pe diverse planuri sau în diverse fenomene lingvistice.

Fiecare limbă are o capacitate de integrare a oricărui fapt lingvistic nou, prin asimilarea lui cu altele existente în limbă, capacitate care nu poate fi atribuită decît acțiunii unei puternice unități cu caracter de sistem.

S. Pușcariu relatează cazul copiilor de școală veniți de la țară la Cluj, care pronunță și cuvintele noi, învățate la oraș

(de ex. *geantă*), după modelul celor din graiul lor: *jeantă*, ca *jer* („ger“)¹⁶³. Este un caz tipic de integrare în sistem, de astă dată pe planul particular al sistemului fonologic propriu unui grai regional. Când este vorba de limbi deosebite, cuvintele împrumutate capătă deobicei forma limbii materne: francezii pronunță *Bach* ca și cum ar avea un *k* final, Goethe cu *e* mut final, *modus* [vivendi] cu *ü* etc., iar românii din Statele Unite româniează deseori cuvinte engleze: *butcherie* („măcelărie“) și *grocerie* („băcănie“)¹⁶⁴.

Bilingvismul și în genere cazurile de contact între diverse limbi oferă exemple concludente de asemenea integrări într-unul dintre sisteme, în funcție de raportul de forțe dintre limbi sau al gradului de pregnanță al uneia dintre ele. Când limbile sînt asemănătoare, lupta ce se dă între tendințele fiecăreia este mai slabă și se sfîrșește uneori prin crearea unor forme hibride¹⁶⁵. De asemenea, cînd limbile nu sînt bine stăpînite de populațiile bilingve, apar multiple influențe reciproce¹⁶⁶. Cu cît însă limbile sînt mai diferențiate și stăpînite în egală măsură, cu atît sistemele lor se manifestă mai pregnant.

Studierea bilingvismului la copii dovedește de asemenea rolul jucat de pregnanța egală a ambelor sisteme sau de gradul mai mare de pregnanță al uneia dintre ele. Cînd copilul învață mai multe limbi deodată, în perioada de început a dezvoltării limbajului, adică într-un stadiu în care nici unul dintre aceste sisteme nu este definitiv realizat, se petrec ușor contaminări reciproce (de pildă, o fetiță italiană, de doi ani și jumătate, cînd stătea un timp mai îndelungat — cîteva săptămîni, iar timpul trebuia să crească o dată cu înaintarea în vîrstă — într-o familie unde se vorbea numai romînește, vorbea apoi limba italiană cu accent romînesc; pentru ca să se petreacă apoi fenomenul invers, cînd revenea în ambianța italiană)¹⁶⁷. Cînd însă limbile respective sînt vorbite în *același timp*, în împrejurări asemănătoare și de către persoane cu importanță afectivă identică, limbile nu se mai contaminează, ci sînt învățate în proporție egală, paralel, fără preferințe și modificări. Este cazul copilului lui Ronjat de pildă, căruia mama îi vorbea limba germană, iar tatăl limba franceză¹⁶⁸, sau un caz asemănător, al unui copil român, a cărui mamă îl deprinsese cu limba germană, pe cînd ceilalți îi vorbeau romînește (evident, importanța efectivă mai mare a mamei era

contracarată de intervenția a mai multor persoane, între care și tatăl, cu care copilul era în contact mai puțin frecvent decât cu mama). În ultimul caz, este interesant de relevat faptul că, înconjurat de persoane diferite, copilul se adresa întotdeauna mamei în limba germană, pe cînd celorlalți le vorbea în românește, fără un „accent” străin în vreuna din limbi.

Dar cazurile în care se poate constata prezența și acțiunea sistemului în faptele de limbă, sînt mai frecvente decât s-ar crede, chiar în cadrul aceleiași limbi. Analogiile, contaminările în genere, transformările fonetice sînt explicabile pe baza acelorași acțiuni, care tind să încadreze în sistem forme de expresie noi sau aberante, învechite sau izolate prin unicitatea lor.

4.2. Vom examina sumar modul în care se realizează organizarea componentelor limbii în diversele ei domenii (fonologic, lexical, morfologico-sintactic). Ne vom opri îndeosebi asupra organizării domeniului lexical sub aspectul semantic, deoarece organizarea acestui domeniu a fost mai puțin studiată în lingvistică și deoarece organizarea limbii din acest punct de vedere are o mai mare însemnătate pentru psihologie. Vom încerca să examinăm diversele organizări din perspectiva obiectivă, de pe planul limbii, adică așa cum există în afara fiecărei persoane vorbitoare; totuși, și de data aceasta vom observa greutatea de a disocia fenomenul „limbă” de fenomenul „vorbitură”, fără a denatura, prin această disociere, datele realității.

Un exemplu de organizare în domeniul fonologic este sistematizarea vocalelor într-o anumită limbă. În genere, sistemul vocalelor poate fi reprezentat printr-o figură geometrică — triunghi sau patrulater —, în care vocalele sînt grupate după gradul lor de deschidere¹⁶⁹.

$$\begin{array}{ccccc} & & a & & \\ & & e(\check{a}) & o & \\ & i & \check{i} & u & \end{array}$$

O particularitate fundamentală a acestui sistem este simetria, care intervine de obicei pentru a restabili echilibrul în cazul schimbărilor apărute într-o parte a sistemului (de pildă, în limba română a apărut vocala medială semideschisă *ă*, iar ca urmare, a căpătat-o apoi și pe cea închisă *î*; de asemenea, limbile care au vocala intermediară semideschisă *ö*, au aproape întotdeauna și pe cea închisă *ü* etc.¹⁷⁰).

Sistemul fonologic tinde să restabilească echilibrul și în ceea ce privește consoanele sau grupe de sunete: de pildă, în limba română s-au transformat la un moment dat, în unele locuri, grupele *gio* și *giu* în *jo*, pe când perechea surdă *cio*, *ciu* a rămas neschimbată; dezechilibrul a fost însă restabilit prin reintroducerea grupelor *gio*, *giu*, o dată cu împrumutul unor cuvinte turcești ca *magiun* etc.¹⁷¹

Organizarea fonemelor unei limbi poate fi ilustrată și de o statistică a frecvențelor lor. Se poate vorbi despre o ierarhizare a diferitelor foneme, în raport cu frecvența apariției fiecăreia într-o anumită limbă. De altfel în genere, organizarea existentă în limbă poate fi desigur pusă în lumină și printr-o statistică a diferitelor ei componente. Însă importanța acestor statistici nu trebuie să fie supraestimată și în orice caz nu trebuie tratată în sensul „pur”, desprins de contingente, adoptat de multe ori în lingvistica matematică, iar în ultima vreme mai ales de kiberneticieni. Numărind printre promotori pe G. K. Zipf — care a preconizat și a realizat studiul aspectelor cantitative, făcând consemnări pur statistice ale fonemelor sau cuvintelor dintr-o limbă (ori chiar din stilul unui scriitor)¹⁷² —, curentul lingvisticii matematice se ocupă cu stabilirea frecvenței diverselor componente ale unei limbi, ca silabele, cuvintele. De pildă, W. Fucks¹⁷³ a stabilit frecvența silabelor formate dintr-un sunet, din două etc., în limbi ca engleza, germana, ajungând la „teoria matematică a formării cuvintelor din silabe” și „a silabelor din sunete”.

În genere, oamenii de știință kiberneticieni procedează la asemenea statistici fără să se preocupe de ansamblurile din care extrag „frecvențele”. Stabilind, de exemplu, statistica fonemelor unei limbi, se observă numai regulile privitoare la frecvența fonemelor; adesea se încearcă apoi gruparea „la întimplare” a acestor elemente: aceste „stranii recreări matematice”¹⁷⁴ permit o imitare cantitativă a materialului fonetic al unei limbi, făcând abstracție de orice semnificație¹⁷⁵ și în genere de orice contingente. Ceea ce am obiecta în primul rând acestor statistici — utile pînă la un punct și numai cu condiția respectării anumitor condiții — este faptul că frecvența unei componente este în genere irelevantă¹⁷⁶, nu spune nimic, fără raportarea ei la un sistem de referințe calitativ, sau cel puțin la unele aspecte ale organizării ansamblului.

Nu frecvența absolută a unui fonem constituie, prin ea însăși, o particularitate pertinentă, distinctivă, a unei limbi, ci frecvența relativă la capacitatea de combinare a aceluși fonem, la modalitățile lui de combinare și la valoarea cantitativă dar și calitativă a combinațiilor (rezultând din frecvența și valoarea înseși cuvintelor în care apar). Un sunet care apare mai frecvent în cuvintele unei limbi nu înseamnă doar prin acest fapt că are un rang ierarhic superior în mod absolut în acea limbă și nici chiar că are mai mulți sorți să apară în diverse combinații (deși în mod logic, și mai ales matematic, acest lucru ar trebui să se întâmple). Desigur, o frecvență mai mare a unui fenomen antrenează o sporire a înseși frecvenței lui ulterioare, iar acest fapt poate căpăta o explicație fiziologică: cînd există o cale mai bătătorită ca răspuns la anumiți excitanți, diversele reacții tind să ia mai ușor acest drum, decît altul, și ca atare frecvența fenomenului crește. Drept urmare, a, care a apărut în $a + b$, $a + c$, $a + d \dots$, ar urma să intre în din ce în ce mai multe combinații. Pe raționamente de acest tip s-ar putea baza „experimentele de predicție”. În 1951, C. E. Shannon a prezentat „o nouă metodă pentru calcularea entropiei” (cantității de informație corespunzătoare fiecărei litere) unei limbi. Această metodă, preciza Shannon, „exploatează faptul că orice vorbitor al unei limbi posedă o enormă cunoaștere a statisticilor limbii” și constă din „prezicerea literei următoare, cînd textul precedent e cunoscut”¹⁷⁷. Se alege un scurt fragment nefamiliar persoanei de experimentare și, fără a i se citi nimic din el în prealabil, i se cere acesteia să ghicească prima literă din fragment. Dacă ghicește corect, i se spune că a fost bine și i se cere să ghicească litera următoare; dacă a greșit, i se spune care era litera corectă și i se cere de asemenea să ghicească litera următoare. În exemplele date de Shannon, literele „prezise” corect sînt în proporție de 69%.

Baza „experimentului de predicție” este interesantă. Într-adevăr, organizarea limbii poate fi studiată experimental prin reacția vorbitorilor, deoarece, în definitiv, limba există și în conștiința fiecăruia dintre vorbitorii care o folosesc. De aceea, cu cît este mai frecventă în limbă o anumită secvență, cu atît trebuie să-i corespundă legături nervoase mai bătătorite și ca atare predicția însăși să fie înlesnită. Ceea ce se omite însă, atunci cînd se interpretează rezultatele experi-

mentelor de predicție, este faptul că fiecare sunet poate intra în combinații diverse, a căror valoare este variabilă în funcție de condițiile de ansamblu. În realitate, fiecare secvență de sunete face parte dintr-un cuvânt și, prin acesta, dintr-o frază, dintr-un context. Iar experimentul arată că pe măsură ce sensul general, al întregului context, este mai cunoscut, cu atât predicția se face mai ușor. Dacă în predicție ar juca rol numai frecvența ca atare a fonemelor, numai „cunoașterea statisticii” lor, ghicirea literelor ar trebui să depindă de rangul absolut al fiecărui fonem, iar nu de momentul în care îi vine rîndul să fie „ghicit”, de situația lui față de momentul cînd s-a conturat un sens. Însuși Shannon notează că subiectul „ghicește” din ce în ce mai corect, cu cît experimentul progresează și cu cît a reconstituit un text mai mare, pe care îl folosește la precizarea literelor următoare¹⁷⁸. „Predicția se ameliorează, cu cît crește cunoașterea trecutului”, notează în treacăt Shannon¹⁷⁹; dar aceasta înseamnă, tocmai, dependența reacției de sensul general, de semnificația cuvintelor, de care kiberneticienii fac în genere abstracție în mod mărturisit.

De aceea, dacă experimentele de predicție pot ilustra în parte organizarea sunetelor unei limbi (prin notarea reflexului ei în conștiința vorbitorilor), în același timp ele arată și limitele unei comportări care s-ar baza pe statistica pură: deoarce experimentele de predicție aplicate la foneme dau foarte puțin, ca performanțe, pînă în momentul cînd începe să se contureze ansamblul semnificativ (după cum ne arată și propriile noastre experimente, făcute împreună cu A. Rocerik)¹⁸⁰. De asemenea, joacă un mare rol în aceste experimente „de predicție” experiența, inteligența, antrenamentul persoanei care „ghicește”: pe astfel de baze, desigur că nu se poate calcula just „entropia” unei limbi!

În sfîrșit, o altă dovadă a irelevanței frecvenței absolute a sunetelor și a importanței modului de combinare ne-o dă faptul pe care îl vom descrie mai jos. O experiență făcută mai demult de Cattell a arătat că pronunțarea unei monosilabe necesită mai puțin timp decît un sunet singur (vocala o de pildă)¹⁸¹. De asemenea, un amestec „haotic” sau „întîmplător” de sunete — unele cu frecvențe mari în limba romînă — este articulat mai greu sau în orice caz în timp mai lung decît unul cu înțeles, deci cunoscut (de ex. *ștemer* și *meșter*, ta-

plă și talpă, zorococ și cozoroc). Iar o frază ca „Azi e frumos afară” este pronunțată, de persoanele cu care s-a experimentat, mai repede decât ansamblul dezorganizat „smoruf rafă zaia e”, deși acesta din urmă nu cuprinde greutăți fonetice propriu-zise, deoarece intercalările de vocale apar în egală măsură. Dacă „predicția” s-ar baza pe o frecvență absolută a fonemelor, nu ar trebui să apară o diferență între pronunțarea cuvântului *meșter* și forma *ștemer* sau între *cozoroc* și *corozoc* etc.

Frecvența mare a unui fonem nu îi conferă deci și o valoare calitativă absolută, în fiecare caz aceeași. În primul rând, A poate avea alt rang și ca atare o frecvență relativă calitativ în $A+B+C$, altul în $A+C+D$, deci valoarea lui este variabilă în raport cu ansamblul. Dar chiar anumite grupe de sunete, în interiorul fiecărui cuvânt, pot căpăta o valoare mai mare, pe baza unei ierarhizări care nu ține numai de frecvența fiecărui fonem (de aceea, de pildă, copiii mici rețin la început numai anumite părți din cuvintele auzite, în funcție de poziția grupei — inițială, finală, medială —, de accentuarea ei etc.; fiziologic, aceasta se explică prin faptul că efectul, reflexul condiționat la un termen din lanțul de stimuli depinde nu numai de poziția lui în lanț, ci și de intensitatea lui, de forța lui fizică)¹⁸². Ceva mai mult, faptul că diversele ansambluri în care apare sunetul au ele însele valori deosebite (chiar din punctul de vedere al frecvenței: de pildă, unele cuvinte sînt des utilizate de anumite persoane, în anumite momente, ori sînt arhaice sau căzute în desuetudine, ori „tabu” etc.) face ca frecvența absolută a sunetului să fie subordonată frecvenței relative a înseși cuvintelor.

În concluzie, sunetele limbii sînt organizate într-un sistem, în care ceea ce are importanță este nu sunetul ca atare, ci combinațiile lui și relațiile cu celelalte foneme, precum și dependența întregului sistem de organizarea celorlalte componente ale limbii.

4.3. Despre organizarea lexicului — și îndeosebi despre organizarea semnificațiilor — ne vom permite să discutăm mai pe larg, deoarece această problemă ne pare deosebit de interesantă pentru psihologia limbajului, iar pe de altă parte, deoarece ea a fost mai puțin studiată (mai ales sub aspectul semantic). În vreme ce sistematizările fonologice sau acelea de ordin gramatical au fost

studiate mai pe larg și de mai mult timp, organizarea semnificațiilor în limbă a fost prea puțin studiată și a fost chiar pusă la îndoială, nu numai de lingvistica influențată de asociaționism — adeptă cel mult a grupărilor în diverse „constelații” bazate pe asocieri numai între elemente¹⁸³ —, dar chiar de către unii lingviști structuraliști (ajungându-se astfel la un impas în însăși logica teoriei structuraliste, deoarece ar rezulta că există părți în limbă care nu s-ar supune principiului structurării).

Concepind structura ca un dat fix, rigid, metafizic (ca o „entitate autonomă”), lingviști structuraliști ca L. Hjelmslev au făcut încercări de a găsi totuși calități „structurale” domeniului semantic al limbii¹⁸⁴, stingheriți însă de ansamblul unei concepții care preconizează studierea faptului lingvistic „pur” (totuși, L. Hjelmslev a fost nevoit să recunoască faptul că nu trebuie să se facă abstracție de contingențele sociale în studierea „structurii” semnificațiilor)¹⁸⁵.

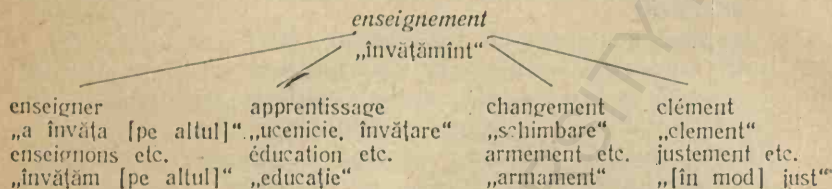
Subliniem aci încă o dată că nu înțelegem să ducem discuția — cu atât mai mult în acest domeniu, în care relațiile limbii cu gândirea și determinismul social al limbii sînt atât de adînc implicate — pe un plan pur abstract, al unei limbi desprinse de contingente. De aceea, vom exemplifica de multe ori prin fapte și vom recurge la unele experimente, care par să atace problema mai curînd din perspectiva „vorbirii”. De fapt, ne vom referi la „limbă”, însă înțeleasă ca fenomen existent și în conștiința vorbitorilor — așa cum este în realitate —, iar nu ca un fenomen abstract, metafizic, rupt de persoanele vorbitoare.

Fiecare cuvînt are, în limbă, legături directe sau indirecte, apropiate sau îndepărtate, strînse sau mai laxe, cu toate celelalte cuvinte; iar aceste legături constituie ansamblul sistemului lexical (care are drept corespondent, în conștiința fiecărui vorbitor, un vast sistem *asociativ-lexical*¹⁸⁶). Pentru ușurarea studierii acestui sistem este preferabil să disociem analitic cuvintele și apoi să ne imaginăm situația cîte unui cuvînt, înconjurat de toate celelalte cu care are relații: fiecare asemenea fragment din sistem, desprins destul de artificial din întreg, îl vom numi „cîmpul lexical” (pe plan psihologic, „asociativ-lexical”) al unui anumit cuvînt (iar cînd va fi vorba în special despre semnificațiile

cuvintelor, vom folosi denumirea de „cîmp semantic“ al unui cuvînt).

Factorii promotori ai acestor organizări sînt diverși, însă — considerăm noi — strîns legați între ei și ierarhizați după importanța pe care o au în crearea sistematizării.

De Saussure¹⁸⁷ a prezentat în *Cursul* său una dintre primele scheme care ilustrează organizarea lexicală a limbii:

Această schemă a fost de atunci adoptată, comentată, interpretată sau corectată de diverși lingviști (de pildă: Ch. Bally, S. Ullmann, K. Baldinger etc.¹⁸⁸).

Ceea ce am obiecta noi schemei lui De Saussure, în primul rînd, este faptul că diversele linii de organizare sînt tratate izolat și mai ales că sînt puse toate pe același plan, fără să se stabilească o ierarhizare între ele. Într-un „cîmp lexical“ — format din totalitatea legăturilor posibile ale unui cuvînt — există vectori constituiți din: a) asemănări semantice sau relații bazate pe semnificația cuvintelor (de ex. *bucurie* — *rîd*, *rîs*, *veselie* etc.; aceste relații au mult mai multe valențe decît cele indicate de De Saussure; vezi, mai departe, organizarea semantică); b) asemănări de natura unor variații morfologice pe aceeași temă (derivare, flexionare, ca de ex. *bucurie* — *bucuros*, *mă bucur*, *m-am bucurat* etc.) sau chiar a unor indici gramaticali comuni (de ex. *cîntat*, *culcat*, *furat*, *mîncat* etc.); c) relații sintagmatice mai mult sau mai puțin stereotipe și care nu sînt mai puțin „asociative“ decît celelalte raporturi¹⁸⁹ (de ex.: *stau* — *pe scaun*, *pe bancă*, *jos* etc. sau: *a fost odată ca niciodată* etc.); d) asemănări de structură sonoră (de ex.: *minge* — *linge*, *bucurie* — *București* etc.). În mod normal, influențele acestor factori se întrepătrund și creează pe de-o parte complexitatea și dinamismul sistematizărilor din cadrul lexicului; iar pe de altă parte, acești factori (într-o măsură mult mai redusă, factorul d) permit expri-

marea discursivă, în forme gramaticale sintactice, și înțelegerea ei.

Între diverșii factori se poate stabili o ierarhizare, în funcție de importanța pe care ei o au în crearea sistemărilor lexicale. Factorul asemănărilor sonore, „formale”, de pildă, joacă un rol foarte redus în mod normal¹⁹⁰ și în orice caz rareori poate juca un rol singur, izolat de ceilalți factori (de exemplu, în asocierea cuvintelor omofone). Factorul cel mai complex, mai important și mai specific asocierilor în domeniul lexical (deoarece factorul *b*, de pildă, joacă rol în sistematizarea lexicală, însă este totuși un factor specific structurii gramaticale a limbii) este acela *semantic*, adică referitor la semnificațiile cuvintelor¹⁹¹.

Într-adevăr, să intrăm puțin în detaliile factorilor enumerați de noi mai sus, pornind, de pildă, de la derivare. Un principiu de organizare a vocabularului adesea menționat îl constituie gruparea derivatelor în jurul cuvintelor din fondul principal al limbii (așa-zisele „familii de cuvinte” — *cîntă*, *cîntec*, *cîntecel* etc. formează importante linii de organizare în cadrul lexicului, pe baza unui nucleu semantic comun). Pornind de la aceste grupări, există însă posibilități de sistematizare și mai largă, pe baza asemănărilor de semnificație (de ex. *cîntec*, *melodie*, *muzică* etc. sau, în exemplele de mai sus, punctul *a*) ori a relațiilor sintagmatice (vezi exemplul *c*) ori pe baza unor asemănări formale gramaticale (sufixe, prefixe comune etc., de ex. *cîntecel*, *firicel*, *bobocel* etc., vezi exemplul *b*), pornindu-se de obicei de la principiile de derivare ale cuvintelor din fondul principal, care sînt luate drept model; de aceea, cine știe să formeze derivatele cîtorva cuvinte din fondul principal va putea să formeze și altele sau să înțeleagă derivatele pe care le va auzi¹⁹².

Deși aceste sistematizări din urmă ar putea să fie bazate numai pe asemănări formale, totuși semnificația cuvintelor respective joacă și ea un anumit rol, cel puțin de întărire sau de confirmare a organizării: *cîntecel*, *firicel* etc. sînt legate și prin semnificația comună, de ceva mic și învăluit într-o anumită tonalitate afectivă. Cît despre cazurile în care se realizează structurări „pur formale” în limbă, pe baza unor legături artificiale, fortuite (ca în exemplul lui De Saussure: *clément*, *justement* etc.), acestea pot fi considerate drept cazuri speciale sau rare. Ceva mai mult, faptul că

asemenea structurări se formează mai des în condiții patologice sau la copii (ilustrate de pildă prin asocierile formale, sonore, între cuvinte necunoscute, ca *franzelă*—*frunză*, *gînd*—*gîndac* etc.¹⁹³) ne îndreptățește să nu le considerăm ca modalități specifice de organizare a limbii în condiții normale. În ceea ce privește derivarea, de pildă, am înclina să spunem că regulile ei servesc mai curînd să organizeze diversele cuvinte ale aceleiași „familii“, distingîndu-le prin indici formali deosebiți, decît să grupeze cuvinte cu formă asemănătoare, dar deosebite prin semnificație. O dată extrasă regula unei derivări — de exemplu a negației —, gruparea cuvintelor care conțin un prefix de negație (de exemplu *neașteptat*, *nebătut*, *nefericire* ...) trece probabil pe un plan automatizat și ca atare secundar, estompat, care (deși poate avea un rol productiv în îmbogățirea vocabularului) nu joacă un rol prea important în sistematizarea lexicală. De aceea, probabil, multe cuvinte care conțin prefixul negației, *ne-*, își pierd sau își atenuază acest sens, ori își pierd echivalentul pozitiv (sau acesta rămîne cu altă semnificație), prin intrarea în anumite grupări de sens: de exemplu *netot*, *nebun*, *neobrăzat*...

De aceea, considerînd că în majoritatea fenomenelor normale de sistematizare a limbii — și în primul rînd în sistematizarea vocabularului — joacă rol semnificația cuvintelor, ne vom ocupa aici în special de modul de organizare a semnificațiilor în sistemul limbii.

Deși se vorbește de obicei despre „semnificația“ unui cuvînt, în realitate fiecare cuvînt cuprinde *un ansamblu* de semnificații. În jurul unui „nucleu semantic“ (vezi mai departe, pp. 208 și urm.) comun și relativ stabil, sînt dispuse variate semnificații sau cel puțin nuanțe semnificative (de ex. cuvîntul latin *altus* însemna: „înalț“, „adînc“, „important“, „superior“, „mîndru“, „trufaș“ etc.); de asemenea, în structura semnificativă a cuvîntului sînt implicate și semnificațiile omonimelor, care se leagă de ansamblu prin însăși valoarea lor semnificativă deosebită, „opozitională“.

Pe lîngă organizarea internă a semnificațiilor fiecărui cuvînt (pe care am numit-o „microstructura“ semantică), în care cuvîntul însuși reprezintă unitatea, există și „macrostructurări“, bazate pe organizări în care diversele cuvinte se leagă între ele și constituie simple părți față de ansamblurile cărora le aparțin.

O serie de asocieri pe baze semantice se realizează între cuvinte cu semnificații „înrudite” sau *sinonime* (de la *sinonimele*, foarte rare, „totale” — a căror similitudine permite o aproape completă substituie a unora prin altele —, pînă la acelea „parțiale” și la echivalentele care exprimă în fond noțiuni destul de deosebite). Asemenea cuvinte cu semnificații „înrudite” alcătuiesc adesea întregi serii sinonimice (care, pe planul individual, se amplifică pe măsură ce se îmbogățesc cunoștințele lingvistice ale persoanei, dar și experiența ei de viață).

O dovadă a faptului că între sinonime se țin de obicei legături cu caracter de organizare o constituie fenomene lingvistice ca de pildă modificarea conținutului tuturor celorlalte sinonime, datorită modificării semnificației unuia dintre cuvintele seriei (acest fapt se petrece mai ales în argou¹⁹⁴: toate sinonimele unui cuvînt intră în argou cu semnificația pe care o are acel cuvînt în argou, de exemplu toate verbele sinonime ale fr. *polir*, „a curăța, a lustrui” — *fourbir*, *brunir*, *sorniller*, *nettoyer* — își schimbă sensul solidar cu acest cuvînt, care în argou înseamnă „a fura”, sau: cuvîntul argotic *chiquer* „a bate” căpătînd sensul de „a înșela”, toate celelalte verbe sinonime — *torcher*, *taper*, *toquer* etc. — au evoluat analog¹⁹⁵). Experimente de pletismografie, făcute de A. R. Luria și O. S. Vinogradova¹⁹⁶, au dovedit pe cale obiectivă existența unor legături semantice automatizate între sinonime, la subiecții vorbitori ai unei anumite limbi.

Alte modalități de organizare semantică a cuvintelor sînt acelea bazate pe opozițiile extreme dintre semnificații (*antonyme*) sau pe relațiile dintre membrii precis delimitați ai unei categorii determinate, cu caracter de stereotipie (de ex. *zilele săptămîinii*, numele *gradelor de rudenie*, *numeralele* etc.). În cadrul acestora din urmă, se stabilesc ierarhii preferențiale, care creează legături mai strînse între anumite componente (A. Thumb și K. Marbe au arătat, de pildă, că în cadrul termenilor referitori la înrudire, asocierile cele mai frecvente la cuvîntul *Vater* „tată” se fac cu cuvîntul *Mutter* „mamă” etc.; sau, în cazul adverbilor: de pildă pentru *gestern* „ieri”, răspunsul cel mai frecvent a fost *heute* „azi”¹⁹⁷. Aceste grupări, formate în cea mai mare parte din cuvinte aparținînd fondului principal lexical și în care s-au creat delimitări precise¹⁹⁸, co-

relații stricte și constante, alcătuiesc unele dintre sistematizările semantice cele mai stabile.

Faptul că *oposițiile* dintre semnificații contrare constituie în mod paradoxal un factor de sistematizare și de evidentă determinare reciprocă¹⁹⁹ a fost arătat și experimental. S-a demonstrat, astfel, că foarte multe relații din limbă se bazează pe o organizare dicotomică, care e proprie sistemului de gândire umană²⁰⁰. În acest mod se explică de altfel și unele modificări apărute în limbă, ca de pildă aceea a lat. *gravis* în *grevis* „greu“, sub influența lui *levis* „ușor“, cu care este strâns asociat pe baza acestui factor dicotomic de structurare (efectul exterior al acestor influențări îl constituie modificările ce tind la asonanță, la „rimă“).

Aceste organizări se realizează pe baza unor relații de substituție virtuală (în cazul sinonimelor de contrast extrem (antonime), de contiguitate mecanică (asocierea cronologică a zilelor săptămânii sau succesiunea numeralelor); dar în cele mai multe cazuri coexistă și un factor care joacă un rol foarte mare, în special la vorbitorul adult cu un anumit grad de cultură, și despre care s-a vorbit prea puțin în psihologie, dar și în lingvistică: acesta constă din subsumarea la o „noțiune de gen“²⁰¹ comună. Faptul că „genul“ comun este un mijloc de sistematizare a semnificațiilor pe o linie conceptuală — s-ar spune logică — a putut fi dovedit și experimental²⁰², iar noi l-am urmărit, recent, la copiii preșcolari²⁰³.

Semnificațiile diferitelor cuvinte ce reprezintă noțiuni de specie, ca *vacă*, *pisică*, *câine*, *cal*, *lup*, *urs*, *vulpe* etc., sînt legate între ele prin integrarea lor în genul „*animale*“; la rîndul lor, diversele „genuri“ sînt însă specii față de altele (*animal*, *pasăre* etc., față de *vietuitoare*) și se leagă astfel cu alte genuri și deci cu structurările de semnificații pe care ele le cuprind. Ceva mai mult: aceste organizări pot fi urmărite pe arii și mai vaste, deoarece fiecare noțiune de gen implică și legături cu speciile altor genuri, care țin, aparent, de alt ordin (de ex. noțiunea de *plantă* are legături atît pe linia sferei ei — *arbore*, *legumă*, *algă* etc. —, cît și pe aceea a conținutului — *tulpină*, *rădăcină*, *frunze* etc.). Astfel se ajunge în ultimă instanță la organizări vaste ale semnificațiilor, corespunzătoare sistemului general al noțiunilor.

Pe planul experienței individuale a fiecărui vorbitor, aceste diverse legături structurale se formează treptat, începînd din

copilărie, și se amplifică și se modifică neîncetat. Atîta vreme cît ansamblul, întregul sistem, nu este cel puțin schițat și nu sînt stabilite corect diversele legături și subsumări, nu pot să funcționeze complet corect ca semnificație nici diversele părți. (De pildă, la majoritatea copiilor de 3—4 ani cuvîntul *animal* nu are completate în mod corect legăturile de semnificație cu celelalte cuvinte de rang egal, cu cele supraordonate sau cu cele pe care le implică în sfera și în conținutul noțiunii reprezentate de acest cuvînt; din această cauză, copiii nu pot folosi corect nici cuvîntul *pasăre*, ale cărui legături de sens se confundă la ei cu legăturile în care e implicat cuvîntul *animal*). Evoluția progresivă a structurărilor semantice implică atît o amplificare a diverselor legături, cît și o mai clară diferențiere între acestea.

În anumite condiții istorice, cuvinte care fac parte din aceeași noțiune de gen pot evolua, tocmai pe baza acestor relații. Astfel, denumirea unei specii ajunge adesea să fie aplicată altei specii, din cadrul *aceluiiași gen*, fapt care explică evoluția semantică a anumitor cuvinte (de ex., într-o regiune din Franța, *gat* „cocoș“ a fost înlocuit prin *aza* „fazan“, pentru a elimina omonimia dintre *gat* „cocoș“ și *gât* „pisică“²⁰⁴; sau rom. *cîrlan* (miel) e folosit în unele regiuni și ca denumire pentru „mînz“ cf. *Dict. Acad.*, s.v.; vezi și evoluția lat. *cibata* „rație“, care a luat în Franța semnificația de „ovăz“ — prov. *civada* —, pe cînd în Spania a căpătat semnificația de „orz“ — span. *cebada* — etc.)²⁰⁵. Aceste modificări se produc desigur și în funcție de confuzii de ordin perceptiv (de pildă între *rață* și *gîscă*, mai ales în unele regiuni în care ambele păsări sînt rare), dar faptul determinant în dirijarea acestor modificări îl constituie apartenența la aceeași noțiune de „gen“.

Există însă structurări semantice și pe un plan mult mai vast. În aceeași serie pot fi incluse nu numai semnificații ale unor cuvinte din același domeniu, ci și semnificații de cuvinte diverse, în aparență disparate.

Ch. Bally observa, de pildă, că un cuvînt ca *boeuf* „bou“ te face să te gîndești la: *vache*, *taureau*, *cornes*, *ruminer*, *beugler* etc. („vacă, taur, coarne, a rumega, a muși“) ²⁰⁶. Pentru asemenea serii de cuvinte, Bally a creat termenul de „cîmp asociativ“ și a arătat relevanța acestor structurări pentru schimbările semantice²⁰⁷. Asemenea constatări pot fi făcute însă

nu numai pe baza simplei impresii a lingvistului, ci folosind și mijloace mai obiective, cum este reacția unui mare număr de vorbitori, în diverse condiții experimentale.

Experimente asociativ-verbale au arătat mai demult că răspunsurile asociative ale diferitelor persoane la un anumit cuvânt tind să se repete — adică apar asociații tipice sau „comune”, cu o mai mare frecvență²⁰⁸. Dar aceste experimente au arătat totodată că există anumite cuvinte care tind să apară cu frecvențe mai mici sau mai mari, pe cînd alte cuvinte nu apar de loc sau foarte sporadic în reacțiile persoanelor *normale* (aceste tabele au servit chiar ca mijloc de diagnoză în clinicile psihiatrice). De pildă, în cazul cuvîntului *cap* apar răspunsuri ca: *păr, corp, creier, picior, ureche, ochi, gură, om, mînă* etc., și numai foarte rar — și mai ales în condiții anormale sau la copii — apar unele răspunsuri denumite de Kent-Rosanoff „individuale” (ca engl. *head — lead*, la un copil de 10 ani²⁰⁹, sau, în experiențele noastre, *cap — tap*).

Rezultate asemănătoare dau experimentele de asociere „continuă” (la un cuvînt, subiectul trebuie să răspundă, într-un anumit interval de timp — 1 minut de ex. —, prin toate cuvintele care-i vin în minte în legătură cu cuvîntul auzit). Se observă și în aceste cazuri lanțuri de cuvinte care revin de preferență la toate persoanele și pe care le putem considera o oglindire a structurilor semnificative în care sînt implicate diversele cuvinte. (De exemplu, în jurul cuvîntului *muzică* se grupează răspunsuri ca: muzicant, orchestră, partitură, concert, auditor, pian, vioară, harpă, acordeon, contrabas, arcuș, dansator etc.; sau, în legătură cu *minge*, răspunsuri ca: rotund, moale, dezumflată, roșie, a sări, cauciuc, celuloid, fotbal, tenis, teren, plasă, paletă, portar etc.)²¹⁰. De asemenea, experimente comparative făcute cu copii trăind la țară și cu alții trăind în mediul urban au arătat structurări preferențiale pe linii diferite. (De pildă, un copil de 8½ ani, trăind la țară, a făcut următoarele asocieri: *coș — mere, coadă, — prună, obor — vaci, corn — pom*; pe cînd asociațiile unui copil de 9 ani, de la oraș, dau indicații asupra unor structuri în care se oglindește experiența de viață obișnuită în mediul urban: *coș — horn, coadă — rînd, obor — piață, corn — prăjitură*.)²¹¹.

Experimente făcute la tahistoscop demonstrează existența unor factori semantici de integrare în sistem, care permit recunoașterea mai facilă a cuvintelor între care există mai dinainte

relații de sens. Un experiment efectuat de noi mai recent dovedește, astfel, prin probe obiective, existența și importanța la diverși vorbitori — deci și în limbă — a legăturilor de sens dintre anumite cuvinte. Am expus succesiv la tahistoscop cuvinte între care presupuneam că există legături de sens (de ex. ceas — *minut* sau ca să — *fereastră*) și cuvinte între care nu era o legătură directă (ceas — *molton* sau ca să — *buzunar*). Utilizînd pentru măsurarea timpului de reacție un cronoscop electric pus în legătură cu tahistoscopul și care indica miimi de secundă, am constatat că *durata citirii cuvîntului care urma după un cuvînt cu care era legat prin sens, era simțitor mai mică*, la toate persoanele, decît în cazul unui cuvînt care nu se afla într-o legătură de sens cu cuvîntul anterior. (Experimentele s-au făcut cu 16 persoane, toate cu studii universitare).

De pildă, pentru citirea cuvîntului *minut*, prezentat după cuvîntul *ceas*, au fost necesare în medie 0,640", pe cînd pentru citirea cuvîntului *molton*, urmînd tot după *ceas*, au trebuit 1,178"; la fel, după *ca să*, cuvîntul *fereastră* a fost citit în 0,594", pe cînd cuvîntul *buzunar* în 0,667"; după *mamă*, s-a citit cuvîntul *tată* în 0,589", pe cînd cuvîntul *tavă* în 0,713", iar *cotă* în 0,908"; de asemenea, cînd cuvîntul *tată* a urmat după *lampă*, el a fost citit în 0,670".

În aceeași situație se află și cuvintele sinonime (*potecă*, după *cărare*, a fost citit în 0,589", pe cînd *poliță*, după *cărare*, a fost citit în 0,930", iar *pătură* în 0,706"; sau *deștept*, după *inteligent*, a fost citit în 0,552", pe cînd *galbenă*, urmînd după *inteligent*, a fost citit în 1,024"), ori derivatele (de ex. după *ca să*, cuvîntul *căsuță* a fost citit în 0,550").

Cînd s-au creat anumite legături contextuale între unele cuvinte (de ex. subiecții au învățat pe dinafară, înainte de experiment, contextele: *lampă* — *zid* — *babă*, sau: *cumpăr un aparat de televiziune*), stimulii verbali care urmau după cuvinte cu care se creaseră ori se consolidaseră legături prin învățare au fost citați foarte ușor. De exemplu, cuvîntul foarte lung *televiziune*, urmînd după *aparat*, a fost citit în 0,633", pe cînd cuvîntul *vertebrat*, urmînd tot după *aparat*, a fost citit în 0,894".

Am putut constata însă, încă un fapt interesant, care dovedește labilitatea structurărilor și plasticitatea lor în raport cu împrejurările. Legăturile formate contextual *ad hoc*, prin

învăţare intenţionată şi mai recentă, s-au dovedit mai puternice decît acelea existente în experienţa lingvistică anterioară a persoanelor (deşi cuvîntul *perdea* e mai firesc să fie asociat cu cuvîntul *spală* decît este cuvîntul *colivie*, totuşi acesta din urmă a fost citit într-un timp mai scurt, 0,576", atunci cînd urma după cuvîntul *spală* — faţă de 0,893" pentru *perdea* —, deoarece fusese legat de acesta contextual, înainte de experiment, prin învăţarea sintagmei *Mama spală colivia*).

Totodată, am putut constata că după aproximativ o jumătate de oră, singurele cuvinte despre care persoanele îşi aminteau că fuseseră expuse, erau acelea între care există legături de sens (ca *mamă* — *tată*, *ac* — *aţă*, *casă* — *fereastră* etc.); niciodată nu au fost reţinute cuvinte ca *molton* (care fusese expus după *ceas*) sau *buzunar* (expus după *casă*) etc.

Pe lingă legături de derivaţie prin afixe sau legături sinonimice ori de antonimie etc., în anumite structuri semantice se observă şi legături care nu pot fi explicate decît prin experienţa de viaţă a persoanelor (experienţă care este „particulară“, „individuală“ numai pînă la un punct şi numai ca nuanţă de grad: determinantul ultim, fundamental, fiind totuşi situaţia generală comună în care se află toţi vorbitorii care ţin de o anumită colectivitate).

Între cuvintele reprezentînd obiecte sau fenomene care s-au întîlnit frecvent în aceleaşi situaţii, se formează asociaţii în virtutea cărora ele se atrag şi se leagă în structuri de sens. Există deci legături care nu depind nici de cea mai mică asemănare formală, nici de înrudiri semantice directe sau conceptuale (prin aparţinerea la o sferă comună etc.), ci care provin din apariţia frecventă în situaţii concrete, practice, asemănătoare.

Apariţia repetată a cuvintelor în aceleaşi situaţii empirice se cristalizează de fapt în apariţia lor în aceleaşi sintagme, în aceleaşi fraze, în aceleaşi contexte verbale. Sistematizările semnificaţiilor diferitelor cuvinte au o dublă întărire asociativă: pe de o parte situaţiile empirice comune, iar pe de altă alăturările combinatorii, în fraze, care exprimă aceste situaţii. Aceste afinităţi contextuale permit apoi alăturarea unor cuvinte în anumite combinaţii, în funcţie de experienţa verbală a diferitelor persoane.

Experiența „personală” este însă, în fond, relativă; ea este în ultimă instanță, cu mici variații (care dau frecvențele deosebite ale diferitelor răspunsuri), comună și altor persoane. Experiența de viață (și de aici de limbaj) comună este în fond legată de apartenența la o anumită societate. De aici, legăturile asociative „comune” între diferitele semnificații.

Trasarea unor monografii de „câmpuri semantice”²¹² sau „câmpuri lingvistice” — de către J. Trier, H. Bechtoldt, H. Fischer, H. Skommodau, S. Öhman etc. — ilustrează de fapt modul în care vocabularul unei anumite epoci reflectă mentalitatea societății respective (de ex. J. Trier a arătat deosebiri între diverse mentalități, precizând câmpurile semantice ale unor cuvinte din sfera „intelectuală”: astfel, cuvîntul din germana veche (althochdeutsch) *wis* „(om) cu experiență, priceput, înțelept” avea legături mai strînse cu *spâhi* „șiret, deștept, înțelept” și cu *fruot* „inteligent, prevăzător, înțelept”, pe cînd în mittelhochdeutsch are un conținut mai vag, deoarece îi lipsesc atît delimitările menționate din ahd., cît și acelea pe care le va avea în neuhochdeutsch (sub forma *weise* „înțelept”), datorită legăturilor cu *klug* „cumințe”, cu *gescheit* „inteligent”, cu *gerissen* „șiret” etc.²¹³

În acest sens, S. Ullmann preconiza și el alcătuirea „lexiconului fiecărei perioade”, iar A. I. Smirnițki propunea o „clasare pe domenii tematice”, care să dea o „reprezentare a unei limbi”²¹⁴. Acesta este, de altfel, scopul pentru care R. Hallig și W. v. Wartburg au alcătuit o schemă generală a sistemului conceptual, în care realitatea este împărțită în sectoare (ca: *universul*, divizat în *cer și atmosferă* etc.), pentru a servi ca bază unei încercări de sistematizare lexicografică²¹⁵.

Nu se poate vorbi despre o unică, o singură sistematizare a semnificațiilor, decît într-un anumit sens. Fiecare cuvînt poate fi implicat — pe diferite căi — în diverse legături posibile și e integrat în diferite structurări. Toate aceste țesături structurale creează totuși, în ultimă instanță, o sistematizare finală unitară, comună, de care ține fiecare cuvînt și care e sistemul semantic al limbii respective. Această sistematizare are la bază concepția de viață comună a celor care, trăind în aceeași societate, utilizează aceeași limbă; organizarea diverselor legături din sistemul semantic reprezintă, în fond, un anumit mod de reflectare a realității, a relațiilor existente. (De pildă, la popoare din Austro-Melanezia, cuvinte

ca *udat*, *ungere*, *salariu* sînt corelative, deoarece se obișnuiește să se mănînce ceva „gras” cînd „plouă”, iar această „ungere” a organismului reprezintă pentru el o „răsplată”, un „salariu”⁽²¹⁶⁾.

Sistematizările semantice trebuie deci considerate ca foarte mobile, variabile în funcție de epoca istorică, iar în cadrul ei, de mediul particular (iar în vorbire, de experiența personală, de temperament etc.). Baza acestor structurări o constituie asociațiile, dar înțelese — în sens opus vechiului asociaționism mecanicist — ca mijloace de legătură mobile, adaptative, mulate în raport cu mișcarea și cu contradicțiile dialectice. Nu s-a subliniat încă suficient faptul că *conținutul* acestor asociații — am zice, sensul real rezultat din relațiile dintre semnificații — variază în funcție de variațiile fiecărei „microstructuri” care e implicată în organizarea respectivă (de ex. *culoare* și *roșu* se află în legături structurale strînse, însă la adult este vorba de relații pe altă orbită și anume pe aceea oarecum abstractă, de gen-specie; pe cînd la un copil de 4 ani, legătura este net concretă, fiind actualizat sensul pur concret al cuvîntului *culoare* — și anume acela de „creion colorat” sau de „vopsea, acuarelă etc.”). Variabilitatea sistematizărilor lexicale în funcție de vîrste este provocată de elasticitatea semantică a cuvintelor la diferite vîrste, atît pe planul cantitativ — al numărului de note care pot fi asociate fiecărui cuvînt —, cît și pe planul calitativ — al naturii semnificațiilor preferate și al acelor absente sau, poate, numai mascate.

Relativitatea în funcție de vîrste a sistematizărilor semantice și deosebiriile de ierarhizare preferențială în cadrul lor — marcată prin natura semnificațiilor predominente — constituie încă o dovadă a caracterului dinamic al sistematizărilor semantice. Tocmai de aceea, diversele statistici care se fac cu privire la vocabularul unei limbi²¹⁷ nu ne par să aibă o prea mare valoare în ele însele. Frecvența fiecărui cuvînt trebuie să fie interpretată calitativ, atît prin frecvența celorlalte cuvinte cu care poate avea legături²¹⁸, cît și prin notarea semnificației specifice care predomină în „microstructura” lui, care este selectată de preferință și pe baza căreia se realizează diversele legături cu celelalte cuvinte.

Unele dintre aceste legături fiind stabilite de multe persoane, fiind „comune”, țin de fapt de „limbă”; altele, prea individuale, țin mai curînd de actul concret și particular al

limbajului fiecărei persoane („vorbitură”). Ce relație semnificativă este între *tată* și *struguri*, de exemplu? Nici una, s-ar părea. Însă din punct de vedere psihologic — pe planul actualului de limbaj personal, de „vorbitură” („parole”) —, pentru copilul de 3 ani care le-a asociat, ele au o legătură (răspunsul „*struguri*” a fost dat în experimentul asociativ-verbal) : „*Tată cumpără struguri*”. (Dar, de altfel, chiar dacă unele „asociații” sînt accidentale și apar numai la cîțiva indivizi, în cursul experienței lor particulare, acest fapt nu poate constitui un motiv pentru a nu le lua de loc în considerație: de multe ori, asemenea asocieri personale pot fi acceptate de către colectivitate și pot da loc unor schimbări semantice generalizate²¹⁹).

În interiorul acestei organizări, raporturile sînt dialectice, bazate pe apropieri, dar totodată și pe relative opoziții care diferențiază diversele semnificații. Există diverse nuanțe de similitudine și de contrast (care dau relațiile de sinonimie sau de antonimie), există posibilități de subsumare noțională sau de opoziție față de un anumit „gen”. Fiecare cuvînt, deși se poate opune pe o linie unei anumite structurări, este integrat totuși în ea, prin legături mai mult sau mai puțin pregnante, pe alte căi (de exemplu *carte* — *buzunar* — *cheie* etc. nu se află în nici o relație de înrudire semantică directă, însă se înglobează într-o structură comună, datorită experienței empirice — sau „contiguității contextuale” virtuale: „[În] *cartea și cheia* [etc.] în *buzunar*”).

Deci aceste structurări trebuie înțelese dintr-un punct de vedere foarte dinamic, ca niste organizări complexe, dialectice, iar atunci cînd sînt considerate pe planul de limbaj actualizat (pe planul vorbirii fiecărei persoane), ca foarte labile. Aceste structurări pot fi comparate cu un joc caleidoscopic în care, în fond, toate combinațiile sînt posibile în limitele care corespund relațiilor posibile în realitate: pentru că toate legăturile există virtual, pe baza unui fond comun, care e experiența persoanelor vorbitoare. Ele implică însă un determinism strict și obiectiv, prin legătura permanentă cu realitatea din jur și cu mediul istorico-social actual.

Există așadar în limbă sistematizări semantice de ansamblu, care se identifică în cele din urmă cu sistemul general al limbii, dar există și structurări parțiale, care păstrează liniile directoare ale sistemului, dar care sînt mai

dinamice, mai mobile. Acestea permit grupări variabile, suple, adaptate la schimbarea condițiilor din realitate (iar pe planul vorbirii, adaptate la experiența individuală; despre acestea vom vorbi însă mai pe larg în Partea a III-a). Chiar pe planul „limbii”, structurările semnificațiilor trebuie considerate sub aspectul dinamicii lor dialectice, bazate pe legături multiple, pe apropieri și pe contraste — care la rîndul lor pot fi, pe alt plan, motive de apropiere —, în sfîrșit pe posibilitatea existenței (succesive dar și simultane) a diverse orbite de organizare. Așadar, „cîmpul lexical”, această organizare specifică lexicului — care creează de fapt structurări pe anumite sectoare — poate fi urmărit atît pe planul sistemului general și relativ constant al unei limbi (constant în măsura în care fondul principal, care servește ca bază de organizare, este mai stabil), dar poate fi delimitat cu mai mare ușurință și în mod mai eficace, ca structurare temporară, pe anumite perioade de timp mai reduse (vezi, de pildă, „cîmpurile semantice” stabilite de J. Trier).

4.4. În ceea ce privește organizarea gramaticală a limbii, sistematizările existente în domeniul morfologic apar mai clar și de aceea au fost mai mult studiate și puse în evidență, decît acelea de ordin sintactic.

Cuvintele flexibile sînt organizate în „paradigme”, în sisteme de declinări și conjugări, cu ajutorul unor morfeme comune. De aceea, ine știe, de pildă, că perfectul simplu de la *cînta* este *cîntai*, va ști să construiască și perfectul simplu *lăsai* de la *lăsa*, *jucai* de la *juca* etc.²²⁰. Progresul, în limbă, se manifestă și prin reducerea numărului paradigmeleor, deci printr-o simplificare și o tendință spre unificare (de ex. în limba romînă, sistematizarea declinărilor se manifestă mai puternic, deoarece s-a redus numărul declinărilor de la cinci, cîte erau în latină, la trei)²²¹.

Organizarea de ordin sintactic apare mai puțin clar în planul limbii, ea pîrînd să țină mai curînd de momentul actualizării momentane în vorbire. Dar mijloacele de organizare a frazelor — care apar evidente în vorbire — trebuie să existe și în limbă: dacă ar fi vorba numai de mijloace individuale, ele nu ar putea fi unanim înțelese fără echivoc. Chiar unele mijloace — ca ritmul, intonația etc. — aparent pur afective (și de aceea considerate de unii lingviști extra-

lingvistice și trecute în domeniul stilisticii) sînt interpretate corect deoarece au o semnificație clară în organizarea limbii.

În primul rînd, organizarea domeniului sintactic se manifestă prin sistemul părților propoziției (subiect, predicat etc.), dependente între ele și totodată integrate în organizarea de ansamblu a propoziției. Această sistematizare determină aspectul morfologic, pe care îl capătă fiecare dintre părți, „acordul” dintre ele, și constituie un prim indiciu al organizării pe planul actualizat, al vorbirii. Organizarea domeniului sintactic cuprinde, apoi, sistemul părților mai complexe ale frazei (sistemul propozițiilor corelate în diferite moduri, pe cele două linii centrale, a subordonării sau a coordonării)²². Legăturile propozițiilor în frază și apoi a frazelor între ele se observă nu numai din felul cum se realizează coordonarea și subordonarea, ci și din faptul că propozițiile se construiesc una în funcție de cealaltă (de aici, corespondența timpurilor, sau diferite fenomene de atracție)²³.

Sistemul sintactic cuprinde o mai mare proporție de posibilități de optare în momentul vorbirii, permite un mai mare joc selectiv între diversele mijloace de organizare, care formează un sistem caracterizat prin alte particularități decît acela morfologic de pildă. Propoziția se poate exprima nu numai prin toate mijloacele unei enunțări complete, ci și printr-un singur membru (monorema, de ex.: „*Foc!*”) sau prin doi membri încă insuficient sudați (direma, de ex.: „*Atenție! mașina!*”). Acest fapt este posibil în primul rînd deoarece sistemul sintactic include și posibilitatea de raportare la un context mai larg decît însăși propoziția exprimată.

În domeniul organizării sintactice am putea îngloba și diverse fenomene care aparent sînt numai mijloace de organizare a frazelor, dar care în fond constituie ele însele sistematizări virtuale și în orice caz structurări discursive, care țin de domeniul limbii. Dintre acestea fac parte, pe lîngă „acordul” diverselor părți (între subiect și predicat, între subiect și atribut etc.), atît ordinea cuvintelor, a propozițiilor, a frazelor (*topica*), cît și *intonația* (ton, ritm, debit verbal)²⁴ sau, în limbajul scris, *punctuația*.

În ceea ce privește *topica* (despre care vom discuta mai pe larg în Partea a III-a, Cap. II), independent de faptul că unele limbi au un sistem de ordonare sintactică fixă iar altele o *topică* mai puțin rigidă, că pentru unele sisteme

lingvistice topica este relevantă, iar pentru altele nu²²⁵, este cert că totuși ordinea diverselor părți este organizată ca atare în limbă. Intr-o construcție ca fr. „*Pierre bat Paul*” („Petre bate pe Paul”), termenii nu sînt reversibili decît în aparență; în genere, o dată integrate în sistemul topicii limbii, anumite secvențe devin ireversibile, nu mai sînt înțelese — deci eficace pentru comunicare —, cînd sînt răsturnate (chiar emiterea lor în această formă este dificilă: să încercăm, de pildă, să spunem pe dos cuvintele unui text). O schimbare față de ordinea relativ stabilă, caracteristică unei limbi, aduce modificări în ansamblul structural al frazei, o stricare a echilibrului (totuși, există anumite limite între care se poate manifesta operația de selecție caracteristică stilului vorbirii). J. Cressot observă că fraza franceză, de pildă, se caracterizează prin tendința de a organiza frazele în „cadențe majore”, în „mase crescînde”, atît prin mijloace melodice cît și prin topică. De aceea, un cuvînt scurt nu e pus după un expozeu lung, deoarece ar trece neobservat: se spune, de pildă, mai curînd „*Jeanne a demandé à sa mère la permission de passer la soirée chez son amie*”, decît „*J. a demandé la permission de passer la soirée chez son amie à sa mère*”²²⁶. Același lucru se poate observa de altfel și pentru limba română, chiar dacă ne mărginim numai să traducem cele două exemple: „*J. a cerut mamei sale îngăduința de a-și petrece seara la prietena ei*”, „*J. a cerut îngăduința de a-și petrece seara la prietena ei, mamei sale*”.

Totuși, topica nu constituie un sistem pregnant decît în anumite limbi și include mult mai mari posibilități de variație în momentul vorbirii, decît, de pildă, o sistematizare morfoloică de tipul declinării. O organizare de același tip o constituie mijloacele „dinamico-muzicale” ale limbii sau intonația, cu componentele sau, după unii, corelatele ei — accentul, ritmul și tempoul. Accentele sînt organizate în limbă într-un sistem care nu prevede în detalii particulare cuvintele asupra cărora trebuie să cadă accentul sintactic, ci numai o ierarhizare a diverselor modalități de accentuare — prin lungirea duratei sunetului, prin intensitate și înălțime mai mare²²⁷ în raport cu importanța actuală a unui cuvînt, dar totodată și cu particularitățile lui sonore. Acest accent cu valoare „expresivă”, deosebit de acela ritmic (considerat pe nedrept „nesemnificativ”²²⁸), este numit de unii lingviști accent de *insis-*

*tență*²²⁹, de alții accent „tonic“²³⁰ etc. Există astfel o sistematizare a accentelor — aproape de loc studiată —, care reglează căderea accentului în cadrul cuvintelor și, în acord cu aceasta, în cadrul frazei (de pildă, accentul caracteristic limbii franceze este „oxiton“, adică elementul mai puternic al fonației este așezat la sfârșit)²³¹; iar în frază este gradat în raport cu echilibrul care necesită o urcare a vocii până la o culme a frazei și apoi o cădere a ei²³².

Credem că particularitatea cea mai importantă a sistematizării așa-zise „melodice“ din limbă constă din coordonarea desăvârșită (și din subordonarea față de sensul unui ansamblu) a diverselor aspecte, ca accentul fiecărui cuvânt, succedarea lui ritmică și totodată neregulată — în raport cu linia de ansamblu, cu secvența melodică generală a emisiei vocale, cu tempoul. Accentul în frază nu îl distruge pe acela al cuvântului izolat, ci îl subordonează ei: oricât s-ar modifica accentuarea cuvântului *frumoasă* în fraza „*Am făcut o plimbare frumoasă*“, totuși nu se poate trece peste anumite limite, care ar modifica structura însăși a cuvântului, și nu se poate muta de pildă accentul cuvântului pe prima silabă.

Structura dinamică „melodică“ cuprinde organizări nu numai pe linia acentuării, a punerii în relief printr-o intensificare sau o lungire a sunetelor, ci și pe linia unei împărțiri a duratei emisiei vocale în mișcări accelerate sau lente și în mișcări care se opun alternativ, într-o succesiune simetrică — adică pe linia tempoului și a ritmului. Ritmul și tempoul constituie mijloace de organizare a unui material verbal care, constituit numai din antiteze, ar alcătui un haos în expresie: el dispune, în cadrul unei mișcări mai mult sau mai puțin regulate și simetrice, intensități și durate diverse, pauze și emisiuni vocale; ca o continuă alternare de umbre și de lumini. De altfel, în unele limbi pauza poate avea chiar funcția unui „semnal gramatical“: de pildă, în engleză, *A red / wine barrel* „un butoiăș cu vin, roșu“, și *A red wine / barrel* „un butoiăș, cu vin roșu“ (pauza arată fie că *vinul* este roșu, fie că este vorba despre un *butoiaș roșu*)^{232b}.

Același rol îl are, în limbajul scris, punctuația (și diverse alte mijloace de organizare grafică a expresiei (vezi și *infra*, p. 262). Diversele ei părți componente (punctul, virgula etc.) alcătuiesc unul dintre sistemele cele mai simplificate și mai regulate ale limbii — dar totodată și mai artificiale și

mai dificil de însușit —, tocmai pentru că acest sistem este o creație tîrzie și cuprinde un mare grad de convențional.

4.5. Între diversele moduri de organizare a limbii este o strînsă legătură, care se manifestă prin influențe reciproce. Legile funcționării limbii, remarcă A. G. Spirkin, exprimă relațiile reciproce dintre fenomenele ei coexistente²³³. Sistemul lexical îl poate influența pe acela fonematic: de pildă, intrarea în sistem a cuvintelor de împrumut introduce în limbă foneme noi, care modifică sistemul fonetic (cînd în limba romînă au pătruns cuvinte din turcă, s-au reintrodus grupurile dispărute din sistemul fonematic, *gio*, *giu*)²³⁴. Sau, un alt exemplu de influență a sistemului lexical asupra celui fonematic: în anumite cuvinte — nume de localități de origine slavă, ca *Bisoca*, *Cotorca*, *Dilboca* etc. — nu s-a produs schimbarea, frecventă în romînă, a lui *o* accentuat urmat de *a*, în diftongul *oa* (lat. *coda* > *coadă*, v. sl. *kosa* > *coasă*). Acest fenomen s-a petrecut deoarece „numele de localitate formează o categorie aparte“, sînt mai puțin utilizate²³⁵. De asemenea, cînd dispar cuvinte care alcătuiau un anumit tip morfologic, dispăre și tipul respectiv: este o dovadă a influenței lexicului asupra sistemului gramatical²³⁶.

Asemenea înrîuriri reciproce pot fi menționate, în mare număr, între toate sistematizările limbii. Ceea ce ne interesează aici nu sînt însă detaliile ca atare, ci principiul însuși, care are de fapt drept consecință însăși teza referitoare la existența unui sistem real al limbii. Acest sistem este creat de interdependențe reale, iar nu numai de existența, „în abstract“, a unor reguli sau calități asemănătoare în diversele planuri ale limbii, de un „izomorfism“²³⁷ care separă nu numai metodologic, dar și teoretic planurile limbii. Curentul structuralist urmărește „să degajeze trăsături structurale comune“ între planul fonic și semantic, planul „expresie“ și planul „conținut“²³⁸, considerîndu-le însă ca entități separate²³⁹, izolabile și chiar izolate. Izolarea artificială a planului „conținut“ (semnificație) de planul „expresie“, studierea funcției gramaticale făcînd abstracție de sens, de unitatea dintre funcție și semnificație²⁴⁰, nu au drept consecință numai o studiere greșită a fiecăruia dintre cele două planuri²⁴¹, dar — neglijîndu-se raportul dintre limbă și gîndire — se împiedică de fapt însăși studierea sistemului limbii în realitatea lui dinamică, de unitate dialectică în care părțile nu sînt izolate, ci corelate,

prin relații contradictorii chiar, și totodată supuse unității ansamblului.

Diversele sistematizări existente în limbă pot avea particularități deosebite, pot consta din variații de organizare²⁴² — pe tema generală a predominării ansamblului —; dar, în schimb, unitatea lor este asigurată nu pe calea abstractă, a izolării unor caracteristici comune (adesea indicate forțat, pe cale deductivă), ci prin interdependențele lor reciproce reale și prin subordonarea lor față de sistemul de ansamblu al limbii. Ca în orice organizare, credem însă că și în sistematizarea generală a limbii există o ierarhizare a componentelor: în cadrul acesteia, putem discerne un primat al sistematizărilor semantice asupra celorlalte (sau, pe o linie mai generală și în terminologia „glossematică” — dar cu o concluzie aproape opusă acestei concepții —, al planului „conținut” asupra celui al „forme”). Tocmai de aceea, nu se poate face abstracție, în studierea planului „formă” sau „expresie”, de planul „conținut” sau „semnificație”.

În fond, această concluzie constituie o revenire la problema centrală a discuției și o nouă argumentare a ei, pe alte căi: legea determinării prin ansamblu acționează și aici, prin ierarhizarea diferitelor moduri de organizare și prin supunerea lor unei unități de ansamblu, care este sistemul general al limbii.

În concluzie, analiza „limbii” pune în evidență o serie de componente — care, spre deosebire de concepția „gestaltistă” —, considerăm că au o existență reală și că joacă un anumit rol în sistemul general. Însă aceste componente — în care un contur propriu și un anumit grad de constanță coexistă cu o neprecizie când sînt considerate izolat și cu o mare variabilitate — sînt supuse determinării ansamblurilor în care se află integrate, acestea putînd fi, la rîndul lor, componente mai complexe — ale altor ansambluri, mai vaste. Regula determinării prin ansamblu se realizează datorită organizării ansamblurilor existente în limbă, fie că o considerăm ca fenomen general, obiectiv, relativ „abstract”, fie că ne referim la limbă ca totalitatea mijloacelor de exprimare verbală, comune și altor membri ai societății și pe care fiecare persoană și le însușește în cursul vieții pe calea unui proces de învățare „selectivă”.

PARTEA A TREIA

EMITEREA ȘI RECEPTAREA
(ASPECTELE FUNCȚIONALE ALE LIMBAJULUI)

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL I

SEMNUL ȘI VALOAREA LUI

1. Funcțiunea fundamentală a limbajului — „comunicarea” — presupune existența unei conexiuni, a unei relații între cel puțin două persoane, dintre care una exprimă intenționat și transmite un conținut psihic — o idee, un ordin, o stare afectivă etc. — celeilalte. Limbajul — fenomenul psihic în care socialul este implicat poate în cel mai înalt grad — servește unui scop social și este supus influenței societății. Din această finalitate, precum și din profunda lui determinare socială, decurg caracteristicile fenomenului complex care este limbajul.

Limbajul joacă rolul unei „pîrghii sociale”: așa cum pîrghia fizică este folosită pentru a opera pe cale mijlocită o modificare în starea unui obiect, la fel limbajul constituie pentru vorbitor un mijloc de a acționa indirect, prin semnale, asupra celorlalte persoane.

Capetele acestei pîrghii le constituie „emiterea” și „receptarea”. Emiterea o alcătuiesc fenomenele legate de exprimare — în special prin vorbire —, iar receptarea este procesul general care cuprinde, în ultimă instanță, înțelegerea celor exprimate. Aceste două aspecte sînt corelate, se întrepătrund și se influențează reciproc, făcînd din limbaj un fenomen unitar, condus de aceleași legi în oricare dintre ipostazele sale.

Problema exprimării și a înțelegerii poate fi urmărită din două puncte de vedere. Un prim aspect este acela al relației dintre persoana care vorbește — sau care „se exprimă”, în genere, prin diverse mijloace —, și aceea care ascultă — sau „receptează”: acesta este raportul vorbitor—auditor. Cel de-al doilea aspect îl constituie posibilitatea uneia și aceleiași persoane de a se exprima și totodată de a înțelege ceea ce exprimă un alt vorbitor.

Existența acestei duble atitudini — emitere și receptare —, născută dintr-o necesitate socială, este inerentă oricărui fapt de limbaj. Chiar în cazul cînd unul dintre interlocutori, și anume auditorul, lipsește — fie pentru că nu are o atitudine

adecvată de receptare, fie pentru că e vorba de limbajul monolog sau de forma de limbaj interior —, totuși el este presupus de vorbitor, el există deci, cel puțin fictiv, în toate fenomenele limbajului. Însă relația normală obișnuită, completă, cuprinde de o parte și de alta o atitudine activă, o intenție de comunicare, manifestată de unul dintre parteneri prin emitere, iar de celălalt printr-o receptare.

În trecut, limbajul a fost de obicei considerat numai ca proces de exprimare și cercetat îndeosebi din această perspectivă. Ipostaza „receptare” — atît din punctul de vedere al „mecanismului” ei psihic, cît și din acela al înrîuririi asupra emițătorului — a fost rareori luată în considerație¹. S-a amintit uneori în treacăt că există două momente în „vor-bire”, făcîndu-se considerații mai ales de plan lingvistic, ori s-a menționat importanța acestui fapt, fără a se trage însă consecințele implicate de existența relației semnalate și fără a se situa studiul limbajului în această perspectivă².

Pe de altă parte, atunci cînd — în studierea afaziei — au fost urmărite cele două aspecte în mod consecvent, faptul s-a datorat observării cazurilor clinice, dar nu s-a încercat aprofundarea acestei clasificări dicotomice — afazii motrice și afazii senzoriale³ —, ori s-au tras chiar concluzii eronate, izolîndu-se cele două modalități.

Cercetarea limbajului prin prisma unei relații între doi membri, adică între două sisteme de coordonate care se influențează reciproc, și fundarea problematicei lui pe această relație bipolară, pe această axă — sau, pentru a contura mai just, printr-o imagine împrumutată geometriei, pe două axe de coordonate — este încă într-un stadiu de început⁴.

Din acest aspect complex al faptului de limbaj — caracterizat, ca nici un alt proces psihic, prin aspectul bipolar pe care îl are —, rezultă particularitățile sale funcționale. Cele două momente sau aspecte ale limbajului au o finalitate comună, care realizează de fapt funcțiunea lui principală — originară și propulsivă —, și anume comunicarea în vederea cooperării sociale. Momentul „emitere”, pe de-o parte, înseamnă o exprimare care nu numai că nu este gratuită, dar are un scop precis și anume acela de a obiectiva un conținut psihic, pentru a-l transmite altuia; iar „receptarea”, pe de altă parte, se manifestă printr-o atitudine activă, de interes față de expresia vorbitorului, de valorificare comprehensivă

a exteriorizării acestuia. Finalitatea limbajului se concretizează deci în caracteristica lui de pirghie care servește la comunicarea între două părți — între vorbitor și auditor —, scopul amîndurora constituindu-l necesitatea de înțelegere mutuală pentru colaborarea în viața socială. Ambilor parteneri li se pune, ca atare, problema adaptării la mediul social, la nevoile comunicării, adică realizarea unui echilibru final, prin acordul sau înțelegerea dintre vorbitori și auditori.

Pentru a servi cu adevărat la comunicare, limbajul trebuie să se supună necesităților sociale. Nu este destul să exprimi ceva, ci trebuie ca exprimarea ta să fie eficace, să poată fi înțeleasă; după cum nu e suficient să-ți îndrepți atenția către vorbirea cuiva, fără a ține seama de o serie de împrejurări, care sînt singurele capabile să-ți contureze cu adevărat sensul exact al conținutului exprimat. Caracterul bipolar al limbajului impune de fapt — prin determinarea lui socială — o exprimare inteligibilă pentru ceilalți și o înțelegere adaptată la exprimarea vorbitorului.

2. Modalitatea prin care se realizează acordul dintre vorbitor și ascultător este utilizarea unui instrument comun, a unui „mijloc de comunicare“, și anume a unei limbi cunoscute ambilor parteneri. Ce înseamnă însă utilizarea limbii, ce anume determină folosirea cuvintelor și a formelor gramaticale în procesul limbajului? Cauza folosirii limbii stă tocmai în necesitatea de a ne exprima pentru alții, deci și de a fi înțeleși de ei. Nu numai că exprimarea prin limbaj este conștientă, „intenționată“, dar ea nici nu își are scopul în ea însăși: ea nu e realizată numai pentru ca persoana să se descarce sub o formă oarecare de un conținut psihic sau pentru a plăsmui armonioase și „gratuite“ combinații sonore, creînd — cum dorea Brémond⁵ — valori auditive, independent de comunicarea vreunui înțeles. În intenția vorbitorului, exprimarea e îndreptată către ceilalți, e menită să comunice altora, să fie un „semn“ pentru auditori, să fie „semnificativă“ pentru aceștia.

Pe de altă parte, ascultătorii își manifestă atitudinea adecvată limbajului, tocmai prin faptul că atribuie o valoare semnificativă manifestării semenilor și că încearcă să-l pătrundă sensul. Scopul țintit și efectul realizat al atitudinii de comunicare prin limbaj sînt, așadar, desprinderea unui sens, care devine punctul de întîlnire a interlocutorilor. Cuvîntul utilizat în momentul concret al comunicării cristalizează astfel,

în aspecte sensibile, forme de reflectare, stări psihice, care nu ar fi altfel percepute clar; iar folosirea lui este dovada orientării, în exprimarea prin limbaj, către celelalte persoane.

Apariția unui sens presupune deci pe de-o parte intenția de comunicare, dar pe de alta dorința și puțința de a o realiza și de a atribui realizării ei o anumită valoare. Ca atare, subsecvență finalității de comunicare apare și o intenție de semnificare⁶, în lipsa căreia limbajul nu și-ar putea îndeplini funcția sa fundamentală.

Semnificarea intenționată este un corolar fără de care nu ar putea avea loc comunicarea prin limbaj. Transmiterea unei idei, a unei stări afective, a unui ordin etc. nu se poate face direct: orice expresie este doar o reprezentantă a stării psihice. Dorința de a chema o persoană într-un anumit loc nu poate fi cunoscută de aceasta decât fie ducându-te către ea și aducând-o apoi în locul dorit, fie folosind un intermediar — de pildă, câteva gesturi sau, mai simplu, în societatea evoluată, un cuvânt, care să-i arate partenerului dorința ta, imperceptibilă altfel. Neputința de a cunoaște direct stările psihice și economia de acțiune săvârșită prin limbaj au făcut să apară „semnele” — mijloace de realizare a intenției de comunicare, locțiitoare ale stărilor psihice care trebuie să fie transmise, intermediare a căror valoare de „reprezentante” urmează a fi înțeleasă just de parteneri. Considerînd din acest punct de vedere *limbajul* și *limba*, putem întregi astfel definițiile date mai înainte acestor fenomene: *limbajul* ar fi posibilitatea de a crea semne și de a le folosi intenționat pentru comunicare, pe cînd *limba*, ca produs și totodată material al său, ar fi sistemul de semne, exterior și anterior individului, pe care acesta îl folosește la un moment dat spre a comunica. Limba presupune limbajul, dar și acesta are nevoie de limbă, adică de un sistem constituit de semne.

3. Semnul, spre deosebire de „simptom”, ca și de „indiciu”⁷, presupune la emițător intenția de a-l emite, iar la receptor capacitatea de înțelegere, conștiința că semnul nu e faptul însuși, ci un locțiitor pe care urmează să-l raporteze de obicei la un „cod”: semnul este deci un intermediar intelectual, un „semnal de ordinul al doilea”, iar nu un excitant direct de reflexe, ca în cazul animalelor.

3.1. „Semnul”, în limbaj, nu acționează ca orice excitant, ci el are o valoare numai întrucît este receptat ca „semnal al altor semnale”.

Folosirea semnului mărturisește posibilitatea omului, în opoziție cu animalul, de a se desprinde din prezentul concret și de propria sa persoană, de a acționa într-o „perspectivă” desprinsă, în mod conștient, de sine. Semnul a apărut probabil după primele unelte manuale, deoarece e mai complicat decât crearea acestora: dar, ca și piatra, care nu a fost azvirlită, deoarece omul știa că o va mai putea folosi, reacția emoțională a fost desprinsă de sine însuși, forma ei expresivă a fost produsă la momentul potrivit, a fost „păstrată” pentru a servi la comunicare. Animalul nu-și păstrează piatra pentru că nu are această putință — care stă și la baza creării semnului — de a-și reprezenta ceea ce nu este „sub ochi”, de a-și imagina o situație proiectată în viitor sau de a-și aminti folosirea dată în trecut, și deci eficacitatea acestor pietre, care-l ajută în prezent. Curgerea temporală e un singur lanț pentru el, din care trăiește doar verigă cu verigă. Omul cuprinde însă întreaga axă a timpului și azvirlă „semnul” peste verigile temporale.

Semnul cel mai evoluat este desigur cuvântul și de aceea I. P. Pavlov, discutând problema celui de-al doilea sistem de semnalizare, a identificat cuvântul cu „semnalul semnalelor”. „Cuvântul a fost acela — scrie Pavlov — care a constituit al doilea sistem de semnalizare a realității, propriu nouă, oamenilor, fiind un semnal al semnalelor”⁸.

Utilizarea cuvintelor se bazează pe o posibilitate superioară de semnalizare, pe putința de a „semnaliza” ceva voit printr-un „semnal” foarte complex și de a înțelege acest „semnal”, drept locțiitor al unui fenomen sau al unui obiect căruia i se substituie pe plan abstract prin semnificație, iar pe plan concret, prin învelișul material, prin forma externă, care constituie „semnul”⁹ în înțeles restrâns.

3.2. Analiza unui cuvânt — a unui „semn” în genere — pune în lumină două componente, sau mai bine zis două aspecte: a) forma concretă, senzorială sau motorie, receptată de organele de simț și emisă printr-o mișcare (articulatorie verbală ori, în cazul scrisului, a mâinii), și b) conținutul ei semnificativ, valoarea acordată formei concrete prin referirea la obiectul sau fenomenul pe care îl reprezintă.

Cuvântul este constituit din unitatea dintre aspectul sonor și conținut¹⁰. Forma — sonoră, scrisă, articulatorie — nu poate

juca rol singură, nu interesează în limbaj ca atare, prin ea însăși, ea avînd numai funcția de a concretiza și de a transmite o semnificație¹¹. Condiția eficacității folosirii semnelor este depășirea aspectului concret, senzorial, al exprimării și recunoașterea valorii ei semnificative. Un cuvînt receptat numai ca un complex sonor ar fi asemănător oricărui „semnal” (în sensul pavlovist) concret, senzorial, oricărui sunet care poate fi asociat cu orice obiect, pentru ca, în virtutea unui reflex condiționat, să declanșeze — în lipsa obiectului — reacția respectivă (de pildă, sunetul soneriei care, asociat cu trecerea curentului electric printr-un buton de contact, provoacă apoi ridicarea mîinii chiar în lipsa curentului electric, este un semnal). Un asemenea simplu semnal nu „desemnează”, nu „reprezintă”, ci are un rol funcțional fiziologic, de a indica, de a anunța¹².

Caracteristica „semnalului semnalelor” este că el nu funcționează direct — ca de pildă apariția automobilului, care fiind pe punctul de a te lovi, te face să te oprești —, ci acționează indirect, prin raportarea la o anumită formă — sonoră, de exemplu — a unei valori semnificative speciale, care e înțeleasă ca atare, adecvat. Numai în virtutea acestei raportări la obiectele sau la relațiile desemnate de ele, cuvintele „Automobilul!” sau „Primejdie!” pot juca rol de semnale, pot declanșa la ascultători acțiunea scontată. Acest fapt a fost confirmat pe cale experimentală și de L. A. Șvarț, care a dovedit — în cursul unor experiențe consacrate studiului funcțiilor ochiului — că *la om*, în folosirea cuvintelor ca excitanți condiționați, rolul principal îl joacă nu atît imaginea lor auditivă ca atare, cît înțelesul lor. Prezintă, în calitate de excitanți condiționați, cuvinte sinonime (dintre care numai unul fusese rostit concomitent cu excitantul necondiționat), acestea, deși diferă auditiv între ele, influențează totuși vederea la fel, în virtutea asemănării lor din punctul de vedere al semnificației¹³. De pildă, reacția reflex-condiționată formată pentru cuvîntul rus. *дорожка* „cărare” se extindea și asupra sinonimului rus. *тропинка* „drumușor” sau chiar asupra unui cuvînt dintr-o altă limbă, dar avînd aceeași semnificație¹⁴.

Așadar, importantă pentru limbaj, pentru această funcțiune a celui de-al doilea sistem de semnalizare, este în primul rînd valoarea semnificativă abstractă și deprinsă în ca-

drul societății, a sunetelor, sau, în genere, a formei concrete a semnelor. De aceea nu putem fi în nici un caz de acord cu metodologia lingvisticii structuraliste (și chiar cu aceea a kiberneticii, când depășește planul strict tehnic al construirii de mașini)¹⁵, de a nu ține seama de semnificație în studiul limbii sau al limbajului în genere. De asemenea, nu era justificată nici atitudinea lui Fr. Mauthner, care se declara „împotriva” semnificației — socotind-o „o noțiune pur psihologică” — și considera că nu trebuie deosebită de cuvânt¹⁶. O asemenea concepție pierdea din vedere faptul că un cuvânt conține și suportul formal al semnificației și, totodată, că este posibil ca același cuvânt, același „suport” concret, să aibă semnificații diverse.

Ce reprezintă însă legătura dintre forma semnului și conținutul lui? O întrebare care s-a pus adesea a fost dacă legătura dintre forma și conținutul semnului (de fapt, discuția a fost purtată mai ales cu privire la *cuvânt*) este sau nu arbitrară.

Discuția privitoare la „arbitrarul semnului” este veche în istoricul problemei limbajului și printre lucrările vechi din care își trage obârșia trebuie menționat dialogul *Kratylos* al lui Platon¹⁷. În secolul al XIX-lea au existat preocupări pentru această problemă (Whitney, de pildă, era pentru „arbitrarul semnului”¹⁸), iar în secolul nostru problema a dus la bogate discuții (în ultimii douăzeci de ani, ea a antrenat o vastă dispută, de astă dată confundându-se cu problema determinismului limbii¹⁹). De fapt, o cauză a acestor discuții o constituie și echivocul termenului „arbitrar”. Considerând raportul dintre formă și conținut din punctul de vedere al oglindirii *concrete*, în forma semnului, a unor caracteristici ale obiectelor desemnate, putem spune că — exceptând anumite semne (unele gesturi descriptive, unele cuvinte-onomatopee etc.), și chiar atunci, numai în anumite limite — legătura dintre formă și conținutul semnificativ este arbitrară *într-un anumit sens*: semnificația — deși apare prin intermediul formei semnului — nu este o *image* a acesteia²⁰.

Este just că în limbile primitive se observă asemănări între calitățile obiectelor și sunetele expresiilor și că în limbile moderne chiar, pare să transpară totuși o afinitate originară între semn și lucrul semnat. Prin aparenta legătură directă între forma lor și lucrul semnat, prin iluzoria cal-

chierie sonoră a naturii, onomatopeele, de pildă, par să impună un sens univoc nu datorită respectării stricte a unei convenții, ca în limbajul științific, ci din pricină că ar constitui o imagine perfectă a obiectului. Ele nu sînt însă decît imități foarte vagi ale sunetelor realității semnificate — o dovadă e și faptul că ele diferă după limbi — și nu ar fi sugestive fără ajutorul ansamblului în care se află și care dă un suport semnificativ sonorității lor imitative. O interjecție imitativă a reacției expresive de dezgust, ca „Pfui!”, poate căpăta altă semnificație, de admirație, în alt ansamblu: „Pfui! Wie schön!” („Ce frumos!”)²¹. În toate cuvintele ce par a cuprinde o asemănare între forma lor și realitate, legătura aceasta este, pe de o parte, foarte laxă, deoarece imitația — și chiar observarea calităților specifice ale obiectului mimat — e o copie vagă a realității, atît din pricina posibilităților limitate ale materialului sonor de pildă, cît și din aceea a variațiilor personale și colective (o onomatopee referitoare la cîntecul cocoșului sună *cucurigu* în romînește și *kokoriko* în limba franceză etc.²²). Iar, pe de alta, ele nu mai funcționează întotdeauna drept imități ale realității, chiar onomatopeele pierzînd cu timpul virtuțile de sugestie sonoră și evoluînd, din această pricină, ca orice cuvînt. (Cînd cuvîntul se depărtează de sensul originar, se pierde sentimentul de onomatopee și astfel, de pildă, o *țiră* nu mai evocă pe a *țirii*, iar *pic* se poate transforma în *chic* etc.²³).

Departe de a fi perfecte imagini descriptive, onomatopeele diferă după diversele limbi, reprezentînd o foarte aproximativă imitare a naturii; iar cuiva care ar auzi o onomatopee pentru întîia oară, nu i s-ar revela sensul prin simpla ei percepere. Sugestive cînd sînt încadrate potrivit — în poezie de pildă —, ele devin cuvinte fără nici o potență impresivă, datorită ansamblului în care sînt introduse²⁴. Acțiunea acestor cuvinte asupra receptorului este, atunci cînd apar izolate, mai degrabă impresivă, decît expresivă, pricină pentru care ele sînt un excelent mijloc poetic, dar nu de limbaj „comunicativ” obișnuit: departe de a impune o semnificație prin ele însele, de a exprima exact intenția emițătorului, valoarea lor este foarte variabilă. Iar atunci cînd evocă într-adevăr viziunea simțită de emițător — ca de pildă în unele opere literare izbutite —, aceasta nu se întîmplă decît pentru că ansamblul însuși conturează un sens care dă o direcție sugestiei.

W. Köhler conchidea, făcînd un experiment, că din două „cuvînte“, *Maluma* și *Takete*, primul se potrivește cu un desen în linii curbe, iar al doilea cu unul colțuros²⁵. Trebuie precizat însă că sonoritatea cuvîntelor — deși evocatoare uneori, ca orice melodie — nu are o virtute expresivă independentă: *Maluma* nu ne indică prin el însuși ce semnificație are, ci numai că s-ar potrivi mai curînd cu desenul în linii ondulate (înțelegerea fiind totuși dirijată, prin necesitatea de a opta pentru unul dintre desene). Întîlnit singur, fără vreun desen, *Maluma* poate că ar fi sugerat impresia unui lucru unduios, dar acest fapt se întîmplă în definitiv cu orice melodie mai mult sau mai puțin imitativă: melodia tînguiea a unei doine pare să reprezînte o stare de tristețe, pe cînd cîteva măsuri din Strawinsky, cu linia melodică frîntă, ar putea fi legate și ele de un desen ca acelea propuse de Köhler.

Chiar dacă la origine legătura dintre forma și conținutul cuvîntului va fi fost „naturală“, concretă²⁶, semnele provenind din reacții directe la stimuli²⁷, astăzi raportul acesta nu mai e resimțit decît rareori ca atare, atît de emițător cît și de receptor, iar forma nu are în nici un caz virtuți semnificative independente.

Forma semnului și semnificația lui sînt deci în limbaj legate — semnificația neputînd apărea fără o anumită formă cu un grad de convențional în ea, bazată pe o „normă comună“ —, dar nu în sensul unei determinări directe, concrete. De altfel, chiar dintre manifestările expresive care imită reacții emoționale, foarte puține pot fi înțelese astăzi direct, fără a poseda în prealabil o „cheie“ a semnificației lor. Chiar în aceste cazuri, intervin în înțelegere reminiscențele convenționale, deci receptorul amestecă și obiceiuri de limbaj ale unei societăți: interjecția *ah!* poate fi înțeleasă ca exprimînd cînd durerea, cînd admirația etc.

În orice semn este implicat deci un grad de „arbitrar“ în ceea ce privește copierea *tale quale* a obiectului reprezentat de semn, dar și un strict determinism. Legătura dintre forma și conținutul cuvîntului este atît de strînsă, încît o seamă de fenomene lingvistice pot fi explicate numai prin aceste determinări reciproce (vezi de ex. lucrarea lui O. Duchăček²⁸). Din acest punct de vedere, deci, nu se poate vorbi despre o legătură „arbitrară“. Ceva mai mult: legătura dintre formă și conținut nu depinde de bunul plac al fiecăruia (nu este „arbi-

trară" nici în acest sens), ci este impusă cu necesitate de sistemul lingvistic respectiv și, în fond, de societatea care folosește această limbă, care impune un „cod“ pentru descifrarea semnelor (fără o normă comună, nu ne-am putea înțelege).

Diversele semne se deosebesc între ele și prin gradul de codificare pe care îl presupun²⁹. Dacă semnul simplu cuprinde numai un rudiment de convenție — ca risul drept mimare a unei reacții, un gest indicator sau imitativ ori o onomatopee perfect descriptivă —, semnul „reprezentativ“ presupune un grad înaintat de codificare: nesugerînd prin forma lui ceva din caracteristica obiectului, el necesită puțința unor continue salturi între concret (forma lui) și abstract (semnificația), și legarea ambelor, prin intermediul „cheii“, de faptul semnificat. Simptomul sau reacția emoțională pot fi comparate cu „febra“ — care e o calitate a corpului manifestată direct —, pe cînd „temperatura“ — ca impresiune a mercurului din tubul termometric — este un simbol al febrei corpului, iar înregistrarea ei prin cifre ce trebuie interpretate apoi — în conformitate chiar cu diverse sisteme de gradare — este un procedeu lingvistic, un semn propriu-zis. Vag, și în virtutea unei observații, oricine își poate da seama de sensul urcării mercurului în tub, dar numai convenția gradării — prin cifre care nu mai au, formal, nimic comun cu „febra“ — îi poate da indicații precise asupra ei.

Dacă, așa cum se afirmă îndeobște, simbolul este bazat pe o legătură analogică între forma semnului și obiectul la care se referă³⁰, semnificația lui apărînd în mod nemijlocit, fără să intervină apelarea la un cod, atunci — în vreme ce în artă simbolurile sînt frecvente — în limbaj nu se mai poate vorbi despre „simboluri“ decît foarte rareori, și chiar atunci în anumite limite. Din aceste puncte de vedere, limbajul cel mai simbolic este acela care folosește materialele artelor „figurative“: de pildă, un desen folosit ca limbaj descrie obiectul reprezentat și poate fi înțeles fără a poseda un cod. Ar urma apoi ideografiile³¹ și limbajul prin gesturi descriptiv-imitative, apoi onomatopeele și „Lautgebärde“ („gesticulații sonore“).

Gradul de convenție implicată în semn determină transformarea acestuia în semn pur reprezentativ și mai ales în cuvînt: codificare și arbitrar corelează, deoarece o dată deve-

nit o imagine, care nu mai evocă nimic prin forma ei, semnul necesită o interpretare din ce în ce mai dificilă.

3.3. Capacitatea de simbolizare a cuvîntului — și a semnelor din limbaj, în genere — nu trebuie înțeleasă însă greșit, în sensul unei „substituirii arbitrare” a excitanților reali prin „simbolurile” lor³² sau a unei ruperi a „ideii” de „realitate”³³. Dimpotrivă, limbajul are și o funcție gnoseologică, de cunoaștere, este un mod de reflectare a realității.

Cuvîntul, prin conținutul său, este strîns legat de realitatea externă pe care o semnalizează: în acest sens, cuvîntul, semnul, este o „imagine” a realității (dînd termenului „imagine” accepțiunea pe care el o are în teoria leninistă a reflectării). Cuvîntul nu este un simplu simbol, rupt de realitatea înconjurătoare, un „hieroglif”³⁴ creat de o „gîndire” concepută idealist, și care ar masca de fapt realitatea, în loc să o reflecte³⁵.

Semnul reprezintă o unitate în care intră nu numai suportul concret, perceptibil (forma), și semnificația (conținutul), dar și obiectul sau fenomenul din realitate, a cărui imagine este semnificația. (În unele condiții, mai ales la copii, această „structură dinamică”, după expresia lui A. G. Ivanov-Smolenski³⁶, poate fi pusă în lumină experimental, prin fenomenul „iradierii electivă”). De altfel, tocmai pentru că obiectele din natură variază, pentru că realitatea obiectivă se transformă neîncetat, tocmai de aceea sînt impuse noi nuanțe semnificative în fiecare cuvînt din limbaj. Semnificația reflectă mișcarea realității.

Semnificația cuvîntului nu este subiectivă, un produs al activității „spiritului” (dintr-o asemenea concepție derivă agnosticismul multor filozofi „sceptici” cu privire la valoarea limbajului). Prin semnificația pe care o conține, cuvîntul reflectă realitatea³⁷. „Dacă vrei să folosești cuvinte — spunea Pavlov în cunoscutele *«Miercuri pavloviene»* —, atunci în fiecare minut cuvintele tale proprii să reprezinte realitatea”³⁸. Considerînd cuvîntul din punctul de vedere al noțiunii pe care o cuprinde — notează Galkina-Fedoruk —, el este imaginea, reflectarea realității, realizată în formă sonoră; pe de altă parte, cuvîntul e un semn (знак), adică e formularea sonoră a semnificației, e forma în care poate apărea și există noțiunea³⁹.

Așadar, cuvîntul, departe de a fi un excitant direct de reflexe — fie chiar și condiționate ca în cazul animalelor —, este un intermediar de ordin intelectual, care necesită puțința unor continue salturi între concret, perceptibil (forma lui) și abstract (semnificația), pentru a le lega de faptul particular semnat, de realitatea reflectată în semnificație și „îmbrăcată în forma sonoră”⁴⁰. Omul poate astfel să acționeze în cadrul unei perspective abstracte, în care orice expresie este dedublată de o semnificație general valabilă, utilă pentru a desemna orice obiect din aceeași categorie. Semnificația — în anumite limite — este comună pentru toți cîți utilizează aceeași limbă și, în virtutea acestui fapt, ea e înțeleasă de toți cei ce și-au însușit același sistem de semnificații, în care s-a cristalizat o experiență socială comună. „Astfel, din punct de vedere psihologic — arată A. N. Leontiev — semnificația este reflectarea generalizată a realității, elaborată de omenire și fixată sub forma semnificației lingvistice a noțiunii, a cunoștințelor sau chiar în aceea a unei capacități fixate, ca «mod generalizat de acțiune», ca normă tehnică etc.”⁴¹. „Semnalul semnalelor — mai subliniază Pavlov — reprezintă o abstractizare a realității, permițînd generalizări, fapt care constituie gîndirea noastră superioară specific umană”⁴². Se înțelege, așadar, de ce „orice cuvînt este o generalizare”, cum spunea Lenin.

3.4. Cuvintele cuprind în conținutul lor *noțiuni*: prin acestea, în primul rînd, se realizează rolul limbii în cunoaștere⁴³. Noțiunea, care reflectă esența obiectului și care servește la fixarea cunoștințelor referitoare la un anumit obiect, asigură astfel funcția de cunoaștere a limbajului; la rîndul lui, limbajul permite organizarea cunoștințelor și totodată vehicularea experienței generalizate a omenirii, conținută în noțiuni.

Se cuvine să precizăm că semnificația cuvîntului nu trebuie identificată cu noțiunea, cu care ea se află totuși într-o legătură indisolubilă, așa după cum limba nu poate fi despărțită de gîndire. Discutînd raporturile dintre semnificație și noțiune, R. Ghinzburg arată că sferile lor nu se suprapun, că nu reprezintă categorii deosebite în esența lor: una este un aspect al limbii, cealaltă e o formă a gîndirii. O altă deosebire importantă, notează Ghinzburg, este faptul că semnificația cuprinde note în plus față de noțiune, ea reflectînd

de pildă afecte, care imprimă nuanțe expresiv-emoționale⁴⁴. Ca atare, semnificația se caracterizează printr-un grad mai mare de variabilitate, de legătură cu „particularul”, decît noțiunea care-i stă la bază. Afară de aceasta, același cuvînt putînd avea semnificații multiple, este firesc ca un cuvînt să nu exprime o singură noțiune. Alte deosebiri între semnificație și noțiune (indeosebi în ceea ce privește raportul dintre general și particular în cuvînt)⁴⁵ vor putea fi precizate în cursul discuțiilor ulterioare.

4. Examinarea raportului dintre suportul concret și conținutul „semnelor” folosite în limbaj ne-a dus la concluzia că în exprimarea prin limbaj nici forma semnului (respectiv, a cuvîntului) nu poate juca rol cînd este considerată izolat, dar că nici semnificația, pe de altă parte, nu poate apărea fără un suport concret, senzorial. Aceste două aspecte ale cuvîntului sînt de nedespărțit, iar baza comunicării o constituie asocierea dintre ele, creată nu de faptul că o formă, sonoră de pildă, ar sugera în mod natural, onomatopeic sau descriptiv, ceva din caracteristicile obiectului, ci de consacrarea socială a acestei relații obiective, care se deprinde în procesul comunicării și se însușește, se „învăță” ca orice asociere care are la bază fenomenul legăturilor temporare.

Caracteristic pentru limbaj este însă faptul că aceste legături (suport concret — conținut) nu sînt totuși univoce, fixate pentru o singură posibilitate semnificativă: în anumite limite, forma rămînînd aceeași, conținutul poate varia; sau, dimpotrivă, în ciuda modificării formei, este posibil ca semnificația să nu se schimbe. Forma fonetică a cuvîntului poate varia, pînă la anumite limite (care mențin o anumită schemă a articulării), fără ca acest fapt să atragă după sine modificări semnificative. Cînd un „semnal” oarecare își păstrează aceeași valoare biologică, diferențierile dintre diversele lui forme sînt inoperante, reacția la diversele lui variații rămînînd aceeași (de exemplu, în primele faze din fixarea unui reflex condiționat, în faza iradierii, înainte de a se fi „întărit” numai un anumit număr de vibrații prin prezentarea bucății de carne, pentru a se ajunge astfel la o diferențiere a valorii excitanților, orice sunet al unei viori, fie *do*, fie *la* etc., poate produce în egală măsură reacția salivară, deoarece semnaleză deopotrivă hrana, iar micile deosebiri nu joacă deocamdată vreun rol). Tot astfel și în cazul cînd cuvîntul e pro-

nunțat cu variante regionale sau arhaice: el își păstrează aproape întotdeauna neschimbată semnificația, dacă nu intervin alți factori care să o modifice. *Iremă* sau *inemă* nu au altă semnificație decât *inimă*; de asemenea, nici *ȝoc* față de *joc* sau *dzic* față de *zic*. Dimpotrivă însă — și acest fapt ne interesează în mod special —, același cuvînt, invariabil aproape ca formă (tot *inimă*, de pildă), poate avea semnificații deosebite, după împrejurări.

Nu forma este deci aceea care impune valoarea semnificativă; ceva mai mult, nu există nici chiar legături univoce și stabile între suportul concret al cuvîntului și conținutul lui semantic. În realitatea concretă, în procesul vorbirii, o dată intrate într-un păienjenis de legături particulare, cuvintele nu mai au un înțeles absolut identic la vorbitori diferiți și în momente deosebite, adică, în definitiv, în împrejurări diverse. Diversele noastre cercetări și experimente, care arată ce devin cuvintele în realitatea concretă a limbajului, ne-au întărit convingerea că, departe de a avea conținuturi semnificative univoce, fixate o dată pentru totdeauna și deci valabile pentru o unică întrebuințare, cuvintele sînt variabile, devenind — tocmai prin aceasta — apte să oglindească realitatea dinamică, schimbătoare. Confucius spunea că, dacă s-ar întoarce din nou pe pămînt, ar fixa semnificația cuvintelor⁴⁶. Dar în realitate, dezideratul său nu s-ar putea îndeplini: pentru a fixa semnificațiile, Confucius ar fi trebuit să fixeze o dată pentru totdeauna societățile, situațiile, indivizii, să creeze adică prototipuri incapabile de evoluție.

Variabilitatea semnelor este însă limitată. Aceleași semne, care pot avea o valoare variabilă, își păstrează totuși și o anumită constanță: ele sînt plastice și rigide totodată. Se poate vorbi, cu alte cuvinte, în același timp, despre o variabilitate, dar și despre o constanță a semnelor.

4.1. La această constatare am ajuns și pe cale experimentală. Punîndu-ne întrebarea dacă pot varia cuvintele la infinit sau dacă există o limită în fața căreia se oprește de obicei capacitatea lor de variație, am făcut și următoarea încercare, în cursul experimentelor, pentru a observa tocmai limita de rezistență a cuvintelor, și deci gradul de coercițiune a limbii, cînd ansamblurile în care sînt integrate cuvintele tind să impună modificarea semnificației lor. Un cuvînt (creat — ca *palici* —, a cărui semnificație nu era cunoscută dinainte,

primea cu ușurință determinarea dorită de noi, din partea ansamblului; ba chiar, cuvinte cunoscute, ca *hăbăuc*, *plasture*, *bolțuri* etc., am văzut că își puteau schimba semnificația, în funcție de noua ambianță în care apăreau (v. Exper. nr. 10). Am încercat însă să împingem mai departe această ultimă încercare, prezentînd cuvinte care, pe de-o parte, erau dintre cele mai uzuale — deci mult folosite cu aceleași semnificații —, și care, pe de altă parte, prin semnificațiile lor cunoscute inițial erau în netă opoziție cu ansamblul care tindea să impună un alt înțeles.

Pornind de la acceptarea cuvîntului *plasture* în loc de „bani“, în experimentul amintit mai sus, am încercat de astă dată înlocuirea cuvîntului „bani“ prin *butoaie*, în același text, care nu justifica prin vreun adaus special tendința de transformare netă a semnificației uzuale (v. Exper. nr. 9). De astă dată, persoanele de experimentare au rezistat: nimeni nu a acceptat ușor (deși majoritatea persoanelor au afirmat că *butoaie* are, poate, în cazul acesta, înțelesul de „bani“ sau că «poate e o expresie»), nu atît încercarea de a silui semnificația cuvîntului *butoaie*, cît discrepanța dintre semnificația lui — sugerînd o mărime considerabilă — și sensul frazei. Una dintre persoane a răspuns că primul cuvînt, *plasture*, trezea imaginea unui «obiect mic, care poate fi pus în buzunar»; pe cînd *butoi* nu numai că sugera «ceva mare», care se opunea sensului general al textului, dar nici nu era cunoscut ca avînd omonime care să semnifice «un obiect mic», care să fi putut sta în chimir. Încercarea de a face acceptat cuvîntul *pui* a fost primită cu mai puține împotriviri; persoanele de experimentare se arătau totuși nedumerite de nepotrivirea dintre semnificația impusă de frază și aceea cunoscută din viața zilnică. În sfîrșit, prezentîndu-se aceeași frază cu o lacună în locul cuvenit cuvîntului „bani“ și cerîndu-se să fie ales unul dintre cuvintele propuse — *butoaie*, *pui*, *delci* —, toate persoanele (studenți în limba romînă) au ales ultimul cuvînt, creat de mine. În genere, s-a motivat alegerea astfel: era singurul cuvînt al cărui înțeles nu era cunoscut dinainte, pe cînd celelalte aveau o semnificație care li se impunea, în virtutea experienței lor trecute, dar care diferea de sensul conturat de frază.

Așadar, pe cînd cuvinte ca *vlaajnic* sau *hăbăuc*, ca și *delci*, au fost ușor acceptate și definite prin ansamblu — pentru că, fiind cuvinte *necunoscute* (de fapt, create), care nu conțineau

nici o sarcină tradițională, socială, nu aduceau cu ele nici o „încărcătură” proprie —, pe cînd *plasture* — cuvînt puțin cunoscut și necontravenind sensului ansamblului, era acceptat și transformat de întregul care juca rol de catalizator —, cuvîntul *butoaie* a fost refuzat: în primul rînd pentru că, fiind un cuvînt atît de uzual, persoanele de experimentare aveau impresia că-i cunosc toate semnificațiile posibile, iar acestea se opuneau sensului textului (deși textul făcea să apară și îndoiala că poate, totuși, chiar cuvîntul acesta mai are și înțelesuri care le scăpau).

Motivarea aceasta are însă o cauză mult mai adîncă, singura care ne poate explica de ce joacă rol „cunoașterea” sau „necunoașterea” unui cuvînt. Există în fiecare cuvînt, așa cum e luat din limbă, ceva care îi imprimă o anumită constanță și care împiedică folosirea lui arbitrară. Acesta este nucleul semnificativ de bază, deprins în cadrul experienței sociale, axat pe nenumărate legături temporare anterioare, care formează experiența fiecărei persoane: este „sîmburele” oricărui cuvînt, acela care cuprinde noțiunea generală la care se poate aplica acesta⁴⁷. În cuvîntul *înalt*, de pildă, este cuprinsă ideea de „sus, ridicat, mare în înălțime”, care imprimă o direcție semnificativă unică atît derivatelor lui, cît și diverselor semnificații colaterale, de la care pot porni apoi alte nuanțe, înțelegeri figurate sau chiar semnificații diametral opuse față de „nucleu”, dar justificate prin legăturile lor indirecte (ca, de pildă, tot pentru *înalt*, semnificația de „superior”, care îngăduie apoi ideea de „adînc [ca înțeles], profund”). Sîmburele acesta, existent în fiecare cuvînt, joacă rolul de promotor și totodată de călăuză în limbaj. În virtutea lui, cuvintele sînt alese pentru a juca un rol în exprimare, pe baza lui se creează constelațiile de semnificații și datorită lui derivatele, de pildă, sînt înțelese chiar cînd apar izolat (de exemplu a *înălța*, *înălțător*, *înălțare* etc., prin raportarea la nucleul de bază al cuvîntului *înalt*). El creează germenul de „generalizare selectivă” sau „iradiere electivă”⁴⁸, care alege, discriminează semnalele și îngăduie o reacție identică, sau asemănătoare, numai la semnalele cărora li s-au fixat, prin legături temporare și prin extinderea lor în cursul experienței individuale, semnificații asemănătoare.

Orice cuvînt, cu toată gama lui multiplă de variații semnificative, poate fi totuși redus la acest ultim nucleu, care

alcătuiește însăși baza de grupare semantică, „unitatea în varietate“, și care asigură valabilitatea relativă a lexicului limbii, dând în definitiv posibilitatea de înțelegere mutuală prin ea. Fără acest simbul, care funcționează ca un etalon, limba ar risca să devină un haos de mereu noi semnificații. Nucleul reprezintă latura constantă a limbii — deoarece se referă la caracterele esențiale, care se schimbă foarte rar în genere —, și totodată unul dintre mijloacele prin care ea manifestă o limită de toleranță, o putere coercitivă, izvorită din nevoile comunicării. La baza semnificației cuvântului se află noțiunea cuprinsă în el, care oglindește obiectele sau fenomenele realității; nimeni nu poate da cuvintelor sensuri proprii după bunul plac, așa cum afirmă filozofii și lingviștii idealisti⁴⁹. Semnificația cuvintelor se impune cu stringență, ea este strict determinată pe de o parte de nucleul semnificativ, noțional, cuprins în fiecare cuvânt, iar pe de altă parte de factorii contextuali despre care se va vorbi mai departe. Cuvântul oferă o bază comună de înțelegere pentru toți membrii unei anumite comunități, deoarece între conținutul acesta noțional și suportul fonic se stabilește, în procesul activității, o legătură care este neconținut verificată practic, prin constatarea eficacității ei în cadrul comunicării. Ceva mai mult: comunicarea este posibilă chiar între oameni care vorbesc limbi diferite, notează R. Ghinzburg, pentru că în semnificațiile cuvintelor din diferite limbi sînt fixate și oglindite noțiunile corespunzătoare, comune tuturor oamenilor⁵⁰.

Nucleul — constituit de fapt dintr-o noțiune „integrativă“, cu legături temporare destul de largi — devine astfel elementul fundamental și totodată cel mai stabil al cuvântului, și în fond al „microstructurii“ semantice. „În fiecare cuvânt polisemantic (*mnogoznacimoe slovo*) — sublinia Budagov — există de obicei o semnificație (*znacenie*) fundamentală, în jurul căreia se grupează parcă (sub)semnificațiile (*podznacenie*) adiacente. Aceste (sub)semnificații adiacente, adesea numeroase, foarte schimbătoare și mobile, ar fi de neconceput fără semnificația centrală și stabilă a cuvântului, căreia — cu toate că se desprind de ea — totuși îi datorează viața lor“⁵¹. Diferitele înțelesuri mobile și schimbătoare — de pildă acelea figurate ale cuvântului *iskra* („scînteie“) — se dezvoltă pe baza semnificației centrale și fundamentale, care e stabilă și cimentează astfel celelalte (sub)semnificații secundare ale

cuvîntului. Aceste nuanțe suplimentare, periferice și mobile, care gravitează în jurul celei centrale, pot fi recunoscute „ca nuanțe ale cuvîntului dat, iar nu ale altuia“, tocmai datorită caracterului stabil al semnificației centrale, care de obicei face parte din fondul principal al lexicului unei limbi. De aceea, continuă Budagov, cînd studiem diferitele semnificații ale unui cuvînt, trebuie deosebită semnificația lui fundamentală sau centrală — care e mai stabilă —, pentru a putea înțelege apoi ușor diferitele sensuri (*osmîslenie*) particulare și contextuale ale acestui cuvînt⁵².

Stabilitatea nucleilor din limbă este corelată cu puterea lor de constrîngere, pe care o exercită prin impunerea unei semnificații de bază. Un anumit nucleu se impune cu atît mai impetuos, cu cît cuvîntul e mai bine cunoscut ori mai familiar, sau cu cît a apărut în ambianțe mai pregnante; în special nucleii cuvintelor din fondul principal sînt, desigur, mai „tari“, ei aducînd în orice ansamblu concret o experiență mai bogată și mai bine fixată prin nenumăratele întrebunțări. Totuși, în unele împrejurări, o semnificație poate să fie și complet transformată, pînă la a veni în conflict cu nucleul central. Cuvintele beneficiază de o anumită elasticitate, care le dă puțină cîteodată de a accepta în conținutul lor și noțiuni disparate (fie că s-a schimbat însuși conținutul vechii noțiuni, fie că noile semnificații se leagă de alte variante ale nucleului — ca de pildă înalt „adînc“ —, fie că vin pe căi diverse — ca împrumuturi din limbi diferite —, fie că au evoluat într-atîtă încît nu mai transpare legătura lor inițială etc.). De aci conștiința vorbitorilor și a ascultătorilor, în fața unor semnificații contradictorii, că totuși ele pot fi justificate, dar că nu le-au cunoscut mai dinainte, ori că nu le văd deocamdată legătura. Rezistența redusă pe care persoanele o opun în fața unor astfel de împrejurări este o consecință atît a încrederii în limbă, care cuprinde multiple posibilități de exprimare, cît și a recunoașterii tacite, ca principiu fundamental, a variabilității semnificative a diverselor forme.

Limba oferă pe de o parte pentru comunicare — cuprinse în relativ puținele ei suporturi concrete — multiple semnificații pentru aceeași formă (consemnate în dicționare în cadrul aceluiași cuvînt sau, cînd etimologia e diferită, despărțite oficial lingvistic în cuvinte separate); iar pe de altă parte, oferă o largă posibilitate de a se crea în continuare, pentru

același cuvînt, noi semnificații, principiul polisemiei incluzînd și o capacitate potențială de variații.

Din punct de vedere social, interesează numai puțința de cunoaștere reciprocă reală: auditorul e interesat să afle intențiile interlocutorului și se împotrivește cînd nu poate sesiza valoarea exactă și reală a expresiilor, din pricină că nu transpune din ele specificul situației despre care vrea să ia cunoștință. În definitiv, orice obiect și orice fapt sînt neconținut altele și mereu noi pentru fiecare persoană; iar relațiile care se creează între realitatea externă, în continua ei schimbare dialectică, și om, sînt în fiecare moment, dintr-un anumit punct de vedere, inedite. Oricît de bogată ar fi o limbă, ea nu oferă totuși destule forme pentru a cuprinde realitatea dinamică și, prin aceasta, variabilă. Dar, pe de altă parte, nici nu s-ar putea rămîne la forme de exprimare rigide, în decalaj cu nuanțele realității, nu s-ar putea recurge la cuvinte care ar impune limite, cînd împrejurările se modifică în fiecare moment. „In fapt — observa Marx — *societate, asociație*, sînt denumiri care se pot da tuturor societăților, societății feudale ca și societății burgheze, care este asociația bazată pe concurență. Cum pot deci să existe socialiști care numai prin cuvîntul *asociere* cred că pot respinge concurența? Și cum poate dl. Proudhon să încerce să apere concurența împotriva socialismului, desemnînd concurența doar prin numele de *asociere*?”⁵³.

Pentru a reda exact conținutul variabil, pentru a reflecta exact mișcarea dialectică a realității, fiecare cuvînt are valori variate în limbă, în ciuda faptului că limba nu se schimbă totuși dintr-un moment în altul, nici după capriciile personale, nici de la o clasă socială la alta și, în genere, nici chiar după etapele istorice ale societății.

În lexicul unei limbi nu sînt cuprinse, după cum am văzut, cuvinte-titluri de dicționar, glosate univoc. Chiar dacă fondul principal — care cuprinde cuvintele de necesitate vitală pentru comunicare — nu admite semnificații „duble” (figurate etc.), care să redea exact același sens⁵⁴, vocabularul, în schimb — în special substantivele, adjectivele și verbele⁵⁵ —, abundă în „elemente nestabile, mobile și schimbătoare, care nu constituie temelia limbii, dar care arată creșterea și dezvoltarea ei”⁵⁶.

Limba oferă deci, în momentul exprimării, cuvîntul ca formă cu semnificații multiple, corespunzătoare: a) fie unor noțiuni complet deosebite sau legate între ele metaforic de

pildă, b) fie unor nuanțe particulare ale aceluiași noțiuni: în orice caz, diverse ipostaze ale cuvîntului, între care nu e o identitate ci cel mult o asemănare. În momentul de limbaj concret, persoanele vorbitoare — respectiv auditoare — au de selectat dintre aceste virtualități (noțiuni și uneori cîteva reprezentări concrete care sînt legate de aceste noțiuni într-un anumit mediu social) înțelesul care exprimă mai bine situația actuală.

Așadar, o dată ce intră în circuitul concret și viu al faptului de limbaj, cuvintele nu mai reprezintă, întocmai nici chiar una dintre semnificațiile variate ale limbii prezentate de marile dicționare, care se referă totuși la noțiuni generale, cuprinzătoare de diferite posibilități: în momentul vorbirii sau al înțelegerii ca procese concrete, cuvintele se aplică la un obiect particular, care e integrat într-un moment determinat, implicat în relații specifice și față de care persoanele vorbitoare se află în anumite raporturi care trezesc anumite interese, afecte, idei etc.

Semnificația aleasă este atunci pe de-o parte individualizată, adaptată, prin actualizarea ei, la obiectul particular, concret, despre care se vorbește în cursul comunicării; iar cu privire la acesta — fiind vorba, după împrejurare, numai de anumite particularități dintre multiplele caracteristici ale oricărui obiect din realitate —, se aplică doar o parte dintre trăsăturile pe care le presupunea semnificația. Pe de altă parte, semnificația este completată, amplificată chiar, tocmai prin aplicarea la un anumit moment concret, care lucrează asupra ei prin diferite determinări particulare: note caracteristice unui singur obiect, atitudinea emoțională a vorbitorului față de el, determinări ale situației generale etc.

Dacă de cele mai multe ori semnificația inițială e modificată doar pînă la limitele nucleului de bază, în unele cazuri însă se întîmplă ca ansamblul nou în care e încadrat cuvîntul să schimbe cu totul semnificația primară, creînd un înțeles nou, care, chiar dacă se abate de la nucleul de bază, este acceptat pentru că e cerut de împrejurare. De obicei, notele particulare, cazuale, se sting după întrebuintarea concretă de fiecare moment și nu ating semnificația generală din limbă; dar în cazul cînd înțelesul nou corespunde unui fenomen mai general, adică unei necesități mai largi de exprimare, el poate să-și facă loc în vocabular, iar pînă la urmă, dacă devine

esențial pentru toți, reușește uneori să pătrundă chiar în fondul principal. Multe sensuri noi, create de diverși autori (pe cale metaforică de obicei), devin, dintr-o dată sau cu în cetul, un bun comun. De pildă, accepțiunea figurată a cuvîntului *ruginit*, aplicat unei persoane „cu idei învechite, din alte vremuri, retrogradă” (Candrea—Adamescu, *Dict. Enciclop.*, s.v.), „care nu ține pas cu progresul, care a rămas în urmă față de evoluția celor din jur” (Cf. *Dict. Acad.*), apare pentru prima dată într-un text scris la Beldiman, în *Jalnica tragodie* (cf. *Dict. Acad.*): „Din cei de pe la țară ruginiți boierănași”. Textul următor în care este semnalat cuvîntul face parte din *Cum am învățat romînește*, de C. Negruzzi, apărut în 1836: „Cîțiva boieri ruginiți în romînimism...”. Chiar dacă acest înțeles nou metaforic nu a fost creat de Beldiman, el a apărut, și mai ales s-a răspîndit, probabil, în acea epocă a încercărilor de prefacere și de ironizare a „oamenilor vechi”; corespunzînd unei necesități generale, sensul a pătruns în limbă, iar azi e folosit curent. Tot astfel expresia [a învăța o carte] *din scoarță-n scoarță* — chiar dacă e poate un calce dintr-o altă limbă — este pusă în circulație în primul rînd de C. Negruzzi (în același loc): „Să mă puie pe mine, care nu mai eram copil, [...] să învăț *a b c*! pe mine, care înțelegeam pe Erodian din *scoarță-n scoarță*!”. Iar în limba actuală sînt nenumărate exemple de sensuri noi: *a sparge norma*, *întreceri* (în muncă), (atitudine) *codistă*, (a fi în) *cîmpul muncii*, *responsabil* (sindical), *principlal* „în conformitate cu principiile marxist-leniniste”, *a prelucra* (o rezoluție, o temă) etc. Se pot menționa, în sfîrșit, sensuri care pătrund sub ochii noștri, acceptate dintr-o dată în limbajul tehnic — de pildă în acela al fiziologilor și al psihologilor, datorită răspîndirii lucrărilor pavloviste: *semnalizare*, *întărire* (a reflexului condiționat), *comutare* — care a dobîndit în urma unui articol al fiziologului Asratian (vezi mai departe, pp. 228 și urm.) — înțelesul de „modificare a unei reacții la o schimbare a ambianței, deși exercitantul rămîne același” (alt sens decît la lingvistul L. Hjelmslev, de pildă), etc.

Sensurile trecătoare pot deveni deci, cu timpul, o dată cu modificarea noțiunilor înseși, semnificații consacrate, contribuind astfel uneori la schimbarea semnificației fundamentale: pentru că și semnificația fundamentală a cuvîntului este o categorie istorică — subliniază Budagov —, care, deși e mai

constantă, mai stabilă, evoluează totuși, încet dar neînterupt⁵⁷. Semnificațiile noi se desprind de elementele stabile, pentru a influența apoi aceleași elemente vechi și stabile⁵⁸: prin această neconținută osmoză dintre stabil și instabil se realizează pe de o parte dezvoltarea limbii, iar pe de alta însăși comunicarea concretă de fiecare moment.

4.2. În procesul comunicării — înțelegă fie ca fenomen practic al vieții zilnice, fie ca exprimare literară a unui scriitor —, semnificația devine, prin folosirea ei de către o anumită persoană într-un moment concret, un *sens*, cu tot ce are acesta variabil, flotant, particular. Într-o lucrare în care se precizează și raportul dintre „semnificație” și „sens” în accepțiunea lor mai largă, pe plan psihologic, psihologul A. N. Leontiev arată că, dacă semnificația „reprezintă reflectarea realității independent de atitudinea față de ea a omului ca individ” și e găsită în „sistemul de semnificații gata format din punct de vedere istoric”⁵⁹, sensul „este creat de atitudinea obiectivă [a omului]... față de faptul care-l determină să acționeze”, este „acea parte a conștiinței individului, care este determinată de propriile lui atitudini în viață”⁶⁰. Aplicând aceste precizări la cazul special al limbii, se poate spune că în momentul exprimării și înțelegerii faptului de limbaj — adică într-o situație determinată de viața concretă —, sensul cuvintelor e creat de legătura dintre o anumită semnificație din limba utilizată ca bun comun, și obiectele concrete, raporturile persoanelor față de obiectele și fenomenele respective, experiența personală a fiecăruia, atitudinea față de interlocutor în acea împrejurare și diverse alte determinante.

Limba cuprinde în lexicul ei, ca bază a cuvintelor, semnificații și — pătrunzând mai în adâncime în conținutul lor — noțiuni, cu tot ce au ele general și absolut, „nuclei” care aparțin tuturor virtual și care cuprind doar latențe pentru fiecare caz particular; dar în limbaj, în mecanismul concret de comunicare, mai e implicat în cuvinte și altceva decât noțiunea și chiar decât semnificația. Aceasta din urmă se individualizează, se precizează, prin indicarea „cazului” special, se îmbogățește, se completează — devine *sensul* căpătat de un cuvânt pentru o anumită persoană, într-o situație anumită, și care se amplifică, în plus, prin diverse elemente emoționale: „Limbajul omenesc viu — scrie V. E. Sirkina — exprimă mult mai mult decât un sistem abstract de semnificații și noțiuni,

mult mai mult decît sensul direct, nemijlocit, al cuvintelor care-l compun... Noi vom denumi mai tîrziu reflectarea acestei atitudini [saturat — emoționale și active] în limbaj, «subtext emoțional»⁶¹.

Sensul este deci realitatea care apare în practica limbajului, ca fapt complex și variabil — instabil chiar —, și în care semnificația intră doar ca o parte — necesară desigur, dar nu unică; el e deosebit de semnificația primară, din care totuși derivă. „Sensul individual al cuvîntului — se subliniază în aceeași culegere de studii — este, după natura sa, schimbător, curgător; el se găsește într-o anumită dependență atît față de sensul general-verbal al cuvîntului, cît și față de aspectele personalității. La un moment dat, cuvîntul poate avea pentru mine un anumit sens; în alt moment, un sens cu totul altul”⁶².

5. Cuvîntul, în limbaj, este reprezentantul realității actuale, din momentul vorbirii; ca atare, el nu mai conține doar o „noțiune”, ci include în același timp un germene noțional — principiul de constanță a semnificației —, dar și o variabilă — cel puțin tot așa de însemnată —, determinată de faptul că el denumește un obiect real, specific, încrustat într-o țesătură de raporturi reale, actuale, care e reprezentată de situația concretă și unică în care apare faptul de limbaj. Din punctul de vedere al psihologiei limbajului, cuvîntul poate fi definit ca un semn sonor, purtător al unui nucleu semnificativ, care se actualizează și se completează prin apariția într-un ansamblu de limbaj concret. Cuvintele exprimă realitatea tocmai pentru că își pot mula sau completa semnificația după situație: realitatea fiind dinamică, limbajul, care trebuie să o exprime, nu poate fi static, utilizînd numai cuvinte cu valori imuabile. În acest chip, limba poate răspunde necesităților de exprimare a realității în mișcare — a împrejurărilor asemănătoare, dar și deosebite —, prin mijloace variabile, dar și staționare: prin faptul că menirea cuvintelor se realizează nu numai pe baza semnificației lor generale, ci și o dată cu funcția pe care o capătă în fiecare împrejurare. De aceea, înțelegea astfel, funcțional, limba, rămînînd aceeași pe mari perioade, poate totuși varia în momentele concrete ale utilizării ei, în „vorbit”. Variabilitatea cuvintelor se bazează pe capacitatea lor de a avea multiple posibilități latente; iar actul de limbaj concret, lucrînd asupra semnificațiilor „consecrate” prin cristalizarea lor în limbă, le modifică o dată cu

utilizarea lor în diverse situații specifice. Caracterul „atotcuprinzător” al cuvîntului, pe care-l sublinia Pavlov⁶³, constă, pe de-o parte, din faptul că în el sînt cuprinse semnificații ce au la bază noțiuni, sinteze de experiențe ale întregii societăți. Pe de altă parte, în cuvîntul utilizat în momentul de limbaj se adaugă experiența fiecărei persoane: experiența cristalizată în cunoștințele pe care le poate lega de cuvînt, sau experiența căpătată în practica socială a comunicării și fixată într-o bogăție de legături temporare, de asociații cu nenumăratele împrejurări în care a fost folosit și care fac să crească încrederea în aplicabilitatea lui variată, la mai multe și diverse împrejurări noi. În sfîrșit, menționăm că se adaugă la toate acestea posibilitatea ca, prin stabilirea legăturilor între experiența anterioară și situația concretă nouă, să se adauge cuvîntului nota specifică, momentană, cea mai variabilă și mai instabilă, dar și cea mai exactă, prin adecvarea ei la realitatea prezentă. De aceea, nu se mai poate considera că semnificația este obținută prin raportarea la două axe fixe și izolate — obiect-semn —, ci prin referirea la un întreg sistem în translație, datorită faptului că ea face parte mereu din alte ansambluri.

Nucleul nu poate fi niciodată „pur”, izolat, pentru a trezi o semnificație valabilă prin el însuși: chiar cuvintele din dicționare au un nucleu completat prin definiția dată, și care e variabilă, deoarece e în funcție de o concepție proprie autorului, epocii, societății în genere, deci tot de un ansamblu. Semnificația unui semn nefiind o calitate intrinsecă, determinată o dată pentru totdeauna, ea se conturează abia din felul cum variază semnul în diverse împrejurări.

Cu ajutorul integrării în ansambluri se rezolvă dualismul caracteristic semnului — constanța și labilitatea lui. În acest mod se realizează totodată funcția de comunicare a limbajului, prin echilibrul dintre necesitatea de exprimare a unor conținuturi personale, prin semne care au o valoare relativ constantă — dar care cuprind totuși multiple potențe semnificative — și necesitatea receptorului, de a înțelege just acest conținut.

Fundamentul procesului de limbaj e constituit de „jocul” dintre abstract (noțiune) și concret, dintre elementele permanente ale nucleului de bază și acelea mobile — ale contingențelor speciale care creează sensul —, dintre depărtarea de gene-

ralizarea sumară pusă la dispoziție de limbă, și apropierea de ea, pentru siguranța acordului comun. Acest acord final, realizat prin adaptarea cuvintelor la împrejurări și prin înțelegerea lor în funcție de acestea, se cristalizează în faptul desprinderii sensului total al exprimării, în mare măsură ca rezultată a acțiunii ansamblului (general situațional, verbal etc.) în care se află integrate cuvintele și, de fapt, vorbitorii și ascultătorii. Ansamblul acesta, „situația comună”, în care se realizează „comutarea”⁶⁴ semnului și în care, totodată, semnificațiile se întâlnesc cu cazurile particulare, transformându-se în „sensuri”, este contextul.

CAPITOLUL II

TEHNICA LIMBAJULUI

1. Pentru a avea o perspectivă relativ completă asupra limbajului, acesta trebuie privit nu numai în aspectele lui mai degrabă statice — descriindu-i componentele, analizându-i „materialul” din care este constituit —, ci trebuie urmărit și în cursul funcționării lui, în desfășurarea lui ca proces complex. Este vorba, cu alte cuvinte, despre modul în care sînt create și utilizate diversele semne în anumite situații funcționale, de modul cum sînt atribuite semnelor anumite roluri și aspecte, din care partenerii pot releva cu ușurință și fără interpretări greșite sensurile intenționate de emițători. Aceasta alcătuiește ceea ce se numește de obicei „mecanismul” limbajului. Însă pentru a evita imaginile mecaniciste pe care le evocă acest cuvînt cînd este vorba de procese psihice superioare, noi vom utiliza — deși denumirea poate părea neobișnuită — termenul de „tehnică” a limbajului.

„Obişnuința înlătură misterul”, spunea Montaigne: faptul de limbaj, banalizat prin producerea lui cotidiană, devine pentru adultul normal, care practică fără efort limba, un lucru obișnuit, cu aparențe de mecanism, a cărui funcționare nu produce mai multă uimire decît aceea a unei mașini cu care ne-am familiarizat de multă vreme. O dată depășită epoca achiiziționării acestei tehnici, străduințele depuse pentru a o deprinde, în cursul unei lungi ucenicii, sînt uitate, iar în același timp cu osteneala dispare și amintirea modului în care s-a ajuns la construirea primelor exprimări corecte. („Uitasem modul în care mi le însușisem”, nota un cercetător al limbajului, observînd mirarea copilului său față de unele cuvinte¹). Îndată ce ne oprim însă asupra acestei activități așa de regulate încît pare spontană, ies la iveală complicate procedee și se întrezăresc fine operații de organizare a expresiei și de înțelegere a ei.

Descrierea tehnicii limbajului nu poate face abstracție — așa cum se procedează de obicei cînd se studiază „mecanismul

limbajului" — de faptul că acest fenomen este bipolar, că implică o relație socială — între emițător și receptor —, și totodată că fiecare partener poate juca ambele roluri, deci că relația este reversibilă.

Cînd ne punem întrebarea care este motivul pentru care vorbim, trebuie să avem în vedere nu numai cauzele, dar și finalitatea acestei acțiuni (funcția ei principală fiind comunicarea) din care decurg în mare măsură și particularități ale cauzalității sale: vorbim, *pentru ca să fim înțeleși*. Prin aceasta, subliniem de fapt particularitatea relației de limbaj, de a realiza comunicarea și de a satisface astfel interesele ambilor parteneri.

Comunicările prin limbaj nu sînt decît în anumite condiții „impersonale”: emițătorul vrea să transmită un conținut psihic, de reflectare, propriu, iar receptorul vrea să afle conținutul specific partenerului respectiv. Dacă emițătorul va utiliza pure „clișee” în exprimare, forme care nu exprimă nuanțele exacte ale diferitelor situații, receptorul — interesat să afle intențiile interlocutorului — se va împotrivi cînd nu va putea sesiza valoarea precisă, de moment, a expresiilor. Dar, pe de altă parte, cu cît expresia ar fi mai „personală” dintr-un anumit punct de vedere, cu atît s-ar realiza mai greu înțelegerea ei: aceasta ar fi consecința hipertrofiei funcției expresive a limbajului, sau a considerării lui numai sub acest aspect.

Fără îndoială, ținta limbajului nu este să „ne exprime”, fără alt scop decît descărcarea unui conținut propriu sau făcă preocuparea primordială de a „comunica”, de a ne face înțeleși de partener, deci de a alege semne a căror valoare ar putea fi sesizată de el. Arta — „limbajul poetic” — îngrijește „forma” pentru a da un înveliș unic, original și estetic unui conținut; pe cînd limbajul comun urmărește să exprime un conținut propriu de reflectare, dar în primul rînd pentru a-l comunica, deci pentru a-l face clar înțeles altuia. Nu vorbele „frumoase” sînt ținta limbajului, ci exprimarea justă a stării psihice proprii, pe care emițătorul intenționează să o comunice cuiva.

„Drama” limbajului apare din dificultatea de a te exprima adecvat, pe baza semnelor — la care nu se poate renunța — și de a fi totuși înțeles prin folosirea acestor semne în apa-

rență limitată: adică din greutatea coincidenței între expresie și înțelegere. Acest aparent conflict, născut din relația emiter-receptare, se rezolvă totuși prin însăși existența acestei dualități. Receptorul cere, pe de o parte, semne cu valoare fixă, pentru ca să înțeleagă ușor și pentru a economisi timpul de stabilire a unor codificări mereu înnoite. El vrea totuși să afle adevărata intenție de comunicare a emițătorului și îi pretinde acestuia să și-o exprime într-o formă adecvată. Emițătorul, pe de altă parte, încearcă să exprime conținutul său psihic pe cât îi stă cu putință mai exact, pentru a-l face pe partener să ia cunoștință corect de acesta: de aceea își caută modalitățile de expresie cele mai adecvate, acelea care să fie oglinda fidelă a acestui conținut, dar care, totodată, să poată fi înțelese ușor și astfel să stabilească legături eficiente între sine și ceilalți.

Urmează de aici o atitudine activă în limbaj, în cursul căreia semnele se modifică parțial, rămânând însă în limitele impuse de nucleii semnificativi și de variantele fonetice „permise“. Dacă nu ar ține seama de celălalt factor al relației din limbaj — de receptor —, emițătorul ar putea transforma radical, din punct de vedere semnificativ și formal, materialul oferit de limbă. Totuși, limba nu este înregistrată și utilizată pasiv de către vorbitori, așa cum afirma De Saussure²: de altfel, tocmai această acțiune asupra ei, în practica limbajului, dă naștere aspectului „vorbire“ (*parole*). De asemenea, această conștiință activă a limbii, această aprehendare a limbii ca fenomen exterior și totodată ca fenomen asupra căruia poți interveni, dă naștere „meta-limbajului“ (termen nou, care desemnează „vorbirea despre vorbire“^{2b}), care nu este un apanaj numai al specialistului în studiul limbii, ci și al vorbitorului obișnuit (v. și *infra*, p. 232).

Dualismul inerent limbajului face să apară și să conviețuiască, paradoxal, trăsături antitetice: vorbitorul minuieste constantele și totodată aduce bogăția faptului prezent, impune confruntarea și completarea „nucleului“, dorește precizarea generalului prin particular, introduce o „logică psihologică“ în procedeele gramaticale, utilizează automatisme și în același timp „inovează“, se supune coercițiunii limbii și totodată este activ, selectează, transformă și chiar „creează“. Inușuri faptul că limbajul există, că se realizează ambele lui

aspecte — expresia și înțelegerea — mai mult sau mai puțin mulțumitor, este o dovadă că fenomenele acestea nu sînt înconciliabile, că opoziția nu este o piedică pentru comunicare ba chiar îi este inerentă.

Echilibrul nu poate apărea decît din respectarea ambilor poli ai limbajului. Acest acord dintre momentul „expresiv” și acela de „înțelegere” se realizează prin folosirea formelor comune, așa fel încît să exprime totuși particularul, adică printr-o organizare specifică a semnelor, corespunzătoare intenției de comunicare.

Deși folosește semnele comune, emițătorul poate reuși astfel să exprime situațiile particulare, datorită integrării în organizări proprii a unor cuvinte ce ar părea — luate izolat — că spun prea mult și totodată prea puțin. Tehnica limbajului constă în a folosi cuvintele — semnele în genere —, organizîndu-le potrivit diferitelor intenții particulare, și de a înțelege adecvat aceste moduri specifice de organizare. În acest fel, semnul tocit, „mort”, este nu numai animat prin fiecare folosire a lui, dar este și făcut apt pentru a exprima particularul.

Partenerul, pe de altă parte, urmează să țină seama de faptul că pentru a sesiza just intenția de comunicare a emițătorului, e necesar să se refere la altceva decît la semnele luate izolat.

Dualismul care alcătuiește condiția, dar și drama limbajului, capătă o soluție prin încercarea de acord între cele două aspecte. Emițătorul alege semnul pentru nucleul său și îi dă o semnificație relativ modificată, conformă cu intenția sa, cu sensul total adică; iar receptorul se referă la întregul moment prezent, recurgînd la rîndul său ca sprijin la nuclei. Numai considerînd limbajul sub ambele sale aspecte și numai acordînd o egală însemnătate atît expresiei cît și înțelgerii, numai observînd acordul sau mai bine zis osmoza caracteristică faptului de limbaj, dintre necesitățile ambelor tipuri de parteneri, și totodată reversibilitatea acestei relații, s-ar înțelege aparentele contradicții din limbaj și, poate, modul său de funcționare.

De aceea în esență, concepția noastră referitoare la această relație se deosebește de cea exprimată de diverși cercetători aparținînd ca filiație curentului kibernetic. Trebuie să menționăm aci, că în momentul în care lucrarea noastră era

elaborată* au apărut, și ulterior au continuat să fie publicate din ce în ce mai insistent, lucrări în care se punea problema limbajului ca act de comunicare cuprinzând o „emitere“ și o „receptare“. Aceste lucrări, bazate pe o schemă al cărei prototip a fost expus de Shannon³, discută limbajul sub influența concepției kibernetice. La origine, schema a oglin- dit preocupările tehnicienilor din domeniul telecomunicațiilor, de a studia modul în care se poate obține o bună transmitere a semnalelor prin diverse mijloace tehnice; de aceea, un in-

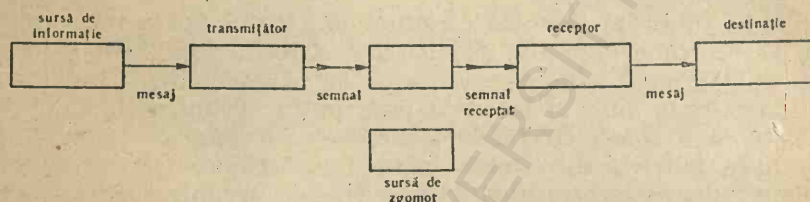

Fig. 2. «Schema unui sistem general de comunicație»

(din C. Shannon, *A Mathematical Theory of Communication*, în *Bell System Techn. Journ.*, 1948, nr. 3, p. 381).

teres central îl prezintă, în aceste scheme, „canalul“ prin care se transmite semnalul de la transmițător la receptor, prin care se efectuează de fapt legătura dintre aceștia.

Aplicarea *tale quale* — în psihologie, în lingvistică etc. — a acestei scheme și mai ales a concepției care o interpretează conține însă, după părerea noastră, câteva erori fundamentale, care provin din faptul că nu se ține seama de modificarea condițiilor, atunci când se transpune schema pe planul uman, al limbajului (înțelegând prin aceasta „limbajul“ propriu-zis, iar nu transmiterea lui prin mijloace tehnice, ca telefonul de pildă). Nu vom mai discuta aci aplicațiile generale făcute de unii kiberneticieni (ca Mandelbrot) în lingvistică — irelevante pentru psihologia limbajului, deoarece nu țin seama tocmai de „semnificație“ —, ci ne vom referi numai la problema acestei scheme.

În primul rînd, în comunicarea prin limbaj „canalul“ în

* Cercetările noastre au început din 1942, iar lucrarea a fost elaborată într-o primă redactare, care cuprindea concepția generală, în 1948. Ulterior, cercetările experimentale au continuat, am întreprins investigații mai aprofundate asupra unor probleme pe plan lingvistic, aducînd totodată rețușări și completări studiului inițial.

sens fizic joacă un rol mai puțin important, dintr-un anumit punct de vedere — sau mai bine zis, partenerii nu depind, pasiv, într-o atît de mare măsură de el, ca în transmiterea prin mijloace fizice (Shannon dă ca exemple de „canal”: fire, cablu etc.)⁴. Cînd mediul în care se face comunicarea este zgomotos sau în general nefavorabil, vorbitorii pot interveni, în practică, nu numai prin intensificarea vocii sau prin adăugarea a diferite alte mijloace, dar se pot și deplasa într-un loc mai propice, pot impune liniștea etc.: în orice caz, interlocutorii nu sînt, ca în telecomunicații, mai degrabă pasivi și supuși condițiilor pur tehnice de transmitere. În ceea ce privește alți factori, care țin de starea partenerilor (ca de pildă oboseala etc.), aceștia nu pot fi considerați drept „canal”, ci constituie de fapt „coordonatele” vorbitorului și ale auditorului.

De asemenea, ceea ce uită aceia care aplică schemele mecanice ale kiberneticii, este faptul că atît emițătorul cît și receptorul sînt persoane umane, cu coordonate de care ține seama fiecare partener, și, mai ales, care nu au o poziție rigidă și invariabilă în relația stabilită. Unul dintre cercetătorii care au vrut să aplice în psihologie concepția kibernetică — de fapt, bazat mai ales pe o psihologie behavioristă —, E. C. Cherry, observă că teoria comunicației a lui Shannon nu se poate aplica întocmai psihologiei umane, deoarece un sistem ca acela descris „nu este exact analog cu operatorul uman”⁵. Expunînd deosebiriile dintre operatorul uman și un canal de comunicație, Cherry pierde însă din vedere una dintre trăsăturile distinctive fundamentale, după părerea noastră. Teoria comunicației consideră că receptorul nu poate observa decît ceea ce îi parvine prin canal, iar nu și ansamblul relației, pe care un „observator” extern l-ar putea cunoaște; la rîndul lui, „observatorul extern” nu-și poate însă da seama de ipotezele făcute de receptor, și în fond de semnificația exactă pe care o are un semnal pentru receptor⁶. Asemenea rezerve neglijează însă faptul că în limbajul considerat ca proces psihic, relația dintre emițător și receptor nu este ireversibilă, ca în schema mecanică (în care există cel mult o reversibilitate mecanică). Relația este reversibilă, receptorului putînd să devină în ansamblu (iar nu numai prin anumite părți predeterminate), la rîndul lui, un emițător⁷: în această calitate, el poate fi cunoscut prin mijloace obiec-

tive. Tot din această cauză, receptorul — care de altfel este totodată și un emițător virtual — poate cunoaște nu numai semnalul propriu-zis transmis prin canal, ci dispune și de o serie de mijloace adiacente pentru a-l interpreta cît mai corect și a restabili fondul complex din care a izvorît. În același timp, o dată devenit emițător, el nu exprimă indiferent cum,

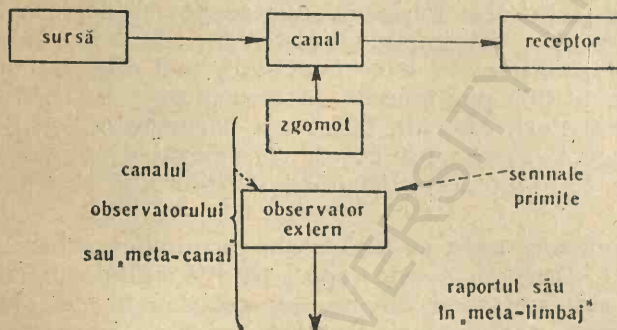

Fig. 3. «Un canal de comunicație și observatorul său extern»
(din E. C. Cherry, *On the validity of applying communication theory to experimental psychology*, în *Brit. Journ. Psychol.*, 1957, nr. 3, p. 177).

întotdeauna la fel, ci se adaptează după receptorul actual. Exprimarea este precedată de o cît de sumară informare privitoare la receptor (v. fig. 5 și 6).

În sfîrșit, ceea ce se neglijează prin aplicarea acestor scheme — ca de altfel a întregii concepții cibernetice⁸ — este faptul că suplețea situației în cazul fenomenului uman este infinit mai mare decît a aceleia pe care o are fenomenul mecanic. Oricît de perfecționată ar fi o mașină electronică, „inițiativa” ei, posibilitatea de adaptare, capacitatea de a înmagazina o „experiență” nu înseamnă nimic — cel puțin în stadiul tehnic actual — față de plasticitatea procesului psihic uman, de cantitatea de experiență și totodată de capacitatea asimilării ei pentru a interveni într-o conduită de inițiativă, pe care o are omul⁹.

De altfel, cele mai multe aplicații la limbaj ale ciberneticii au în vedere mai ales o psihologie behavioristă, care neglijează conștiința, adică faptul fundamental în activitatea umană de comunicare.

2. Limbajul presupune în forma lui completă o *intenție* de comunicare, dar și puțința *realizării* ei, pentru a da naștere expresiei și înțelegerii acesteia. Ca în orice tehnică, se poate vorbi despre existența, în limbaj, a unor „materiale” (conținutul psihic respectiv), care urmează a fi prelucrate și interpretate prin anumite „procedee” și cu ajutorul unor „unelte”. Momentul prezent al „comunicării” necesită o serie de *antecedente* indispensabile realizării lui, printre care existența unui sistem de semne însușite de persoana respectivă, bazele fiziologice care permit utilizarea lor, precum și condițiile psihice generale care creează „atitudinea de limbaj”.

2.1. Pentru realizarea limbajului este necesar să fie învățată o „limbă” — cel puțin una —, care dă posibilitatea transmiterii inteligibile (în termeni kibernetici, a „codării”) a conținuturilor psihice.

Învățarea și sistematizarea materialului lingvistic la fiecare persoană încep încă din copilărie, dar continuă în tot cursul vieții. Nu ne vom ocupa aici de procesul propriu-zis al învățării limbii, care constituie o problemă vastă a psihologiei limbajului¹⁰. Vom preciza aici numai că învățarea limbii înseamnă de fapt un proces activ și selectiv, în cursul căruia persoana este silită de necesitățile comunicării să-și însușească în mod cât mai corect sistemul „limbii”, dar totodată are latitudinea de a introduce — pînă la anumite limite — variații individuale.

A. Meillet făcea observația că pentru teoria vocabularului ar fi important să se determine gradul de aproximație cu care vorbesc oamenii aceeași limbă. Precizînd că „pentru diverșii subiecți, cuvintele nu au aceeași valoare”, el nota că „va trebui să se determine în ce măsură variază valoarea unui cuvînt după vorbitori”¹¹. Faptele notate de Meillet constituie tocmai procesul transformării limbii în vorbire; dar aceasta nu înseamnă că vorbirea este un fapt pur individual, deoarece vorbirea are în permanență la bază limba, fără care nu s-ar mai realiza înțelegerea reciprocă, deci comunicarea nu ar mai avea un caracter eficient. În aspectul „vorbire” este implicat întotdeauna și acela de „limbă”, deoarece vorbitorul și auditorul au oricînd conștiința unui sistem lingvistic — semantic, fonologic, gramatical — pe care-l actualizează în momentul activității de limbaj.

Materialul lingvistic însușit este organizat în sisteme asociative lexicale și gramaticale, constituite de legături temporare grupate în diverse sisteme de asociații complexe, variate și cu aspect dinamic. Factorul cel mai complex și mai important în aceste sistematizări — și mai ales în acelea de ordin lexical — îl constituie relațiile dintre semnificațiile cuvintelor. Fiecare persoană posedă „microstructuri semantice” (legăturile temporare privitoare la semnificațiile fiecărui cuvânt sînt sistematizate în mica unitate care este cuvîntul respectiv), precum și „macrostructuri semantice” (asociații grupate în jurul fiecărui cuvînt). Toate aceste structurări se bazează pe asocieri — suple și dinamice — de diferite tipuri: semi-identitate (echivalență semantică), contiguitate mai mult sau mai puțin mecanică, similitudine, contrast, subsumare la un gen comun: dar la acestea se adaugă și o contiguitate empirică (într-o situație comună) și chiar contextual verbală (care greu poate fi despărțită de conținutul semnificativ propriu-zis).

În momentul exprimării și al receptării, semnificațiile necesare sînt selectate în funcție de legăturile lor posibile în cadrul sistemelor, pe baza unei organizări și interpretări contextuale. Se ține adică seama de faptul că fiecare cuvînt depinde pe latura semnificației de celelalte cuvinte actuale din context; totodată, se ține seama de semnificațiile virtuale, implicate în microstructura semantică a cuvîntului respectiv, ca și de legăturile semnificative virtuale cu toate celelalte cuvinte din sistematizările cărora le aparține și de fapt de legăturile acestor cuvinte cu altele.

Fiecare semnificație are orbite de semnificații mai apropiate (fie pentru că e vorba de mari similitudini semantice — sau semantice și formale —, fie pentru că e vorba de o asociere datorată unor frecvente contiguități contextuale). Dar aceste semnificații sînt legate la rîndul lor cu altele, ceea ce duce în cele din urmă la sistematizarea de ansamblu a semnificațiilor și prin care se exprimă concepția unitară a individului, pe baza aceleia a societății din care face parte acesta. Ele derivă deci din concepția generală a persoanei, și implicit a societății, și exprimă modalități de reflectare a relațiilor din realitate.

Dacă fiecare semnificație se definește prin raportarea ei la celelalte, aceasta nu înseamnă însă că ea este implicată

în legături rigide, numai cu anumite alte semnificații, deci că fiecare „parte“ s-ar dizolva în ansamblul unic de care ar fi imuabil legată. Sistematizarea semnificațiilor are la bază un mod de structurare specifică, deschisă atât în „macro“ cit și în „micro“, unitatea ultimă — și limita determinantă — constituind-o concepția generală a persoanei (pe baza aceleia istorice, a societății respective). Totodată, această sistematizare nu e dată gata făcută, o dată pentru totdeauna, ci este mereu variabilă, mereu în formare și transformare. Se poate vorbi despre o formare genetică a acestor sistematizări (formarea poate fi urmărită mai ales pe plan ontogenetic, la copii) și despre o dezvoltare, în sensul unei amplificări dar și al unei modificări continue la fiecare persoană (așa cum pot fi urmărite și în limbă, pe plan social-istoric). Ele evoluează, în fond, în raport cu posibilitățile cunoașterii și cu modul de reflectare a relațiilor din realitate.

2.2. Aspectele fiziologice ale tehnicii limbajului au fost și vor fi discutate, în parte, și în alte capitole (v., în special, pp. 91 urm. și 233 urm.); vom preciza aci câteva particularități ale „procedeeleor“ acestei tehnici, care se exprimă în ultimă instanță printr-o organizare specifică nu numai a întregii activități nervoase superioare, dar și a activității nervoase de la niveluri inferioare, supuse însă aceluiași control cortical care asigură desăvârșita funcționare a „celui de-al doilea sistem de semnalizare“.

La baza fiziologiei limbajului stă mecanismul „asociației“, al stabilirii de legături temporare (între obiect și cuvânt, între suport sonor și semnificația lui, între diferitele cuvinte în sistemul lexical, între cuvintele ce se succed în fluxul vorbirii prin mecanismul asocierii în lanț¹² etc).

Trebuie să subliniem însă, că nu poate fi vorba în limbaj de asociații simple, mecanice, așa cum erau înțelese în psihologia asociaționistă. Experimente ca acelea efectuate pentru a observa, de pildă, modul în care capătă sens cuvintele erau făcute de obicei static și artificial, în afara limbajului propriu-zis, asociindu-se de exemplu (N. Ach. etc.) cuvinte, cu diverse cuburi (de fapt, însă, nici nu se „asocia“ direct *cuvîntul* cu un *cub anumit*, ci se forma în definitiv un ansamblu, aproape o frază organizată, în care cuburile erau comparate între ele și în care cuvintele luau semnificație prin rolul căpătat în acel întreg). În realitate, numai la copiii foarte mici pot

apărea reflexe condiționate simple — de fapt „dresaje“, care nu constituie limbaj propriu-zis —, prin care, legându-se un cuvânt — „nasul“ de pildă — de un obiect, se declanșează mecanismul articulator la indicarea obiectului. La adult însă — și chiar la copil, de la o anumită vîrstă —, tehnica asociativă a limbajului are un caracter mult mai complex.

Dacă ipoteza asocierii mecanice — raport constant și invariabil între un stimul și o reacție — este înlăturată prin concepția unor legături „temporare“, ipoteza centrilor ca depozite de elemente fixe, de urme palpabile, de căi preformate, pe care totul urmează să se realizeze pasiv, uniform, impunînd un *ne varietur*, trebuie îndepărtată de asemenea.

Aspectul anatomic — de hărți cerebrale fixe — al bazei fiziologice a limbajului a fost înlocuit cu explicarea prin diverse procese fiziologice în desfășurare și active. Dacă activitatea fiziologică presupune legături, acestea nu se realizează însă între centri de „imagini“ fixe sau între diverși centri de „facultăți“ — gîndire, afect etc. Numai o plasticitate a acțiunii sistemului nervos poate explica faptul că e posibilă funcționarea unor forme cu valori variabile în raport cu diversele situații și că, în definitiv, se pot realiza sensuri specifice, adaptate pînă la infime nuanțe. Leziunea are ca efect tulburări în zona limbajului, care se manifestă prin greutatea de a se efectua organizarea expresiei și interpretarea ei corectă. Ea nu „atinge“ funcțiuni izolate, împiedicînd astfel manifestarea unora dintre ele, ci provoacă o dezorganizare și o neputință de a se mai realiza organizări și interpretări noi și juste.

Faptul specific în mecanismul fiziologic al limbajului îl constituie complexitatea *sistematizată* (nu haotică) și plasticitatea bazată totuși pe experiența trecută, pe o stereotipie suplă („stereotipele dinamice“). Aceste particularități se manifestă, de pildă, în crearea și în funcționarea sistemelor de „integratori verbali“¹³: fiecare cuvînt (de ex. *cîine*) este încadrat, prin semnificația lui, într-o serie în care există legături atît între membrii seriei (*cîine* — *pisică* — *bou* — *cal*...), cît și între fiecare membru și integratorul superior (*cîine* — *animal*), legăturile dintre membri avîndu-și de fapt motivația în apartenența la acest integrator comun.

Pe de altă parte, plasticitatea mecanismului fiziologic în limbaj se manifestă și prin „funcția de comutare“ a

scoarței, descrisă de E. A. Asratian, funcție care dă posibilitatea modificării semnificației fiecărui semn, în raport cu ansamblul în care este integrat.

În timpul experiențelor făcute cu ciini, pentru formarea reflexelor condiționate (de pildă pentru provocarea reflexului salivar nu numai la prezentarea unei bucăți de carne, dar și la aprinderea unei lumini care însoțise de repetate ori hrana), Pavlov a observat faptul următor: în primele faze ale fixării reflexului condiționat, animalul saliva nu numai când vedea carnea, dar și la auzul pașilor laborantului care i-o aducea etc. În aceste experiențe, „excitanții glandelor salivare nu sînt reprezentați numai de proprietățile obiectelor, neesențiale pentru activitatea glandelor, ci de *absolut toată ambianța* în care apar aceste obiecte sau de care ele se leagă în realitate: vasele în care se găsesc aceste obiecte, mobila pe care ele se află așezate, camera în care se petrece acțiunea, oamenii care aduc aceste obiecte, pînă și sunetele pe care le emit acești oameni, chiar dacă nu sînt vizibili în acel moment, glasul lor și chiar zgomotul pașilor acestora”¹⁴. Este ceea ce Pavlov a numit *reflexul condiționat de situație sau de ambianță*.

Cu timpul, reflexul de situație poate dispărea: prin diferențierea unui anumit semnal — lumina, de exemplu, la aprinderea căreia se va prezenta bucata de carne, deci care va fi singura „întărită” —, se ajunge la provocarea reacției salivare numai la excitantul dorit. Totuși, chiar în acest caz, întreaga ambianță continuă să-și exercite influența, putîndu-se modifica întreaga reacție la cea mai mică schimbare petrecută în mediu. În asemenea împrejurări, același semnal — lumina — poate să nu mai provoace reacția cu care fusese asociată. „Cea mai mică variație a mediului extern sau intern, adesea abia perceptibilă sau pe care nici nu o bănuim, modifică fundamental mersul fenomenelor”¹⁵. (De aici și necesitatea perfecte izolarii a laboratoarelor în care se fac astfel de experiențe, spre a se putea controla toate condițiile și a elimina posibilitatea de intervenție a unor factori noi, care, modificînd situația, să aducă schimbări în rezultate).

Dezvoltînd aceste observații și introducînd factorul variabilitate în mod intenționat în experimente, fiziologul E. A. Asratian și colaboratorii săi au dovedit că unul și același excitant poate condiționa, în funcție de împrejurări, reacții di-

ferite ale organismului. De pildă, în cursul creării unor reflexe condiționate, *același semnal* (un anumit număr de bătăi ale metronomului) provoacă — în aceeași cameră, dar cu experimenterii diferiți și la ore diferite (dimineața ori seara) — când un reflex alimentar pozitiv (apropierea de farfuria cu mâncare, salivarea etc.), când unul de apărare (scheunat, lătrat, retragerea labei etc.)¹⁶. Un alt cercetător arată de asemenea că ambianța are o mare însemnătate în reflexele condiționate; de exemplu, dacă s-a fixat unei pisici un reflex condiționat de fugă la sunet într-o anumită cameră, atunci când același sunet a fost produs în altă cameră a apărut numai o reacție motorie dezordonată¹⁷.

S-a dovedit astfel, prin experiențe variate, că se poate modifica sau „comuta“ semnificația oricărui excitant, așa încît el să declanșeze răspunsuri diferite, o dată cu variația împrejurărilor, care joacă rolul unor „comutatori“, deoarece creează în scoarța cerebrală o anumită stare funcțională, determinînd pentru un anumit timp caracterul activității reflex-condiționate. Acest principiu „al comutării“ — caracteristic activității întregului sistem nervos, dar care atinge gradul cel mai înalt de dezvoltare în scoarța cerebrală — creează posibilitatea unei funcționări „mai labile și variate, mai elastice, mijloc mai perfecționat de adaptare a organismului la mediul mereu în schimbare“. „Datorită proprietății de comutare, scoarța cerebrală poate acorda, după împrejurări, semnificații diferite unuia și aceluiași semnal, ea fiind capabilă să-și modifice în limite largi starea funcțională... pregătindu-se în acest fel să răspundă în modul cel mai adecvat situației existente, condițiilor în care e pus organismul“¹⁸ (este, de fapt, ceea ce P. K. Anohin — acordîndu-i o foarte mare importanță — numește „aferența de ambianță“, reprezentată de ansamblul excitațiilor care vin de la condițiile actuale și precedente ale experimentului¹⁹).

Subliniind extrema importanță a acestei probleme — pe care și-a propus s-o cerceteze mai departe —, precum și marele rol biologic al principiului comutării, E. A. Asratian nota că în activitatea scoarței cerebrale comutarea devine mult mai variabilă, mai dinamică și mai multilaterală²⁰. Acestui principiu i se poate lărgi aplicabilitatea și la activitatea nervoasă superioară umană, ba mai mult, la modul de funcționare al celui de-al doilea sistem de semnalizare, la sem-

nalizarea interumană, deci la limbaj. Aplicarea aceasta înseamnă de fapt a lega principiul general al „comutării” de procedeele tehnicii suplă a limbajului și în fond de ceea ce vom numi *adaptarea la context*. Experimente recente (O. S. Vinogradova — N. A. Heissler)^{20b} au pus de pildă în evidență, prin metode fiziologice obiective (pletismografie), comutarea semnificației aceluiași semnal sonor (cuvîntul rus *тpыба* „horn” și „trompetă”), în funcție de ansamblul în care se află (într-un șir de cuvinte denumind instrumente muzicale apare reacția condiționată vasculară, pe cînd într-un șir de cuvinte referitoare la părțile unei case, ea nu apare). Observarea schimbării sensului cuvintelor prin modificarea situației — ca și variația reacției de înțelegere, deși este vorba de aceleași cuvinte — capătă, deci, prin principiul comutării, o fundamentare; o bază fiziologică de explicare (comutarea îngăduind adaptarea mai suplă la împrejurările variabile).

Este firesc ca limbajul, fenomen caracteristic uman, să constituie și procesul psihic cel mai suplă, drept consecință a dezvoltării unei scoarțe cerebrale extrem de plastice, pe care se pot schimba legăturile asociative rapid și nuanțat. De aci posibilitatea de a opera cu cuvinte care, departe de a avea valori fixe, se adaptează, în special prin mijloace gramaticale, la context.

Această plasticitate, această posibilitate de adaptare suplă la diferitele împrejurări constituie o particularitate esențială a limbajului uman și credem că ea marchează totodată și principala deosebire față de orice fel de „mașină”. Recunoașterea semnului (de către receptor) și autocontrolul („aferența inversă”²¹, „feed-back”²²) producerii semnelor (de către emițător) sînt comune atît omului cît și modelului mecanic, însă gradul în care se realizează aceste două activități²³, precum și calitatea lor, manifestată prin capacitatea de variație complexă — și totuși precis limitată în cadrul lor — sînt proprii, cel puțin deocamdată, numai omului.

2.3. Pe plan psihologic, factorul fundamental care permite această conduită complexă, suplă și perfect adaptată este conștiința, și o dată cu ea diversele aspecte particulare pe care le imprimă tuturor proceselor psihice umane.

Limbajul este un mecanism conștient (dacă se pot alătura aceste cuvinte), în care complexul de automatisme necesare articulării cuvintelor sau receptării lor este rezultatul unui

efort conștient — caracteristic perioadei de învățare a limbajului —, și care totodată este în permanență supus — în cursul desfășurării lui — unui control conștient.

Diverse cercetări făcute pe plan lingvistic și psihologic demonstrează, ceva mai mult, că vorbitorii au o atitudine activă și conștientă față de limbă, că reacționează față de faptele lingvistice, că le selectează și totodată reflectează asupra

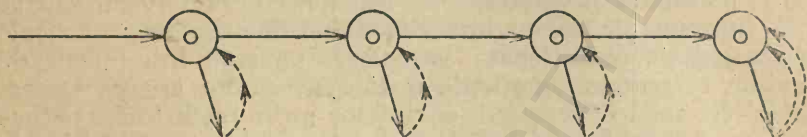

Fig. 4. «Lanțul aferențelor inverse»

(după P. K. Anohin, *Particularitățile aparatului aferent al reflexului condiționat*, în *Analele romino-sovietice, pedagogie-psihologie*, 1957, nr. 4, p. 44).

lor. Ca atare, fenomenele lingvistice nu sînt supuse numai observației lingvistului, ci și aceleia a locutorilor profani, non-lingviști, pe un plan așa-zis „meta-lingvistic”²⁴. Această „conștiință lingvistică” este desigur mai mult sau mai puțin puternică — în funcție de diverși factori —, dar în orice caz trebuie subliniat pe de o parte faptul că ea se manifestă încă din copilărie²⁵, iar pe de alta că prin apariția și consecințele ei se poate dovedi o dată mai mult rolul receptorului în procesul lingvistic²⁶ (deoarece, în momentul receptării conștiința lingvistică are drept obiectiv un plan extern, fiind supuse observației faptele de limbă ale celorlalți).

2.4. În limbaj, totul se petrece în mod mult mai complicat — dar, dintr-un anumit punct de vedere, și mult mai simplu decît se credea în epoca „mecanismelor mecanice” ale limbajului. Toată construcția asociaționistă — cu „căi preformate”, „imagini”, „scheme” etc. — nu se referea la limbajul real. Psihologia asociaționistă a limbajului — și avatarurile ei — nu este valabilă nu pentru că ar fi explicat fals faptul de limbaj, ci pentru că *nu-l explica*: ea nu făcea decît să urmărească felul în care se asociază cuvintele, iar nu modul în care se petrece faptul real al exprimării sau al receptării limbajului. Importanța atribuită „schemelor”, „mecanismelor”, denota însăși viziunea unui limbaj abstract, cu aspecte fixe, statice, identice la copil și la adult, în loc să urmărească

limbajul real, faptul dinamic, în care totul este motivat, condus, în care formele au mereu alte valori, pentru că sînt adaptate la împrejurări.

Intenția de comunicare pune în mișcare, pentru realizarea expresivă a conținutului de transmis, întregul organism și întreaga viață psihică; pe de altă parte, pentru receptarea acestui conținut conlucrează de asemenea un ansamblu de funcțiuni psihice (de altfel, și la receptare participă întregul organism, cel puțin virtual, deoarece pentru a putea recepționa și interpreta un semn ca atare, trebuie și să-l poți produce; autocontrolul „producerii semnelor” — „aferența inversă” — este o bază comună și pentru receptare. Conlucrarea diversilor analizatori în limbaj este evidentă, deși, desigur, analizatorul verbo-motor are rolul preponderent.

Efortul expresiv se manifestă prin tendința de a pune în funcțiune toate căile de exteriorizare semnificativă, indiferent care dintre ele predomină într-un anumit moment (desigur, de obicei predomină cele vocale); dar, ceva mai mult, întregul organism își adaptează și își modifică — mai mult sau mai puțin perceptibil — funcțiunile în momentul limbajului. Pentru limbajul vocal de pildă, mișcările buzelor, ale limbii, ale vălului palatal și ale laringelui coincid cu mișcările obrazilor²⁷; iar acelea ale respirației, menite să provoace vibrația coardelor vocale și modificarea coloanei de aer expulsat din plămîni, nu presupun numai activitatea pulmonară, dar și pe aceea a mușchilor pectorali, stomacali, abdominali și în definitiv a întregului sistem biologic (schimbări în metabolism, în circulația sîngelui etc.).

Activitatea aceasta fiziologică, organizată după un plan bine precizat, se supune în genere unui control central care dirijează funcționarea diverselor segmente, adaptînd-o intenției de comunicare și acordînd segmentele între ele. În ceea ce privește respirația, de pildă, se împarte suflul exact între părțile expresiei, dîndu-se atît cît este necesar pronunțării fiecăreia și în raport cu valoarea sa în ierarhia expresiei (bîlbîiala, de exemplu, este un defect de organizare a expresiei: emiterea suflului respirator nu e acordată just cu articularea propriu-zisă²⁸). Iar conflictul dintre musculatura restului feței de pildă — care ar exprima ceva vesel — și sensul trist al cuvintelor e resimțit drept un fapt anormal, sau comic, cînd nu cuprinde intenția unei ironii (există și cazuri cînd

afectivitatea prevalează, permite o dereglare prin imixtiunea preponderentă a nivelurilor subcorticale și se soldează cu o tulburare a actului de limbaj).

Unele „unelte“ ale limbajului nu funcționează doar în vederea producerii expresiei sau a înțelegerii, ci numai alegerea lor în vederea faptului de limbaj le conferă anumite calități, folositoare producerii lui și care altfel sînt latente. Nu numai căile respiratorii îndeplinesc două funcții principale, una vitală — respirația — și una de interes social — fonația —, dar și alte aparate²⁹, ca acela muscular mimic sau gesticulator (gesturile devenind expresii comunicative, mișcările mușchilor feței căpătînd rol expresiv). Fiecare parte, care are în întregul altor sisteme alte funcții, poate căpăta în limbaj un anumit rol, *ad hoc*.

Funcțiunile intelectuale — cuprinse de obicei sub denumirea de „gîndire“ — sînt implicate în limbaj nu numai ca simple auxiliare, de vreme ce dispariția lor atrage anularea valorii de „fapt de limbaj“ unor manifestări care în aparență ar fi asemănătoare limbajului. Logoreea dementului, stereotipele fraze ale papagalului, răspunsurile inadecvate la situații ale afazicilor se diferențiază de limbajul normal prin absența sau prin tulburarea gîndirii. Limbajul implică gîndirea în fiecare clipă, chiar și atunci cînd aspectul de „automatism“ dă aparențe de spontaneitate mașinală, de pasivitate „asociativă“ (în înțelesul vechii „asociații de idei“). Nu există fapt de limbaj propriu-zis care să nu dezvăluie rolul gîndirii. Chiar copiii — după ce depășesc faza pre-limbajului — dovedesc o reflectare conștientă în actele lor de limbaj și nu vorbesc „mașinal“³⁰. Copilul care — aflînd că (fr.) *obstiné** e acela care nu scoate degetul din gură, deși i se spune să-l scoată, replică: „Nu e *obstiné*, ci e *obstibouche*“³¹ — dovedește că „gîndește“ cu privire la limbaj. Iar acela care spune (fr.) „*en retard*“³² a construit logic — după exemplul lui *en retard***.

Orice expresie adecvată situației presupune un act de organizare pe care trebuie să-l facă gîndirea. F. Kainz, arătînd

* *Obstiné* „încăpățînat“ a provocat replica, datorită asemănării sonore cu *nez* „nas“, copilul făcînd analiza: *obsti-né* [*nez* „nas“] și *obsti-bouche* [*bouche* „gură“].

** După *en retard* „în întîrziere“, construiește o formă inexistentă în limba franceză, descompunînd: *en re-tard* [*tard* „îrziu“] și *en re-tôt* [*tôt* „de vreme, curînd“].

rolul gândirii în limbaj, afirma că în cazuri excepționale pot fi date răspunsuri scurte, fără a gândi: fraze mai lungi însă nu pot fi formate astfel, în stare de veghe, ci apar tulburări³³. E probabil că și în primele cazuri chiar (afară de împrejurările când se folosesc mecanic unele clișee), lucrează o gândire „subliminară“, de care nu ne dăm seama, al cărei rezultat sînt aceste răspunsuri adecvate, ce nu ar putea fi puse în seama unor procese mecanice. De asemenea, răspunsurile date la cuvintele „inductoare“ dovedesc aproape întotdeauna, mai mult sau mai puțin limpede, existența unui proces intelectual, datorită căruia apar reacții corecte, „cu sens“³⁴. Un auxiliar al limbajului ca intonația, care diferă mereu, adaptîndu-se situațiilor, arată și ea opera de organizare dirijată de gândire. De altfel, exprimarea prin cuvinte nu este singura care beneficiază de activitatea gândirii: cel mai neînsemnat gest, făcut însă intenționat, ca fapt de limbaj, presupune o contribuție a ei; folosirea oricărui semn — de pildă gestul ridicării din umeri pentru a semnifica „nu știu“ — necesită o organizare a gândirii în vederea limbajului.

Gîndirea, și în genere concepția, cunoștințele, cultura persoanei — tot „bagajul intelectual“ — au așadar un rol de prim ordin în limbaj. „Limba este mijlocul prin care arătăm ideile și cugetările noastre: acela care cunoaște și știe mai multe lucruri, a celuiia limbă este mai bogată în vorbire și mai plăcută“, nota, acum mai bine de o sută de ani, Ion Eliade Rădulescu în *Gramatica* sa³⁵.

La rîndul ei însă, gîndirea este ajutată, fixată, îmbogățită, prin limbaj. Acesta îi oferă mijlocul de a analiza realitatea, de a fixa diferențele și totodată de a realiza sintezele. Semnalizarea verbală, nota A. D. Zurabașvili, ajută la formarea unei reprezentări mai precise și mai ample a mediului³⁶. Limbajul are deci încă o funcție importantă: aceea de acționare asupra gândirii — fixînd-o, precizînd-o, organizînd-o. Dar noi considerăm că se face de obicei o greșeală, atunci cînd se tratează diversele funcții ale limbajului pe un plan separat, și chiar se subestimează funcția de comunicare; de fapt, despre orice alte funcții ar fi vorba, toate provin din funcția de comunicare, care e fundamentală (în primul rînd, deoarece constituie însuși motivul apariției limbajului) și toate se subordonează acesteia. Ca o consecință a acestei funcțiuni apar însă celelalte, provenite din înseși nevoile de comunicare. În primul rînd, funcția

de exprimare a persoanei, de manifestare a sa în forme exterioare³⁷, este strâns legată de funcția de comunicare: apariția ei are în genere scopul transmiterii unui conținut psihic, pentru a face cunoscută intenția persoanei și, în definitiv, pentru a o face cunoscută pe ea însăși (rareori exprimarea are un scop în sine: de pur „catharsis“). Pentru a face posibilă exprimarea în vederea comunicării, este însă necesară o altă funcție, aceea care dă mijloacele fixe, social inteligibile, ale exteriorizării: *funcția de semnificare* — subsecventă, dar și indisolubil legată de funcția de comunicare, ce nu s-ar putea realiza fără ea. Totodată, prin această nevoie a sa, limbajul silește persoana să facă uz de un anumit mod de prelucrare a conținutului psihic, pentru apariția în exterior, și în același timp oferă posibilitatea de a gândi prin referirea la fapte imperceptibile, absente. Dar nevoia de comunicare cerînd o expresie emisă fragmentar și semne mai mult sau mai puțin fixe, limbajul contribuie la cunoașterea realității și la organizarea cunoștințelor³⁸ — o dată cu organizarea modului de a le exprima. Limba reflectă realitatea și conține rezultatele operațiilor de gândire și deci de cunoaștere ale societății, în funcție de necesitățile, de condițiile ei de viață, de gradul de civilizație și de cultură. Fiecare persoană găsește astfel, gata făcute, anumite tipare prin care diferențiază aspectele realității: de pildă, „*muntele*“ este împărțit de către oamenii din regiunile muntoase în diverse *văi*, *plaiuri*, *piscuri* etc. — rămînînd ca, în unele locuri, cuvîntul „*munte*“ să nu mai desemneze decît vîrf, culmea („*sus la munte*“); pe cînd în alte locuri sau pentru un orășean, „*muntele*“ este întreaga proeminență — de la bază pînă la vîrf, văzută din depărtare —, sau chiar localitatea așezată la poale („[în vacanță] *merg la munte*“). Limba poate oglindi și vechi concepții, cristalizate în formule: „*cerul*“ este cînd o suprafață plană a unei bolți („*stelele de pe cer*“), cînd o regiune cu adîncime („*ploaia cade din cer*“). Limba favorizează astfel, și în orice caz oglindește, un anumit mod de a percepe și de a gândi comun membrilor unei societăți.

Cele două procese, limbajul și gîndirea, alcătuiesc o unitate dialectică. Practica limbajului ajută organizarea gîndirii, fără care de altfel el nu ar putea exista. Limbajul pune ordine în gîndire, dar și gîndirea face să se realizeze organizarea necesară limbajului. Limbajul dezvoltă gîndirea, o antrenează, în mare măsură prin însuși faptul că ea contribuie la organizarea

conținutului psihic care cuprinde în același timp gândire de exprimat.

„Memoria“ însăși, care ar părea fapt mecanic în limbaj — deoarece se referă la păstrarea semnelor —, este o funcțiune mult mai complicată decît se crede îndeobște: semnele nu sînt reținute, „rechemate“ și folosite ca niște purtătoare de valori intrinsece și imuabile, ci „memoria“ urmează să facă o alegere printre formele identice dar cu semnificații diverse — ca omonimele —, sau să aleagă nucleul semnificativ cel mai adecvat situației. „Memoria“ capătă calități active, discriminatorii, înlocuind vechea memorie asociativă, care aducea în lumina faptului de limbaj actual semnul „clopot“ de pildă, legat invariabil cu obiectul cu care fusese asociat.

Faptul că a f e c t u l joacă rol în limbaj pare evident în limbajul obișnuit, dar este mai puțin aparent în limbajul care tinde spre obiectivitate perfectă, spre comunicarea unor fapte impersonale. Deși foarte puțin evident în unele cazuri, sentimentul își face însă loc chiar în limbajul științific³⁹, iar uneori chiar în formulele unui limbaj tehnic. (Matematicianul însuși e atras uneori de „frumusețea“ sau de „eleganța“ unei soluții și preferă unele formule altora, pentru acest motiv.)

„Voința“ este atît de strîns legată de limbaj, încît fără ea nu s-ar putea concepe un limbaj complex. Prin gândire este pregătit terenul, este prelucrat materialul și este întocmit planul după care urmează să se călăuzească activitatea voluntară, fără de care nu ar exista limbajul propriu-zis. Expresia, ca și înțelegerea, sînt *atitudini* luate pentru a te exprima și a înțelege. A auzi cîteva sunete nu înseamnă a avea o atitudine de limbaj: aceasta presupune actul voluntar de a înțelege. Tot așa cum între a striga, ca reflex al unei dureri, și a vrea să o exprimi, este o deosebire esențială. Fără voința de a exprima nu se poate vorbi despre intenția de comunicare și nici despre realizarea ei. Cea mai mică vibrație a unei vocale este îmbibată de intenția de comunicare, e rezultat al unei acțiuni gîndite și voluntare, deoarece e o parte a unui întreg *intonat*, iar nu doar pronunțat inexpressiv.

Tot ceea ce este la adult „automatism“ în exprimare — modul de a articula sau de a emite intonînd, mișcarea brațului ori a capului ca gest (și care la origine a fost învățare voluntară) — presupune atît rolul gîndirii, care alege mijloacele necesare, organizîndu-le adecvat, dar necesită și un act de voință.

Automatismeale tehnicii limbajului dovedesc rolul gîndirii și al voinței, prin faptul că le dirijează o intenționalitate și că sînt numai aspecte ale unui proces mai vast.

Anumite procese se petrec desigur automat în cursul vorbirii, iar experimente de laborator au arătat că subiectul poate să nu fie conștient de reacțiile sale vegetative la anumite schimbări ale cuvintelor sau ale semnificațiilor cuvintelor folosite în experiment, ba chiar să nu poată relata nimic asupra acestor schimbări (de ex. A. R. Luria, O. S. Vinogradova și N. A. Heissler^{39b} au observat, în experimente de pletismografie, că apăreau reacții vasculare identice la cuvinte legate semantic, chiar dacă subiectul nu era conștient de aceste legături în momentul experimentului). Aceasta nu înseamnă însă că actul vorbirii în ansamblul lui este mecanic sau că vorbitorul nu e conștient de diversele legături semantice dintre cuvintele limbii ori că momentul vorbirii nu este dirijat de un sens conștient. Manifestările automate au valoare în cazul limbajului numai prin faptul că sînt părți ale unei conduite cu sens și trebuie privite deci ca esențial legate de activitatea totală, intenționată și organizată conform unui scop. O manifestare de limbaj ce ne apare ca „inconștientă” nu e însă prin acest fapt un rezultat nemotivat, mecanic, al întîmplării, ci face parte dintr-un plan general, dintr-o organizare de ansamblu, reglată prin complexul proces al aferenței inverse și condusă de intenția de a transmite un anumit sens.

Intenția de comunicare, care implică un țel, un sens, o orientare, o voință de expresie, înseamnă pe de o parte manifestarea „activă”, iar nu mecanică — atît a celui care exprimă, cît și a celui care receptează; iar pe de alta, presupune un plan conducător, aplicat asupra unui întreg primordial, pe care nevoile exprimării prin mijloace exterioare îl silesc să se decupeze, organizîndu-se însă.

Aceste cîteva procese, al căror rol l-am urmărit separat, nu constituie compartimente izolate în cursul funcționării limbajului. „Uneltele” și „procedeele” limbajului nu au o analogie cu acelea ale tehnicilor manuale, decît pînă la un punct; izolarea lor este un artificiu necesar studierii modului lor de acționare. Coexistența sau mai bine zis fuzionarea lor, și în definitiv activitatea întregului organism pentru producerea unui fapt de limbaj, înseamnă imixtiunea sistemului de coordonate al fiecărei persoane în cea mai neînsemnată manifestare de limbaj.

Caracteristicile întregii vieți psihice îmbibă atât emiterea cât și receptarea unui simplu cuvînt care are valoare semnificativă reală, care e, adică, exprimat în vederea comunicării. La rîndul său, limbajul reglează întreaga activitate psihică, iar tulburările funcției sale reglatoare, în cazuri patologice, antrenează tulburări generale ale conduitei⁴⁰.

Limbajul este o conduită adaptată la situații, iar nu o simplă conexiune stimul-răspuns. El presupune mereu schimbări, organizări noi ale expresiei și înțelegeri adecvate acestora. Nefiind o activitate mecanică, deoarece totul este ales, grupat, ierarhizat după un plan general, în limbaj intervin în orice moment toate funcțiunile, fie că sînt considerate pe plan psihic fie pe plan fiziologic. Faptul de limbaj care apare în exterior este opera întregii ființe, cu aspectele de „gîndire“, „voință“, „memorie“, „automatism“, „temperament“ — în sfîrșit cu toate așa-zisele „facultăți“, „funcțiuni“ sau „procese“, „particularități“ etc. De fapt, ar fi poate mai corect să se vorbească despre limbaj nu ca despre o funcțiune *influențată* de întregul organism, ci să fie tratat drept un aspect, drept o atitudine, drept una dintre posibilitățile totale de a se manifesta ale persoanei. Nu o *înriurire* are loc — lucru posibil numai între fapte care sînt exterioare unul altuia —, ci o nuanțare, căpătată prin faptul că limbajul fiecărui individ e manifestarea unui sistem specific de coordonate.

3. Limbajul cuprinde mai mult decît „momentul emiteră“, dar și emiteră cuprinde mai mult decît *expresia* propriu-zisă.

3.1. Emiteră nu înseamnă numai aspectul exterior, „mesajul“ care parvine receptorului, ci și toată munca interioară, în mare măsură imperceptibilă auditorului, fazele care precedă exteriorizarea și în care se petrece organizarea interioară a materialului de exprimat.

Se spune că o dată ce ai gîndul clar, urmează apoi ușor și expresia adecvată. Pentru a gîndi clar, pentru a preciza articulațiile gîndirii, este nevoie tocmai de limbaj. Practica limbajului ajută organizarea gîndirii, fără care, de altfel, el nu ar putea exista: limbajul pune ordine în gîndire, dar și gîndirea face să se realizeze organizarea necesară limbajului; reciprocitate care se manifestă și în pregătirea expresiei, în faza care va duce la alegerea celor mai potrivite forme lexicale și gramaticale pentru exprimare.

Operațiile de pregătire se petrec în tot cursul exprimării și se manifestă adesea în exterior prin opriri, prin ezitări, care nu sînt altceva decît forma concretă a unor puncte de deliberare mai dificilă între alternative, de discriminare și de selectare a mijloacelor expresive. Aceste procese interioare influențează direct cursul vorbirii, nu numai prin introducerea unor pauze în momentele de deliberare, ci prin însăși natura anticipatoare a operațiilor de pregătire. Acestea permit să se exercite un permanent control asupra expresiei, care se desfășoară deci nu ca o improvizare absolut întîmplătoare sau mecanică, ci reprezintă realizarea unui plan interior.

Noțiunea de aferentație inversă ne dă posibilitatea să înțelegem în ce mod se realizează autocontrolul permanent asupra vorbirii, prin continua semnalizare a situației externe și apoi a celei interne — a propriei activități de vorbire —, și prin declanșarea reacțiilor ulterioare în raport cu aceste semnalizări. Astfel, exprimarea este pregătită de un vast mecanism interior, care precede fiecare moment al emisiunii vocale. Semnalizarea unei anumite situații declanșează o sumă de reacții — și totodată pregătește altele, prin procesul aferentației inverse —, realizînd o atitudine generală adaptată la situație și, în cadrul ei, o idee globală, un sens care va fi tradus verbal. Autocontrolul expresiei, revenirea „informației” la centrul de control, — prin aferentația inversă sau prin „feed-back” — devine astfel mai eficient, deoarece se confruntă în permanență realizarea expresiei și cu un plan general de anticipare. Faza ulterioară, de exprimare verbală în exterior, va fi încă mai mult supusă autocontrolului, nu numai prin auzirea propriilor emiteri vocale, ci, — anticipînd chiar acest moment acustic — printr-un „feed-back” proprio- sau interoceptiv, al reacțiilor musculare sau vegetative care constituie articularea vocală.

Intenția de comunicare înseamnă a da sens unei expresii și a o percepe acordîndu-i un sens; presupune a fi conștient de valoarea expresiei și a putea minui semnele în vederea unui scop precis. De aceea, caracteristica limbajului nu e numai expresia exterioară, ci și puțința de a da valoare unui semn, de a-l utiliza ca atare. Faptul că o persoană nu izbuteste să ajungă la o expresie nu înseamnă că ea nu se găsește în cursul unei activități de limbaj. Maine de Biran, mărturisindu-și chinul de a nu găsi expresia, ca și atîția scriitori în această situație, arăta că rezultatul final este numai încununarea unei activi-

tăți profunde: „Mă apuc de lucru — scria el — cu un anumit număr de idei pe care cred că le stăpînesc și care îmi scapă în momentul redactării; mi-e greu să regăsesc ideile și nu-mi vin cuvintele“⁴¹. Aceasta nu înseamnă însă că el nu avea un limbaj interior, că nu formulase schematic și incomplet cele câteva idei: ceea ce nu realiza era organizarea finală a expresiei.

Faptul de limbaj în momentul „emiterii“ este rezultatul a trei faze. Să plecăm, de pildă, de la vederea unui pom încărcat de fructe: a) aceasta trezește o anumită stare psihică — de apetență, de constatare obiectivă, de interes științific, de satisfacție estetică —, persoana vrea să o comunice și, folosind o anumită „tehnică“, încearcă să o exprime; b) materialul care va trebui să fie exprimat — starea psihică mai mult sau mai puțin intelectuală ori afectivă — este prelucrat prin intenția de comunicare, care dă un plan general — în conformitate cu sensul acestui conținut —, c) și care folosește pentru construirea expresiei unelte de aceeași natură cu materialul, alegînd semnele potrivite și dispunîndu-le într-o anumită orînduire. Dacă apariția expresiei este singura care dă faptul de limbaj complet, dacă intenția de comunicare e o condiție esențială a lui, pe de altă parte numai puțința de a acorda un conținut psihic cu o expresie *adecvată*, deci legătura reală și armonia dintre cele trei faze, poate da limbajul propriu-zis.

Un întreg mai mult sau mai puțin „global“, nediferențiat de la început complet în părți, precedă expresia, izvorît dintr-o stare generală care nu este, evident, numai de natură intelectuală — numai o „gîndire globală“, așa cum arată G. Galichet⁴² —, ci cuprinde, cum am arătat, „gîndire“, dar și „afecte“, „voință“ etc. Fraza *Ghiociei ies de sub zăpadă străpungînd-o* poate apărea inițial și sub forma unui afect sau a unei imagini combinate cu câteva cuvinte ori, într-o fază mai avansată, în forma dezlînată sub care am prezentat-o persoanelor de experimentare (v. Exper. nr. 4), cu cuvintele „risipite“, ceea ce nu împiedică totuși să se contureze sensul general.

a) Exprimarea presupune mai întîi, în faza interioară a organizării ei, o analiză a acestui întreg. Cauza acestei analize provine pe de o parte din nevoia de a deosebi părți în el în vederea emisiunii și a receptării — adică a apariției faptului de limbaj în formele spațio-temporale, care cer o divizare

și o producere succesivă —, dar pe de alta, și pentru că nu posedăm semne speciale pentru exprimarea fiecărui conținut particular. Dacă am putea exprima printr-un singur semn fiecărui conținut psihic propriu — și să ne facem totuși înțeleși prin aceasta —, nu ar mai fi nevoie de acest decupaj interior. În jocul pantomimic despre care am mai amintit (v. supra, p. 69), cuvântul *fonf* este exprimat prin descompunerea în trăsăturile componente ale acestui defect de vorbire: se mimează vorbirea, este presat nasul, iar apoi sînt mimate ambele acțiuni concomitent. Dacă s-ar poseda un semn gestulator pentru această idee, nu ar mai fi fost nevoie de acea descompunere; tot așa cum, dacă pentru a exprima conținutul *Copacul acesta este frumos* am poseda un semn care să cuprindă deodată copacul anumit și sentimentul trezit de el, nu ar mai fi fost nevoie de descompunerea în diverse părți (totuși, chiar în acest caz, conținutul ar apărea îmbrăcat într-o formă de expresie succesivă, deși mai scurtă). Conținutul psihic de plăcere față de copacul înfrunzit este analizat — conform unui obicei de decupaj oferit de limbă — în copacul care a trezit sentimentul, în adjectivul care-l califică, în indicarea unei deosebiri a acestui pom de ceilalți („Copacul acesta e frumos“).

Decupajul „socializat“ nu apare dintru început: pentru copil, lumea înconjurătoare, mai întîi haotică, nediferențiată, se grupează apoi, în mare măsură, conform nevoilor sale, din punctul de vedere al funcțiilor subiective atribuite obiectelor, iar nu din acela al modalității obiective de existență. Abia cu timpul, datorită și imitației, analiza pe baza limbii intră în joc și oferă bazele unui limbaj evoluat.

O investigație genetică, făcută în domeniul limbajului copilului, ne va arăta mai departe (v. pp. 280 urm.), mai clar decît se poate observa la adult, importanța acestei faze anterioare și necesare expresiei propriu-zise, a analizei conținutului de exprimat.

b) O dată făcută, cu ajutorul limbii, analiza materialului interior, urmează a fi realizată sinteza, prin alegerea tuturor mijloacelor externe ale exprimării. Gîndirea, în limbajul interior, este rapidă, eliptică, procedează prin salturi și nu folosește cuvinte pentru toate detaliile ei; de multe ori, analiza este făcută, dar lipsesc toate mijloacele expresive pentru a reda conținutul în forme organizate. Pentru expresie, pentru enunțarea exterioară, succesivă, este necesar să fie ales cel

mai propriu material constituit din semne, care să traducă integral, în forme inteligibile, conținutul propriu interior.

Alegerea mijloacelor expresive implică în primul rînd selectarea cuvintelor adecvate pentru a desemna obiectele sau fenomenele respective, astfel încît însăși coexistența lor să poată reflecta relațiile existente în realitate într-o anumită situație. Pentru a exprima faptul că ai văzut în pădure ghiocel care, străpungînd zăpada, ies de sub ea, e necesar să alegi și cuvintele corespunzătoare, care vor marca și prin însăși simultaneitatea lor relațiile constatate: *ghiocel, zăpadă, a străpunge, a ieși*. Trebuie subliniat însă că simpla coexistență a cîtorva cuvinte — socotite „importante“ pentru că, fiind substantive sau verbe, reprezintă obiectele sau fenomenele despre care e vorba — nu poate reflecta întotdeauna relațiile reale: numai alegerea inițială a tuturor cuvintelor care joacă un rol în precizarea legăturilor — adică și prepozițiile, conjuncțiile etc. — va da puțința de a exprima adecvat adevăratele raporturi din realitate. Alăturarea cuvintelor *cerc* și *pătrat* nu spune ceva precis: din ele se poate construi și fraza *Acest cerc este pătrat*, care e un nonsens, nu pentru că nu pot sta alături cuvintele *cerc* și *pătrat*; ea nu reflectă realitatea, pentru că în aceasta nu există corelate în acest chip un cerc și un pătrat. Simplul adaus al prepoziției în modifică tot înțelesul, chiar fără celelalte precizări („În [acest] cerc este [înscris] un pătrat“). Așadar, numai alegerea tuturor cuvintelor esențiale pentru o situație înseamnă de fapt sezișarea relațiilor din realitate și dă puțința exprimării lor.

Intenția de comunicare, organizînd conținutul interior, imprimă o direcție în alegerea mijloacelor de expresie, în acord cu conținutul psihic care trebuie transmis, dar și cu întregul sistem de coordonate al acelei situații. Acest fenomen, aparent elementar și simplu, de alegere a cuvintelor, reprezintă deci un proces complex de oglindire și de exprimare a relațiilor din realitate. Fundamentul lui nu îl poate constitui, așa cum s-ar părea, un simplu act de memorie — de apariție a cuvintelor pe baza unei legături, mai demult stabilite și fixate între cuvinte și noțiuni —, ci mai ales o activitate intelectuală superioară, de gîndire, care să poată discerne raporturile noi, actuale, dintre lucruri; care să discrimineze deci și relațiile noi dintre cuvintele menite să aplice semnificațiile la fiecare caz concret. Ca atare, legarea cuvîntului de obiectul

pe care trebuie să-l reprezinte într-o anumită situație nu se face pe o cale mecanică și directă — printr-o simplă asociere cuvînt-noțiune —, ci prin reflectarea mai întîi a relațiilor dintre acel obiect și toată situația în care apare.

Operația de alegere este totodată și o selectare între diverse alternative⁴³, deci o fină diferențiere. Cuvintele sînt alese ținîndu-se seama de legăturile lor reciproce în limbă — care reflectă relațiile din realitate —, de raporturile cu termenii sinonimi, antonimi, derivați. Totodată, se face și diferențierea între nuanțele semnificative și între cuvintele cu sfere înrudite, grupate în jurul aceleiași noțiuni integrative (*culoare* — și *roșu*, *verde* etc.); în sfîrșit, are loc și alegerea celei mai adecvate nuanțe semnificative (*roz*, *vișiniu* etc.). Astfel se rezolvă de fapt și „omonimia“: vorbitorul, alegînd diversele cuvinte, determină un anumit sens al omonimelor.

Orice alegere este mai întîi o actualizare a unui nucleu semnificativ; pentru ca apoi să urmeze, în cadrul acestei actualizări, o completare a nucleilor — fapt care dă semnificația prezentă a semnului. Libertatea de creație semnificativă este îngădită totuși de anumite limite, care impun ca acele *n* variații posibile ale semnificației să respecte în genere o normă constantă. Faptul acesta este posibil — iar individul acceptă nucleul impus de societate —, deoarece conținuturile proprii, oricît ar varia, păstrează totuși o anumită constanță umană și social-istorică. Cuvîntul aduce reminiscența unor experiențe vechi într-una nouă: el este ales prin ceea ce aseamănă experiențele — adică prin nucleii semnificativi și prin constanța contextelor —, iar restul este imprimat de experiența actuală.

Cuvintele nu apar izolate în limbaj, ci sînt încadrate întotdeauna în situații. Un cuvînt aparent izolat, o dată ce e pronunțat ca fapt de limbaj, de către o persoană, e o parte dintr-un ansamblu. (Chiar cuvîntul „indus“ *secetă*, evocat de acela „inductor“ *ploaie*, e doar un fragment, singurul ce apare în exterior, din analiza unui întreg în care se află ambele cuvinte.) Cuvintele își au rădăcinile într-o întreagă situație, iar sensul întregului este acela care cere anumite cuvinte pentru a realiza intenția de comunicare. Faptul că fraza *Oaia nînge iarbă* pare lipsită de sens, pe cînd *Oaia mănîncă iarbă* are unul, nu ne poate face să bănuim că „elementul“ *mănîncă*, singurul care înseamnă o modificare în ansamblul propoziției.

este răspunzător de apariția sensului. Dovadă este faptul că la o reflectare mai atentă fraza nu mai apare ca lipsită de sens, ci cuvîntul *ninge* e resimțit ca incongruent cu ceilalți doi termeni, care devin suficienți pentru a contura singuri un înțeles. Iar în cazul cînd am da fraza aceasta sub forma lacunară *Oaia ——— iarbă*, ea ar fi completată prin cuvîntul *mă-nîncă* (sau *paște*, ceea ce este aproape echivalent ca sens); așadar, semiorganizarea reprezentată prin cele două cuvinte între care e o lacună a putut contura un sens total (echivalent, pentru receptor, cu o frază), care a dictat apoi apariția în exterior a cuvîntului *mă-nîncă*, pentru a o concretiza lingvistic.

c) Operația de alegere a materialului lingvistic nu se mărginește numai la oprirea semnelor necesare, ci se vădește și printr-o discriminare făcută printre acestea, acordîndu-li-se roluri diverse, iar de aci, forme și locuri specifice, în acord cu funcția întrebuintată. Rolul căpătat prin raportarea la întreg conferă fiecărui semn anumite „proportii”, adică o funcție în raport cu însemnătatea sa în întreg. Prin alegerea făcută, se încredințează fiecărui semn nu numai funcția de a reprezenta concret una dintre părțile conținutului interior, dar și de a arăta modul în care aparține ea întregului, importanța ei față de celelalte părți cu care stă în relație, forma și locul pe care le va căpăta, deoarece în definitiv aceleași semne pot juca roluri diferite: de a specifica sau de a fi ele specificate de altele. „Alegerea” a reținut de pildă cuvintele *toreador*, *ucide*, *taur*, dar conținutul de comunicat poate fi: sau „*toreadorul ucide taurul*”, sau „*taurul ucide toreadorul*”. Numai forma dată cuvintelor, sau ordinea lor ori intonația — adică un mijloc exterior de a arăta ierarhizarea — pot indica modul de organizare al întregii fraze (din această pricină, sensul cuvintelor risipite dar prezentate în formele lor flexionare este mai ușor de înțeles). Rolurile sînt decernate în urma operației de ierarhizare făcute după criteriul centrului de gravitate care e sensul total și care dictează subordonările frazelor, sau ale propozițiilor secundare la cele principale, după împrejurări.

Sinteza completă este imediat premergătoare expresiei propriu-zise, care expune de fapt în exterior, succesiv, părțile sintezei interioare. Expresia apare organizată în interior, adică în faza premergătoare realizării ei concrete, semnele avînd forma și rolul cu care vor apărea în exterior. Faptul poate părea ciudat: manifestarea expresivă de limbaj se realizează

atit de repede, încît toate fazele ce rezultă din disecarea ulterioară a unui moment par neverosimil de lungi. Colecțiile de „lapsus“-uri — în care un cuvînt de la începutul frazei apare contaminat de unul îndepărtat — constituie unul dintre argumentele concrete pentru „anterioritatea“ unui ansamblu anterior față de exprimarea propriu-zisă: „Bla — ... bravo Gretl“, sau „und ein Schtückel ... sch ... Apfelschtrudel“ („Și o bucată de ştrudel“) [datorită greutății de articulare din *Apfelstrudel*, *sch* — devenit centru — e repetat ca pentru a se antrena], sau haplologii, ca de pildă „The Batterloo“ (din: The battle of Waterloo „bă[tălia de la Walterloo“)⁴⁴. Existența unei părți „în relief“, care o influențează pe alta, presupune prezența întregului cuvînt și a întregii fraze, într-o simultaneitate din care nu sînt conștiente decît cîteva puncte de reper. De asemenea, faptul că se pregătesc anumite forme sau locuri încă de la începutul frazei, dar mai ales intonația, sînt o mărturie a faptului că ansamblul preexistă, în forma internă, cel puțin ca plan general care presupune chiar detalii: aceasta face ca accentul să cadă într-un anumit loc, să pronunțăm corect conform sensului, să știm dintru început ce melodie va avea fraza, să ne luăm, de obicei, de la început suflu suficient pentru toată fraza. Iată cîteva exemple: în lungile fraze germane, în care o parte a verbului apare abia la sfîrșitul frazei, organizarea e sesizată totuși de la început (de ex.: „*Er spricht nicht gut aus*“ („Nu pronunță [rostește] bine“); adverbul italian *affatto* își schimbă complet semnificația după locul în care e pus — „*E affatto indifferente*“ (e cu totul indiferent) și „*Non voglio niente affatto*“ (nu vreau nimic) —, dar se știe de la început locul unde va fi așezat, pentru a realiza sensul; în „*Ich komme nicht*“ („Eu nu vin“), *Ich* are altă intonație decît în *Ich komme*.

3.2. După cum am mai precizat în alt loc, nu este suficient, în limbaj, „să te exprimi“, ci, exprimîndu-te pentru *cineva*, pentru comunicare, este necesar să-ți faci expresia inteligibilă. De aci, nevoia organizării expresiei, în așa fel încît cuvintele, care par uniforme, să devină apte de a exprima realitatea cu tot ce conține ea nou în fiecare moment. dar, în același timp, să se păstreze ceea ce este general în aceste cuvinte, ca puncte de reper universal valabile pentru aceeași limbă.

a) Criteriul pentru stabilirea apariției, în vorbire, a unei expresii organizate îl constituie nu simpla coexistență a mai multor cuvinte, ci în primul rînd constatarea unui anumit efect, care este *sensul*. Ansamblul expresiv organizat este semnalat deci de posibilitatea desprinderii unui sens total și conform, pe cît posibil, cu intenția exprimată: cu alte cuvinte, de existența unei atare modalități de exprimare, încît să fie posibilă *receptarea ei justă*, adică înțelegerea adecvată.

Simpla prezență a mai multor componente ale limbii — sunete, cuvinte, fraze chiar — nu reliefează însă un sens: aflarea lor laolaltă nu constituie deci o exprimare eficientă pentru limbaj. O simplă înșiruire de cuvinte, o juxtapunere a lor, nu oferă prin acest fapt un înțeles valabil: din citirea unul după altul a cuvintelor unei pagini de dicționar nu rezultă un sens particular și cu atît mai puțin putem înțelege nuanța specifică a cuvintelor pentru vorbitor; în schimb, numai cîteva dintre aceste cuvinte, organizate într-un anumit mod, alcătuiesc o frază care transmite interlocutorului ceva, un conținut *anumit*. Un cuvînt repetat fără întrerupere își pierde, după mai puțin de un minut, valoarea semnificativă; reintegrat într-o frază, își recapătă îndată un înțeles. În cursul experimentului „corectare de texte” (vezi Exper. nr. 3), se poate observa o sporire a atenției către sfîrșitul textului: acolo, greșelile începeau să se înmulțească, întregul se dezorganiza, sensul nu mai putea fi urmărit și deci nu mai provoca o ignorare a elementelor sonore ale cuvintelor, astfel încît „atenția” vizuală putea fi atrasă de înfățișarea grafică a cuvintelor.

Uneori, deși cuvintele se înșiruiesc într-o ordine aparent organizată — deoarece se respectă sintaxa —, de ex. „*broasca plouă iarba*”⁴⁵, totuși nu reiese nici un înțeles din „însumarea” lor, ba chiar începem să ne îndoim de valoarea semnificativă a unora dintre cuvinte ori să fim înclinați a le schimba cu altele. Iar o frază ca de pildă „*Cai verzi umblă pe pereți*”, corectă din punct de vedere gramatical, ar părea o aberație celui care nu ar cunoaște sensul real al acestei expresii: ceea ce înseamnă că nu schemele unei gramatici goale de semnificație conferă o organizare ansamblului și o valabilitate pentru comunicare. Alteori, dimpotrivă, ansamblul este numai aparent dezorganizat, nu numai pentru că semnificațiile cuvintelor par să nu se acorde între ele, dar și pentru că întreaga construcție pare greșită. Propoziția *Battre froid à quelqu'un*, de pildă,

(vezi Exper. nr. 13) a fost socotită de unele persoane de experimentare drept o locuțiune dar de altele, drept o anomalie.

Așadar, prima caracteristică a unei expresii organizate este existența unui sens general, rezultat dintr-un acord semantic al tuturor cuvintelor care o compun. Acest acord are la bază experiența lingvistică a persoanelor respective (sistemul asociativ-lexical, în care sînt incluse și locuțiunile, sintagmele-clîșee etc.), dar el rezultă și din modul în care sînt grupate cuvintele, din forma lor — morfologică și melodică —, din introducerea tuturor detaliilor (cuvinte, morfeme, accente etc.) esențiale pentru marcarea relațiilor. Sensul intenționat creează astfel diversele organizări în expresie, iar surprinderea organizărilor reliefează sensul pentru receptor.

b) În ce constă această organizare a expresiei, care sînt aspectele concrete care indică organizarea unui fapt de limbaj?

Spre deosebire de „limbă“, care reprezintă un sistem organizat relativ constant și cu nenumărate valențe potențiale, expresia fiecărei persoane, în fiecare moment al actului de comunicare, reprezintă un echilibru de forme și de sensuri realizate, însă un echilibru dinamic, efemer, care dispare îndată după ce se realizează. O dată ajuns scopul — de a comunica —, expresiile pot dispărea, deoarece nici interesul emițătorului, nici acela al receptorului nu rezidă — ca în limbajul artistic — în aceste aspecte exterioare, care nu au decît rolul de „a transmite“.

Faptul de limbaj poate fi o frază, un semn corporal-motor, o conferință, un strigăt sau un simplu cuvînt înconjurat de corelate situaționale; însă, cum caracteristicile structurii lui apar mai evidente în cazul limbajului vorbit, și mai ales în acela al vorbirii organizate gramatical, vom alege pentru analiză o frază, aceeași simplă frază care ne-a mai servit. „Am făcut o plimbare frumoasă“, răspunde cineva dintr-un grup, întrebării adresate de un cunoscut care-l întilnește la întoarcerea dintr-o excursie. Expresia aceasta se desprinde de celelalte fapte din realitate — de pildă de alte manifestări umane —, în primul rînd pentru că e percepută auditiv, dar ea se desprinde și de alte percepții sonore — de zgomotele concomitente, de cuvintele celorlalți și de acelea, precedente sau următoare, ale vorbitorului însuși. Ea reprezintă un aspect delimitat al realității, o formă spațio-temporală, cu o intensitate proporțională cu mediul, cu conture precise și înconjurată de pauze

ce formează un strat izolator, care marchează și mai pregnant conturile: în primul rînd intensitatea emiterii și pauzele încadrează și pun în relief formele organizărilor de limbaj. Pauzele decupează ansamblul, fac să apară mai legate unele grupări, distanțează de rest părțile mai importante, pregătind emisiunea și receptarea lor. Dacă în vorbirea aceleiași persoane pauzele sînt inevitabile — fiindcă exprimarea a două intenții nu se poate face decît succesiv —, în schimb cînd vorbesc deodată mai multe persoane, simultaneitatea fiind posibilă, pauzele care despart expresiile, distanțîndu-le, dispar uneori: în aceste cazuri, receptorul se orientează foarte greu, iar înțelegerea e îngreunată sau chiar dispăre. Faptul că, atunci cînd „vorbesc mai mulți deodată”, intenția de comunicare nu se realizează corect, arată necesitatea pauzelor pentru conturarea formelor unei organizări expresive, adică nevoia ca fiecare expresie să aibă propriul timp și spațiu de realizare. Expresia organizată are deci, în primul rînd, un contur propriu, care o face să se desprindă de noianul celorlalți excitanți și care o deosebește de celelalte forme din realitate.

Aceste forme efemere ascund însă o complexă organizare lăuntrică. În vreme ce așa-zisul „limbaj animal” — răspuns monoțon la situație — cuprinde strigăte aproape invariabile, uniforme și totodată fără diferențieri lăuntrice, faptele de limbaj uman sînt caracterizate prin lipsa unei omogenități a expresiei. Această primă caracteristică a expresiei organizate, *diferențierea* — manifestată de altfel și prin *ierarhizare* —, se observă nu numai prin existența pauzelor și a unor aspecte cantitative, ca intensitatea emiterii, ci și prin alte mijloace (diferențieri prin morfeme, prin intonație etc.), pe care le vom urmări mai departe. (De altfel, însăși alegerea diverselor cuvinte implică o diferențiere, ele fiind alese astfel ca din alternanța, din opoziția lor să apară sensul dorit.) Dar diferențierea este numai unul dintre aspectele *stabilirii de relații* în cadrul expresiei. Stabilirea de relații se manifestă și prin diferențieri, dar și prin realizarea de *asemănări*, de determinări reciproce, de acorduri, de concordanțe. Opozițiile prin ele înseși ar duce numai la haos, nu la o organizare: dacă indiferent ce sens s-ar opune indiferent cum, nu s-ar mai ajunge la o unitate, adică la un sens general.

Diversele părți ale expresiei, intrînd în contact unele cu altele, își modifică reciproc forma și capătă semnificații spe-

cifice, adaptându-se unele la celelalte. Îndată ce se alătură, semnele se transformă reciproc, față de ceea ce fuseseră cu o clipă înainte sau cînd erau izolate. Fiecare dintre cuvinte este legat de celelalte și numai prin acest fapt devine semnificativ: *Am* devine altceva îndată ce este legat de *făcut*, iar aceste două cuvinte, la rîndul lor, capătă o specificitate față de multiplele posibilități de cuplaj ale verbului *a face*, prin alăturarea cuvîntului *o plimbare*, care trece și el către o mai deplină actualizare numai datorită adjectivului *frumoasă*. Pe de altă parte, și din punct de vedere formal diversele părți se influențează reciproc, prin adaptări și modificări fonetice sau morfologice, prin mimică, gesturi etc.: diversele înrîuriri reciproce fac ca în ansamblul expresiv organizat, prezența laolaltă să însemne corelație, interacțiune, interdependență.

Relațiile creează o dinamică în organizare, o încrucișare de vectori, o osmoză și deci direcții alternative, marcînd astfel solidaritatea diverselor părți și asigurînd continuitate în interiorul expresiei.

Expresia capătă toate aceste semne distinctive ale unei organizări, în primul rînd prin utilizarea mijloacelor gramaticale. Gramatica are un rol imens, mai întîi prin economisirea timpului și energiei necesare organizării expresiei: ea oferă scheme stabile de organizare a expresiei — în care aceasta poate să fie turnată aproape automat și din care, totodată, pot să transpară cu ușurință relațiile, pentru receptor. Acest ansamblu de reguli, asemănător geometriei, datorită căruia „limba capătă posibilitatea de a îmbrăca gîndurile umane în învelișul material al limbii”⁴⁶, ajută exprimarea eficace, deci și înțelegerea ei: procedeele gramaticale de organizare a expresiei contribuie la clarificarea gîndirii vorbitorului tocmai pentru că o ajută să se toarne în tiparele găsite, schematic, gata făcute. Iar pe de altă parte, ascultătorul are astfel mijloace sigure de a repera relațiile, de a sezisa legăturile, așadar de a stabili sensul fiecărui cuvînt. Reprezentînd mijloace regulate de exprimare, luate de-a gata din experiența îndelungată a societății, deprinse de fiecare persoană empiric sau pe baza unor reguli intenționat învățate, utilizarea schemelor abstracte ale gramaticii este bazată în primul rînd pe capacitatea de sintetizare, pe construirea unor sisteme de reacțiuni, pe lanțuri de reflexe condiționate, în cadrul cărora o formă antrenează pe cealaltă („acordul”, de pildă). Utili-

zarea sistemului gramatical al limbii se bazează pe de o parte pe „stereotipe dinamice“ născute din tendința materiei nervoase corticale de a realiza — sub influența excitanților care se repetă permanent și care acționează într-o anumită ordine — sisteme relativ stabile de reacții în lanț, în care primul stimul le atrage pe celelalte, în ordinea de exercitare⁴⁷. Iar pe de altă parte, însușirea și utilizarea sistemului gramatical al limbii se bazează pe abstractizarea, pe generalizarea acestor relații, spre a putea cuprinde în ele și alte moduri verbale decât cele învățate, spre a se putea aplica la orice caz concret. O dată ce o schemă a fost însușită, se va putea reproduce apoi forma gramaticală justă, introducându-se în ea orice alt material concret. De pildă, prin întrebuintarea de către copil în mai multe împrejurări a unei anumite combinații de cuvinte spre a exprima o relație din realitate, el ajunge la desprinderea unei reguli care nu e decât o schemă abstractă, valabilă însă și pentru orice situație particulară asemănătoare, tocmai pentru că a fost creată prin generalizare. La un an și jumătate, copilul căruia i s-au creat anumite reacții la frazele „Așază păpușa!“ și „Dă clownul!“ va reacționa corect, dintr-o dată, și la fraza „Așază clownul!“, pe care nu a mai auzit-o pînă atunci⁴⁸. Aceste tipare, care reprezintă raporturi abstracte, se adaptează totuși la fiecă situație, indicînd, prin umplerea lor cu conținuturi particulare, specificul relațiilor unei situații determinate.

Gramatica pune astfel la îndemînă un bun comun al limbii, cu o valoare semnificativă egală pentru toți, deoarece păstrează baza semnificativă a cuvîntului, făcîndu-l totuși să varieze spre a exprima particularitățile fiecărui moment.

O dată cu încadrarea gramaticală, cuvîntul rămîne, din punct de vedere lexical, același⁴⁹: *masă* își păstrează semnificația de bază și în forma *mesei*, *pe masă* etc. Dar, totodată, prin modificările gramaticale sensul devine mai precis determinat, concretizat, aplicat la cazul particular: „Pune cartea *pe* [această] *masă*!“. Gramatica constituie tocmai mijlocul de a actualiza semnificațiile cuvintelor prin organizarea adaptată a expresiei, printr-o modificare formală a cuvintelor, care să indice astfel legăturile lor, relațiile în care se află și deci rolul pe care-l joacă fiecare în determinarea sensului total. Modificările morfologice și determinările sintactice ale cuvintelor arată receptorului relațiile dintre ele și, în fond, pe

acelea dintre obiectele și fenomenele din situația concretă. Chiar fără respectarea topicii, amestecate de-a valma, cuvintele unei fraze simple pot reliefa ușor, de la prima citire (cum ne-au dovedit-o experimentele), un sens clar numai prin raportarea la forma lor flexionară, la acordul dintre unele cuvinte, care marchează anumite corelații (de ex.: *zăpadă — ghiociei — străpungînd-o — sub — de — ies*).

Cu ajutorul gramaticii se realizează astfel încadrarea a tot ce este variabil și particular în fiecare situație, în elementele cele mai stabile ale limbii, în schemele abstracte reprezentînd generalizări de stereotipe dinamice. În mod paradoxal deci, tocmai aceste mijloace tradiționale, fixe, dau cuvintelor puțința de a-și varia conținutul, prin intrarea în relații cu altele, și de a se înțelege astfel noutatea fiecărei împrejurări.

Procedeele gramaticale constau din a face să apară același cuvînt în *forme* morfologice diferite, din a face să varieze funcția unui cuvînt sau fraze prin *locul* în care sînt așezate în raport cu celelalte, din a stabili o *ierarhizare* funcțională între diversele componente ale expresiei.

„Les mots diversement rangés font un divers sens et les sens diversement rangés font différents effets“ („Cuvintele divers orînduite creează un sens deosebit, iar sensurile divers orînduite creează efecte deosebite“), observa Pascal. Nevoia de a fi înțeleși ne obligă în genere să unim cuvintele după reguli care sînt familiare ascultătorului, adică să adoptăm ordinea normativă gramaticală, deprinsă cu încetul și cu greu, din copilărie.

Cu cît este vorba de componente mai restrinse (cuvintele față de sintagmă de pildă), cu atît libertatea de ordonare este mai îngăduită. Faptul că *șapte* n-ar putea fi acceptat în loc de *paste* — decît într-un ansamblu foarte pregnant — sau că de pildă într-un cuvînt ca acela compus, în german., *Feldbegriff* („noțiunea de cîmp“) ordinea nu este reversibilă — deoarece *Begriffeld* („cîmpul noțiunii“) înseamnă altceva — sînt cîteva exemple care dovedesc că în ordinea părților vorbirii non-comutativitatea acționează uneori ca în limbajul matematic, unde de pildă $pq \neq qp$. Dar cu cît forma expresivă cuprinde mai multe părți, emițătorul are o libertate mai mare în ceea ce privește ordinea diverselor componente. Între sunete, cuvinte și unele sintagme sau propoziții simple pe de-o parte — și alcătuirea unui monolog în care emițătorul este mai liber

să selecteze pozițiile diverselor componente, pe de alta, se află fraza, a cărei ordine poate fi gramaticală, dar, în anumite limite, poate fi și naturală, spontană.

Ordinea gramaticală sau tradițională nu indică întotdeauna ierarhizarea reală corespunzătoare intenției de comunicare, tot așa cum subiectul sau predicatul gramatical nu sînt întotdeauna părțile cele mai importante ale unei fraze. Uneori, intenția poate fi în dezacord cu formele gramaticale și atunci se întîmplă fenomene ciudate — numite „excepții”, sau derogări de la norme. Cineva care exclamă „Vine!...X!”, face această inversiune deoarece socotește mai important momentul venirii acelei persoane (presupunînd că se știa despre cine e vorba). Iar acela care strigă — văzînd că vîntul e gata să spargă un geam — „Fereastra... închide-o!”, face să cadă accentul pe primul cuvînt (care ar fi putut de altfel să fie înlocuit printr-un gest indicator) și intenționează să atragă atenția partenerului mai întîi asupra acestui obiect, pentru ca abia apoi să completeze cu ceea ce vrea să-l facă să execute. Spontaneitatea face ca primul loc în expresie să fie dat părții celei mai importante, chiar siluind frazele din punct de vedere convențional.

Nici din alte puncte de vedere sintaxa tradițională nu poate fi întotdeauna o călăuză sigură pentru găsirea criteriului ierarhizării unei expresii în limbajul „viu”. Subiectul gramatical poate lipsi uneori, predicatul de asemenea — iar sensul să se degaje din enunțarea unui cuvînt așa-zis „accesoriu”. Dorința de a nu renunța la ierarhizările și denumirile unor factice ale gramaticii a dus la compromisuri, ca recunoașterea unui „subiect (sau predicat) logic” ori „psihologic”. Afirmația că „subiectul psihologic” este ceea ce știe interlocutorul, iar „predicatul psihologic” e ceea ce vreau să-l fac să știe⁵⁰ nu dovedește decît că orice cuvînt poate fi „subiect” de pildă și că, în fond, se introduce acceptarea unui anumit relativism. Se acceptă deci să devină subiect psihologic orice parte de cuvînt, iar nu numai „un nume, un verb, un infinitiv sau un pronume”⁵¹, și totodată să varieze după fiecă persoană, deoarece ceea ce e cunoscut cuiva, deci „subiectul psihologic”, poate să fie necunoscut cuilalt, așadar să fie „predicat”.

Tot așa cum uneori sfîrșitul cuvîntului — socotit „mai slab”, pentru că spre a-l emite vocea scade⁵² — se dovedește a fi partea cea mai importantă a lui („unde?”, cu accent

puternic pe ultima silabă, poate fi replica revoltată și uimită a cuiva căruia i s-ar cere să meargă într-un loc ce nu-i convine), la fel un cuvânt „secundar”, ca o prepoziție⁵³, poate deveni centrul semantic și fonetic al unei fraze (v. și Exper. nr. 7). Preocuparea lingvisticii de a clasifica cuvintele în „principale și accesorii”⁵⁴ ni se pare la fel de inoperantă pentru limbajul privit din punct de vedere psihologic. Dacă în experiența amintită (prin care se cerea să se răspundă printr-un singur cuvânt, cel mai important, la întrebarea „Ion stătea pe masă sau la masă?”) s-ar fi răspuns prin cuvântul „masă” — cuvânt considerat „principal”, autonom —, sensul ar fi fost mult mai puțin precizat (în situația respectivă) decât prin cuvântul „accesoriu” și care în cazul de față s-a dovedit, nu autonom — lucru care ni se pare imposibil în limbaj —, dar cel mai important. (Experimentul a dovedit că așa-zisele cuvinte accesorii pot apărea *singure*, dacă sînt înglobate într-o situație cunoscută: iar pe de altă parte, cuvintele „principale” pot apărea *singure* — ceea ce este altceva decât „autonome” —, numai dacă există și o situație cunoscută: deci nu sînt independente nici ele.)

Experimentele făcute de noi ca un sondaj în studierea ierarhizării expresiei au pornit de la următoarea premisă: în genere, ceea ce este mai important într-o expresie trebuie să poată reprezenta la un moment dat tot ansamblul ei, adică, omițînd toate cuvintele afară de unul singur, din el să se poată schița totuși sensul ansamblului. (Este oarecum procedeul *titlurilor*, care nu sînt, de multe ori, decât elipse, bazate pe faptul că un cuvânt, cu importanța cea mai mare într-un ansamblu, îl poate reprezenta apoi: *Faust*, de pildă; sau e cazul străinului care nu ar cunoaște bine limba țării unde se află și care, dorind să ceară un pahar cu apă, recurge la cuvîntul ce reprezintă culmea ierarhică a conținutului interior: „Apă!”, de pildă).

Experimentele noastre au constatat fie din prezentarea aceluiași fraze, din care am eliminat mereu alte cuvinte (Exper. nr. 6) — pentru a stabili care erau cele mai necesare înțelegerii, deci organizării expresiei —, fie din clasificarea cuvintelor unei fraze de către diverse persoane (Exper. nr. 8). Datorită faptului că aceste experimente s-au efectuat individual — deci s-au putut cunoaște condițiile speciale ale fiecărei persoane — și s-au cerut relatări asupra motivelor ierarhiză-

rilor, s-a putut ajunge la o concluzie care nu fusese întrevăzută de la început: rezultatele variau (mai ales în ceea ce privește clasificarea cuvintelor frazei „*Ai ascultat ieri concertul dirijat de Enescu?*“) după caz, conform unor motive precise, iar nu ca o consecință a hazardului. Persoanele de experimentare ezitau, de pildă, deoarece se întrebau dacă, indicînd cuvîntul *Enescu* drept cel mai important, această clasificare ar fi fost valabilă și în cazul cînd ai vorbi cuiva care n-ar fi auzit despre acest muzician. Aceasta ne-a făcut să cerem, paralel, și clasificarea cuvintelor unei fraze în care *Enescu* era înlocuit cu un nume necunoscut, *Lavin*. Astfel s-a putut trage atît concluzia că partea cea mai importantă a unei „expresii în vorbire“ poate fi și altceva decît subiectul sau predicatul gramatical, sau decît un cuvînt „principal“ (cu condiția existenței unui ansamblu implicit), dar și concluzia că oricare clasificare e relativă nu numai la ansamblul lingvistic propriu-zis, dar și la situație, la momentul particular. Așadar, orice clasificare absolută este o abstracțiune, gata să fie răsturnată de prima realizare în practică a ierarhizării teoretice⁵⁵.

Experimentele făcute pentru ierarhizarea cuvintelor se pot aplica și la părțile acestora, de pildă pentru observarea ierarhizării sunetelor cuvintelor. Experimentele mai vechi (H. Werner⁵⁶) ar putea fi completate de pildă prin dictarea unor fraze din ale căror cuvinte să lipsească sunete, pentru a se vedea care sînt cele absolut necesare sau relevante (în această direcție, există și cercetări kibernetice)⁵⁷. (Încercarea de a trage concluzii pe baza observării așa-ziselor limbi „reduse“ — ca Basic English etc. — nu poate duce la un rezultat, deoarece acestea sînt mai complicate chiar decît limbile din care derivă, deci nu se pot observa eliminări: în *Beach-la-Mar*, de pildă, în loc de „noi“ se spune: „*me two* (sau *three*) *fellows*“⁵⁸.

În momentul exprimării se petrece deci și o ierarhizare a importanței cuvintelor pentru situația respectivă, în raport cu legăturile pe care trebuie să le reprezinte; ierarhizare foarte necesară atît în momentul inițial — cînd, pentru economia mijloacelor de expresie, se renunță la anumite cuvinte (care ar putea fi de pildă înlocuite prin corelate situaționale) —, cît și pentru momentele următoare ale exprimării, în care se va da un anumit rol gramatical, sau se va pune un accent, se va marca prin intonație ori prin locul acordat, importanța

fiecărui cuvînt. În faptul de limbaj, ierarhizarea are o anumită finalitate: părțile socotite mai însemnate de către emițător sînt puse în relief astfel, încît receptorul, călăuzit de acest fapt, să-i înțeleagă just intenția.

Principiul ierarhizării se manifestă prin diverse procedee. Unul dintre modurile ei de acțiune constă în însăși eliminarea, dovedită prin numeroasele elipse din timpul vorbirii. Limbajul economisește energie nu numai folosind mijlocul sugerării — adică încărcînd cu o nuanță în plus, imponderabilă, semnificația cuvîntului —, ci și lăsînd la o parte ceea ce vorbitorului i se pare superfluu: fie pentru că e ușor de înțeles pe baza expresiei explicite, fie pentru că ar complica prea mult expresia, fie pentru că există corelate situaționale, fie pentru că detaliul respectiv e atît de cunoscut, încît nu mai merită să fie amintit.

„La dernière chose qu'on trouve en faisant un ouvrage — după Pascal — est de savoir celle qu'il faut mettre la première“ („Ultimul lucru pe care-l găsești cînd lucrezi o operă este acela de a ști ce să pui în primul rînd“): ceea ce înseamnă că ierarhizarea și elipsa nu sînt operații ușoare. După Boileau, de altfel, aceasta e culmea la care parvine un artist, care elimină mereu, pînă ajunge la ceea ce e necesar, dar și — prin aceasta — cu atît mai pregnant. Elipsele presupun o operație de ierarhizare care necesită o cîntărire rațională — deși foarte rapidă, în cursul expresiei obișnuite — a motivelor de eliminare. Copiii fac elipse care nu pot fi înțelese, deoarece, presupunînd cunoscut totul, nu mai știu ce este necesar și deci ierarhizează prost. Contextul permite eliminarea multor detalii fonetice^{58b} (în ceea ce privește fonemele) sau lexicale ori morfologico-sintactice, favorizînd astfel o exprimare eliptică și totuși inteligibilă. De altfel, se poate spune că există chiar în limbă anumite „reguli contextuale de excludere și de admitere“^{58c} a unor cuvinte în exprimare, reguli care sînt însușite și fixate în cursul experienței de viață a fiecărui vorbitor. Totodată însă, comunicarea prin limbaj presupune și necesitatea, paradoxală, de a nu elimina tot ceea ce pare superfluu în exprimare. Există cazuri în care însăși aglomerarea, folosirea superfluului — adică un anumit grad de „redondanță“, în termenii teoriei informației — poate să aducă un plus de informație^{58d} (de exemplu, în limba chineză, aglomerarea de sinonime, poate fi necesară, pentru eliminarea omonimiei).

Ierarhizarea se manifestă și prin conturarea mai precisă a unor părți, care sînt făcute să acționeze pregnant asupra celorlalte, influențîndu-le și modificîndu-le. O parte mai importantă poate căpăta — datorită rolului atribuit în expresie — ascendent asupra uneia mai „slabe“, pe care o înfriurește, transformîndu-i înfățișarea. Acordurile, formele atone sînt și ele consecințe ale importanței atribuite unei părți, după care trebuie să se conducă și celelalte. Se întîmplă însă uneori ca, scăpînd de sub controlul ansamblului, o parte să-și ia o importanță mai mare și să producă o tulburare în expresie: este cazul diverselor „greșeli“, „lapsus“-uri, contaminări foarte frecvente și normale, atît la adult, cît și la copil: și astfel, de pildă, în loc de „Das konstruierte Instrument“, cineva spune „Das *instruierte* Instrument“⁵⁹.

Ierarhizarea este un mijloc de organizare nu numai a unei propoziții sau cel mult a unei fraze („secundare“, „principale“), dar și a întregii expresii: ideile o dată grupate, este reliefată aceea principală, sînt închise între paranteze acelea mai puțin însemnate, este pus în evidență un „subiect contextual“ — la care sînt raportate diversele fraze, prin cuvinte de legătură⁶⁰ etc. Iar în cadrul mijloacelor de expresie se face o ierarhizare a lor în momentul de limbaj: uneori un gest ocupă principalul loc în expresie, alteori o expresie facială, alteori — cel mai adesea — acestea sînt subordonate vorbirii.

Unul dintre cele mai importante mijloace de organizare a expresiei verbale îl constituie *intonația* și în genere variațiile așa-zis „muzicale“ ale vorbirii (printre care vom îngloba și ritmul și tempoul).

Această utilizare conștientă de mijloace naturale, aceste modulări, cîteodată melodice, ale vocii, denotă — deși au ecou uneori în expresii și afecte mai puțin controlate — o acțiune a omului asupra lui însuși în actul comunicării, o autostăpînire și reglare a exprimării; dar ea este, totodată, și un mijloc de indicare mai precisă a specificului fiecărei situații, de îmbogățire și în același timp de organizare a expresiei. Prin intonație se imprimă, în melodia frazei, direcția semnificativă a ansamblului, suprapunînd accente, modificînd sensul aceluiași construcții, după cum se constată, se întreabă, se poruncește etc., sau impunînd despărțiri (nu respiratorii, cum se crede uneori, ci mai ales în unități de sens). La crea-

rea acestor diferențieri interne joacă un important rol distribuția emiterii verbale, cu pauzele ei mai mari sau mai scurte, care reliefează sensul, decupînd ansamblul.

Intonația nu este un placaj adăugat mecanic cuvintelor, ci ea derivă din intenția conturării unui sens. Iar faptul că surdo-muții nu izbutesc (decît cu mari eforturi și după timp îndelungat) să vorbească intonînd⁶¹ — pentru că nu pot sesiza vizual sau tactil aceste variații — arată că intonația nu este un reflex emoțional, ci are la bază o intenție și o convenție, în virtutea căreia e produsă și înțeleasă.

Acest aspect „muzical” al vorbirii⁶² se bazează pe putința de a realiza o opoziție și o metamorfozare a sunetelor, pe tendința general umană de a varia particularitățile lor, de a face să varieze numărul, forma, amplitudinea vibrațiilor sonore vocale. Trebuie însă deosebită simpla pronunțare spontană, de „intonația” intenționată, deoarece numai cea din urmă are importanță în faptul de limbaj, fiind o emiterie semnificativă completă. Intonația derivă dintr-o intenție primordială, nu este construită cu încetul, ca din pietre de mozaic, de melodiile fiecărui cuvînt, ci ea este aceea care determină aspectul lui sonor specific într-un anumit moment, împărțind fiecăruia valorile „muzicale” adecvate rolului său semnificativ, punînd accente, ierarhizînd adică.

Această „mimică vocală”, cum o numea G. Dumas⁶³, schimbă sensul frazei, face ca același cuvînt, în aceeași grupare, să aibă valori diverse — și contradictorii chiar —, de bucurie sau de depresiune, de indiferență sau de plictiseală. Un adult i se poate adresa de pildă unui copil timid, cu întrebarea „Cum te cheamă?”, intonată protector și tandru, pe cînd un profesor nervos o poate intona brusc, rapid și iritat, o altă persoană o intonează politicos dar rezervat, alta plicticos și familiar etc.⁶⁴.

Un text greu de înțeles poate deveni ascultătorului, dacă este citit cu o intonație justă, inteligibil: cuvintele par să se învioreze, capătă semnificațiile actuale, iar sensul general c sesizat chiar înainte de a se ajunge la sfîrșitul textului, datorită intonației. Melodia întregii fraze se organizează în vederea culminării ei, în așa fel încît receptorul e prevenit de la început care e direcția sensului unei fraze: cu alte cuvinte, el poate ști înainte de sfîrșit despre ce este vorba. În lectură, intonația e o dovadă de înțelegere a textului, de surprindere

a organizării lui, deci a sensului: copiii din cursul elementar citesc de obicei mecanic — „pronunță“ de fapt —, articulînd amorf sau cu accente false (de multe ori pe prima silabă, așa cum deprind de la unii învățători care obișnuiesc să dea acest loc accentului de insistență), iar la sfîrșitul lecturii se poate constata că nu au înțeles nimic.

În actul de limbaj, în expresia unei persoane într-un moment anumit, așa-zisa „linie“ fonică devine un ansamblu în care dimensiunea temporală este numai aspectul cel mai izbitor, dar nu și cel mai interesant, al unui complex pluridimensional. Intonația face ca fraza să nu fie alcătuită doar din cuvintele ce se succed în timp, ci și din caracteristici melodice, din modulații, care sînt simultane cu celelalte caracteristici ale aceluiași moment al emisiunii⁶⁵ și care par a se proiecta în spațiu, dînd momentului de limbaj o profunzime de altă natură decît a „limbii“. Emisiunea vocală nu este numai succesiune temporală, ci și distribuire spațială, în adîncime chiar. Psihologul, urmărind modul cum se realizează una dintre infinitele virtualități ale „limbii“, descoperă deci în momentul exprimării un complex spațio-temporal, în care „spațiul“ cuprinde o pluralitate de dimensiuni. În același fragment de timp se petrec multe alte fenomene sonore — în afara altora despre care va fi vorba —, suprapuse, sau mai bine zis organizate, într-un spațiu sonor cu dimensiuni multiple.

În vreme ce dinamica propriu-zisă (ritm, tempo) face ca emisiunea să fie o succesiune în timp, intonația îi dă o simultaneitate spațială — într-un spațiu auditiv —, prin calitățile sunetelor care nu mai țin de timp, ci de acorduri în interiorul aceleiași durate. Acest cumul îndepărtează postulatul simplei juxtapunerii liniare, înlocuind-o cu o implicație, în același sunet, a unei dimensiuni de adîncime acustică. S-ar putea spune, că limbajul devine astfel o mișcare vocală cu spațialitate.

Pentru a înțelege mai bine această „spațialitate“, am putea asemăna ritmul limbajului cu „contrapunctul“ muzical, alcătuit din acorduri ale căror părți sînt distribuite succesiv (Ξ); pe cînd intonația ar fi, ca „armonia“, o suprapunere de note pe o verticală ($\equiv$) — așa cum un obiect apare, în spațiul vizual, ca proiectîndu-se într-o succesiune de planuri, în adîncime, ceea ce creează „relieful“ său. Ritmul este alcătuit dintr-o succedere de astfel de fraze complexe, constituind diversele caracteristici melodice în ierarhia frazei; iar accentul sem-

nificativ e un anumit moment muzical al ritmului, adică o fază a desfășurării spațio-temporale a frazei.

Părțile mai importante ale expresiei capătă accente deosebite⁶⁶. Cuvîntul principal, cuvîntul-cheie, reprezintă o culme, pe care a căzut accentul psihologic, semnificativ, și pe care, în lipsa altor mijloace — ca poziția sau modificările morfologice —, va cădea un accent fonetic.

Culmile⁶⁷, reperabile datorită melodiei frazei, joacă rolul cel mai important în înțelegerea sensului. Dintr-o conferință ascultată de la o oarecare distanță, așa încît să nu se mai audă bine toate cuvintele, se reliefează cînd și cînd crîmpee, din care se poate sezisa ideea vorbitorului, în linii mari, deoarece unele părți, accentuate în mod deosebit, capătă proeminență, ajutînd înțelegerea.

Nu orice accent fonetic este și unul relevant pentru organizarea semnificativă a expresiei, ci numai acela „semnificativ“, care se suprapune, modificîndu-l uneori, peste acela al ritmului fiziologic al emisiunii, ori peste acela al cuvintelor izolate, sau al limbii respective. Acest accent este nu numai indisolubil legat de orice expresie, dar e și necesar receptării, și a fost cercetat sub diverse denumiri, mai ales în stilistică.

Accentul e o consecință a diferențierii din ansamblu, a împărțirii acestuia, a nevoii de contraste între părți, a jocului de umbre și de lumini reprezentat prin ritmul fiziologic sau prin acela al limbii respective. Dar, în același timp, în vederea accentului semnificativ expresiv — izvorît din intenția de comunicare —, întreaga ritmică a expresiei — și, indisolubil legată de ea, intonația — capătă o organizare specifică, în care părțile își modifică aspectul avut în alte împrejurări. Însuși ritmul, accentele tonice ale cuvintelor izolate, sînt silite să treacă peste schemele uniforme și să prezinte durate și grupări noi, iar sunetele să-și schimbe calitățile lor melodice.

Accentul poate cădea pe orice parte a unei fraze, nu numai pe subiect de pildă, sau pe predicat: „Cuțitul era pe masă, sau sub masă?“. Un accent poate cădea și pe o grupă întreagă, cuprinzînd mai multe cuvinte, care sînt considerate deci ca reprezentînd o idee unică, socotită a fi cea mai importantă. Totodată, accentuarea puternică a unui cuvînt face să se estompeze celelalte părți. Grammont dădea următorul exemplu: cu cît va fi mai mare indignarea cuiva care

exclamă „*Elle portait une robe courte!*” („Purta o rochie scurtă!”), cu atît accentul va fi mai intens pe *courte*, ceea ce are drept consecință estomparea sonoră a cuvîntului *robe*, al cărui *e* devine foarte scurt, ba chiar inexistent⁶⁸ (același lucru se poate observa și în romînește).

Expresia „*Am făcut o plimbare frumoasă*” este împărțită prin intonație în două grupe despărțite printr-o cezură (după *am făcut*). În același timp, în cadrul fiecărei grupe, melodia se succede sinusoidă, creînd un lanț de părți pronunțate mai marcat sau mai șters. Intonația se combină astfel cu elemente ritmice, care marchează de fapt modificări ale „timpului” în vorbire.

Ritmul, succesiune de părți care se leagă opunîndu-se, printr-un contrast alternativ de părți slabe și tari, constituie un mijloc de organizare în timp, care creează relații de asemănare în interiorul ansamblului, dar și opoziții. Bazat pe o necesitate naturală, pe un principiu biologic, considerat în fiziologia contemporană ca esențial vieții însăși, ritmul organizează expresia mulînd-o după posibilitățile fiziologice, atîta timp cît nu se împotrivesc alte cauze, de ordin semeiologic: ordonarea emisiunii trebuînd, în mod necesar, să se adapteze și bătăilor regulate ale inimii, respirației cu alternanțele ei, puterii de discernămint mai operante la contraste a simțurilor vizual sau auditiv etc. Gîndirea însăși devine mai clară, îndată ce e încadrată într-o schemă ritmică: de pildă, mersul pe jos, cu alternanțele lui, ajută gîndirea⁶⁹, tot așa cum memoria de pildă, găsind puncte de reper în succesiunile ritmice, reține mai ușor și mai mult timp.

Caracteristica principală a ritmului expresiei — pentru limbajul comun cel puțin — nu credem însă că e succesiunea regulată sau ordonată⁷⁰, ci faptul că se opun forme diferite. Deși ritmul vital necesită o revenire regulată la formele asemănătoare, între care au fost intercalate altele ouse, simetria nu poate acționa perfect în cazul limbajului comun, deoarece diversele părți au valori inegale, fiind ierarhizate. Uneori, respirația însăși e forțată, pentru a include în aceeași unitate respiratorie (într-o „coarticulare”) o parte, a cărei semnificație e dată numai prin pronunțarea într-o singură grupă, suprapunîndu-se astfel intonația — care poate fi considerată forma „muzicală” a ritmului semnificativ —, ritmului fiziologic.

Pauzele, în cadrul ritmului, conturează și ajută ierarhizarea, micșorându-se între cuvintele ce urmează să apară mai sudate (pînă dispar aproape, ca în cazul formelor atone) și crescînd înaintea părților care trebuie să fie accentuate. Aceste pauze inegale — care dau naștere unor grupe asimetrice din punct de vedere temporal și unor accentuări diverse — constituie unul dintre motivele pentru care ritmul limbajului „comun” este neregulat și subordonează schemele metrice tipice sau nevoile fiziologice scopului principal, care e reliefaarea sensului.

În sfîrșit, *tempoul* — accelerările, încetinirile debitului —, iar uneori însăși modificarea *timbrului* vorbirii, contribuie de asemenea la organizarea semnificativă a expresiei.

Mijloacele fonice ca ritmul și intonația sînt suplinite în limbajul scris prin procedee de ordin grafic, ca *punctuația* sau — în scrisul tipărit — de pildă *paginația*. *Intervalele* dintre paragrafe, *spațiile* sugestive dintre capitole, *liniile* sau *parantezele* — care arată că ideea e întreruptă, dar că se urmărește totuși același fir —, cele „*două puncte*” — care ar fi traduse în vorbire printr-o intonație de demonstrație —, *punctele* — care separă și, cînd apar des, dau un aspect static —, *virgulele* — care creează legături și o mișcare mai vie — sînt cîteva dintre mijloacele, destul de palide totuși, ale limbajului scris, pentru a înlocui bogăția, și economia totodată, a celui oral. *Punctuația* — care nu izbutește să redea perfect intonația —, *grafia* — cu spațiile albe egale, dintre cuvinte, care în debitul verbal ar fi fost emise prin pauze mult mai semnificative — nu transmit întotdeauna exact intenția celui care scrie. De aici, nevoia de a completa sensul, în limbajul scris, prin parafrazări, după cum și lipsa corelatelor situaționale obligă la conturări mai explicate și precise, prin procedee strict verbale.

În sfîrșit, în comunicarea orală se mai adaugă pentru îmbogățirea expresiei — dar și pentru economisirea timpului necesar spre a emite cuvinte succesiv —, *mimica feței* — în special a ochilor, cu care uneori se și indică lucruri din situație —, sau *gesturi* de subliniere, de nuanțare, de descriere ori de arătare spre obiectele din jur, care deci nu mai e necesar să fie numite (în scris, acestea se exprimă mai ales prin *anaforice* și *deictice* — prin pronume etc. —, care necesită un neconținut apel la context). Lipsit de factorul muzical, limbajul corporal se bazează mai ales pe dinamică;

totuși, variația amplitudinii gesturilor în spațiul vizual are uneori valoarea intonației. (Ne gândim la gesturile dirijorului de pildă: semnele sale sînt mai iuți sau mai încete în timp, dar amplitudinea lor dă nuanțe, pune accente).

O planificare interioară precede intrarea în actualitatea unui fapt de limbaj a fiecărei părți și face ca fiecare componentă să fie folosită în acord cu intenția generală, modificînd-o în raport cu nevoile ansamblului. Însă nu numai că expresia este pregătită în interior înainte de a fi realizată în exterior, ci ea este condusă și simultan, în timpul realizării ei, de intenția de comunicare acționînd prin aferența inversă. Faptul de limbaj pornește de la o primă fază, a conținutului de comunicat — în care totul se petrece atît de rapid, încît pare simultan —, fază căreia îi urmează exprimarea concretă, ce nu poate fi decît succesivă: totuși miracolul și eficacitatea tehnicii limbajului stau în faptul că planificarea interioară, „simultană“, conduce și îmbibă expresia succesivă.

Limbajul nu e o tehnică temporală numai, el neavînd numai dimensiunea aparentă lineară, a timpului, ci acumulează succesiune și simultaneitate, desfășurare sonoră sau motrică și plurale dimensiuni concomitente. Iar la toate acestea, se adaugă mijloacele de expresie auxiliare — expresia feței, gesturile, în cazul cînd limbajul vorbit alcătuiește mijlocul principal în ierarhia faptului de limbaj — și corelatele situaționale.

Se realizează astfel o construcție dinamică, în care se fac rapide pendulări osmotice de la un „semnal“ la altul, în care se leagă nucleul semnificativ al cuvîntului de vestigiile cuvîntelor precedente sau de restul corelatelor situaționale. De aceea, un ansamblu expresiv, just organizat, presupune o dependență neconținută de un alt ansamblu, mai vast, în care primul e înglobat; iar lăuntric, e realizat printr-o stabilire de corelații, de opoziții, de ierarhizări — toate manifestate prin acordarea unor aspecte morfologice specifice sau a unui gest adecvat. Fiecare act de limbaj, înțeles ca o exprimare verbală care se încadrează și se adaptează contextului, înseamnă de fapt o complicată arhitectonică, organizată nu numai pe linia temporală, succesivă, a emiterii sunetelor, ci și prin aglomerarea într-o adîncime aproape spațială, a diferitelor indicii care dau nuanțele unice ale fiecărui moment.

Complexitatea aceasta pluridimensională — care desigur va trece mult timp pînă să poată fi complet reprodusă de mașina

electronică — dă o valoare unică expresiei de limbaj, în care se suprapun mai multe planuri simultane — alcătuite din toate auxiliarele expresive (fonetice și cinetice), din apelul la cunoștințele anterioare, la datele întregii situații, la ideea desprinsă din contextul verbal precedent. Nu numai că expresia verbală nu înseamnă deci o simplă însușire lineară de cuvinte, dar acestea devin inteligibile numai prin tot ansamblul care a fost organizat la un moment dat pentru a le grupa și spre a transmite prin ele valori semnificative specifice situației concrete. Se pot folosi, sau crea, zeci de cuvinte, fără ca, totuși, acela care vorbește să izbutească a se face înțeles, deoarece nu cuvântul în sine e factorul principal în tehnica limbajului.

3.3. Pe lângă acest cumul realizat fonetic, vizual sau prin alte mijloace senzoriale, în fiecare expresie coexistă și un cumul care își are izvoarele în sistemul de coordonate. Activitatea de limbaj înseamnă o apariție într-un aspect expresiv, dar care nu s-ar putea realiza fără ca sub forma aceasta exterioară persoana să fi luat o atitudine specifică. Procedul fundamental ce duce la momentul expresiv este organizarea nu numai a expresiei exterioare, ci și a materialului interior, a întregii ființe, pentru a apărea în atitudinea de limbaj: în definitiv, a sistemului de coordonate al acestui moment.

Expresia, ca produs al atitudinii de limbaj, reprezintă r zultatul exterior al organizării acestui complex sistem: ea e deci, la rîndul ei, locul de întretăiere al tuturor acestor coordonate. Variațiile virtuale — din „limbă“ — ale valorilor semantice și fonetice, sarcinile semnificative care se ascund în fiecare semn și care apar îndată ce acesta e încrustat într-un moment de limbaj, provin din această bogăție implicită a formei expresive, din faptul că în rădăcinile lor — înfipte în ansamblul de coordonate — circulă seva unei pluralități de dimensiuni.

În momentul expresiei, se actualizează una dintre acele virtualități ale limbii; expresia dă realitate semnului, comunică viață nucleului semnificativ, prin bogăția de elemente ce iau parte la crearea ei. O simplă frază capătă caracteristici de „hiperspațiu“: în loc ca „*Am făcut o plimbare frumoasă*“ — expresie a unei persoane — să apară drept o succesiune lineară și opacă, acela care străbate dincolo de aparențele perceptibile, sau chiar de planul lexicologic, e izbit de multiplele

coordonate de care trebuie să țină seama pentru a-și explica sensul expresiei. „Spațiul” momentului de limbaj se complică astfel, prin multiplele coordonate proprii persoanei, și devine un „hiperspațiu”, cu o pluralitate de dimensiuni care se întîlnesc toate într-un singur punct: sensul expresiei.

Alegerea unui semn, încadrarea lui printre altele anumite, atribuirea, prin acest fapt, a unei semnificații specifice, sînt efectul acțiunii tuturor coordonatelor. Condițiile materiale ale existenței persoanei emițătoare, epoca în care trăiește, rolul său în anumite relații sociale, condițiile organice personale, preferințele sale de moment, pătrund toate fiecare semn.

Momentul expresiv cuprinde așadar atît organizarea formală a expresiei, cît și pe aceea a izvoarelor acestei forme exterioare. Faptul că fiecare persoană are un mod de a acționa specific, ca o consecință a acțiunii întregului organism pentru realizarea unui fapt de limbaj, ca și acela că, în același timp, sistemul său de coordonate e variabil după moment sînt cauzele pentru care expresia este de fiecare dată „unică” și totodată caracteristică unui anumit stil.

Noțiunea nouă de „stil” — deși încă insuficient de clar definită în stilistica actuală⁷¹ — are o configurație mai puțin rigidă și mai depărtată de imaginea vechii stilistici normative, retorice. Accepțiunea modernă, ale cărei rădăcini pot fi găsite, între altele, în celebra formulare a lui Buffon — „le style est l'homme même” („stilul e omul însuși”) — este mult mai labilă. S-a consolidat astfel obiceiul de a îngloba în această noțiune și aspecte ale exprimării *orale*⁷² și *neliterare*⁷³; și-a făcut loc tendința de a nu se mai proceda neapărat și la o *valorificare estetică*⁷⁴; în sfîrșit, s-a considerat ca o notă caracteristică a stilului conceptul de „selecție” — adică facultatea de alegere a mijloacelor pe care le pune la dispoziție sistemul limbii⁷⁵ — și s-a socotit esențială problema variațelor posibile față de norma limbii literare⁷⁶. Toate aceste trăsături sînt completate prin definirea modernă a stilului dintr-o perspectivă mai degrabă *psihologică* decît *estetică-normativă*, ca fiind „o manieră de exprimare a gîndirii prin intermediul limbajului”⁷⁷ (acordîndu-se în genere un sens mai larg „gîndirii”, pentru a îngloba în stil afectivitatea⁷⁸ și chiar întreaga personalitate sau concepția generală a vorbitorilor). „Stil” înseamnă, așadar, *selecție* a mijloacelor de comunicare prin limbă și *organizare a exprimării* într-o manieră specifică,

determinată de personalitatea și îndeosebi de modul de gândire al vorbitorului⁷⁹ sau al unei categorii de vorbitori. Ca atare, despre stil, ca organizare personală a limbajului și oglindind deci structura personală a vorbitorului, se poate vorbi și în cazul unui pictor — ca Van Gogh — care scrie fratelui său scrisori familiare, sau al expunerii cursului de către un profesor, și despre modul de exprimare al unui povestitor popular oral, ca și despre felul cum se exprimă copiii⁸⁰.

Desigur, față de limbajul comun, arta pare să fie singura care creează forme singulare, irepetabile. Totuși, numai aparent se poate înlocui, în limbajul obișnuit, un cuvânt printr-altul, socotindu-se că, fiind un „sinonim“, el exprimă același lucru: dar nu se observă îndeajuns că nu e indiferent faptul că un emițător a simțit nevoia să aleagă un anumit termen, și că „Așa?“ exprimă altă reacție decît „Procedezi astfel?“. Fiecare cuvînt e motivat și, chiar cînd este greșit ales, el exprimă ceva (cel puțin, semnalînd neclaritatea gândului din care a izvorît): ca atare, e folositor receptorului.

Valoarea relativ diferită atribuită de fiecare persoană mijloacelor puse la îndemînă de societate pentru exprimare, apariția preferențială a unora dintre ele, sensul căpătat în ansamblul expresiv individual creează expresia, ca fapt specific, complex, organizat și „unic“.

4. *Receptarea*. Exprimarea, în limbaj, nu este independentă și nici completă, fără atingerea scopului împletit în ea, și anume *receptarea* corectă, adică *înțelegerea* sensului expresiei, de către cei care se află la capătul celălalt al relației.

Acest al doilea moment sau aspect al tehnicii limbajului nu este mai puțin complex decît primul și are multiple asemănări cu acesta. Totodată, relația este, după cum am mai subliniat, reversibilă, iar între ambele momente există legături de profundă interdependență: în principiu, acela care este conștient de modul în care trebuie să fie organizată expresia este apt și pentru o receptare corectă; iar *receptarea constă dintr-o raportare la modul de organizare a expresiei*.

4.1. Caracteristic receptării limbajului este faptul că din perceperea unor semnale concrete se degajă un sens de natură abstractă și, totodată, că are loc un act perceptiv în care nu e vorba numai de recunoașterea ca atare a unor semne, ci și de o completare, de o ajustare sau precizare a lor.

Orice fapt de limbaj, spre deosebire de strigătele animale, cuprinde nuanțe, valori semnificative, care îi vin din folosirea lui de către o anumită persoană și din rolul pe care îl are într-o anumită organizare expresivă; nuanțe care nu pot exista toate în semnul oferit de limbă și care nici nu se află explicitate în fiecare semn în momentul expresiei. Aceste nuanțe, singurele care dau înțelegerea reală, se pierd, firește, o dată ce semnele sînt considerate drept „clișee“ ori sînt măsurate numai după baremul dicționarului.

Dacă am obișnui să „înțelegem“ luînd cuvintele la șir, legîndu-le atomistic, ne-am vedea opriți deseori în loc, de goluri ce apar printr-o procedare de „lanț“. Sînt cuvinte necunoscute, care ar pune un zăgaz înțelegerii, dacă s-ar proceda prin însumare; sînt elipse, sînt date neexplicitate, sînt exprimări abuzive sau altele care doar sugeră; în gesticulație nu sînt întotdeauna limite precise, un gest se continuă cu altul, îi lipsesc detalii din mișcări. Iar pe de altă parte, percepem în timp infim atîtea moduri de expresie — gest, fizionomie, limbaj oral etc. —, încît desigur că percepția, conștiința a ceea ce receptăm, e mult mai săracă decît ceea ce ni se oferă prin exprimare. De aceea, în realitate nu înțelegem expresia prin referirea la cuvinte înșirate, la rînd, și prin receptarea fiecărui cuvînt ca și cum ar avea valoare în el însuși, pentru ca la sfîrșit să se lege valorile într-o sumă.

Receptarea este un proces *dinamic, activ și complex*, ea necesită o activitate vie, conștientă, o atenție susținută și chiar un efort — care trece neobservat de obicei, deoarece a devenit banal —, pentru a aduna toate datele necesare înțelegerii unei expresii. Receptorul trebuie să fie atent la toate „informațiile“ suplimentare pe care le poate primi, să selecteze mesajul propriu-zis, izolîndu-l de ceilalți excitanți din jur,⁸¹ să recurgă și la informațiile adiționale date de voce,⁸² de gesturi, de mimică, în sfîrșit să seziseze toate relațiile țesute la rădăcina și în jurul fiecărui semn. Se întîmplă deseori ca, voind să citească un text — care nu-l interesează prea mult — cu voce tare, lectorul să-și dea seama deodată că a intonat greșit un cuvînt: indiferent și deci distrat, nemaiurmărind sensul general, cititorul nu mai surprinde legăturile, ansamblul devine dezorganizat pentru el, deoarece citește automat. Iar auditorii unei prelegeri, de pildă, au prilejul uneori să constate, dacă sînt prea obosiți, că deși urmăresc cuvintele unul după

altul și ar putea să spună — întrebați — care a fost ultima vorbă auzită, nu reușesc totuși să „le lege” și să desprindă vreo idee.

Dacă din punct de vedere sonor vorbirea este mai mult sau mai puțin un „continuum”, din punctul de vedere al înțelegerii ea oferă prilejul unor „salturi”: sensul nu apare din desfășurarea completă a liniei fonice, ci brusc, prin sezișarea conștientă a legăturilor. Modul în care citim, în care înțelegem ceea ce auzim, arată că totul se petrece nu prin urmărirea fidelă a unui lanț în care fiecă verigă își adaugă rolul ei, ci că sărim peste acelea mai puțin importante, suplinim acolo unde este o elipsă, completăm, și că tocmai acest salt permite reliefarea sensului. Nu numai că nu citim literă cu literă, dar presupunem — în limbajul scris — intonațiile și descifrăm în genere efecte, printre rînduri.

Receptarea implică o continuă creație — prin însăși încercarea de a restabili semnificația intenționată de emițător, în jurul unui nucleu —, iar nu o acceptare pasivă a unei valori „asociate” în virtutea autorității dicționarului sau a unei fixări prin apariția repetată și mecanică a semnului împreună cu obiectul.

A înțelege semnul prin referirea la situația în care se află înseamnă a surprinde valoarea nouă, care nu apare ca un plus supraadăugat cuvîntului însuși, ci prin trecerea dincolo de planul lexical, prin surprinderea legăturilor, a opozițiilor, a ierarhizării semnelor, prin raportarea la distaxii, adică prin surprinderea organizării expresiei, depășind simpla înșiruire unidimensională: această organizare direcționează receptarea pentru înțelegerea semnelor, călăuzește către un anumit nucleu și totodată îl îmbogățește. Pentru a înțelege, avem așadar în permanență prezent întregul ansamblu, iar această raportare se face atît de rapid, încît nici nu mai ne dăm seama de acest fapt.

Receptarea, cu toate dificultățile ei, este un act rapid — afară de anumite cazuri, ca de pildă cînd sînt întîlnite cuvinte cu adevărat necunoscute sau mai nefamiliare (o persoană cu limba maternă germană, citind un text manuscris, citește foarte repede cuvîntul *Kulturbesitz* „bunuri culturale” — deși scris aproape indescifrabil —, dar se oprește — deși este mult mai clar scris — la cuvîntul *Deutgesten* „gesturi explicative”; persoanei respective i s-a părut faptul „foarte natural”, expli-

cînd că primul cuvînt este „mai cunoscut“). Rapiditatea ajută să identificăm mai ușor sensul total, să cuprindem organizarea întregului sistem pluridimensional al expresiei. Aproape simultan cu perceperea începutului, se realizează și aceea a sfîrșitului liniei expresive spațio-temporale, dar se operează totodată și referirea la primele semne ale expresiei. De altfel, sensul este adesea sezizat de la început și din cauză că fiecare semn al expresiei este îmbibat de el, poartă indici care îl anunță.

Prin faptul că receptarea are același caracter dinamic ca și exprimarea, succesiunea devine aproape simultaneitate: în felul acesta, în faptul de limbaj emisiunea trecută nu dispare, iar aceea ulterioară e aproape concomitentă cu prezentul, care nu mai este un instantaneu efemer, un punct surprins izolat și care s-ar pierde înainte de a putea fi legat de rest și de a oferi un înțeles.

Sensul este deci rezultat al înțelegerii ca sistematizare a pluridimensionalității expresiei, printr-o trecere dincolo de aparențele perceptive, datorită dinamismului și putinței de procedare rapidă a tehnicii receptării.

Nu numai o poezie poate fi înțeleasă în diverse feluri, dar și un text de proză sau o frază uzuală, atît datorită neglijării sau, dimpotrivă, luării în considerație a unor detalii de intonație, de mimică, de punctuație, dar și datorită referirii la ansamblul din care ea face parte, la emițătorul însuși, la momentul istorico-social, la tot ceea ce nu este redat explicit.

Raportarea la un gest involuntar — reacție emoțională — pentru a înțelege nuanța unui cuvînt, la un corelat situațional, sau chiar la ceea ce e implicit (ceea ce știm despre temperamentul, cultura și obiceiurile emițătorului, despre o anumită folosire preferențială a unui cuvînt) folosesc pentru înțelegere. De altfel, emițătorul care vorbește cu unii prieteni face adesea elipse deoarece aceștia îi pot înțelege mai ușor sugerările.

În gramatică se poate vorbi despre expresii „impersonale“, dar în psihologie nu există fapt de limbaj impersonal: există întotdeauna o persoană care constată ceva, iar expresia redă experiența sa: atunci cînd spun „Plouă!“, firește, nu devin prin aceasta autorul ploii, dar expresia „impersonală“ capătă un subiect psihologic — și anume persoana care trăiește situația —, la care se referă ascultătorul, atribuindu-i o oarecare experiență.

Receptorul e obligat să țină seama nu numai de firul lexical, ci și de persoana însăși a emițătorului și de întreaga situație în care a apărut un fapt de limbaj, dacă vrea să înțeleagă just. Departe de a recepta ca și cum ar primi semnale de la un obiect inert sau a cărei specificitate de acțiune i-ar fi indiferentă, receptorul încearcă deci să integreze pe cât posibil expresia în propriul sistem de coordonate al emițătorului.

A înțelege, în activitatea de limbaj, nu e numai a lua o manifestare drept fapt de limbaj, ci și a-i sesiza adevărata lui valoare: adică a surprinde just organizarea sa, legăturile explicite ca și pe acelea implicite. Receptorul urmează să țină seama de expresia verbală propriu-zisă, dar și de situația din jur și de datele privitoare la emițător: adică la complexitatea expresiei explicite se adaugă întregul sistem de coordonate actual. Un semn e întotdeauna emis de *cineva* într-un anumit moment. Receptorul poate ajunge la înțelegerea adecvată expresiei, raportându-se nu numai la semne, ci la ansambluri, cuprinzând în acestea tot ce e implicit ca intenție, corelatele situaționale și întregul sistem de coordonate. Înțelegerea depășește, pentru a fi justă, exprimarea propriu-zisă, referindu-se la întreaga personalitate a emițătorului.

Receptarea implică așadar, pe lângă o percepere și o recunoaștere a semnelor (pe baza cunoașterii limbii⁸³, a integrării în sistemul lingvistic), o operație fundamentală, care este aceea a interpretării expresiei, prin raportarea la organizarea ei și în fond prin integrarea într-o sistematizare largă, care este întregul context.

Înțelegerea adecvată a ascultătorului atent la toate nuanțele expresiei este un act complex, interpretativ, care nu se mulțumește numai cu ceea ce este dat linear. Ea înseamnă și o raportare la ceea ce nu apare direct prin cuvinte sau în ceea ce este dat auxiliar, presupunând, de cele mai multe ori, o amplificare a celor oferite de către expresia explicită și, uneori, de aceea intenționată. Nu numai că, de pildă, sensul care-i revine fiecărui cuvânt se nuanțează cu note care nu erau cuprinse în semnificația de bază, dar interpretarea înseamnă o depășire chiar a ceea ce a oferit vorbitorul prin diverse mijloace auxiliare. Înțelegerea elipselor, suplinirea cuvintelor neauzite, ca și citirea corectă a unor texte greșite, dovedesc puțința de depășire a unor lacune, ca un plus adău-

gat de auditor, tinzînd să completeze sau să corijeze forme imperfecte. Înțelegerea este o interpretare bazată pe sevizarea legăturilor reale, pe raportarea la context, cu grija însă de a nu denatura intențiile vorbitorului prin depărtarea de nucleul de bază, de semnificația consacrată, adică de experiența anterioară.

În limbajul normal, înțelegerea nu e o reacție pur asociativă, mecanică, trezită la perceperea cuvîntului, ci este un proces activ, între semn și semnificație interpunîndu-se situația în care apare semnul și conform căreia i se dă o valoare acestuia din urmă. Înțelegerea nu se face printr-o sevizare în „bloc” (cuvintele sînt auzite treptat, iar gesturile sînt percepute prin tranșe de mișcări decupate în situație). Interpretarea implică o balansare de la întreg la parte — sensul general conturîndu-se doar prin perceperea părților, iar cuvintele fiind înțelese doar în funcție de întreg —, pînă se precizează sensul organizării. Interpretarea înseamnă o referire pendulată rapidă — ce trece neobservată —, de la perceperea semnului la organizarea totală, de la sensul ce se desemnează vag, la nucleii semnificativi. Înțelegerea este un act rapid (în termeni pavlovieni, o „închidere bruscă de circuit”), prin care cuvintele, cu nucleii lor semnificativi, adică toate vechile asociații, sînt raportate, ca la un sistem de referințe, la context, pînă cînd apare sensul deplin. Astfel ia naștere un continuu curent osmotic, în care, în cursul unui proces de sinteză și de analiză, pe de o parte ansamblul expresiv este construit de semnificațiile de bază ale cuvintelor, de legăturile temporare care conturează nucleii constanți, iar pe de alta, același ansamblu face să apară valorile specifice ale diferitelor părți, degajînd sensul general al expresiei. Toate acestea sînt explicabile, în ceea ce privește activitatea nervoasă superioară, prin stabilirea de legături între experiența veche și datele noi ale situației, prin ciocniri ale unor zone de excitație cu focare de inhibiție, prin iradierii ale semnificațiilor și prin concentrarea lor în urma ciocnirii de zonele iradiate corespunzătoare altor cuvinte, delimitîndu-și astfel reciproc sensul; printr-o continuă sinteză, dar și analiză totodată, prin care se creează sensul total, pe baza alăturării semnificațiilor, dar și a precizării lor analitice; în sfîrșit, prin crearea unei sistematizări momentane, a unui echilibru manifestat prin apariția sensului, adică prin înțelegerea expresiei (v. și fig. 5).

Problema interpretării are implicații nu numai în cadrul psihologiei limbajului, ci și în alte domenii. Interpretarea înseamnă un mijloc de raționare suplu și dialectic, care presupune, pentru a înțelege valoarea unui fapt, referirea nu numai la etaloane fixe, ci și la ansambluri „actuale”, și care acceptă raportarea la situații și deci posibilitatea unei contra-

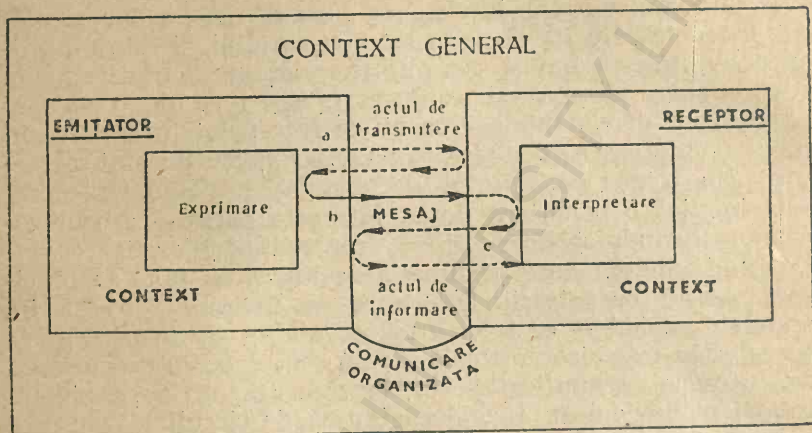

Fig. 5. Schema comunicării prin limbaj

dicții virtuale în ceea ce privește semnificația faptului. În cadrul unei logici suple, interpretarea este o metodă de raționare corectă, prin operația de raportare a părții la întregul în care se află și care exercită cu adevărat un determinism asupra părților.

Unii filozofi au semnalat uneori faptul că orice cunoaștere e o interpretare, dar semnificația dată acestui cuvânt în epistemologie era alta decât aceea schițată mai sus⁸⁴: ea însemna mai degrabă tratarea obiectului nu ca un dat real, ci drept un „sens”, o creație subiectivă. Noi considerăm sensul ca o „imagine” a unui obiect din realitate, pe care însă nu îl reflectă deplin, în plenitudinea lui concretă și particulară, decât când semnul este raportat la întregul ansamblu expresiv, care îi precizează valoarea în raport cu situația actuală. Aceasta este interpretarea.

Nu întotdeauna o expresie duce la o justă interpretare a ei de către receptor. Aceasta se întâmplă din pricină că înțele-

gerea poate fi condiționată și de unii factori nocivi, care trebuie eliminați sau a căror acțiune trebuie atenuată (influențarea înțelegerii de către *forma sonoră* a cuvîntului — care pare uneori să sugereze prin ea însăși valori semnificative —, ori influența *propriului sistem de coordonate* al receptorului). Sau, pe de altă parte, nu se realizează un echilibru satisfăcător între acțiunile unor factori importanți (ca referirea la *nucleul semnificativ* — elementul constant al semnului — și referirea la *sistemul pluridimensional* al expresiei — adică factorul cel mai activ, de interpretare, provenit din conștiința unei valori actuale specifice).

Primii factori pot să fie cei mai nocivi și să falsifice cu totul înțelegerea; al treilea factor menționat poate duce la o înțelegere aproape mecanică a expresiei, fără sezișarea adevăratei intenții a emițătorului. Ultimul factor, imixtiunea propriului sistem de coordonate, în procesul receptării, nu este întotdeauna prea ușor de eliminat. „A citi, a auzi, înseamnă a traduce“, spunea Anatole France: receptorul interpretează deseori, prin raportarea nu la sistemul de coordonate al expresiei, ci la sistemul său personal. Dar faptul că intervine propriul potențial în înțelegere poate altera sensul țintit de emițător: fiecare are bagajul său de cunoștințe, experiența sa, propriul său temperament. Receptorul poate simți de pildă antipatie pentru vorbitor, poate da altă valoare chiar nucleilor semnificativi, poate observa mai greu ori mai ușor legăturile, organizarea pluridimensională; el poate să nu sezeze tocmai un aspect relevant și, dimpotrivă, să pună accent pe altul irelevant (poate să nu fie atent la o aluzie, să negligeze un dat implicit — una dintre coordonate de pildă —, sau să adauge ceva care nu intrase în intenție etc.).

Faptele lingvistice ar părea deci că sînt amenințate să iasă din sfera determinismului în momentul de limbaj real: interpretarea ar putea varia încontinuu, după cum diferă modul de cuplaj al sistemelor de coordonate emițător-receptor. Sensul total — amestec rezultat din confluența dintre cele două sisteme de coordonate ce se întîlnesc în momentul de limbaj — ar putea fi deci degradat prin receptare. Limbajul ar părea să conțină germenii unei ambiguități tocmai din pricina dualității receptor—emițător. Însă decalajul aparent inevitabil, dintre scopul emițătorului și efectul realizat în receptor, este evitat datorită coercițiunii sociale impuse de nevoia înțelegerii

juste, prin acordarea unei mai mari atenții referinței la sistemul de coordonate al expresiei și totodată prin conștiința că semnul se transformă în cadrul ansamblului actual, în funcție de care trebuie interpretat. Datorită acestei referințe corecte, receptorul izbuteste să înțeleagă mai mult chiar decât exteriorizează emițătorul prin semne, decât exprimă explicit adică. Interpretînd — în încercarea de a fi la nivelul intenției interlocutorului —, se adaugă un plus în afara nucleului semnificativ, care e sezisarea sensului total și a nuanțelor intenționate, deși nu realizate prin forme lexicale explicite.

Cu corectivul acesta (al receptorului într-o atitudine adecvată, de înțelegere adaptată la organizarea pluridimensională, adică și implicită, a expresiei), aparentul indeterminism, care ar însemna o neputință de înțelegere între parteneri și care a constituit motivul vechii neîncrederi în eficacitatea limbajului, dispăre. Înțelegerea, cel de-al doilea moment esențial al relației de limbaj, și poate cel mai important din punct de vedere social, capătă o lege, datorită căreia se poate afla sensul conținut în expresia explicită, dar și în ceea ce rămîne implicit: interpretarea se face prin referirea la ansamblul organizării contextuale.

4.2. Receptorul este activ nu numai prin toată operația de interpretare implicată în procesul receptării, ci joacă un rol activ și prin influența pe care o exercită asupra procesului de emitere.

În primul rînd, el influențează exprimarea, deoarece *partenerul se adaptează* neconștient auditorului său⁸⁵: receptorul îl determină pe partener să utilizeze un sistem lingvistic cunoscut, să selecteze semnele și semnificațiile cele mai adecvate pentru auditor (de pildă, să adopte formule de „politețe”, de *captatio benevolentiae*⁸⁶, să elimine superflul — adică să exprime incomplet,⁸⁷ bazîndu-se pe datele cunoscute de partener — etc.).

Dar atitudinea de receptare joacă un rol important și din alt punct de vedere. Vorbitorul este influențat de momentele în care el însuși se află în situația unui receptor, deoarece între percepere și articulare⁸⁸ — adică între analizatorul verbal-senzorial (auditiv) și acela verbal-motor — este o strînsă legătură (aceasta permite, de altfel, și „autocontrolul” asupra emiterii). Cu alte cuvinte, receptorul A (care poate fi totodată și vorbitor) influențează momentul emiterii la persoana B,

dar totodată momentul de receptare al lui A exercită o influență și asupra propriilor sale momente de emisie (fig. 6). Faptele de limbaj ale partenerilor, particularități ale vorbirii acestora sînt sesizate în nuanțele lor infime uneori și sînt adesea imitate, adoptate de receptor⁸⁹ în timpul propriei exprimări. Această influențare este, desigur, condiționată de diverși factori: vorbitorul poate fi sau nu conștient⁹⁰ de nuanțele diferențiale — față de cele auzite altele — ale unei anumite for-

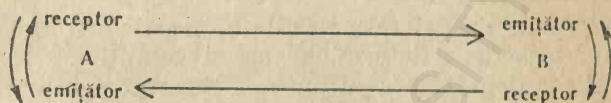

Fig. 6. Rolul activ al receptorului

me din expresie, el poate să urmărească intenționat ori dimpotrivă să evite modificarea propriei sale expresii în raport cu ceea ce a auzit la alți vorbitori, sau el își poate modifica involuntar vorbirea. Cînd se produce o modificare generalizată a exprimării majorității vorbitorilor, avem de fapt de-a face cu modificări intrate în „limbă”: de aici, rolul important al receptării, asupra însăși evoluției limbii.

În concluzie, tehnica limbajului constă dintr-o organizare a expresiei și o adaptare a receptării la această organizare, adică dintr-o interpretare a ei. Exprimarea cuprinde mai mult decît ceea ce este prezentat explicit: puse într-o retortă, semnificațiile tuturor cuvintelor ar oferi infinit mai puțin decît ceea ce izbutește să semnifice ansamblul lor, organizat în expresie și la rîndul lui integrat în alte ansambluri.

A ști să apeleze la corelatele situaționale, a cunoaște și a folosi datele comune, posedate și de receptor, a alcătui abil o organizare în care să se facă apel nu la multe cuvinte, ci la posibilitatea oferită de tehnica limbajului de a se recurge la o înțelegere bazată pe o pluralitate de dimensiuni, a exprima adică just și oferind în același timp puncte de sprijin receptorului: acesta este idealul spre care se îndreaptă creația fiecărui, prin activitatea de limbaj. Exprimarea este o construcție dinamică și complexă nu numai prin ceea ce prezintă ca

realizare concretă — expresia —, dar mai ales prin bogata arhitectonică pe care o presupune tehnica limbajului în acest prim moment al său, emiterea. Această organizare expresivă, în cadrul căreia linearul cuprinde planuri simultane — alcătuite din auxiliare expresive, din distaxii, din persistența conținutului ca idee conducătoare, din imixtiunea diverselor coordonate —, reprezintă etapa culminantă a momentului expresiv, țintă a efortului atîtor faze ale complexei tehnici a limbajului, dar care e întregită abia prin realizarea efectului scontat de ea: înțelegerea.

Atitudinea de limbaj este rezultatul organizării unui sistem de coordonate actual: determinantele și condiționările ei sînt toate acele coordonate care au putut fi reperate prin observarea faptului de limbaj. Persoana A, care comunică persoanei B fraza „*Copacul acesta este frumos*” este determinată în alegerea cuvintelor sale de întreaga situație: 1) de existența reală a obiectului (de înfățișarea obiectivă a copacului); 2) de starea psihică provocată de el, de uneltele și procedeele de limbaj proprii (în care intră și influențe ale temperamentului, ale afectului, dar și reflexe ale culturii, ale educației, în sfîrșit ale coordonatelor interioare și ale determinărilor sociale); 3) de limba respectivă — care îi oferă materialul normativ pentru realizarea concretă a expresiei; 4) de partener, de ale cărui coordonate ține neconținut seama.

Expresia reprezintă și face să transpară contextul total la care ascultătorul trebuie să o raporteze spre a o înțelege just: astfel, din coincidența unei bune organizări cu aceea a unei corecte interpretări, se naște sensul, puntea de legătură între partenerii relației de limbaj. Legea înțelegerii limbajului este, așadar, referirea la organizarea contextuală.

5. O asemenea tehnică nu este ușor de creat — din punct de vedere genetic —, de însușit — în cursul dezvoltării copilului —, de realizat corect — în condiții patologice.

5.1. Tulburarea, pierderea sau inexistența posibilităților corecte de emite și receptare îngăduie să se întrevadă, prin faliile produse de condițiile anormale, ceea ce este necesar pentru realizarea tehnicii limbajului normal. Manifestările afazicilor, de pildă, aduc o dovadă mai mult, că această tehnică procedează prin organizări și prin interpretări, pentru care e necesară integritatea tuturor unel-

telor și în definitiv a însuși materialului care alcătuiește conținuturile de comunicat.

Observarea comportamentului denotă că exprimarea și receptarea sint caracterizate la afazici prin lipsuri în organizarea lor. Sensibili în genere la melodie⁹¹, ei recunosc ansamblurile după conturul lor, fără a fi conștienți de toate componentele, de organizarea lor: de pildă, *melodia* întrebării le trezește de obicei reacția-răspuns. De asemenea, ei pot articula fiecare parte izolat, dar nu pot stabili legăturile dintre părți: ei nu izbutesc să surprindă organizarea unui întreg, tot așa cum nici nu îl pot crea. De pildă, K. Goldstein menționează că unii afazici nu pot forma propoziții decât procedînd succesiv, prin juxtaapunere⁹²; ceva mai mult, o afazică observată de noi putea citi numai literă cu literă, dar nu și întregul cuvînt. Nici vorbă nu mai poate fi, deci, de o organizare prin dimensiuni plurale, sau de a observa sensul care dublează aparența lineară.

Afazicul nu este un „bolnav mintal“⁹³, în înțelesul că nu își pierde conștiința personalității sale. Dar tulburările afazice nu înseamnă numai neputința de a organiza expresia exterioară: afazicii nu mai pot clasa obiecte, nu pot cataloga culori, ceea ce dovedește dezorganizarea interioară, deficiențe grave de gîndire. Cînd — în experiențele făcute de Gelb și Goldstein — afazicului i s-a cerut să claseze niște jurubițe de lînă divers colorate într-o anumită ordine, deși pacientul vedea corect culorile, totuși nu le-a putut orîndui după nuanța lor fundamentală sau după claritatea tonului, ori după vreun alt criteriu. El grupa culorile, dar la întîmplare, ținînd seama numai de potrivirea lor concretă și momentană. De pildă, punea cînd „bleu“ lîngă „roz“, cînd „bleu“ lîngă un „albastru“ mai închis, dovedind că de fapt nu era călăuzit de nici un principiu, care să-l ajute să claseze nuanțele⁹⁴.

Care să fie cauza tuturor acestor tulburări, ce par că nu țin de vreo regulă, în care un bolnav dă impresia că a „pierdut“ cuvînte — și totuși le găsește în alte împrejurări —, în care nu „vede“ forme, obiecte, și totuși pare că le recunoaște alteori? Benary dădea o explicare parțială tulburărilor notate la același bolnav studiat de Gelb și de Goldstein: observînd de exemplu că afazicul nu recunoștea figuri simple decât cînd urmărea liniile cu mîna, că putea scrie, desena, dar nu putea reproduce după un model, Benary a arătat cauza

acestor lipsuri în tulburarea „vederii configurației“, adică a percepției unui întreg⁹⁵. Guillaume dădea o explicație tot atât de unilaterală și de superficială în fond: ar fi vorba de o tulburare a organizării vizuale a formelor, iar nu de o pierdere a semnificației căpătate⁹⁶.

Aceste explicații sînt însă mai înguste decît diversitatea afaziilor și nu se referă la observări ale comportamentului total, în diverse împrejurări: deoarece același bolnav nu știe cît fac 2×2 , decît dacă face această operație cu ajutorul degetelor⁹⁷. Gelb și Goldstein au dat o explicație mai completă, însă încă unilaterală, deoarece pierdeau din vedere atât specificul limbajului, cît și pe omul social normal care a fost afazicul. Bolnavul are numai o relație „imediată“ cu jurubița colorată, o vede, dar nu știe ce poate face cu ea, ce reprezintă: culoarea a pierdut valoarea *semnificativă* pentru el, numele ei nu e un semn pentru a reprezenta concepte. El nu mai poate introduce un principiu de sistematizare în lumea culorilor, nu mai poate lua decît o atitudine concretă: percepe culoarea, o distinge ca fiind deosebită de alta, dar a pierdut atitudinea „categorială“⁹⁸. Fără această atitudine, limbajul omului nu ar fi un limbaj, deoarece a avea conceptul cuvîntului înseamnă a-l privi într-o serie și a putea lua o anume atitudine voită față de el.

De fapt, tulburările pot fi de grade diferite, astfel încît nu în toate cazurile afazicii au foarte grave tulburări logice⁹⁹, deși există neapărat dificultăți de gîndire abstractă¹⁰⁰. În orice caz însă, există o mare dificultate în *organizarea* voluntară a comportamentului pe diverse planuri de activitate și în cadrul acesteia se observă tulburarea organizărilor implicate de limbaj¹⁰¹: un afazic (Moc.) — care urma de altfel să iasă din spital, „aproape vindecăt“ —, ne spunea, arătîndu-și fruntea: « — Nu poci vorbi... e încurcat aici!».

Afazicul nu mai are controlul asupra cuvintelor sale, nu mai poate folosi voluntar cuvintele adecvate și nu-și dă seama că le va pronunța totuși, apoi, automat. Afazicii au intenția de a se exprima și totuși expresia lor e inadecvată cu situațiile la care se referă. Ei pot avea reflexe simple, reacții de apărare de pildă, dar nu și aceleași manifestări ca reacții voite (ciupit, afazicul duce mîna la gură, dar la comandă, nu¹⁰²) și în genere nu-și mai pot coordona manifestările cu un scop. Afazicul nu poate lua atitudinea adecvată, nouă, la sti-

muli noi, poate da răspunsuri „concrete“, legate de situații fixe, dar nu se poate transpune în atitudini noi, specifice, sub un control dirijat, conștient, adaptat, al intenției de comunicare: «— Cum te cheamă?», «— Vă cunosc» — răspunde Moc.; în schimb, cînd spune cineva: «— Moc. Vasile!», el răspunde: «— Să trăiți!» (a fost plutonier și de altfel salută mereu cu mîna la un imaginar chipiu).

În primul rînd, discrepanța aceasta, observată la mai toți afazicii, dintre emitere și receptare, dintre cuvînt și situația în care-l folosește, arată că tehnica limbajului este profund tulburată, iar ceea ce a rămas sînt reacții exterioare și mecanice.

Propozițiile pe care le rostesc uneori sînt sintagme automatizate, însă ei nu se pot exprima prin propoziții intenționat formate, adecvate, voluntar la situație: ei nu pot crea ansambluri, nu pot organiza expresii care să nu aibă la bază automatisme rigide, aproape mecanice.

Afazicul nu se mai poate „transpune“: el reacționează direct, prin unele automatisme, dar nu mai are puțința de a stabili relații noi — nici între lucruri și el, nici între acestea și semne, nici între ele însele. El nu mai poate mînuî semnele limbii pentru a le adapta la împrejurări noi, nu mai stăpînește sistematizările normale ale limbii, nu-și mai poate organiza voluntar expresia, nu se mai poate posta în atitudine de „creator“, de valorificator al semnelor, prin organizarea lor — în expresie —, și prin interpretarea lor — în recepție. Afazicii nu mai au de obicei nici inițiativa expresiei, tocmai pentru că nu mai pot avea decît manifestări care nu cer o ieșire din trăirea mecanică; iar dacă au totuși uneori o atitudine de comunicare, aceasta se întîmplă cînd sînt solicitați prin limbaj, adică atunci cînd se află integrați într-o situație care le provoacă automat intenția de a comunica.

În ceea ce privește înțelegerea, ea traduce, de asemenea, neputința de a se situa în împrejurări noi, de a surprinde sensul propriu ansamblului, de a interpreta adică. Reacțiile afazicilor la stimuli sînt reflexe invariabil legate de situații fixe: în lipsa obiectului, a situației concrete complete, ei nu pot răspunde și, cu atît mai puțin, nu se pot referi la ceea ce rămîne „implicit“.

Tulburările de exprimare, în afazie, sînt concomitente cu acelea de înțelegere, deși pot să predominie unele sau altele.

Faptul că în unele forme de afazie bolnavii de pildă înțeleg, dar nu pot vorbi, nu înseamnă că există o „independență relativă” între înțelegere și exprimare în limbaj, așa cum afirmă unii cercetători¹⁰³. Afară de cazurile unor pure deficiențe de articulare (și poate nici chiar atunci)¹⁰⁴, când posibilitatea de exprimare este tulburată, activitatea de receptare este și ea atinsă, în formele ei superioare, de interpretare fină și nuanțată.

Neputința de a lua atitudini noi, de a se adapta la situații care cer reflectarea conștientă a relațiilor semnificative ale lumii externe alcătuiește deci caracteristica și cauza fundamentală a manifestărilor afazicului. Pe lângă integritatea posibilităților motorii sau senzoriale, pentru limbajul normal este nevoie așadar și de o organizare voluntară dirijată — deci adaptată la situații, iar nu stereotipă —, și de o interpretare a acestor situații: adică este nevoie de o atitudine activă, de adaptare a mijloacelor la scopurile interioare și de concordanță a conținuturilor cu variatele împrejurări.

5.2. Trecînd la discutarea problemei achiziționării tehnicii în ontogeneză, precizăm dintru început că nu sîntem de acord cu asimilarea completă a copilului cu afazicul: dacă se pot stabili unele analogii — mai ales dacă ne referim la dezintegrarea sistemului fonologic în afazie —, în schimb se observă și situații complet diferite.

Ca și unii afazici, copilul are un timp numai reflexe emoționale sau reflexe condiționate simple, reacții legate fix de anumite situații globale.

Dacă organizarea și interpretarea — ca adaptări la situații și înțelegeri în raport cu ansamblurile — sînt necesare și țin de esența limbajului, marcînd gradul lui cel mai înaintat, ele necesită totodată — iar aceasta constituie una dintre contradicțiile implicate în limbaj — o pronunțată analiză a limbii, așa fel încît membrii unei comunități lingvistice să fie conștienți de nucleii semnificativi comuni, pentru a construi ușor expresii inteligibile pentru toți. Limbajul presupune deci în același timp putința de a crea organizări adecvate și de a le interpreta prinzînd firul relațiilor, dar presupune și conștiința părților, ca mijloace de organizare ierarhică a ansamblurilor și de raportare la articulațiile lor, în receptare.

Decupajul este o operație fundamentală a achiziționării funcției de semnificare; iar decupajul presupune un ansamblu,

în care se „taie“ părți, care abia cu încetul capătă o oarecare neatîrnare față de situațiile în care au fost întîlnite — prin puterea de a și le reprezenta apoi prin abstracțiuni. Faza incipientă este aceea a decupajelor incorecte din punct de vedere social, a semnelor care fac mai întîi parte din obiect, după care urmează legarea semnelor de funcția subiectivă a obiectului.

Procesul de diferențiere — nu numai convențională, dar și consecventă (adică ținînd seama cel puțin de o regulă valabilă pentru sine și obiectivă, bazată pe o discriminare între copil și lumea exterioară), se desfășoară deci în etape. Copilul, pînă la o anumită vîrstă, nu numai că nu reacționează la ansambluri de a căror organizare semnificativă să fie conștient, dar nici nu-și dă seama de părțile acestora: am putea spune că frazele noastre îl impresionează în definitiv ca niște cuvinte foarte lungi, a căror melodie creează o organizare internă bazată pe o diferențiere pur sonoră. De asemenea, faptul că nu poate pronunța unele foneme, pe care în cuvinte izbuteste să le articuleze, arată că, lipsit de puțința de analizare corectă, copilul imită activități întregi, dar nu e conștient de organizarea lor și cu atît mai puțin nu ar putea utiliza după voie părțile izolate, ca pe niște „elemente“ cu valoare convențională și intrinsecă.

Procesul de diferențiere a haosului care este inițial, pentru copil, realitatea din jur începe probabil prin deosebirea unor situații generale: a locului, cu obiectele și persoanele din jur, în diverse momente — ca acela al mîncării, al jocului, al plimbării. Aceste situații încep să se organizeze — adică să apară în ele părți diferențiale —, dar după criterii cu totul arbitrare, deoarece totul pare să fie dependent de copil: subiectivism ce dă acestor decupaje abia cristalizate un caracter de nestatornicie și de confuzie. Cuvîntul imitat în faza acestor ansambluri fragile, subiective, încă dependente de bunul lui plac, și incomplet decupate, apare drept un ciudat amestec de subiectivism și de adaptare la convenție, oferind primele mijloace de înțelegere între copil și cei din jur. Jucăriile sau alte obiecte, precum și anumite persoane, sînt de obicei diferențiate de rest, în primul rînd după funcția pe care o au față de copil (de pildă „cuvîntul“ *dada* poate servi pentru diverse obiecte¹⁰⁵, iar *tata* poate fi orice bărbat care-l ia pe copil în brațe¹⁰⁶). Un copil de 8 luni, căruia punîndu-i-se mîna

pe radiatorul electric i s-a spus „Foc!“, repetă apoi „Fo“ și în fața mașinii de gătit sau lângă calorifer, când i se pune mîna pe partea încălzită: împărțirea arbitrară s-a făcut deci, nu prin „asocieri“ de forme, sau prin observarea unei lumini a flăcării, ci prin raportarea la o anumită funcție față de sine. Pentru copil, deci, în cuvinte se amestecă și funcția care leagă obiectul de nevoile copilului: cuvîntul exprimă legătura dintre obiect și copil, funcția pe care o are, iar nu un „nume“, o abstractă etichetă acordată conform convenției, unei părți dintr-o realitate riguros împărțită. Cuvîntul copilului ne apare la început ca legat rigid de împrejurarea în care l-a găsit, deoarece nu-l poate utiliza ca pe un simbol mobil; dar, în schimb, folosirea lui variază adesea — prin sens —, pînă la disonanță față de normele limbii.

Cuvîntul copilului e legat de situație în alt fel decît acela al adultului: pentru el, cuvîntul nu este un semn mobil care să-și capete înțelesul prin folosirea specifică, în diverse situații, ci este o parte din situația însăși. Adultul care aude un „cuvînt“ al copilului îl înțelege raportîndu-l la situație; el adoptă adică atitudinea pe care o are față de orice semn evoluat, ale cărui fapte de limbaj i se profilează pe un sistem de referință, care-l face să vadă în cuvîntul copilului condensarea unei fraze întregi. Înainte însă de a ajunge la frază¹⁰⁷, adică la semnul folosit ca un rezumat al unei intenții de comunicare — așa cum ar fi holofrasticul „Foc!“ al unui adult —, copilul trece printr-o perioadă în care cuvîntul nu este „semn“ nici al unei părți și nici al unui ansamblu. Departe de a fi de la început un comprimat de frază, cuvîntul e folosit mai întîi ca și cum s-ar realiza, prin simpla apariție pe buzele copilului, dorința sa. Așa cum duce orice lucru la gură, pentru a-l simți, cu obscura tendință de a și-l însuși astfel, copilul în jurul vîrstei de un an — care a făcut totuși un salt către procesul de abstractizare — pronunță cuvîntul pentru a-și realiza astfel satisfacerea unei necesități — gura pîrînd să joace din nou rolul de mijloc de posesiune.

Așadar, în epoca în care frazele adultului sînt receptate de copil nu ca niște ansambluri, ci numai ca părți ale unei situații — în care se află persoane din jur, mișcările lor, lucrurile care joacă un rol, atitudinea pe care o ia el însuși și care creează o anumită caracteristică obiectelor —, cuvintele copilului — care pentru adult joacă rol de fraze ce sugerează

mai mult decît cuprind — nu sînt nici măcar reprezentate ale situației, după cum nu sînt corespondente ale unor „părți” arbitrar tăiate în realitate. Atunci cînd nu sînt simple reflexe condiționate, aceste cuvinte sînt un confuz amestec de „funcții” ale obiectelor și de „vecini de situație” ai acestora.

O dată ce se naște conștiința semnului propriu-zis, datorită intervenției celor din jur — care-l ajută pe copil să învețe un anumit fel de decupare și de „semnificare” a realității cu ajutorul unei limbi —, dar datorită și atingerii unui moment din evoluție, propice acestei obiectivizării, o dată ajuns în acest stadiu, copilul observă că fiecare lucru are un nume, că fiecare cuvînt imitat ține locul și exprimă un obiect, un fapt, iar nu impresia — dorința, nevoia, atracția — sa cu privire la el. E necesară desigur, pentru a se ajunge aci, o detașare a sa de lucruri și a lucrurilor de cuvinte, o observare a raporturilor juste și obiective din realitate. Obiectele nu mai există doar prin funcția lor pentru copil, ci sînt independente de sine și pot fi reprezentate prin nume care nici nu fac parte din alcătuirea obiectelor, nici nu țin doar de nevoile sale, ci sînt creații mobile, care pot fi reunite cu altele, expresii sonore sau gesticulatorii. Copilul ajunge adică la o proiectare a semnului în afara sa, nu se mai mărginește la imitația brută, analizează realitatea ca și expresia ei, devine conștient de ansambluri și de părțile lor, ajungînd la un decupaj conform limbii și la o organizare conștientă a formei expresiei — care desigur că nu atinge de la început stadiul complet evoluat pe care îl are la adult.

Exprimarea se face mai întîi printr-un cuvînt proeminent, ce reprezintă obiectul și întreaga situație. Cuvîntul cu caracter holofrastic, „cuvîntul-frază”, e semn al începutului de conștiință a unei organizări exterioare, unită cu neputința de a-și organiza propria sa intenție și expresie. În locul frazei adultului — cuprinzînd diferențieri formale exterioare, adaptate fiecărei situații —, copilul alege (decîi operează o ierarhizare) un singur cuvînt sau două. Această expresie amorfă, însă, nu lasă să se vadă în exterior deosebiri semnificative interioare, ci cuprinde în nediferențierea ei, totul. Totuși, completarea ei, involuntară la început, prin gesturi, conține un germene de exprimare frastică: de aci pînă la legarea treptată a cuvintelor e un pas mai puțin însemnat decît acela făcut pentru a începe împărțirea pe baza limbii a reali-

tății exterioare, adică pentru a trece la un „decupaj” mereu mai socializat.

Cînd, în sfîrșit, a început să deprindă tehnica propriu-zisă a limbajului, eforturile copilului trebuie să se concentreze în special asupra a două procese, care decurg din cele două momente esențiale ale relației de limbaj: unul, este acela de diferențiere a situațiilor care-i apăreau inițial globale, cu ajutorul limbii, și de detașare a cuvintelor din situațiile în care le găsesc, cu conștiința că se poate lucra cu ele și în alte situații; iar o dată cu aceasta, de învățare justă nu numai a formei semnelor (pe baza sistemului fonologic al limbii), dar și a nucleului lor semantic. Celălalt proces însă constă în tendința de deprindere a modului de a-și exprima conținuturi psihice proprii prin aceste semne, adică de a-și organiza uneltele și expresia exterioară, așa fel încît să coincidă, prin flexiunile date semnelor (în cazul limbajului vorbit, prin intonație, poziție, aspect morfologic etc.), cu conținutul interior.

Tehnica aceasta nu e, firește, ușor de deprins, datorită complexității ei. Copilul o va deprinde cu încetul, obișnuindu-se să-și dea seama că tocmai exprimarea justă a conținutului său interior este ceea ce doresc și partenerii și că tiparele, învățate totuși corect, așa cum sînt date de convenție, pot și trebuie să cuprindă un material mereu altul, că semnele pot fi folosite în diverse împrejurări, tocmai pentru că e posibil ca ele să facă parte din organizări diferite.

Deprinderea tehnicii nu e un fapt izolat, ci ea coincide cu evoluția de ansamblu a copilului și este firesc să se întîmple astfel, de vreme ce limbajul presupune funcționarea întregii ființe.

5.3. Problema genezei tehnicii limbajului în dezvoltarea istorică este o problemă dificilă.

„Gîndire”, „limbaj”, „activitate” — nu sînt aspecte izolate ale unui om care s-ar fi alcătuit genetic din fragmente însălate pe rînd, pentru a alcătui ansamblul organic și psihic așa cum îl cunoaștem azi. Atitudinea de limbaj actuală își are obîrșia în unitatea care a apărut de la început, în forme rudimentare, pentru a se perfecționa treptat, prin funcționarea ei sub imboldul nevoilor de cooperare.

În lumina concepției noastre privitoare la aspectul bipolar al limbajului, se poate preciza o ipoteză asupra originii lim-

bajului, care să aibă în vedere ambele procese: emitere — receptare. Viața în societate a provocat apariția limbajului făcînd necesară mai întîi receptarea primelor reflexe. Probabil că abia după ce a observat și a fost atent mai întîi la manifestările celorlalți, omul a reflectat și asupra mijloacelor proprii de a produce intenționat aceleași manifestări: după ce primitivul își va fi dat seama de efectul avut asupra sa de către strigătele instinctive ale tovarășilor săi, el va fi avut inițiativa de a-i imita, de astădată voluntar, pentru a produce asupra lor același efect — de cooperare.

Momentul — reprezentat probabil prin mii de ani — în care s-a trecut de la simplul *reflex* la *semn* este o caracteristică esențială a speciei „om“ și coincide cu o maturare specifică a tuturor posibilităților intelectuale: între ființa care nu avea limbaj și omul care a apărut deodată e o deosebire calitativă, de natură iar nu de grad. Atunci, modalitățile de exteriorizare reflexe, singurele care puteau fi înțelese fără un sistem normat de semne de către partener, au început să fie folosite cu intenție. Mimarea manifestării reflexe presupunea la bază aceeași stare generală din care ar fi provenit reflexul, complicată însă prin apariția semnului și a intenției de comunicare. O dată cu exprimarea voită, au apărut însă și posibilitățile de nuanțare a simplelor moduri de exteriorizare instinctivă.

La origine, limbajul a însemnat probabil o manifestare totală, o unitate în care fuzionau exteriorizări faciale, corporale, vocale¹⁰⁸. Din unitatea aceasta s-au desprins treptat modalitățile diferite de exprimare, tinzîndu-se — cum arată evoluția limbajului — la o predominare a acelor vocale și, poate, la înlăturarea definitivă a celorlalte, în viitor. De aci, apariția semnelor vocale, ca efecte ale unor stări generale, care dînd naștere unui sistem de reacții în care intrau și expulsarea aerului, vibrația laringelui, a limbii, etc. au avut la început aspectul unor mimări ale obiectelor sau ale stărilor trezite de ele. Dar cu timpul, semnele, care la început aveau o asemănare cu obiectele la care se refereau, nu au mai descris imitativ starea aceluia care le folosea, nu au mai reprezentat „figurativ“ situațiile și au devenit semnele de azi, arbitrare din punctul de vedere al imitării obiectului prin forma lui¹⁰⁹.

De aceea, problema originii nu înseamnă nici ea consi-

derarea unui singur moment, static, așa cum problema „tehnicii” limbajului nu se rezumă la o „schemă” asociaționistă: s-a desfășurat o evoluție lentă, genetico-istorică, iar aceasta a dus treptat la crearea semnelor; după care, problema a devenit una de lingvistică (a existenței și a evoluției semnelor), sau de psihologie (a folosirii lor, a tehnicii generale a limbajului).

Limbajul este un proces în desfășurare: considerat din punctul de vedere al sistemului „limbii”, fenomenul limbaj poate apărea uneori drept static, dar din punctul de vedere al activității expresive și receptive, el reprezintă un dinamism. Dinamismul e dovedit de constatarea că nu există entități fixe în limbaj — semnele, cuvintele, căpătînd sens doar prin folosirea lor, prin „mișcare” deci —, de constatarea că prin aceasta se înregistrează schimbările din realitate, de observarea variației neîncetate a atitudinilor, a apariției unor mereu alte sisteme de coordonate. Între înțelegerea cu aspect de mecanism a unor semnale și interpretarea intelectuală, proprie omului normal, este o deosebire care provine din faptul că semnele folosite nu au valori fixe și că semnificația lor se degajă numai prin adaptarea semnelor la ansamblul actual, prin referirea la împrejurarea în care apar, prin legarea, în definitiv, a generalului de particular și prin potențarea lor reciprocă.

Acțiunea de interpretare — ca și aceea de organizare — dovedesc că atitudinea de limbaj nu urmează căi fatale, predeterminate, ci este o creație cu finalitate adecvată momentului, care necesită o continuă stare de veghe, în care persoana este mereu activă. Aceasta înseamnă că un fapt de limbaj normal, deși folosește automatismul, nu se desfășoară în mod mecanic și pasiv, ci implică o atitudine activă, capabilă de inițiative. Latitudinea de a pași pe alte căi decît strict pe acelea fixate, ca și necesitatea de a integra orice fapt în ambianța sa și de a surprinde legăturile dintr-un ansamblu, pentru a-l înțelege corect (sau de a-l crea just, pentru a organiza cît mai bine expresia), presupune însă o activitate „inteligentă”, prin care să se observe mai lesne ansamblul, modul lui de organizare, deci să se stabilească legăturile mai ușor.

Dacă pentru fixarea inițială a termenului „limbaj” am înglobat în el toate manifestările intenționat comunicative,

trebuie să facem acum o precizare: *limbajul* este atitudinea totală, luată pentru a produce și a recepta *faptul de limbaj*, adică manifestările exterioare ale acestei atitudini. Aparițiile diverse ale faptelor de limbaj după momentul istoric, după vîrste, mentalități, personalitate — adică inexistența unui singur „mecanism“, uniform —, complexitatea procedeeelor sale — care presupun o acțiune inteligentă —, constatarea că limbajul nu e numai faptul expresiv exterior, nici numai intenția de comunicare, ci în definitiv o atitudine totală: toate aceste implicații justifică — și impun — afirmația că procesele acestea complexe, în care factorul „variabilitate“ relativă intră în atît de mare măsură, nu mai pot fi atribuite unui „mecanism“, ci unei complicate tehnici.

Folosirea intenționată a unor „unelte“, pentru transformarea materialului interior într-unul concret, perceptibil de către receptor și prelucrat prin anumite procedee astfel încît să fie inteligibil partenerului — care folosește și el un procedeu adecvat, interpretarea —, creează atitudinea de limbaj, care culminează în momentul întîlnirii scopului ei (expresia) cu efectul (înțelegerea). Într-o viziune nouă a psihologiei limbajului, tehnica limbajului constă așadar într-o complexă organizare și o interpretare adaptativă a sistemelor pluridimensionale din fiecare moment.

CAPITOLUL IV

CONTEXTUL

Existența comunicării prin limbaj, și deci a înțelegerii reciproce, este asigurată, în ceea ce privește *exprimarea*, prin apariția oricărui semn în ansambluri, care îi îngăduie variația și-i determină valoarea semnificativă, ca și prin neîncetata raportare, pentru *receptarea* lui corectă, la sisteme de referință. Limbajul însuși nu ar putea fi conceput fără existența acestor ansambluri, care stau la baza tehnicii lui ca o temă fundamentală, necesară atât momentului exprimării cât și aceluia al înțelegerii.

Dacă semnul are, virtual, nucleii semnificativi diverși și uneori contradictorii, numai ansamblul — cu virtuțile sale de potențare, de nuanțare și chiar de creație — delimitează latențele semantice, actualizînd una dintre ele, pe care o completează apoi, dîndu-i, prin funcția decernată, valoarea specifică actuală.

1. Ce sînt aceste „ansambluri“, al căror rol este esențial pentru tehnica limbajului? Ansamblurile din limbaj sînt organizări specifice ale realității — create de însăși reflectarea acestei realități —, sînt ansambluri în care există o anumită grupare a elementelor expresiei, ceea ce are drept urmare un proces de înțelegere bazat pe referirea la modul în care sînt organizate. Caracterizate prin segregări și conturări care cuprind conținuturi organizate specific, dar totodată și prin integrări în ansambluri din ce în ce mai vaste sau în subsumări ale unor ansambluri mai restrînse (care devin astfel componente față de primele), ele constituie fenomene complexe, cu o pluralitate de dimensiuni.

Nu numai faptul că aceste ansambluri sînt specifice limbajului — deoarece dau semnificație unor semne emise cu intenția de comunicare —, dar și anumite caracteristici proprii acestor ansambluri și mai ales complexitatea — care cuprinde uneori antagonisme — a organizării și a modului de înțelegere a

lor ne obligă să le precizăm particularitățile și în pr'mul rînd, să le desemnăm printr-o denumire cît mai justă.

Nu vom rămîne la unele dintre denumirile utilizate adesea pentru anumite aspecte pe care le-am semnalat în cursul acestei lucrări, din diverse motive. Nu vom putea utiliza de pildă termenii de *structurări*, de *sistematizări*, de *cîmpuri*, deoarece le-am acordat acestora o anumită semnificație în complexul studiului nostru; fiecă persoană realizează și *posedă* sistematizări ale experienței sale lingvistice — concretizate în diferite *cîmpuri asociative*¹ —, pe care le utilizează în momentul comunicării; de asemenea, există în limbă un *sistem* al componentelor ei sau *structurări* mai puțin constante. Dar momentul prezent, concret, particular al organizării expresiei — care folosește sistematizările preexistente — este altceva decît toate acestea. Este un fapt specific — prin semnificația pe care o include ca aspect fundamental — și totodată este un fapt prea dinamic, pentru a se potrivi cu vechiul sens ambiguu de *structură* (care uneori are chiar un conținut atomist²) sau cu conceptul modern al acestui cuvînt, din structuralism, al unor forme aproape fixe și cu o determinare strict interioară. De asemenea, aceste echilibrări, instantanee dar totodată cu caracteristici de constanță și de determinism prin reflectarea realității, nu se potrivesc cu noțiunea de *Gestalt*-uri — înțelese drept categorii ideale, apriorice și imuabile.

Aceste considerații ne îndeamnă să adoptăm un termen de mult utilizat în domeniul fenomenelor lingvistice — însă cu o semnificație pe care o vom lărgi și o vom preciza: ansamblurile acestea organizate, cu calități specifice limbajului, sînt *contextele*.

Faptul că importanța contextului a fost de multe ori relevantă, atît în ceea ce privește limbajul, cît și — uneori — referitor la orice fapt psihic³, nu a dus însă la o încercare de definire mai amplă a acestui termen și nici la acordarea unei semnificații juste.

Significația acestui cuvînt trebuie să fie lărgită, nu din motive arbitrare, ci drept o consecință a observării realității limbajului. Pentru opinia curentă, pentru lingviști — chiar pentru cei care nu țin seama de punctul de vedere al psiho'ogiei — și pentru cei mai mulți psihologi — care nu au încercat să treacă dincolo de aparențe —, „context“ înseamnă restul cuvintelor ce însoțesc un cuvînt⁴, sau, cum nota Lalande, „an-

samblul textului care înconjoară o frază citată și de care depinde adevărata ei semnificație⁵. Pe de altă parte însă, nu puțini cercetători au observat că orice semn trebuie înțeles în raport cu situația generală în care se află, sau cu experiența proprie etc.⁶

Noi vom pune de acord definiția prin funcție a contextului, cu concepția despre importanța situațiilor în limbaj și vom da numele de *context* ansamblurilor generale, semnificative pentru limbaj⁷. Sistematizarea aceasta e justificată atât de etimologia cuvîntului⁸, cît și de cele ce s-au observat cu privire la limbaj. Contextul — ca ansamblu în funcție de care trebuie interpretat orice fapt de limbaj — este o organizare ale cărei proprietăți specifice sînt date de intenția de comunicare, de sensul comunicat, de posibilitatea de interpretare din partea receptorului. Contextul, *din punctul de vedere al exprimării*, este un ansamblu ce are la bază intenția de comunicare și ca atare este o organizare creată intenționat, cu un anumit scop, care culminează prin organizarea expresivă, ce transmite un sens cuiva. Contextul nu înseamnă o „formă” ideală, o „categorie”. El nu este nici un tipar „subiectiv”, care să falsifice și să siluiască realitatea, după cum nu e însă nici o „formă” fizică, impusă ca atare psihicului, care i s-ar supune pasiv. Pe de altă parte, contextul nu este o situație care creează prin ea însăși o semnificație (așa cum definesc behavioriștii ca L. Bloomfield semnificația, identificînd-o cu *situația*⁹), deoarece faptul esențial care stă la baza contextului este utilizarea unui dat obiectiv cu valabilitate de constantă, care sînt semnele unei anumite limbi.

Contextul oferă mijlocul cel mai eficace de înțelegere, tocmai pentru că surprinde legile de organizare a realității. Prin el, limbajul științific capătă instrumentul datorită căruia, o dată cu apropierea de cunoașterea mai adecvată a realului, are și posibilitatea de a o exprima.

2. Deși în literatura referitoare la limbaj și mai ales la limbă a apărut frecvent cuvîntul *context*, totuși nu s-a lămurit precis în ce constă și care este rolul lui în funcționarea limbajului.

2.1. Ce rol îndeplinește contextul în diversele fenomene de limbaj? Discuțînd problema polisemiei, Galkina-Fedoruk observă că, o dată ce e considerat ca unitate concretă a vorbirii (речь), cuvîntul își dezvăluie cu plenitudine înțelesul

numai în context¹⁰. Faptul că în cuvînt sînt cuprinse multiple posibilități semnificative impune ca în realitatea vie, a limbajului, cuvîntul să fie încadrat într-un ansamblu, pentru a-l fixa într-o ipostază vremelnică și particulară, dar care să-l precizeze astfel, iar în actul receptiv, să fie raportat la acest ansamblu, pentru a-l înțelege just. „Ceea ce apare aici [în cazul citirii, în context] este diferit calitativ de reprezentările provocate de aceleași cuvinte luate în afara contextului frazei“, nota și O. I. Nikiforova¹¹. Contextul joacă rol atît în procesul de înțelegere a vorbirii, cît și în acela de exprimare (există o anumită constrîngere contextuală din partea situației externe în care se află vorbitorul, precum și — pe planul strict al vorbirii — din partea cuvintelor care precedă și care determină alegerea cuvîntului următor).

Contextul are deci, în primul rînd I) rolul de a alege un anumit cuvînt (ex. *înalt*), dar și de a-i preciza apoi sensul (mai ales pentru substantive, verbe, adjective, care sînt, în general, polisemice), indicînd mai întîi direcția către care trebuie să se orienteze înțelegerea, adică „atrăgînd“ una dintre semnificațiile lui consacrate și alegînd, în cadrul ei, nuanța respectivă (*înalt* = „[om] lung în înălțime“) II). În al doilea rînd, contextul individualizează sensul, alegînd acea notă particulară din generalitatea noțiunii, care se potrivește cu obiectul concret, aplicînd deci semnificația generală la obiectul sau fenomenul particular implicat în situație și contribuind astfel încă mai mult la precizarea sensului. Acest proces se petrece în cazul tuturor cuvintelor, chiar al acelor care pot fi considerate mai degrabă monosemice, ca numerele și unele pronume¹², sau al prepozițiilor și conjuncțiilor, care, exprimînd doar relații, își capătă determinarea semnificativă numai în context. III) În sfîrșit, tot contextul completează sensul, prin diverse nuanțe create de aplicarea particulară la un anumit lucru, situat într-un cadru specific. Fraza din care face parte cuvîntul, lucrarea întregă, obiceiurile societății respective, ca și ale autorului însuși, în sfîrșit totul contribuie la nuanțarea fiecărui cuvînt și la conturarea precisă a înțelesului.

IV) Ceva mai mult, deseori contextul poate și să dea el însuși semnificația, în cazurile cînd e singurul mijloc de a înțelege just sau de a exprima ceva printr-o economie de mijloace: a) fie că e vorba de o expresie rar folo-

sită în limbă; b) sau de un cuvînt compus necunoscut, ori de o locuțiune; c) sau chiar de un termen cu înțelesul complet transformat de intenția vorbitorului; d) fie că prin context se suplinesc lacune ale exprimării sau e) că aceasta este corectată astfel. De pildă (referindu-ne la cazul d), în cursul unor experimente ale noastre (Exper. nr. 5) am constatat că textele „mutilate“, prezentînd lacune, nu numai că sînt înțelese complet, dar contextul poate chiar să „atragă“ cuvîntul care lipsește. De asemenea, am constatat (cazul e) că texte greșite au fost corectate, chiar fără ca persoanele de experimentare să-și dea seama de greșeală (de pildă, în Exper. nr. 2, 22 de persoane din 24 au citit fraza „Quand vous connaissez *bine* ma mère“, drept „Quand vous connaissez *bien* ma mère“). Contextul poate — prin faptul că amintirea lui devine zestrea semnificativă a unui cuvînt pentru o persoană — să transforme o semnificație sau chiar g) să orienteze spre o semnificație greșită, care să pătrundă apoi și în limbă. Desigur însă că importanța contextului variază, în raport cu valoarea diverselor cuvinte pentru persoana care le folosește. Cuvintele mai mult întrebuințate de pildă — pentru care s-au consolidat legături semnificative, bazate pe o îndelungată „bătătorire“ a acelorași „căi“ — depind într-o mai mică măsură de context decît cuvintele mai puțin uzuale, pentru care este nevoie ca sensul exact să fie indicat de context¹³.

Dacă, așadar, cuvîntul are latențe semnificative diverse și uneori chiar contradictorii, numai contextul — cu virtuțile sale de potențare, de nuanțare și chiar de creație — delimitează semnificațiile, actualizînd una dintre ele, pe care o completează apoi, dîndu-i, prin funcția desemnă, valoarea specifică actuală. Contextul poate fi considerat, în fond, ca un „stoc de informație“, un plus, o „redondanță“ — în termenii teoriei informației —, care intervine în fiecare moment de acțiune a unui semnal verbal.

În pofida semnificațiilor foarte disparate uneori ale unui cuvînt, nimeni nu protestează de obicei la utilizarea unor nume identice pentru obiecte complet diferite. Motivul acestei supuneri la variabilitatea conținutului semnificativ nu se datorește numai învățării limbii, care i-a făcut cunoscute fiecărei persoane aproape toate semnificațiile cuvintelor — deci și pe acelea ale formelor omonime —, ci mai ales obiș-

nuinței de a atribui aceluiași cuvinte semnificații diverse și de a le înțelege în raport cu împrejurările. Omonimiile din limbă se rezolvă în practica limbajului, deoarece vorbitorul știe foarte bine pentru care dintre semnificații a optat, iar auditorul elimină probabilitatea, selectând semnificația adecvată, pe baza contextului. Chiar dacă nu cunoaște cineva semnificația „cioban“ a cuvîntului *păcurar*, auzind cîntecul „*Păcurar la oi m-am dus*“ nu va refuza să-i înțeleagă sensul pentru că ar observa o inadvertență, ci va căuta să sezeze înțelesul ansamblului, pentru ca, pe baza lui, să desprindă noua semnificație, pe care nu o știa. Principiul adaptării la context intervine ca o lege universală în funcționarea limbajului, atît în emitere, cît și în receptare.

Deși contextul joacă un rol esențial în tehnica limbajului, el nu este însă atotputernic în dirijarea exprimării și a înțelegerii. Capacitatea lui de acțiune se încadrează în primul rînd între limitele posibilității de variație a semnificațiilor, adică se oprește în fața barierei diferențiale impuse de nucleul de bază. Iar în al doilea rînd, importanța lui depinde de pregnanța pe care o are felul în care este organizată expresia — textura de cuvinte și fraze —, de valoarea semnificativă a ambianței generale atît pentru vorbitor, cît și pentru auditor, de cunoștințele lor și chiar de obișnuința sau de voința lor de a se lăsa călăuziți numai de cîteva semnificații univoce, pe care le cunosc mai bine, sau de „clișee“ etc. În aceste cazuri, încercarea de a impune sensuri noi, sau cel puțin nuanțe deosebite, se izbește de tăria unor sistematizări vechi, mai mult sau mai puțin conturate, care pot juca uneori rolul „stereotipelor dinamice“ (al înlănțuirilor fixe de reacții, bazate pe o succedare în aceeași ordine a excitanților externi), care rezistă la încercarea de a fi „sparte“ și înlocuite cu altele noi.

Contextul, ca organizare expresivă creată intenționat cu scopul comunicării, reprezintă în același timp o organizare cu funcție socială, menită să lege vorbitorii și ascultătorii, cărora li se transmite astfel sensul țintit. El constituie mijlocul cel mai eficace de înțelegere, deoarece surprinde legile de organizare a realității, în care totul se leagă și se raportează la întreg. Comunicarea este făcută posibilă prin faptul apariției oricărui cuvînt în contexte care-i îngăduie variația și-i determină valoarea semnificativă, precum și prin neîn-

cetata raportare, pentru înțelegere, la sisteme de referință. Limbajul însuși nu ar putea fi conceput fără existența acestor ansambluri, care stau la baza tehnicii lui ca o temă fundamentală, necesară atât momentului exprimării, cât și aceluia al înțelegerii.

2.2. Dacă sublinierea importanței contextului pentru faptele de limbaj este necesară, nu mai puțin este nevoie și de o precizare a modalităților sub care apare contextul, a diferitelor sale aspecte.

Contextul presupune o organizare, realizarea unei unități complexe, în care legăturile temporare se sistematizează într-un ansamblu, iar în acesta, fiecare componentă este pusă în adevărata ei lumină numai prin stabilirea relațiilor pe care le are cu ceilalți excitanți verbali (care-i determină poziția, aspectul morfologic, accentul etc.), adică toate acele mijloace prin care se va contura adevărata lui semnificație din situația respectivă: „Din punct de vedere fiziologic, contextul este sintetizarea unor excitanți verbali într-un tot unitar complex, în care fiecare cuvânt lasă o urmă în scoarța cerebrală”; precizează T. M. Meșceriakova¹⁴. Echilibrul acesta efemer, realizat pentru un singur moment și care se frînge în momentul următor, pentru ca semnele să capete alte noi valori, dă faptului de limbaj aspectul dinamic și mobilitatea funcțională.

Contextul real al faptului de limbaj este însă o organizare din care e propriu-zis perceptibilă ca limbaj doar o parte — care urmează a fi înțeleasă numai prin raportarea la ceea ce rămîne implicit și fără de care expresia nu ar fi apărut în acea formă specifică. Motivul pentru care expresia apare ca o organizare pluridimensională este tocmai faptul că ea trebuie să reprezinte și să facă să transpară contextul total — sistemul de coordonate actual al faptului de limbaj și efectul lui expresiv —, la care, la rîndul lui (îndeosebi prin mijlocirea expresiei), trebuie să se refere receptorul.

Desigur, la prima vedere, contextul explicit — verbal și auxiliar (gesturi, etc.) —, adică expresia propriu-zisă, pare să aibă importanța cea mai mare. Iar în cadrul acestuia, ambianța lingvistică — celelalte cuvinte însoțitoare — a fost semnalată de obicei ca factor principal în înțelegerea unui fapt de limbaj.

Contextul lingvistic (discursiv sau verbal) este cel mai restrâns context — alcătuit din înşiruirea lineară a cuvintelor, din textura de cuvinte grupate prin anumite raporturi gramaticale, fie că e vorba de o frază, fie că e vorba de un întreg text —, la care este absolut necesar să se refere receptorul. Pe deasupra acestuia, înglobînd şi contextul verbal, dar şi toate celelalte auxiliare, coexistă întregul context explicit.

Ascultătorul se referă însă neconţinut şi la contextul încă mai cuprinzător, la acela implicit — ceea ce cunoaşte receptorul despre vorbitor ca persoană — şi care nu e reprezentat în afară de vreun cuvînt, dar care îmbibă totuşi întreaga expresie, cu tot ce a fost ales şi modulat în funcţie de ansamblu.

Dar, în definitiv, însuşi contextul verbal cuprinde diverse grade de explicit, acesta nefiind deplin realizat mai niciodată: de la formele lexice propriu-zise — schemele oferite de dicţionarul unei limbi —, la schimbările pe plan morfologic şi sintactic impuse de organizarea contextuală gramaticală, la fragilele, delicatele nuanţe melodice date de intonaţie, şi pînă la o pauză semnificativă sau la o elipsă menită să fie suplinită. Iar contextul auxiliar, uneori extralingvistic, al vorbirii, conţine şi el treceri treptate către „implicit”. Gesturile care suplinesc sau nuanţează cuvintele, mimica expresivă, indicaţiile către lucrurile din jur care nu mai sînt numite, şi în sfîrşit, orice mijloc situaţional la care se recurge pentru a lămuri sensul expresiei propriu-zise, constituie o invitaţie din partea vorbitorului, către auditor, ca acesta să ţină seama şi de alte date în afara expresiei explicite şi actuale, pe care să le lege de ea. Aluzia la un anumit loc de unde porneşte mişcarea (*aici, acolo, încoace* etc.), fără a face apel la alte cuvinte, nu împiedică totuşi înţelegerea, deoarece ascultătorul se poate referi în permanenţă, în lipsa contextului verbal, la ansamblul situaţiei în care are loc actul de vorbire respectiv. Acest rol îl au, de pildă, corelatele situaţionale¹⁵ (ate folosii, de exemplu, de faptul că se ştie unde eşti sau despre ce situaţie e vorba, pentru a nu mai complini restul termenilor, astfel încît obiectele şi locul în care te afli să devină, prin aceasta, factori contextuali): „Ieşi [afară din această casă]!”, „Scoală-te [de pe scaun]!”, „Vino [la mine să-ţi spun ceva]!”, „[Dă-te] jos [din copac]!”, „Dă drumul [motorului]!”. Acelaşi rol îl joacă substitutele anaforice şi indicaţiile deictice, de ex.

care, ce (relativele care trebuie să se refere neapărat la ceva exprimat anterior), *acesta, acela* (adică „despre care a mai fost vorba în text” ori „obiectul sau persoana care sînt de față”), ori apelul la experiențe comune (de pildă, cineva vorbește despre *Ion*, fără a mai fi nevoie să adauge „fratele meu”).

Apelarea la situație — în înțeles de mediu concret înconjurător sau de ambianță generală, comună vorbitorului și auditorilor — nu este nicidecum o dovadă de inferioritate pentru orice formă de comunicare¹⁶: nu numai că limbajul evoluat face neconținut apel la ambianța în care se află auditorii; dar, ceva mai mult, nici n-ar putea fi concepută înțelegerea lui fără această continuă raportare la împrejurarea actuală în care se află partenerii. Nu numai un semn extralingvistic — de exemplu „cap de mort”, desemnat pe un stîlp prin care trece curent electric — are nevoie de referirea la situația în care apare pentru a fi interpretat, ci și cuvîntul care i-ar corespunde — *primejdie*, de pildă: atît semnul simbolic, cît și cuvîntul, o dată zugrăvite pe stîlp, nu ar mai avea nevoie de indicații suplimentare; dimpotrivă, dacă ar apărea pe o tăbliță atîrnată pe un pom din apropiere, ele nu ar mai constitui singure, prin ele însele doar, un indiciu pentru pericolul pe care-l reprezintă stîlpul. Cînd ceri *un țap* într-o berărie, ai spus prin aceasta tot ce trebuia spre a fi înțeles, nu pentru că ar fi suficient acest cuvînt singur spre a indica înțelesul expresiei, ci fiindcă prin context se alege și se completează valoarea semnificativă a acestui cuvînt: nu mai e nevoie de subliniat, într-o berărie, că nu e vorba de țap „animalul rumegător etc.”, ci de „paharul special” — sau, mai precis, de „berea” servită în acest pahar, care indică totodată și „cantitatea consumată”. Cite indicații ar trebui să fie date explicit — foarte pe larg și totuși fără mari șanse de a fi înțeleși —, dacă nu s-ar face apel la contextul situațional, prin care se rezolvă totul expresiv.

Limbajul este bogat nu numai în corelate extralingvistice, în indicații concrete — verbale sau de gest — privitoare la elemente din situații, ci și în aluzii la un context propriu-zis implicit. Dorința de a fi înțeles și „printre rînduri”, „subînțelesurile”, arată nevoia raportării și la ceea ce nu e explicit în expresii, presupunînd cunoștințe comune, care să dea posibilitatea de a surprinde nuanțe ce ar putea scăpa altor interlocutori. Ceva mai mult: chiar o frază „completă” din

punct de vedere lingvistic are nevoie, spre a fi într-adevăr înțeleasă, de referirea la un ansamblu mai larg, la corelate situaționale în cazul limbajului vorbit, sau la textul anterior în cazul aceluia scris. „Du *asta* lui *Ion* și roagă-l să vină *încoace*”: atâtea cuvinte neprecise, care nu spun totul prin ele însele sau prin legăturile dintre ele și care necesită explicarea prin context (Tu, Vasile, cu care vorbesc, du cartea *asta* lui Ion, fratele meu etc.; și: *încoace* adică în casa ori în locul unde se află vorbitorul etc.). Sezisarea a ceea ce este implicit spre a lega explicitul de el și astfel, interpretînd, să se degajeze sensul, nu este decît o raportare la contextul real, la acela *total*. Contextul real al faptului de limbaj este o organizare din care numai o parte e propriu-zis explicitată lingvistic; această parte urmează a fi însă interpretată numai prin raportarea la ceea ce rămîne implicit și fără care expresia nu ar fi înțeleasă just.

Expresia este făcută din cuvinte, dar fiecare cuvînt nu e numai purtător al unei semnificații intrinsece, ci el mai capătă și o sarcină din concret, din întreaga situație actuală și din tot ce se presupune a fi cunoscut în comun de interlocutori. Contextul *total* îl formează așadar atît expresia — cuvintele, cu corelatele auxiliare respective — cît și mediul în care ea apare; adică manifestările intenționate expresive, dar și un fond implicit, pe care-l presupune vorbitorul, însă la care de multe ori auditorul urmează să se refere și din proprie inițiativă. Cum nu există fapt de limbaj în afara *cuiva* care-l produce, auditorul se referă și la persoana însăși de la care pornește expresia, la lucrurile despre care se face aluzie, la întreaga împrejurare — adică, în definitiv, la toate coordonatele expresiei. Pe de altă parte, ascultătorul reprezentînd el însuși o confluență de multiple coordonate, care-i influențează receptarea, urmează că înțelegerea se face și în raport cu un context implicit al auditoriului: în funcție, de pildă, de interesul lui sau de experiența sa proprie (ce știe el despre cunoștințele celui alt, despre sensul pe care-l poate avea la acela un cuvînt). Vorbitorul trebuie să țină seama de toate aceste date, pentru a nu risca să nu fie înțeles, sau chiar să devină ridicul, ca de pildă unele personaje ale lui Caragiale, care fac aluzii la persoane și la lucruri, ca și cum ar fi vorba de ceva foarte cunoscut; de exemplu: „[vorbește, unei persoane complet necunoscute, stăpîna cățelului Bùbico:] Noi

suntem băieți cumiști și bine crescuți... Noi nu suntem mojiți ca Bismark... — Ha? zic eu. — Bismark al ofițerului Papadopolinii“ (cine e „Bismark“, despre care abia mai tirziu aflăm că e un dulău? dar „ofițerul“? dar „Papadopolina“?).

Într-o perspectivă analitică — operînd artificial o secțiune transversală într-un moment de comunicare — contextul ar apărea în ipostazele unor sistematizări din ce în ce mai limitate, dar toate purtînd pecetea contextului celui mai vast, a ansamblului complex, axat pe situația generală actuală. El poate apărea acestei analize — pornind de la unitatea cea mai cuprinzătoare dintr-un moment determinat — ca: 1) relația complexă, unitatea de situație în care se află emițătorii și receptorii legați prin actul de comunicare (contextul total, care depășește ceea ce se înțelege de obicei prin „context situațional“); 2) totalitatea expresiei, cu corelatele ei — vorbire, gesturi, apelul direct la situația prezentă (alcătuiind contextul explicit, caracteristic mai ales limbajului oral); 3) textul — vorbit sau scris — de natură strict lingvistică (contextul verbal sau discursiv). Fiecare dintre aceste contexte simultane, rezultate în definitiv dintr-o analiză factice — deoarece în realitate ele nu apar izolate —, poartă caracteristicile unei organizări care necesită mereu o raportare la un sistem de referințe și anume la contextul superior, căruia i se subordonează celelalte. Fiecare context mai restrîns (fraza de ex.) e subsumat contextului mai larg, care, la rîndul lui, apare ca o parte față de un alt întreg. Aceste subunități, care nu au existență independentă în momentul comunicării, trebuie neapărat să fie raportate la întregul în funcție de care există, care le distribuie rolul și, ca atare, valoarea semnificativă.

Totodată, relațiile se complică deoarece, în cursul unei întregi discuții de pildă (sau, în cazul limbajului scris, într-o întreagă operă), trebuie să se facă raportări și la contextele anterioare (sintagma la fraze, acestea la paragrafe, acestea din urmă la ansambluri mai mari, la capitole etc.). Așadar, afară de precizarea prin analiza unor contexte din ce în ce mai largi — deci apelul la o dimensiune de „adîncime“ —, pot fi urmărite sisteme de referință din ce în ce mai ample — dacă se privește comunicarea și dintr-o perspectivă temporală —, a momentelor succesive de emitere (cea mai importantă, de fapt, în cazul limbajului scris). Contextele mai res-

trînse, delimitate prin această ultimă analiză, nu au în realitatea concretă, practică, valoare prin ele însele. Ele nu sînt în fond decît niște „pseudocontexte”: singuru' context real, întregul mai mult sau mai puțin absolut, este dat de relația de limbaj (emitere-receptare), în cadrul complex al unei situații actuale. Gradul de importanță a contextului astfel delimitat crește proporțional cu numărul de „contexte restrînse” care depind de el (paragraful fiind de pildă mai important pentru interpretare decît fraza); iar valabilitatea — pentru o eventuală considerare izolată — a unui astfel de „context restrîns” scade invers proporțional cu numărul de contexte supraordonate de care depinde (de exemplu, o frază față de o întreagă unitate complexă de vorbire). Fiecare cuvînt, frază etc. este în funcție de toate aceste contexte, care sînt cuprinse unul într-altul. În practică, există un singur context real: situația totală, care nu cuprinde numai toate ansamblurile lingvistice, dar și toate coordonatele generale ale unei situații. Contextul este alcătuit din toate mijloacele — lingvistice sau extralingvistice — de expresie (cuvinte, gesturi etc.), dar și din întreaga situație care înconjoară un cuvînt (sau un semn în genere) și care îi determină sensul.

3. Din toate aceste observații, consecințe ale cercetării aspectelor reale ale limbajului, pot fi trase, în primul rînd pentru lingvistică și pentru psihologie, fie diverse concluzii de detaliu, fie sinteze principiale, decurgînd din legea adaptării la situația ambiantă.

Neînțelegerile din pricina limbajului provin mai ales din faptul că unii emițători nu organizează corect expresia sau că unii receptori interpretează prin sistemul lor propriu și că deci nu coincide punctul de vedere al receptorului cu acela al emițătorului. O dată devenită conștientă importanța coordonatelor, a factorilor contextului, însăși practica limbajului este înlesnită și ameliorată. În primul rînd, înțelegerea faptelor de limbaj se simplifică — deși ar părea mai complicată —, deoarece se ține seama de un întreg complex, în care intră mijloacele auxiliare de limbaj corporal, sau corelate situaționale, ori considerarea coordonatelor interne etc. Totodată, prin adaptarea la context se poate realiza o economie de energie și de timp în exprimare, permițînd emițătorului să negligeze unele detalii (să omită anumite foneme mai puțin importante¹⁷, să se exprime eliptic etc.).

Lingviștii, în genere, n-au tras toate consecințele teoretice de pe urma constatării acestor fapte, care par atât de „banale”, încît nici nu mai sînt observate. Și totuși, între faptele acestea „banale”, pe lîngă posibilitatea de a rezolva omonimia și polisemantismul cuvintelor, pe lîngă stabilirea numai prin context a unei întrebuintări la figurat sau la propriu¹⁸, pe lîngă alte fenomene lexicale, ar trebui înglobate și diverse alte fenomene lingvistice — în mare parte chiar de ordin gramatical, nu numai lexical —, mai mult sau mai puțin importante.

În definitiv, este zadarnic să se arate, teoretic, rolul întregului, atîta vreme cît în practica lingvistică el este descompus în părți care sînt studiate izolat. Așa cum modul de funcționare a organismului apare alterat prin studierea izolată a fiecărei celule, tot astfel își pierde din specificul lor funcțiile reale ale ansamblului de limbaj — a cărui valoare provine din organizarea sa particulară dinamică, bazată pe construcția coordonatelor —, cînd sînt considerate izolat părțile componente. Unii entomologi studiază fluturii numai ținînd cîte un exemplar pe un carton: nu numai că astfel vor pierde din vedere milioanele de variante, diverse de acesta pînă la a marca trăsături opuse, dar nici nu le vor mai putea cunoaște funcțiunile ca animale vii. Cam la fel procedează unii lingviști, cînd studiază cuvintele — și mai ales semnificațiile lor — izolate.

Dacă semantica și lexicografia au, din acest punct de vedere, o situație oarecum privilegiată — deoarece s-a subliniat neconținut importanța contextului¹⁹ (deși nu s-a aplicat suficient referirea la context ca *metodă*) —, în schimb în lucrările de gramatică nu numai că s-a studiat foarte puțin rolul contextului și influența lui determinativă, ci, ceva mai mult, în gramatici se amintește rar despre importanța contextului. În cele mai bune cazuri, chiar atunci cînd totuși se acordă un loc în gramatici și influenței contextului, nu se fac — remarcă și O. I. Nikiforova — decît unele observații zgîrcite²⁰. Iar în metodică predării limbii materne și a limbilor străine, problema apare rareori ca o preocupare și în aceste cazuri se vorbește despre referirea la context mai ales ca despre o posibilitate de a fixa uneori sensul vreunui cuvînt.

În ceea ce privește sintaxa, trebuie să observăm în primul rînd că însăși definiția propozițiilor „principale” ar fi

corect să fie modificată, în cazul cînd s-ar ține seama de rolul contextului, deoarece obligația de a subsuma neconținut, din pricina constatării continuei dependențe de ansambluri, face ca numai într-o gramatică abstractă și metafizică, „propozițiile principale” să aibă „sens în ele însele”: în realitate, din punct de vedere psihologic cel puțin, frazele sînt, toate „propoziții secundare”.

Diverse alte fenomene de detaliu, din gramatică, ar trebui să fie supuse unui studiu aprofundat, din punctul de vedere al adaptării la context. Să menționăm, în primul rînd, însuși principiul care îngăduie folosirea pronumelor și care se bazează tot pe puțința de a raporta totul la un context. „I-am spus *eu* *lui* ce-l așteaptă!”: *Eu* nu ar spune nimic în limbajul concret și nici *lui*, fără referirea la context, la celelalte cuvinte (în special la acelea anterioare) cu care este legat. Desigur că, după cum subliniază R. Jakobson²¹, și pronumele au o semnificație generală (un nucleu semnificativ): de pildă „eu” semnifică pe cel care vorbește, iar „tu” pe cel căruia i te adresezi. Dar aceasta nu înseamnă că în practica vorbirii pronumele nu sînt precizate tot de context. Dacă lipsește această legătură cu celelalte cuvinte din text, ori dacă ea nu este precis exprimată de vorbitor sau dacă ascultătorul nu știe să o stabilească în mod corect, sensul real, din acea împrejurare, al pronumelui este neclar și poate duce la echivoc. A. N. Gvozdev dă un exemplu semnificativ din viața practică: dacă deschidem aparatul de radio în mijlocul unei emisiuni și auzim un crîmpei de frază ca: „Urmează romanța... în aceeași execuție”, sau: „Veti asculta poezia..., de același autor”, nu vom putea ști nici cine va executa romanța, nici de cine este poezia²², deoarece nu avem nici o indicație, în lipsa contextului anterior, asupra substantivelor la care se referă adjectivele pronominale respective. Așadar, conchide Gvozdev, semnificația concretă a pronumelui depinde adesea de context²³.

Numai prin observarea valorii contextului pot fi înțelese just și formele care exprimă în diferite limbi direcția mișcării: aceasta este redată uneori nu numai prin adverbe (*aci* — *acolo*, fr. *ici* — *là*, germ. *dorthin* — *daher*, rus. — *туда* — *туда*, engl. *here* — *there*) al căror sens e desemnat prin apropierea de vorbitor, ci — notează A. I. Smirnițki — și prin verbe care au un caracter „pronominal”. Semnificația ver-

bului rus *выходить* „a ieși“, de pildă, nu e deplină fără momentul pronominal — fără acel element al sensului, care poate fi redat aproximativ prin sintagma „*dintr-un loc oarecare*“. „Prefixul *вы* — subliniază Smirnițki — are aci sens, tocmai pentru că avem în vedere un anumit loc, din care pornește mișcarea; iar în mod concret, acest loc e determinat prin situația frazei (în special prin context)“. De exemplu: în răspunsul „*Он вышел?*“ („El a ieșit?“), la întrebarea „*Н. едесь?*“ („N. N. e aici?“) se subînțelege: „din cameră, din încăperea în care ne aflăm“. Dacă intervine însă o altă desemnare a locului, mai precisă și mai completă, acest moment pronominal al verbului slăbește și dispare²⁴. Este foarte important, așadar, pentru notarea momentului pronominal, să se țină seama de cazurile în care s-a făcut apel la context pentru înțelegerea verbului respectiv.

Diferitele mijloace sintactice de a reda afirmația sau negația pot fi de asemenea puse în lumină și interpretate corect prin referirea la principiul adaptării la context: „— Ai dus scrisoarea? — *Am dus-o*“, „— Duci cartea? — *Că altă treabă n-am!*“, „— A venit? — *Nici gînd*“ etc., arată posibilitatea de afirmare și de negare prin alte mijloace decît acelea strict lexicale (prin cuvintele *da*, *nu*, *ba*, etc.) și anume, pe baza apelării la context.

Cu cît o limbă este mai săracă din punct de vedere morfologic, cu atît mai mare este dependența cuvintelor ei de context, observă L. A. Bulahovski²⁵. Dacă în limba groenlandeză de pildă, limbă bogată din punct de vedere morfologic, înțelesul cuvintelor poate fi stabilit mai lesne fără context, în schimb într-o limbă ca germana nu se poate face abstracție de apelarea la context. Limba romină este și ea, credem, o limbă în care contextul joacă un rol însemnat, însă prea puțin sau aproape de loc studiat.

Necesitatea de a studia rolul contextului în gramatica limbii romine, de pildă, ne-o dovedesc nenumăratele împrejurări în care ambiguitatea sensului se datorește atît unei exprimări incorecte, în care legăturile contextuale nu sînt cu grijă indicate, cît și unei neîndeminări a cititorului sau a ascultătorului — nedeprins cu urmărirea atentă a înțelesului, peste punți azvîrlite uneori cu 3—4 fraze în urmă. În limba romină, uneori se face de pildă confuzie între genitivul subiectiv și cel obiectiv, apărînd îndoieli asupra înțe-

lesului: *Spaima turcilor* poate însemna și „spaima pe care o inspiră turcii cuiva“, dar și „spaima pe care o încearcă turcii“; iar *grija mamei* înseamnă atât „grija pe care cineva o poartă mamei“, cît și „grija pe care o poartă mama față de cineva“. În asemenea împrejurări, sensul enunțării nu poate fi determinat corect, decît prin raportarea ei la context. Totuși, manualele noastre de gramatică nu indică de obicei rolul contextului în acest caz; iar *Gramatica* lui Tiktin, de pildă, face doar una dintre acele afirmații „zgîrcite” despre care amintea O. I. Nikiforova: „De regulă însă, adevăratul înțeles al genitivului va reieși din context”²⁶.

Un alt exemplu, tot din domeniul limbii romîne, ilustrează, importanța contextului pentru a se zisa just valoarea temporală exactă a unor anumite forme verbale dintr-o frază receptată pe calea limbajului scris. Se știe că în limba romînă accentul de intensitate poate avea valoare fonologică, deosebind, de pildă, persoana a 3-a sg. a indicativului prezent de forma corespunzătoare a perfectului simplu: *cîntă* față de *cîntă’*. Pentru a putea accentua corect, deci pentru a se fixa timpul unor asemenea verbe, formele respective trebuie raportate la sensul întregii fraze și la toate verbele cuprinse în ea („concordanța timpurilor” este în fond și ea o problemă de adaptare contextuală). De exemplu: „Leana crăpă ușa. Hagiul se *uită* speriat, și văzînd cotoiul strecurîndu-se pe ușă se rești...” (Delavrancea, *Hagi-Tudose*); sau: „Pe la miezul nopții i se păru că în odaia Hagiului se tîrăște cineva d-a bușile. *Ascultă. Auzi* [în text, timpul e marcat și prin accentul pus pe *î*] deslușit un sunet de bani” (*ibid.*). Pentru a înțelege just valoarea temporală a verbului și a se contura deci corect sensul unor astfel de fraze, e însă necesar, de cele mai multe ori, ca forma verbală în dubiu să fie raportată la întregul text, la frazele anterioare și la cele următoare, care uneori constituie singura posibilitate de orientare asupra intenției autorului. De pildă: „Deșteptîndu-se la ora fixată, cînd oamenii dorm, el se *uită* pe fereastră să vadă dacă X a venit”. Ca să putem se zisa valoarea temporală a formei *uită* (și a o accentua corect în lectură), e necesar să ne raportăm la întregul context: „El își puse ceasul să sune la 3. Deșteptîndu-se la ora fixată, cînd oamenii dorm, el se *uită* pe fereastră să vadă dacă X a venit. Văzîndu-l jos, se îmbracă repede și...”. Formele verbale *puse* și *se îmbracă*,

precum și sensul ansamblului lingvistic, constituie indicii asupra timpului verbului în dubiu, se *uită*. Trebuie menționat, ceva mai mult, că referirea numai la o parte a contextului (mai ales a aceluia anterior) nu e întotdeauna suficientă, ci e nevoie de raportarea la întregul context (și a aceluia următor). În exemplul de mai jos, deoarece frazele care precedă pe *preumblă* orientează asupra unei valori temporale trecute, verbul e accentuat, într-o lectură care nu îmbrățișează întregul context următor, *preumblă*: „Mihai fără a pierde vreme, căuta a se folosi de acest neînsemnat ajutor și de reîmbărbătarea oștilor sale, ca să smulgă biruința de la vrăjmași. El își *preumblă* privirea pe câmpul bătăliei, vede mișcările Turcilor, și după dinsele își pregătește pe ale sale“ (N. Bălcescu, *Istoria Românilor sub Mihai Vodă Viteazul*).

Nesocotirea importanței contextului de către autorii gramaticilor duce nu numai la neînțelegerea multor fenomene gramaticale de către cititorii manualelor respective ba chiar la greșeli în încercările de a „explica“ unele construcții despre care gramaticile nu subliniază că sint precizate, în situațiile concrete ale vorbirii, prin context. [De pildă, în legătură cu construcții ca *Ți-am vîndut casa*, în practica școlară se menționează uneori că este necesar ca ele să fie completate prin încă un pronume, spre a fi just înțelese: de ex. *Ți-am vîndut casa ta* (eu, vorbitor, am vîndut cuiva casa ta, a auditorului). Această tendință de a impune construcții artificiale, pe care vorbitorii nu le întrebunțează de obicei, se datorește numai faptului că nu se observă ceea ce se petrece în situațiile practice de comunicare, în care ascultătorul știe foarte bine despre care casă este vorba și dacă i-a fost vîndută lui sau altcuiva; asemenea construcții fac apel la context și sint foarte bine înțelese prin raportarea la acesta].

Gramatica reprezintă mijlocul bazat în cea mai mare măsură pe gîndirea abstractă, mijlocul cel mai statornic și mai valabil totodată — prin cristalizarea și verificarea lui în secole de practică a comunicării — de adaptare la context, de înțelegere a cuvintelor prin raportarea la legăturile lor cu celelalte și cu întreaga împrejurare. Se poate afirma că adaptarea la context constituie de fapt însăși baza gramaticii, care cuprinde regulile de punere în relații a cuvintelor, deci de încadrare a lor în ansambluri și de modificare în raport cu celelalte. Cînd însă nu se cunosc sau nu se respectă regulile unei

corecte puneri în relații a cuvintelor, apar confuzii care uneori pot avea un efect mai grav decât acela, comic, subliniat deseori de Caragiale: „Considerînd că domnișoara Lucretia Ionescu pretinde că este în dreptul său deoarece în virtutea contractului cu timbru în regulă, cînd se știa că are domiciliu, neașteptîndu-se nicidecum, căci nu a avut măcar cea mai mică somațiune, iar biletul de închiriat a fost pus ilegal și de aceea nu i-a dat nici o importanță...”. (I. L. Caragiale, *Proces-verbal*).

În cursul predării limbii în școli, ar trebui să se insiste mai mult asupra importanței contextului, pentru înțelegerea fenomenelor gramaticale și lexicale. „Chiar din primul an de studiere a limbilor străine (în clasa a V-a) — observă L. B. Itelson —, trebuie să formăm la elevi, cu perseverență și în mod sistematic, deprinderea de a înțelege caracterul polisemantic al cuvintelor, dependența semnificației cuvintelor de context, priceperea de a exprima în mod just această semnificație în limba rusă”²⁷. Probleme ale analizei sintactice a propozițiilor și a frazelor — care nu sînt niciodată determinate prin ele însele —, acordul, coordonarea, subordonarea, elipsa, bazate pe o legare a părților și pe o subsumare a fiecărei părți la ansamblu, ar trebui să fie discutate și lămurite în legătură cu contextul. În manualele de gramatică ar trebui să nu se omită discutarea dependenței de context a diverse categorii gramaticale, ca de pildă a pronumelor, a unor adverbe, verbe etc., lipsite cu desăvîrșire de determinare prin ele însele. De asemenea, în problemele de vocabular e necesar să se contureze același principiu al adaptării la context și să se sublinieze nevoia ca orice cuvînt să fie bine specificat prin celelalte și prin întregul context, pentru ca expresia să fie înțeleasă just. De asemenea, în pedagogia preșcolară și antepreșcolară (dar, desigur, și în aceea școlară), ar trebui să se țină seama de importanța varierii contextelor, pentru a nu fi fixate cuvintele numai într-un singur context și pentru a se realiza o fixare mai ușoară a cuvintelor²⁸.

Necesitatea teoretică și practică de a se lua în considerare rolul ansamblurilor contextuale în funcționarea limbajului apare nu numai în lingvistică, dar și în diferite alte domenii care au legături cu limbajul.

În psihologie de pildă, și mai ales în psihologia experimentală, este necesar să se țină seama de faptul că adesea răspunsul verbal e influențat de împrejurările în care apare stimulul²⁹, sau că se formează de multe ori, din cuvintele utilizate în cursul experimentului, un context care poate înrîuri asupra modalității reacțiilor următoare³⁰, că în genere contextul influențează asupra învățării — a fixării și reproducerii asocierilor³¹ —, etc. De asemenea, alte activități practice în care joacă un rol important contextul sînt, după cum arătam și mai înainte, aceea a corectorilor și mai ales aceea a traducătorilor.

Unele experimente vechi, făcute greșit³² — folosindu-se cuvinte sau fraze izolate —, nu au putut duce la aprofundarea problemei psihologice generale a rolului contextului în traduceri. Cercetări experimentale sînt încă necesare pentru a se preciza detalii diferențiale ale modului în care se desfășoară traducerea unui cuvînt absolut izolat sau a unei fraze fără context și traducerea în condițiile cunoașterii contextelor și a existenței unui context bine organizat, ca și detalii asupra imixtiunii propriului sistem de coordonate al traducătorului, ori asupra traducerii în cazul înlocuirii învățării mecanice a „tuturor cuvintelor” dicționarului, cu procedeul introducerii lor în contexte etc.³³. În orice caz, un fapt este cert — deși practica traducerilor, efectuate în grabă, nu permite să fie întotdeauna sesizat —: pentru a se efectua o bună traducere este necesar să se cunoască și să se țină seama de ansamblul coordonatelor expresiei. Numai astfel activitatea de traducere poate evita să devină mecanică sau să însemne o „trădare” a intențiilor autorului, fixîndu-se precis diversele nuanțe cu adevărat intenționate de acesta (tot așa cum un bun actor sau un regizor nu vor putea sesiza sensul real al expresiei dramaturgului — „subtextul” piesei —, fără a ține seama de contextul total al fiecărui cuvînt).

În sfîrșit, dintre alte domenii de aplicabilitate sau dintre multiplele situații în care se pune problema contextului, vrem să o mai semnalăm pe aceea a aplicărilor teoriei informației și îndeosebi a mașinilor electronice.

În genere în kibernetică și în special în construcția mașinilor electronice de tradus, ar trebui să se urmărească și această problemă³⁴. Atîta vreme cît cercetătorii în domeniul teoriei informației sau în domeniul aplicărilor ei nu vor studia pro-

blemele limbajului și din aceste puncte de vedere — sau vor considera, de exemplu, că un context se limitează la „secvența temporală a reacției verbale”³⁵, ori vor face experiențe cu „limbi reduse”, artificiale, lipsite de nuanțele reale și complexe ale limbilor naturale³⁶, mașinile construite pe asemenea baze teoretice nu vor putea da decât traduceri de un nivel inferior. Probabil că această plasticitate foarte fin nuanțată, pe care o presupune adaptarea la context, va fi foarte greu de realizat în mașinile electronice³⁷ și poate că acestea nu vor ajunge niciodată la o comportare identică aceleia a scoarței cerebrale umane. Acesta credem, de altfel, că este unul dintre punctele cele mai vulnerabile, care arată limitele unor asemenea mașini față de om, limite care le fac să nu poată rezista la o confruntare cu dinamica vie a realității.

Înțelegerea prin context necesită un exercițiu de suplețe, o acceptare — teoretic — a unei pluralități de posibilități, dar și o alegere — în practică — a aceleia care este mai adecvată pentru un anumit moment. Principiul adaptării la context înseamnă exprimarea prin sistematizări contextuale și receptarea exprimării printr-o interpretare care să se refere la această organizare. Aplicarea intenționată a acestui principiu — prin orientarea în raport cu contextele — permite utilizarea la maximum a posibilităților limbajului uman. Iar studierea contextului în faptele de limbă ar fi unul dintre mijloacele de a face și din lingvistică, așa cum preconiza Claude Bernard pentru anatomie, o „știință a formelor vii”.

ÎN CHEIERE

Intenția studiului de față, nu a fost să epuizeze întreaga problematică a limbajului, ci să încerce o expunere sintetică, axată pe un anumit punct de vedere.

În bibliografia psihologică, filozofică, lingvistică a problemei limbajului, tendințele au apărut contradictorii, prin faptul că se afirma din ce în ce mai stăruitor importanța considerării rolului ansamblurilor în limbaj, dar pe de altă parte se continua, paralel, să fie expuse idei ținând de asociaționismul mecanicist, sau se creau curente noi — „structuraliste” —, care însă au procedat, și procedează, la studierea limbajului într-o ipostază statică și „autonomă”.

Izolind complet limba de „limbaj”, lingvistica în genere — nu numai aceea structuralistă — tinde să hipostatieze fenomenele lingvistice într-un aspect fix, imuabil, devenit un „absolut”. Este greu de înțeles cum se împacă de pildă *ideea* că valoarea unui cuvânt se modifică după contextul în care e integrat, cu studierea, în *practica lingvistică*, a faptului de limbă independent de contingente, extras din contextul particular, devenit „impersonal”. Metodologia lingvistică — iar în unele curente, chiar teoria — au rămas la principiul studierii unei „limbi în sine”, fenomen care în realitate nu există. Totodată, *contextul* — acest fenomen esențial al problemei limbajului —, deși apare în diferite lucrări de lingvistică (însă printr-o prezență mai mult formală), a rămas în fond nestudiat și nedefinit.

În ceea ce privește psihologia limbajului, am putea spune că se păstrează de zeci de ani aceleași teme de cercetare, aceleași „capitole”, dar că o încercare de sinteză mai nouă nu a apărut în ultimul timp (lucrări sintetice mai vechi — nu ne referim în această discuție la „tratate”, ca acela al lui F. Kainz — aparțin îndeosebi lingviștilor sau sînt făcute în primul rînd de pe poziții filozofice sau lingvistice — ca de exemplu aceea a lui K. Bühler). Concepția lui I. P. Pavlov despre cel de-al doilea sistem de semnalizare — și în genere

despre activitatea de sistematizare a scoarței cerebrale umane — nu a fost suficient valorificată în lucrări de mai mare amploare asupra limbajului, iar teoria materialist-istorică privitoare la psihologia limbajului a fost expusă mai ales în lucrări succinte sau privind numai anumite aspecte ale limbajului.

Ceea ce ne-am propus, ca prim principiu metodologic, a fost de a privi realitatea și de a conchide în primul rînd pe baza faptelor, fie prin observații proprii, fie prin datele culese de alți cercetători — mai ales din domeniul lingvisticii —, fie prin procedee experimentale, care să verifice, să dea sugestii, să investigheze mai departe înlăuntrul unui fapt de limbaj. Convingerea noastră — întărită de cercetările efectuate — este că nu numai în psihologie, dar și în lingvistică, cercetările viitoare nu se vor putea lipsi de *metoda experimentală*, care poate dezvălui aspecte nebanuite ale limbajului. Bineînțeles, condiția esențială este să nu se aplice — așa cum se procedează adesea — experimente artificiale, prin care faptele de limbaj sînt scoase din cursul lor natural, sînt anchilozate în poziții nefirești și sînt izolate de ansamblul în care apar (în experimente de asociere între silabe sau cuvinte fără sens, sau de asociere între cuvinte create *ad hoc* și cite un obiect izolat — în condiții complet artificiale —, ori de asociere verbală în care nu se ține seama de situație, de persoane, în care prevalează „tabelul statistic” ca atare, iar nu interpretarea lui în funcție și de condițiile fiecărui caz particular etc.). Experimentele efectuate de noi au căutat să țină seamă de delicatețea unui fenomen care ne-a apărut ca extrem de fragil și de sensibil, înregistrînd cu finețe de seismograf fiecare schimbare, cit de ușoară, în „sistemul de coordonate” pe care e axat faptul de limbaj respectiv.

Constatarea datelor extrase din observații și din experimente provoca în mod firesc întrebarea: care e *cauza* fenomenelor constatate, care merg de la lipsa de imuabilitate a semnificațiilor, pînă la dependența lor de ansambluri și la organizarea acestora din urmă?

Limbajul este fenomenul psihic în care tendința umană către viața în colectivitate, nevoia propulsivă a legăturii cu ceilalți apare în modul cel mai vădit, prin însuși faptul că acest proces reprezintă o exprimare, o manifestare în exterior pentru ceilalți și o îndreptare a acestora către expresia cuiva,

pentru a i-o înțelege. Limbajul presupune existența unei relații sociale între unul sau mai mulți emițători și unul sau mai mulți receptori. Între aceștia, limbajul slujește ca o pîrghie socială: necesitățile de cooperare obligă pe o persoană să-și exteriorizeze o stare psihică pentru a o comunica partenerilor, cu intenția de a-i face să acționeze într-un anumit mod. Toate caracteristicile a ceea ce am numit *tehnica limbajului* decurg din împrejurarea că limbajul este determinat de situațiile diverse ale dinamicii psihice în cadrul vieții sociale.

Fiecare dintre parteneri — atât emițătorul cît și receptorul — este o unitate creată din îmbinarea unor acțiuni diverse: coordonatele lăuntrice (particularitățile organice, mijloacele proprii fiziologice, date temperamentale) sînt modificate și se întrepătrund cu coordonatele externe (ambianța istorico-socială, care impune un anumit sistem lingvistic de pildă, și, în cadrul acesteia, momentul personal, care provoacă de exemplu o schimbare emoțională, o succedare de percepții etc.).

Limbajul (și implicit limba) sînt fenomene de comunicare în societatea umană, ca funcție a celui de-al doilea sistem de semnalizare (considerat în interacțiunea lui cu primul sistem). Ele s-au născut din necesitatea de comunicare în procesul muncii și se bazează pe posibilitatea specific umană de a înțelege caracterul semnificativ al expresiilor.

Emițători și receptori sînt animați de același interes: realizarea scopului comunicării, adică înțelegerea faptului exprimat, pentru a se ajunge la cooperare. Dar lucrurile nu se petrec prea simplu, deoarece relația nu se stabilește direct, ci pe o cale mijlocită, aceea a limbajului, care utilizează „semne” reflectînd realitatea, semne cu valoare constantă și generală pentru membrii aceleiași colectivități, dar în același timp cu o valoare variabilă, aptă să exprime dinamica realității.

Tehnica limbajului este adecvată tocmai necesității practice de realizare a înțelegerii reciproce. Emițător și receptor se adaptează unul celuilalt: primul își va organiza expresia adecvat partenerului, iar receptorul va înțelege manifestările acestuia printr-o înțelegere specifică, pe care e mai just să o denumim interpretare.

Actul de limbaj nu înseamnă un fragment de viață psi-

hică izolat de celelalte funcțiuni. Orice manifestare de limbaj presupune activitatea întregului organism și a tuturor aspectelor vieții psihice, organizată în atitudinea de limbaj, al cărei efect exterior este expresia. Toată activitatea interioară care o precede este la fel de însemnată ca și rezultatul ei exterior, în care semnele fragmentează emisiunea după necesitățile spațio-temporale.

Prin organizarea dată de emițător expresiei sale, semnele capătă valorile adecvate situației și izbutesc să reprezinte intenția celui care transmite. Relațiile stabilite între semne, opozițiile dintre ele (în care sînt incluse și ritmul, opozițiile fônologice și semantice), a căror ciocnire contribuie la reliefaarea sensului, mijloace diverse de ierarhizare (ca accente, eliminări — prin elipse — a ceea ce ar fi superfluu, poziții diferite, acordate după importanța în ansamblu), toate acestea converg către realizarea unei expresii în care există părți cu aspecte și importanțe inegale, ale căror semnificații sînt precizate și uneori chiar create de sensul total al ansamblului respectiv.

Semnele sînt alese în virtutea unui anumit nucleu constant, care este păstrat pentru a se oferi puncte de reper partenerului, dar acest nucleu semnificativ este îmbogățit prin ansamblul în care sînt utilizate cuvintele. Emițătorul își caută și auxiliare neverbale, pentru a-și preciza cît mai just, și mai economic totuși, intenția: gesturi și mimică, manifestări vocale nearticulate, semne create din materiale extracorporale — ca semnele de pistă de pildă —, dar, mai ales, utilizarea situației în care se află, cu mijloacele puse la îndemînă de ea, „corelatele situaționale“ (de pildă, utilizarea faptului că te afli în casă și că partenerul știe aceasta, pentru a spune „aici“). Această ne-a făcut ca, într-o încercare de a preciza domeniul faptelor de limbaj, să trecem printre ele toate mijloacele folosite pentru a comunica intenționat, subliniind faptul că ierarhizarea lor este relativă și că dacă în marea majoritate a cazurilor, în societatea evoluată actuală, forma verbală este aceea principală — celelalte devenind numai auxiliare indispensabile —, alteori, în anumite împrejurări, cîte una dintre acestea poate trece pe primul plan.

Această bogăție de semne acumulată în fiecare expresie (legăturile interioare care pun un cuvînt în relații cu altele,

opozițiile dintre cuvinte, ierarhizarea — care le dau o formă, un loc, o intonație, o accentuare specifică în ritmul frazei și prin care se creează o orientare spre o anumită direcție; în sfârșit, adăugarea gesturilor, a mimicii, a corelatelor situaționale, a manifestărilor direct emoționale, dar încadrate în aceeași intenție de comunicare), toate acestea fac ca expresia să nu aibă aspectul unei simple înlănțuiri temporale, ci să se suprapună în fiecare durată nenumărate notații, care îi dau aspectul unei alcătuirii pluridimensionale.

În toată această activitate de organizare a expresiei sale, emițătorul e călăuzit de intenția de a se adapta receptorului: el alege semnele din sistemul lingvistic cunoscut de acesta, preferă valorile semnificative pe care știe că le cunoaște partenerul, utilizează corelatele situaționale comune cu el. Neconținut — poate uneori fără să bage de seamă — se folosește de faptul că fac parte din același moment istoric, din aceeași profesiune, sau din colectivități diferite. Limbajul nu înseamnă numai exprimare, așa cum se crede de obicei, dar nici numai o exprimare independentă de faptul că limbajul reprezintă o pîrghie, deci că are un aspect bipolar, în care partenerii se influențează reciproc: această particularitate fundamentală a fost în genere neglijată.

Receptorul, la rîndul său, se referă, pentru a înțelege expresia partenerului, la modul ei de organizare. Semnele nu sînt înțelese izolat, așa cum un traducător nepriceput ar nota corespondentul din dicționar al fiecărui cuvînt, pentru a le uni apoi prin însumare în formele lor tipice, cu naiva credință că printr-un atare procedeu aditiv va realiza semnul unei fraze. Înțelegerea este un act rapid, prin care semnele, cu nucleii lor semnificativi, sînt raportate, ca la un sistem de referință, la context, pînă cînd, la un moment dat, apare sensul, ca o treaptă nouă în activitatea de înțelegere.

Aceasta face ca înțelegerea să fie în definitiv o interpretare — corespunzînd, la celălalt capăt al pîrghiei, organizării expresiei. Receptorul se adaptează emiterii, renunță în mare măsură la valorile pe care le-ar atribui subiectiv semnelor și încearcă să determine totul în funcție de sistemul de coordonate reprezentat de emițător: acesta este idealul momentului „înțelegere“.

Receptarea presupune, de cele mai multe ori, o amplificare a celor oferite de către expresia *explicită* și o referire la un context total. Contextul lingvistic (sau discursiv ori verbal) este cel mai restrâns context: el este alcătuit din înșiruirea lineară a cuvintelor. Dar înglobându-l și pe acesta, coexistă întregul context *explicit*, alcătuit din toate celelalte semne auxiliare, din corelatele situaționale etc. Receptorul se referă însă neconținut și la contextul încă mai cuprinzător, la acela *implicit* (ceea ce cunoaște receptorul despre persoana emițătoare situată într-un anumit moment), care nu e reprezentat în afară de un semn anumit, dar care îmbibă totuși fiecare semn, care a fost ales și modulat în conformitate cu acest context. Contextul acesta total, echivalent în definitiv cu întregul sistem de coordonate al emițătorului, al cărui rezultat a fost expresia, este o organizare reală, reperată de receptorul care raportează întreaga expresie la acesta.

Astfel, din coincidența unei bune organizări cu aceea a unei corecte interpretări, după legi a căror fixare a fost încercată, se naște *sensul*, puntea de legătură între partenerii relației de limbaj.

Toate acestea nu sînt însă posibile decît datorită delicatei tehnici a limbajului, care ar putea fi numită „contextuală”. Intenția de comunicare presupusă de orice fapt de limbaj, atitudinea activă, determinată de situațiile noi care îi dau naștere, nevoia de raportare la moduri de organizare, de proiectare a părților pe sisteme de referință, de legare a explicitului de implicit, contribuie la conturarea convingerii că limbajul uman este un fapt calitativ deosebit de manifestările exterioare ale animalelor, ajută la delimitarea momentului în care se poate vorbi despre limbajul propriu-zis în evoluția omenirii sau în aceea ontogenetică, și sugerează calea către înțelegerea cazurilor patologice, ca de pildă a afaziei.

Limbajul evoluează către puțința de a crea organizări noi și de interpretare a unor organizări inedite, adică de sincronizare cu dinamismul realității, prin adaptarea la context. Tehnica aceasta subtilă — bazată pe posibilitatea de a răspunde adecvat la situații, prin funcțiile de comutare și de sistematizare ale unei materii nervoase plastice, nicidecum independentă față de acțiunea împrejurărilor și a cărei activitate fiziologică ar putea fi urmărită prin mijlocul de inves-

tigație dinamică pe „viu“, al electroencefalografiei — este departe de vechiul „mecanism“ atribuit realizării limbajului, explicare ce era adecvată unor epoci mecaniciste sau încremenite în expuneri dogmatice și indiferente la dinamismul realității.

Faptele de limbaj își au rădăcinile împlintate în diversele coordonate și în nesfârșitele lor posibilități de cuplare. Lipsa de imuabilitate și de izolare a oricărui fapt de limbaj, echilibrul lor mobil, apar ca o consecință a acestor variații neconținute ale acțiunii și locului de întâlnire al coordonatelor emițătorului, complicat prin întâlnirea cu sistemul de coordonate al receptorului.

O dată surprins fundalul cu perspective spre infinit al faptului de limbaj, acesta nu mai poate apărea nici drept un fenomen izolat, nici dominat de apariții absolute, nici funcționând ca o creație de sine stătătoare și nici transmițându-se partenerului în forme lipsite de labilitate.

Limbajul real este: a) un fenomen legat de persoana întreagă și de momentul exterior ce o determină; b) este un proces bazat pe necesitatea de a pune de acord capetele axei sale bipolare — emitere-receptare — printr-o tehnică de organizare contextuală a expresiei și a interpretării; c) și este, mai presus de toate, un fenomen legat de realitate, de viață, de societate, și deci dinamic.

a) Activitatea de limbaj presupune o tehnică aplicată unui material interior — starea psihică — și unui exterior — sistemul de semne al limbii —, pentru a le face apte să comunice adecvat într-un anumit moment. Atitudinea de limbaj este unul dintre aspectele în care se prezintă întreaga persoană la un moment dat și alcătuiește probabil cea mai complexă manifestare umană și cel mai eficace mijloc pentru activitatea în comun.

b) Când totul este în continuă mișcare, când natura și viața care urmează să fie exprimate evoluează neconținut, persoana e obligată totuși să-și bazeze limbajul pe un material de semne care conține în el un principiu de invariabilitate — la rândul lui, însă, necesar înțelegerii reciproce și oglindind totodată aspectul constant al fenomenelor. Limbajul reușește totuși, sub imboldul necesităților reale de cooperare socială,

să pună de acord principiul de constanță — indispensabil pentru a oferi puncte de reazem înțelegerii lui — cu nevoia de exprimare a realității dinamice. Maeștrii limbajului nu sînt aceia care folosesc cuvinte rare, dar nici cei care aplică formule-clișee, ci aceia care, cu cuvintele obișnuite, ale tuturor, știu să-și exprime cît mai complet intențiile, prin toate mijloacele organizării. Iar atunci cînd însăși concepția este clară, expresia poate fi limpede chiar dacă un cuvînt este aparent inadecvat sau chiar dacă un cuvînt de importanță secundară lipsește. Organizarea și interpretarea contextuală pe care se bazează tehnica limbajului îngăduie coexistența unui minim de fixitate convențională dar și a continuei variații în pas cu evoluția realității. Ca atare, limbajul ar putea fi considerat drept o tehnică de comunicare, ce folosește, pentru cele două momente ale sale — expresia și înțelegerea —, nucleii semnificativi, prelucrați cu ajutorul unor procedee de organizare și de interpretare.

c) Limbajul a fost, în sfîrșit, urmărit — prin procedee ce ținteau reperarea lui *in statu nascendi* — în desfășurare, ca un proces iar nu ca fapt static. Însăși apariția termenului „context“ în titlul acestei lucrări indică tocmai accentuarea necesității ca limbajul să fie nu numai studiat în curgera sa, în succesiunea momentelor sale, dar și definit prin caracteristica sa esențială, care e aceea de a fi o activitate creată de viața socială, în al cărei serviciu este, și mulată de însăși evoluția realității.

Interesul a fost centrat deci asupra considerării limbajului ca fiind legat nu de un individ abstract, teoretic, ci de persoana concretă, ca membră a unei societăți; de aci, nevoia conturării modurilor de procedare ale tehnicii limbajului — fără a fixa limbajul însuși în tipare descriptive — și de a sublinia principiul ei esențial, care e adecvarea la împrejurări și raportarea la acestea pentru a-l înțelege.

Limbajul viu, suplu în virtutea dinamismului său, trebuie acceptat cu tot ceea ce repugnă unei psihologii dogmatice, speculative, închistate în absolut și în rigid: cu tot ce e relativ, arbitrar, ambiguu și totuși constant, universal și cert în el, cu conștiința că orice amfibologie se rezolvă în practică prin referința la context.

Acestea sînt concluziile la care poate duce încercarea de a cerceta limbajul în totalitatea aspectelor sale, printr-o metodă preponderent inductivă, a limbajului în care există ca fapt fundamental sistematizări, legături organice între ansambluri și componente, a limbajului ca fapt dinamic, legat de persoana situată într-un cadru social specific.

Pentru psihologie, fenomenul „limbă” este numai un fragment al ansamblului care este „limbajul” și ca atare ea este lipsită de valoare, o dată ce e scoasă din acest întreg. *Limba există* în afara momentului de limbaj individual, este un fapt obiectiv, însă ea nu capătă o realitate psihologică completă decît numai prin folosirea ei într-un fapt de limbaj real, adică o dată devenită „vorbire”. „Limba” și „vorbirea” se completează reciproc pentru psiholog, care nu-și poate îngădui să considere pe una în afara celeilalte și mai ales în afara procesului general al „limbajului”. Dacă lingvistica nu poate avea același punct de vedere ca psihologia în studierea limbii, aceasta nu înseamnă însă că unii lingviști merg pe o cale rodnică și că studiază un fenomen *real*, atunci cînd în obiectivul lor limba apare ca o abstracțiune. De aceea, noi ne-am permis să facem unele incursiuni și în cadrul „limbii”, însă înțelegînd-o ca pe un fapt legat în mod inextricabil de „vorbire”. Din această perspectivă, ne-a apărut clar faptul că și în „limbă” funcționează același principiu al adaptării la context. Acesta se manifestă în primul rînd prin faptul că unele calități semantice pot rămînea latente în anumite ambianțe, pe cînd altele le-o actualizează. Ansamblul are virtuți de nuanțare și de potențare: dacă nu se potrivesc cu un ansamblu, anumite calități semnificative se ofilesc, pălesc, pe cînd într-altul se dezvoltă, — așa cum florile japoneze de hîrtie, închise în scoici, există virtual, dar nu ies din acestea și nu se deschid, decît în mediul propice al apei.

Diversele consecințe practice ale acestui punct de vedere în cercetarea limbajului pot depăși în unele aspecte importanța teoretică. Nu ar fi lipsită de folos includerea în pedagogie, și în special în metodică predării limbii materne și a limbilor străine, preocuparea pentru fenomenele de context (pentru învățarea limbilor străine, pentru organizarea expresiei în vederea unei cît mai corecte înțelegeri, pentru indicarea mo-

dului în care se poate recepta cît mai adecvat un fapt de limbaj etc.). De asemenea, pe lângă aplicațiile semnalate în studiul nostru (ca de pildă în metodologia traducerilor, a corecturilor, în construirea mașinilor electronice etc.) și care de altfel au fost indicate numai sub formă de sugestii, sau pe lângă aplicațiile în lingvistica generală de pildă, se pot întrevădea nenumărate alte aplicații, în domeniul cercetărilor de gramatică, de fonetică, de stilistică, de critică literară etc.

ANEXE

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

EXPERIMENTE

(Detalii tehnice)

Experimentele acestea, făcute fără o aparatură specială, în medii diverse, dar rareori într-un „laborator“, au încercat să păstreze condițiile firești ale apariției faptelor de limbaj. În genere, am evitat probele colective și am căutat, prin întrebări, să pătrundem în cauzele reacțiilor, pentru ca, prin contactul direct cu fiecă persoană, să putem încadra fenomenul de limbaj în întreaga personalitate și în situațiile respective. La experimentele colective, am cerut motivări scrise ale reacțiilor și, deoarece colectivele nu erau niciodată prea numeroase, am ținut seama, pe cât posibil, de situația fiecărei persoane (completând relatările subiecților și prin informații căpătate în afara momentului propriu-zis de experimentare). Din aceleași motive — pentru a îndepărta orice aspect de aplicare nefirească și mecanică —, am evitat în genere considerațiile pur statistice în interpretarea rezultatelor. Persoanele de experimentare nu cunoșteau scopul real al experimentelor și am evitat să le dăm orice sugestie în acest sens.

O parte dintre experimentele discutate în cursul acestei lucrări au fost expuse pe larg cu alte prilejuri (ca de pildă în „*Mélanges linguistiques*“, 1957, pp. 121 urm., „*Studii și cercetări lingvistice*“, 1956, nr. 3—4, pp. 220 urm., „*Fonetică și dialectologie*“, 1958, *Relațiile dintre gândire și limbaj în ontogeneză*, Ed. Acad. R.P.R., 1957, etc.) și de aceea nu vom mai relata despre ele aici.

Alte experimente sînt în curs, ca de pildă experimente „de predicție“; asociere verbală continuă, pentru determinarea cîmpului lingvistic (la diverși scriitori); experimente de comutare a sensului unui semn, cu înregistrări pletismografice ale reacțiilor; experimente cu integratori verbali, folosind expunerea tachistoscopică a semnalelor și înregistrarea reacției la curent electric; învățarea unor cuvinte noi în texte cu diverse niveluri de organizare; experimente cu persoane bi-

lingve sau poliglote etc. Nu vom expune aci aceste experimente, deoarece nu avem deocamdată decît rezultate preliminare; în cursul lucrării, am menționat însă și cîteva dintre aceste rezultate preliminare, care confirmau unele ipoteze sau coroborau alte rezultate.

Vom relata aici numai experimentele — printre care înglobăm și o anchetă — care nu au mai fost expuse de noi în alt loc și care totodată au fost discutate mai pe larg în această lucrare. La aceste 15 tipuri de experimente — fiecare cu diverse probe sau variante — au luat parte 110 persoane (85 de studenți de la psihologie, filologie, fizico-matematici, și 25 de persoane cu diferite profesii, majoritatea cu studii universitare). Aceste experimente au fost efectuate începînd din 1946 și au fost continuate pînă azi; majoritatea s-au desfășurat însă în anul 1948.

Unele dintre aceste experimente s-au mai făcut — acela „indus-inductor“ de pildă —, dar modul în care au fost efectuate de data aceasta a adus modificări fie în tehnica propriu-zisă, fie în interpretare. Cîteva experimente nu au fost, după cîte știm, încercate încă, iar altele s-au făcut fie în altă formă („Cuvintele risipite“), fie cu alt scop („Lacunele“), referindu-se la alte fenomene psihice. (Pentru unele dintre aceste experimente — nr. 1, 4, 5, 10 — am primit, mai demult, sugestii de la prof. Gh. Zăpan).

S-ar putea ca fiecare dintre aceste experimente, repetat în condiții diverse — iar în cazul limbajului e de ajuns o mică modificare în sistemul de coordonate reprezentat de fiecare persoană, pentru a se crea o nouă „situație“ —, să dea alte rezultate: aceasta nu ar însemna decît o verificare a concluziilor noastre privitoare la variațiile legate de schimbările situațiilor, adică tocmai dependența de context.

Ar fi de dorit, chiar, să fie reluate aceste experimente, sau ca ele să sugereze altele, nu numai pentru concluziile ce ar putea folosi teoriei limbajului, dar și pentru aplicările practice — în domeniul traducerilor de pildă, în acela al metodicii limbilor, al criticii textelor sau chiar al prezentării lor grafice etc.

EXPERIMENTUL 1

Cuvinte și propoziții cu sens între altele fără sens
(monosilabe sau nu)

Au fost folosite în acest experiment următoarele șiruri de silabe și cuvinte scurte:

1. Un șir dactilografiat de 68 de monosilabe despărțite prin linii, dintre care 31 erau cuvinte semnificative în limba română:

cic-mic-vic-dic-ric-lic-bor-kor-ror-vor-tor-cor-gor-for-lir-kir-vir-
dir-mir-nir-pir-nor-voc-noc-loc-moc-doc-zoc-foc-gog-vic-ton-tin-rim-
nit-zod-pod-cog-ful-dec-doc-dic-dom-dor-din-dac-dos-dal-gel-gil-gal-
gol-gul-vic-cip-vin-vir-vin-vim-vir-vid-vil-vis-vaf-zal-col-bal-dal

2. Un șir de 27 de monosilabe printre care erau risipite 5 cuvinte cu sens, foarte obișnuite, care alcătuiau, în ordinea apariției lor, o scurtă propoziție:

loi-ion-io-cic-cir-brea-crea-vrea-drea-dun-vun-cun-un-ut-ur-mur-mun-
min-vin-sin-zin-zul-zun-gun-bun-buc-luc.

3. 28 de monosilabe, între care erau 10 cuvinte cu sens, iar dintre acestea, 6 cuvinte formau o scurtă propoziție:

von-vid-vod-văd-căd-cad-ad-da-de-me-ne-le-pe-der-dir-dim-dig-gig-
gug-gan-gun-un-lun-fan-gan-gar-far-for.

4. 19 cuvinte cu sens, dintre care 6 formau două propoziții, alcătuite din câte 3 cuvinte, așezate de astă dată unul după altul, adică propozițiile erau înglobate în șir în forma lor compactă, „nerisipită“:

pod-carte-balon-loc-vino-la-mare-secol-carton-cor-fug-dă-măr-te-rog-
avion-pipă-șintar-apă.

Intr-un experiment preliminar, șirurile acestea au fost citite celor două persoane de experimentare, ele urmînd să puncteze printr-un semn momentele în care vor sesiza cuvinte cu sens (în șirul 1) sau să ne spună la sfîrșitul fiecărei probe (în șirurile 2, 3, 4) ce propoziții au putut desprinde. La șirul 1 au fost menționate de o persoană 7 cuvinte cu sens, iar de cealaltă 3 cuvinte; propozițiile din șirurile 2 și 3 nu au fost reperate de nîci o persoană, iar acelea din șirul 4 au fost observate de o persoană, dar de cealaltă, nu.

Deoarece am presupus că numărul mic de cuvinte cu sens sesizate ar fi putut fi atribuit „atenției” (pentru că o dată ce șirurile erau citite de altcineva, persoanele nu s-ar mai fi putut „concentra”), în cursul experimentului propriu-zis am cerut fiecărei persoane de experimentare să citească tare ea însăși. În cursul lecturii, fiecare persoană avea să sublinieze cuvîntul cu sens (în proba 1); pentru probele 2 și 3, o dată anunțată că va trebui să repereze

propoziția cu cuvinte risipite, dar dispuse în ordinea normală, fiecă persoană putea proceda cum îi convenea, adică sublinia fiecare cuvânt cu sens îndată ce-l întâlnea, sau îl reținea mintal, pentru a „alcătui” apoi propoziția. La proba nr. 4 — care era socotită mai ușor de rezolvat —, s-a menținut primul mod de procedare: adică a fost citită tot de noi, cu voce tare, fiecare cuvânt fiind pronunțat pe ton sacadat, rar, ca și cum ar fi fost despărțit de celelalte.

Au participat 14 studenți în psihologie și 2 persoane, una cu studii superioare, alta cu studii elementare, în mai 1947 și aprilie 1958. Rezultatul pentru primul șir a fost următorul: în medie s-au subliniat 16 monosilabe cu sens dintre cele 31 existente, 9 persoane subliniind și 1—2 silabe fără sens.

În șirul al doilea, 5 persoane au desprins propoziția, 9 nu, iar una, incomplet. În șirul 3, nici o persoană nu a văzut propoziția, iar 4 au reperat-o incomplet. În sfârșit, la proba 4, la care au luat parte 9 persoane, au desprins prima propoziție 5 persoane, iar a doua numai 4.

Așadar, înglobate într-un ansamblu dezorganizat, alcătuit în majoritate din forme ne semnificative, cam jumătate dintre cuvintele cu sens au trecut neobservate: s-ar putea vorbi despre o „structurare” în direcția lipsei de sens, deci de o tendință de a asimila toate formele printre cele lipsite de semnificație. De aceea, chiar când cuvintele cu sens alcătuiesc o propoziție, totuși înțelesul total e anihilat de mulțimea formelor ne semnificative, care se interpun și tind să șteargă chiar valoarea cuvintelor semnificative. Proba nr. 3 — în care propoziția era aproape imposibil de reperat — se complica prin faptul că, intervenind și alte cuvinte semnificative în afara acelor care formau propoziția, trebuia să se procedeze nu numai la o înfrângere a tendinței de a se crea un ansamblu fără sens, nu numai la o dificultate perceptivă — deoarece cuvintele erau depărtate unul de altul —, dar și la eliminarea unor forme semnificative superflue.

În ultima probă, în care se realiza o apropiere spațială între cuvinte — propozițiile apărând cu părțile lor alăturate normal —, prima propoziție este reperată mai ușor, pentru ca, în schimb, cea de-a doua să se piardă în noianul crescând al formelor semnificative.

EXPERIMENTUL 2

Cuvinte din limbi diferite

1. Silabe în text fără sens
2. Cuvânt străin în text cu sens (din altă limbă)

Experimentul (început în mai 1947) a constatat din două feluri de probe: 1. Cuvinte monosilabice înglobate într-un text fără sens, compus în majoritate din termeni aparținând altui sistem lingvistic, și 2. Cuvinte integrate în texte cu sens dintr-o altă limbă.

1. Persoanele de experimentare — studenți în psihologie — urmau să citească tare, fără să le fi privit în prealabil, fără să le fi fost dată vreo sugestie asupra experimentului, următoarele, *șiruri de cuvinte monosilabe, care nu alcătuiau un text cu sens*:

- a) mais-frais-cais-cou-bou-vous-toi-
- b) vous-nous-soi-toi-tu-loi-lui-elle-moi-pas-
- c) veal-veam-veau-cois-vois-
- d) cars-cirs-viel-vilz-gilz-ganz-

În seriile a) și b), alcătuite în majoritate din cuvinte franceze, erau amestecate, în prima, două cuvinte românești (*cais, bou*), iar în a doua, cuvinte ce ar fi putut provoca — deoarece existau și în limba maternă a persoanelor de experimentare — o ezitare sau chiar o pronunțare românească (*tu, moi, pas*). În celelalte serii, erau introduse (în seria d) și două cuvinte germane (*viel, ganz*), iar în seria c), două cuvinte franceze (*veau, vois*). (Persoanele cunoșteau limbile franceză sau germană).

La seria a), din 13 persoane, 9 au citit *bou* și 4 au citit *cais* ca și cum ar fi fost franceze; la seria b), din 6 persoane, toate citesc *pas* și *moi* ca și cum ar fi fost cuvinte franceze, iar *tu* e pronunțat ca pronumele românească de o singură persoană; la seria c), din 3 persoane, toate citesc *veau* în românește, dar *cois* în limba franceză; iar la seria d) — la care a participat o singură persoană —, *viel* e citit în limba germană și apoi, cele următoare, în aceeași limbă.

Un ansamblu în care predomină, de la început, cuvinte ale unui anumit sistem lingvistic, provoacă deci pronunțarea conformă acelei limbi, chiar în cazul unor cuvinte foarte uzuale din limba maternă, care se presupune că au la bază un număr de „repetări” mai mare decât acelea străine: se formează așadar un ansamblu, cu o organizare bazată pe valori fonologice — referitoare la sunetele unui sistem lingvistic — și care imprimă o direcție de articulare uniformă tuturor părților sale. E de ajuns însă ca subiectul să înceapă a fi prevenit asupra faptului că sînt date și cuvinte dintr-o altă limbă, pentru ca rezultatele experimentului să oscileze: cinci persoane care au citit, la seria a), *bou* drept cuvînt francez, citesc cuvîntul *cais* drept romînesc, iar la seria c), dacă *veau* e citit romînesc, *cois* e pronunțat în limba franceză; în sfîrșit, la ultima serie, chiar primul cuvînt e citit în limba germană, iar următoarele 2 cuvinte — de fapt monosilabe fără sens —, de asemenea.

Concluzia este așadar, că ansamblurile organizate, fără sens, impun o pronunțare uniformă pentru toate părțile lor. Cînd se poate vorbi însă de un astfel de ansamblu organizat, dar fără sens lingvistic — aceasta este o chestiune în funcție de diverși factori, variabili chiar ei, după împrejurări: criteriul organizării e dat în acest caz de frecvența formelor fonologice asemă-

nătoare, de apariția lor în poziții inițiale, de importanța formelor, adică de proporția cuvintelor cu sens (un număr mai mic de forme cu sens putând crea mai ușor o organizare, decât altele fără sens), de locul unui șir organizat, în ansamblul total al probei.

Aceasta înseamnă că în aceste experimente, pentru a putea smulge un cuvânt din sistemul său lingvistic natural, pentru a putea pronunța în altă limbă un cuvânt din aceea maternă, trebuie să existe un anumit grad de organizare a ansamblului artificial în care e introdusă acea formă.

2. Ce se întâmplă însă, când cuvântul „străin” este integrat într-un ansamblu cu sens, adică atunci când organizarea nu se mai sprijină doar pe factori fonologici, dar e creată îndeosebi de semnificații?

Am prezentat unor studenți în psihologie și în limba română, unui profesor de franceză și unuia de limba română (în mai 1947, februarie-aprilie 1948 și aprilie 1958), următoarele fragmente dactilografiate, cerându-le să le citească cu voce tare, cu tonul și tempoul obișnuit, adică nu exagerat de lent:

- a) ... prin Țara Ardealului nu poate omul pre facilement să treacă fără cărți crăești, și taina o țin așa de bine că nici de la țărani mot direct nu vei afla (Gr. Ureche).
- b) ... Paphnuce se rappela ce mémorable exemple. Il se rappela saint Jean d'Egypte, que, pendant soixante ans, le diable voulut séduire par des vraji. Mai Jean déjouait les ruses de l'enfer... (A. France, *Thaïs*).
- c) ... Je ne sais quel démon m'inspira; je lui dis, avec une colère mal contenue, que j'espérais bien qu'elle ne répondrait pas, que Jacques était un crétin et qu'il m'ennuyait... Tout cela était faux; car micul Jacques était bien élevé, charmant et, avant mon mariage, m'aurait beaucoup plu. (A. Maurois, *Climats*).
- d) ... Au retour, dans la voiture, il me parla de sa famille et dit plusieurs fois: „Quand vous viendrez à Gandumas... quand vous connaîtrez bine ma mer... alors on prononcera le mot „mariage”... (A. Maurois, *Climats*).

Rezultatele au fost: a) Din 11 persoane, 8 citesc *facilement* ca în limba franceză și 3 ca în limba română, dar cuvântul *mot* e pronunțat de 4 persoane în limba franceză și de 7 în română.

b) Din 15 persoane, toate citesc cuvântul *vraji* în limba franceză; o persoană, întrebată dacă recunoaște acest cuvânt, spune că «nu știe ce e».

c) Din 14 persoane, 11 citesc cuvântul *micul* în limba franceză, 4 în română (una afirmând apoi că «nu știe ce e acest cuvânt»).

d) De astă dată, s-a petrecut o variație în rezultate: cuvântul *bine*, integrat în textul franceez, a fost citit de 22 de persoane din 24, drept «*bien*». Experimentul a fost făcut numai cu 12 persoane cu textul integral de mai sus, restul citind doar fraza:

Quand vous connaîtrez bine ma mer.

Fiecare persoană a fost întrebată la sfârșit dacă a observat vreo greșeală: numai 2 persoane și-au dat seama că fusese scris *bine*, iar 4 că fusese o greșeală ortografică la cuvântul *mère* (scris *mer*) — deși, verificând, constatăm că toți știau cum se scrie corect acest cuvânt —; restul au improvizat, în genere, „greșeli” privitoare la cuvântul *connaitrez*.

Condiția ca un cuvânt străin înglobat într-un text cu sens să fie integrat în sistemul limbii respective este așadar gradul de pregnanță a sensului ansamblului, adică organizarea lui semnificativă. În fragmentul *a*), în care nu se conturase nici un sens când apare cuvântul *facilement*, acest cuvânt e pronunțat în majoritate în limba franceză, dar când textul este mai bine organizat, spre sfârșit, *mot* e pronunțat de majoritatea persoanelor în limba română. Pe de altă parte, nu se poate vorbi, credem, de o simplă înfrurire fonologică a ansamblului, ca în cazul textelor fără sens, deoarece cuvântul *bine* nu a fost pronunțat *bin'* (cu *e* mut francez), ci a fost transformat complet în echivalentul semnificativ adecvat ansamblului.

Așadar, sensul total a putut chiar să transforme, automat, o formă, așa încît aproape simultan cu formarea sensului să fie modificat și aspectul sonor al cuvântului, în direcția integrării mai pronunțate în ansamblu (e aproape cazul „corectării de texte”, din Exper. nr. 3).

Trebuie observat însă și faptul că fiecare cuvânt integrat era corespondentul într-o limbă străină al cuvântului lipsă. Când în fraza *d*), *bine* a fost înlocuit cu *cine*, incongruența a fost observată de toate cele 4 persoane. Dar la fel se întâmplă și cu un cuvânt din aceeași limbă, însă complet străin de sensul unui ansamblu: deși sensul total nu e stînjenit de apariția părții discrepante, aceasta e totuși observată.

A mai fost încercat și un experiment combinat din Exper. nr. 1 și acesta: 3 persoane care cunoșteau bine limba germană au citit mai întâi un șir de silabe ne semnificative, în care era înglobat și un cuvânt german — *ganz*:

a) cop-geac-cirs-manz-pan-zam-ganz-pos-dol

Toate 3 au pronunțat cuvântul *ganz* cu *z* romînesc la sfârșit: cuvântul își pierduse orice sens în acest ansamblu.

Cînd apoi s-a procedat la citirea frazei următoare: (în germ.: „E cu totul singur”):

b) Er ist ganz allein,

ganz a fost articulat conform ansamblului, în limba germană, și ca o formă semnificativă.

Același experiment a fost făcut, cu o singură persoană și cu același rezultat, pentru cuvântul englez *head* (într-un șir fără sens și în propoziția engl.: „Orice cap are doi ochi“):

- A) map-veap-ceac-hop-dal-veal-head-zad
 B) Every head has two eyes.

EXPERIMENTUL 3

Corectare de text

Au luat parte la acest experiment (în mai 1947, mai și oct. 1948, aprilie 1958), 20 de studenți în psihologie și 5 persoane cu cultură universitară.

Un experiment preliminar a constatat din prezentarea, pentru a fi citit cu voce tare, a următorului text dactilografiat:

În general, cum e admis în logică, pogresul unei științe se poate caracteriza prin pogresul pe care l-a făcut în terimlogie...
 (Cm. Petrsu, Teze și atinteze).

Nu se dăduse nici o instrucțiune, deoarece dorința noastră era să se păstreze situația normală, a cuiva care întâlnește un fapt de limbaj greșit sau incomplet, și să urmărim ceea ce se întâmplă. Toate cele 5—6 persoane cu care s-a făcut acest experiment au citit textul ca și cum nu ar fi întâlnit greșeli: atenți, așadar, la urmărirea sensului, nu au dat importanță erorilor. (Am evitat să-i întrebăm dacă le-au observat, deoarece nu voiam să ia o atitudine artificială în experimentele următoare).

Experimentele propriu-zise au constatat din 3 încercări — fiecare persoană luând parte la una singură —, în cursul cărora s-a utilizat următorul text, de asemenea dactilografiat:

De altfel o intrare în concret cu ajutorul unei analize abstratizante ar fi un surogat de concret, o porcedare cotradictorie. Sa încercam deci pritr'un sondaj în însuși corcretul duratei sa lamurim aest cocept. Să realităm cocretul, adică esisteța atuală, în această clipă și sa-l reista-lam apio în devenire. Căci alt cocret nu există. De altfel lămurirea acestui cocept nu va fi numai o încecare de... (Cam. Petrecu, Teze și atinteze).

a) În prima încercare, la care au participat 11 persoane, s-a recomandat: «Citiți textul cu voce tare și căutați să desprindeți sensul». Uneori s-a adăugat: «Ne veți expune apoi ideea cuprinsă în acest fragment». Deoarece în acest experiment, ca și în acela precedent persoanele nu erau făcute atente asupra existenței greșelilor, corectările au fost constatate numai prin observarea modului de a citi: adică a faptului că se citeau cuvintele greșite, ca și cum ar fi fost scrise normal.

b) În cursul altei încercări, 6 persoane, cărora li s-a distribuit textul dactilografiat, au fost anunțate că vor trebui să-l corecteze subliniind greșeli, dar căutînd în același timp să prindă și sensul lui. Unii au citit textul cu voce tare și corectau în acest timp, alții au cerut să-l citească încet. Rezultatul cantitativ a fost următorul: din 28 de greșeli, au fost lăsate necorectate, în medie, 9—10 greșeli.

c) În sfîrșit, a 3-a probă a constatat din corectarea textului fără să se mai recomande prinderea sensului; adică s-a creat situația obișnuită a corectorilor, care știu că au un șpalt plin de greșeli și în consecință îl urmăresc atent, citind încet. Totuși, 2 din cele 4 persoane care au fost supuse acestei probe au lăsat necorectate 5 greșeli din cele 28 (nu aceleași greșeli la ambele persoane), altă persoană a lăsat 14 greșeli, iar a patra (medic) 11. Adică, statistic, aproximativ 35%.

Nu s-a putut constata în genere o normă în neglijarea greșelilor; s-a observat însă, de pildă, că *apio* și *atuală* au fost deseori citite sub această formă, mai ales de studenții de la filozofie: aceștia, obișnuți să ia contact cu cuvinte noi, au crezut că poate sînt termeni existenți, dar necunoscuți de ei.

S-a observat, în primul caz, adică atunci cînd persoanele de experimentare nu erau prevenite de existența erorilor, că lectura s-a făcut, în primul text și la începutul celui de-al doilea, eurgător, persoanele corijîndu-se fără a se opri la greșeli. După o treime a textului — în genere de la cuvîntul *porcedare*, adică atunci cînd greșelile se înmulțesc —, 50% dintre persoane deveneau conștiente de existența erorilor (fapt observabil prin oprirea în fața cuvîntului greșit), ansamblul se structura ca „greșit” și lectura continua cu încercarea de a trece peste cuvintele greșite, dar cu ezitări; iar către sfîrșit, uitînd recomandarea «prindeți sensul», unii deveneau atenți la greșelile mereu mai numeroase și sfîrșeau printr-o oarecare uimire; alții (25% din cei 50%) citeau greșelile ca atare. În cazul cînd erau preveniți că trebuie să corecteze textul, dar și să-i prindă sensul, se începea printr-o lectură cu ezitări și susținută atent.

Un experiment critic a constatat din expunerea unor cuvinte izolate — care fuseseră citite corect, deci înțelese — unui număr de 5 persoane, care nu luaseră parte la experimentul „corectare de text”. Rezultatul a fost că jumătate dintre acestea nu au recunoscut cuvinte ca *porcedare*, persoanele declarîndu-ne că nu știu ce cuvînt este (de asemenea, cuvintele *corcretul*, *acastă*). Faptul că persoanele celelalte (50%) au recunoscut totuși aceste cuvinte înseamnă că greșelile din text nu au fost într-atît de deformante, încît să li schimbat complet cuvintele.

Concluzia acestui experiment este că sensul total nu numai că nu e influențat de inadvertențele formale ale cuvintelor, dar acestea sînt suplinite, ba chiar trec neobservate — iar cuvintele sînt înțelese —, datorită ansamblului.

EXPERIMENTUL 4

Fraze de reconstituit

(din cuvinte risipite)

Persoanelor de experimentare (23 de studenți în psihologie și în limba română și 5 persoane cu cultură universitară, în mai 1947, mai 1948, aprilie 1958) li s-a cerut să reconstituie frazele inițiale, din următoarele „cuvinte risipite” *:

- a) zăpadă — ghioceii — străpungînd-o — sub — de — ies
- b) supuși — martirii — torturi — fură — la
- c) omului — oglinda — este — onoarea

Textele erau dactilografiate, cuvintele erau despărțite prin linii și între ele se aflau spații echivalente cu trei litere, iar ansamblul ce reprezenta o frază era distribuit numai pe un singur rînd, astfel încît tot șirul să poată fi cuprins cu privirea aproape concomitent.

Toate persoanele de experimentare au reconstituit frazele corect, în majoritate cu ușurință și rapid. Rareori — în 3-4 cazuri — s-a întîmplat ca deși sensul era prins, totuși cuvintele să nu fie așezate în ordinea gramaticală sau să se exprime înțelesul prin alte cuvinte. Faptul acesta ni se pare interesant: el dovedește că sensul se conturează în afara însumării cuvintelor, că în planul interior toate părțile se pot afla nu juxtapuse, ci aproape simultan și că deși există un sens interior, greutatea poate apărea uneori în exprimarea propriu-zisă, în orînduirea cuvintelor. Unele variante, ca omiterea cite unui cuvînt din fraza a), sau includerea unor forme neflexionate, au dus la același rezultat, al reconstituirii corecte, deși în mod mai puțin rapid.

Experimentul a fost completat prin relatări verbale făcute de persoanele de experimentare, care erau întrebate cum procedau, cum se desfășurase experimentul etc. Majoritatea răspunsurilor concordă: persoanele afirmă că au văzut «imediat» sensul sau «dintr-o privire», și anume «înainte de a orîndui cuvintele gramatical» (E.P.). Persoana C. L. afirmă: «Frazele le-am orînduit spontan, fără să mai citesc fiecare cuvînt în parte: dintr-o privire am văzut care trebuie să fie adevăratul sens al cuvintelor». I. M.: «Am citit toate cuvintele, așezîndu-le ulterior, după înțelesul căpătat în prima „lectură”. În sfîrșit, Ea. M. și Ba. P. afirmă că au avut, concomitent, și imaginea vizuală a «ghioceilor ce străpung zăpada», afirmație care ar putea fi confruntată cu aceea a unei studente în psihologie: «N-am citit cuvintele, ci am văzut imediat sensul lor». Așadar și relatările concordă cu cele constatate din observa-

* Frazele din aceste experimente au fost date izolate de contextul general, adică așa cum nu se întîmplă în limbajul normal; rezultatele ar fi fost desigur mult mai izbitoare, din punctul de vedere al reușitei rezolvării problemelor, dacă frazele ar fi fost completate prin menționarea situației.

rea comportamentului persoanelor de experimentare: reconstituirea se face de la prima privire, care cuprinde toate cuvintele deodată, dar trecînd aproape instantaneu dincolo de fiecare cuvînt în parte, ca și cum s-ar contura un sens „pe deasupra” lor.

Karl Bühler relatea o experiență asemănătoare făcută de Charlotte Bühler. Aceasta cerea reconstituirea unor fraze «mutilate», și care în același timp aveau cuvintele așezate într-o ordine fără sens, de tipul textului următor:

Edelstein — Fassung — Preis — Wert — erhoben — nicht (Die Fassung des Edelsteins erhöht zwar seinen Preis, aber nicht seinen Wert. „Montura unei pietre prețioase îi sporește acesteia prețul, dar nu și valoarea”)*

Charlotte Bühler nu dădea așadar toate cuvintele frazei și nici formele lor flexionate, iar fraza ce urma să fie reconstituită (uneori chiar un vers) nu era prea simplă; de unde urma că reconstituirea nu se putea face aproape concomitent cu perceperea, că sensul nu se contura de la prima privire, ci trebuia o oarecare reflectare, pentru a stabili legăturile juste**. K. Bühler constata că de multe ori sensul era reconstituit și că persoanele de experimentare încercau să-și organizeze lingvistic ideea. Pe noi ne interesase în primul rînd altceva: și anume, să observăm dacă o expresie își poate păstra calitatea sa esențială — sensul ansamblului —, chiar atunci cînd părțile sale nu mai sînt date în ordinea convențională, gramaticală, sau cînd lipsesc chiar. Concluzia a fost că, într-adevăr, prin însăși aflarea la un loc a anumitor cuvinte ce fuseseră alese după analiză pentru a exprima întregul, se formează o valoare semnificativă totală.

EXPERIMENTUL 5

Lacune (I)

Experimentul*** a constatat din 3 probe: 1) suplinire de lacune și întrebări asupra modului de procedare; 2) relatarea scrisă a procedurii, fără ca persoanele de experimentare să fie călăuzite prin vreo întrebare; 3) înlocuire de cuvinte diferite ale aceluiași text.

* Karl Bühler, *Sprachtheorie*, Jena, Fischer, 1934, p. 170.

** Ibid.

*** Desigur, proba lacunelor este veche în psihologie. „Kombinationsmethode” a lui Ebbinghaus era o probă de umplere a lacunelor unui text, pentru a determina oboseala clasei în ansamblul ei (cf. Ed. Claparède, *Comment diagnostiquer les aptitudes chez les écoliers*, Paris, Flammarion, 1933, p. 11). Ch. Bally propunea și el texte cu lacune, ca teme date elevilor, drept exerciții pentru traducerile latine (în *Le Langage et la vie*, Zürich, M. Niehans (1935), p. 223). Roland Kent le folosea pentru a dovedi că majoritatea cuvintelor din limba engleză sînt de origine greacă sau latină, arătînd ce ar fi o „Latineless English” (în *Language and Philology*, London — Calcutta, G. Harrap, f. a., p. 1957), iar Thorndike, pentru a ilustra

1) La prima probă* (făcută în mai 1947 și aprilie 1958) au luat parte 21 de persoane, dintre care 16 studenți în psihologie și 5 persoane cu cultură universitară.

S-a cerut persoanelor de experimentare să suplinească lacunele din următoarele fraze:

- a) Copiii se dau cu — — — pe derdeluș.
(Copiii se dau cu sania pe derdeluș).
- b) — — — în finul din pod, Ion, de teamă să — — — se trădeze prin
— — — zgomot, — — — de mic, își ținu — — — pînă — — — că
se înăbușe.
(Ascuns în finul din pod, Ion, de teamă să nu se trădeze prin vreun
zgomot, cit de mic, își ținu răsufllarea pînă simți că se înăbușe).
- c) Tinărul stătea la — — — de lucru, cu — — — deschisă în fața lui și-i
— — — foile fără a — — — citi — — — cuvînt.
(Tinărul stătea la masa de lucru, cu cartea deschisă în fața lui și-i
întorcea foile, fără a putea citi un cuvînt).
- d) — — — cădea în picături zorite, plescăind în băltoace și silind pe
rarii — — — să se îndrepte — — — pași — — — spre — — — lor.
(Ploaia cădea în picături zorite, plescăind în băltoace și silind pe
rarii trecători să se îndrepte cu pași grăbiți spre casele lor).

Nu s-a dat nici o instrucțiune, ci persoanele de experimentare au fost lăsate să procedeze cum voiau, adică să citească în sine mai întii, sau cu voce tare, cuvînt cu cuvînt ori fraza întreagă; cuvîntul suplinit urma să fie spus cu voce tare sau scris. Persoanele de experimentare au fost interogate asupra procedurii prin care au îndeplinit sarcina cerută.

Fraza a) a fost completată în unanimitate (unii studenți, din părți ale țării unde nu era cunoscut cuvîntul *derdeluș*, au cerut lămuriri asupra lui; mai curios e faptul că deși unii nu cunoșteau acest cuvînt, completau totuși lacuna în mod corect). Timpul foarte scurt în care a fost rezolvată proba și comportarea persoanelor de experimentare la citirea ei denotă că fraza a fost prinsă dintr-o singură privire, de la început, fără să fi fost nevoie să se revină asupra cuvintelor: se citea de obicei fraza cu voce tare, cu o scurtă privire la lacună, urmau citirea în sine a cuvintelor următoare și apoi completarea și lectura pînă la sfîrșit, cu voce tare.

Celelalte fraze au fost completate într-un timp mai lung, unele persoane avînd nevoie să parcurgă mai întii întreaga frază și apoi să revină pentru a completa. În genere însă, unele persoane — cu bune performanțe și la

existența unor „routine patterns” („modele, tipare rutinare”), a unor puncte de reper fixe — de pildă „When... will” (*The psychology of Semantics*, în *Amer. J. Psychol.*, 1946, nr. 4, p. 617). Dar scopul și modul în care au fost făcute experimentele de față sînt, evident, altele.

* Un experiment preliminar a constat din dictarea unui text din care lipseau sunete: de ex. „Clea dîa Tim's la Sca'nul... etc. (Din M. Sado-veanu, *Ucenicia lui Ionuț*, p. 165).

alte probe — completau textul de la prima lectură, după o foarte rapidă privire asupra întregii fraze sau a unui fragment. Ezităările și înlocuirile greșite s-au centrat mai ales, la fraza b), în jurul lacunei „ascuns”. Cîțiva nu au pus cuvîntul potrivit nici în lacuna „simți”; iar la fraza c), în cazul lacunei „putea”.

Întrebările asupra modului în care au fost completate lacunele urmăreau să se precizeze dacă: 1) se citeau frazele în întregime și apoi urma completarea, sau dacă în vreme ce completau, persoanele vedeau și textul mai departe; și 2) dacă sensul frazei era prins ușor. Răspunsurile au arătat că în genere se înțelegea ușor sensul general, iar procedeul era indicat în felul acesta: persoanele citeau și înainte, iar nu cuvînt cu cuvînt; iar la frazele mai lungi, răspunsurile sînt de tipul: «Citesc tot, prind un sens, apoi completez».

2) La a doua probă (mai 1948, aprilie 1958), s-au dat numai cîte două fraze în două serii. La prima serie au luat parte 3 studenți în psihologie și 2 persoane cu studii universitare. Li s-a cerut să completeze, pe lângă frazele a) și b), și fraza următoare:

e) Amîndoi au încerenit, Marin pe scaun, Ion în ———— lângă masă.

La a doua serie, au participat 4 studenți în limba romînă și s-au expus frazele a), b) și c).

La prima serie, frazele au fost completate ușor — afară de cuvîntul *ascuns* (din fraza b), care nu a fost completat decît de 50% dintre participanți — și de cuvîntul [în] *picioare* (din fraza e), completat numai de 2 participanți; pe cînd ceilalți au pus, respectiv, *leagăn* și *pat*.

În ceea ce privește relatarea despre procedeul urmat, iată cîteva răspunsuri: Ba. A., anul I: «...fără să citească fiecare cuvînt în parte: dintr-o privire, am văzut care trebuie să fie adevăratul sens al cuvintelor în frază». Ca. I., anul I: «Am citit fraza întregă...». Da. T., absolventă: «Am citit toată fraza, îndată mi-am dat seama ce cuvînte trebuie introduse, sensul frazei era aproape evident». La. M., anul I: «Citind întîi fraza, am observat imediat lacunele și le-am înlocuit prin cuvîntul respectiv». B. G., asistent: «La prima și a doua propozițiune am ajuns la cuvîntul cerut, citind toată propozițiunea. La a 3-a am citit fragmentul ce poate avea înțeles. În general, am procedat pe frază, pe înțelesul ce se desprinde din propozițiuni».

La seria a 2-a, dificultățile au fost aceleași: pentru cuvintele [în] *picioare* (fraza e), *ascuns* (fraza b) și *putea* (fraza c). Au fost alese pentru această relatare și persoane care neavînd contact cu cursurile de psihologie, nu puteau fi bănuite că erau influențate de diferite cunoștințe în acest domeniu. Toate persoanele arată că pentru a suplini lacunele s-au referit la sensul general al frazei, la imagini trezite de ansamblu. Mai puțin obișnuite cu asemenea relatări, toate aceste persoane au înțeles să facă o analiză a sensului

logic al frazelor, dovedind însă, tocmai prin aceasta, că fiecare cuvânt era găsit prin raportarea la înțelesul general. P. G., de pildă, scrie: «Fără a citi fraza în întregime... Am simțit, în special în cazul ascunderii în fin, emoția lui Ion de a nu fi găsit». Alt student, L. N., explică la fiecare frază cum a raționat: «Se înțelege că dacă unul era pe scaun încrămențit, celălalt încrămenește în picioare... Cineva care nu are dispoziție să citească într-un moment, mașinal el rășfoiește cartea și îți face impresia că citește ceva, dar în realitate nu este așa».

Confruntând toate rezultatele, se poate conchide că modul de procedare era acesta: în cazul frazelor scurte, lacuna se putea completa de la prima lectură, persoanele privind sfârșitul aproape concomitent cu începutul; la frazele mai lungi, se citea în genere pe fragmente, ale căror cuvinte erau prinse de asemenea simultan, după modelul frazei *a*). Când se întâmpinau dificultăți — ca în cazul cuvântului *ascuns*, care de obicei nu era suplinat de la început —, se citea însă fraza întreagă și apoi, în cadrul sensului total, se încerca găsirea cuvântului ce ar fi putut fi potrivit. Uneori, citirea pe fragmente ducea la o suplinire greșită (de ex., în fraza *d*), cuvântul *apa*): atunci, o dată sfârșită fraza, persoanele păreau nemulțumite și căutau să schimbe (prin; *ploaia*) cuvântul ce li se părea inadecvat.

Așadar, nu numai că lipsa cuvintelor nu a împiedicat formarea sensului general, dar și fiecare cuvânt părea „atras” de ansamblul format.

EXPERIMENTUL 6

Lacune (II)

(lipsa a diferite cuvinte)

Spre deosebire de experimentul precedent cu lacune, acesta nu mai urmărea să constate dacă dintr-un ansamblu mutilat se poate totuși degaja un sens, care să îngăduie totodată înlocuirea cuvântului lipsă, și în ce chip se petrece această suplinire; ci doream să observăm dacă toate cuvintele unei fraze sînt în aceeași măsură de importante pentru reliefaarea sensului total și în ce constă această „importanță”. Totodată, încercam stabilirea unei eventuale ierarhizări (de altfel, înseși rezultatele probelor precedente arătasera că unele cuvinte erau mai ușor de înlocuit, iar altele mai dificil).

Într-un experiment preliminar, două persoane au avut de suplinat lacunele următoare prin cuvintele potrivite și cu articolele respective:

- a) Are herculeană.
- b) A luat frugală.
- c) L-a izbit orbitoare.

Ambele persoane au completat fără ezitări, prin cuvintele *o forță, o masă, o lumină*, adică așa cum fuseseră formulate frazele înainte de mutilare.

Alte două persoane au fost rugate să suplinească, dimpotrivă, aceste lacune:

- a) Are o forță
- b) A luat o masă
- c) L-a izbit o lumină

De astă dată, lacunele nu' au mai fost completate just și nici la fel de cele două persoane.

A atribui completarea, în primul caz, împrejurării că era vorba de niște „expresii” obișnuite și că deci ar fi fost la mijloc o asociere, o legătură mecanică, stabilită prin repetare, între două cuvinte (de pildă „*forță herculeană*”) — apariția unuia provocînd-o și pe a celuilalt —, nu numai că n-ar constitui o explicare, dar ar dovedi o considerare superficială și incompletă a faptelor. Deoarece ar fi trebuit, dacă ambii termeni ar fi fost echivalenți, ca și *forță*, de pildă, să atragă, în virtutea aceluiași mecanism, cuvîntul *herculeană*. Explicarea ipotetică a fost că ușurința de a suplini o lacună într-o asemenea relație sintagmatică provine din mărirea conținutului sau sferei restului de cuvinte ce apar, și mai ales a cuvîntului care oferă posibilitățile cele mai reduse de alăturare: adică la un cuvînt ca *herculeană*, cu o sferă mai redusă decît a cuvîntului *forță*, operînd discriminativ printre posibilitățile de cuplaj se ajungea ușor la alegerea acestui din urmă cuvînt; pe cînd *forță* are o arie prea vastă. Este de presupus o operație de alegere, chiar în cazul acesta aparent mecanic, iar nu o asociere rigidă.

Totuși experimentul acesta, cuprinzînd „clișee” și texte mult prea „scurte”, oferea un caz artificial și unilateral. Oare nu s-ar fi putut înlocui chiar cuvîntul *herculeană*, în anumite împrejurări (și anume, în cazul cînd ansamblul ar fi indicat alegerea uneia dintre posibilitățile cuvîntului *forță*?).

La experimentele următoare au luat parte (în februarie 1948 și aprilie 1958) 18 studenți în psihologie și 2 persoane cu cultură elementară și universitară (fiecare participînd în genere doar la 2—3 probe și rezolvînd întotdeauna numai cîte una dintre variantele aceleiași probe).

Se cerea suplinirea, prin cuvîntul potrivit, a lacunelor din următoarele fraze:

- 1) varianta a) Îți cauți neapărat — — — cînd plouă torențial?
b) Îți cauți neapărat o umbrelă cînd plouă — — — ?
- 2) varianta a) — — — azi la teatru?
b) Mergi azi la — — — ?
- 3) varianta a) — — — doborî copacul din cîteva lovituri puternice.
b) El doborî — — — din cîteva lovituri puternice.

Rezultatul a fost, pentru 1), următorul: din 6 persoane, 5 au suplinit, în varianta a), prin cuvîntul *umbrelă*, iar una prin *vestă*; în varianta b) însă,

răspunsurile nu numai că n-au mai coincis, dar au indicat chiar posibilități contradictorii sau ezitări: *încet, torențial, cu găleata, puțin, tare.*

În 2), varianta a) a atras, la 10 persoane, 9 răspunsuri *mergi* și unul *joacă*, iar varianta b): *facultate* (2), *conferință, teatru, cinema, curs, școală, posibilități multe.*

În sfârșit, la 3), varianta a), toate cele 11 persoane au răspuns prin *el*, pe cînd la varianta b) răspunsurile sînt împrăștiate și numai unul just: *animalul* (3), *lupul* (2), *adversarul, pe criminal, copacul, zidul, nici un răspuns* (2).

Este evident deci, că în fiecare probă unul dintre cuvinte a fost mai ușor de înlocuit, pe cînd celălalt nu a fost, în genere, suplinît just, iar răspunsurile au variat cu fiecă persoană. A recurge la clasificări gramaticale și a conchide că „subiectul” sau „predicatul” gramatical sînt mai ușor de înlocuit (*el, mergi*), pe cînd la „complemente” (*copacul, teatru*) se înîmplă dificultăți, ar însemna, din nou, să se dea o explicare vagă — și nejustă de altfel: deoarece în 1) a), un complement e totuși ușor de înlocuit.

Cauza stă, și în aceste cazuri, în multiplicitatea de posibilități pe care o conține una dintre lacune; însă de data aceasta nu mai poate fi vorba despre „expresii-clisee”, despre frecvențe asociative, despre folosiri mai numeroase ale unui cuvînt. E cert însă că în cazul frazei „— — — azi la teatru?”, nu numai că sensul este limpede, dar suplinirea apare printr-un fel de constrîngere a ansamblului, deoarece e singura — sau cea mai pregnantă — posibilitate ce apare; pe cînd în varianta acestei probe, ansamblul nu indică vreo direcție unică pentru suplinire. În vreme ce ansamblul este aproape deplin conturat în cazul a), el este foarte lax și ar urma să mai fie completat, pentru a reliefa sensul precis, în cazul b); iar cum deosebirea dintre ele stă în apariția sau lipsa unuia dintre cuvintele *teatru-mergi*, rezultă că acela a cărui lipsă poate fi ușor înlocuită este o parte mai puțin importantă pentru ansamblu, decît cealaltă: adică *teatru* este cuvîntul mai important, în această frază, decît *mergi*. De asemenea, în proba 3): nimeni nu a presupus că ar putea fi vorba de o femeie care să doboare din cîteva lovituri un copac: ansamblul cerea cu stringență un pronume masculin. În schimb, însă, cuvîntul *copac* nu poate fi înlocuit, deoarece ansamblul în care se află nu e într-atît de conturat încît să-l indice drept unica posibilitate. Deci *copacul*, cuvînt a cărui prezență e neapărat necesară pentru a completa sensul general, în această frază, este cuvîntul cel mai important, lipsa lui nu ar putea fi înlocuită decît prin completarea ansamblului în așa fel încît să reiasă sensul total. Adică, în vreme ce unele cuvinte pot lipsi fără ca ansamblul să sufere, altele sînt neapărat necesare și sînt uneori echivalente, cînd sînt evitate, chiar cu cite o nouă frază.

Încă o probă a fost încercată, pentru a se vedea nu numai dacă există un cuvânt important în frază, dar și dacă e posibilă o ierarhie între celelalte părți. Din următoarea frază a fost scos câte un cuvânt, astfel încît să fie atîtea variante cîte cuvinte aveau frazele. Fiecare persoană de experimentare a avut de înlocuit cîte un singur cuvînt: adică au fost cîte trei persoane pentru fiecare cuvînt lipsă (iar pentru primul cuvînt, au fost 5 persoane):

5) *Poliția descoperi după îndelungate cercetări crima.*

Lipsa primului cuvînt nu a fost suplinită corect [El (2 pers.), *detectivul* (3)]; a doua lacună, a treia, a patra și a cincea au fost completate de toți corect; iar pentru ultima nu a fost indicat cuvîntul real (au participat 7 persoane și au supliniit astfel: *asasinul* (2), *criminalul*, *vinovatul*, *pe hoș*, *multe posibilități*).

Sînt așadar două cuvinte importante — *poliția* și *crima* — în această frază, care nu e totuși *deplin* organizată, de vreme ce prezența unuia dintre aceste două cuvinte-culme nu e suficientă pentru a înlesni înlocuirea celui-alt și lasă deschise mai multe posibilități.

Criteriul după care se face mai ușor *suplinirea* ar fi deci acesta: cu cît sensul total se conturează mai lesne fără cuvîntul lipsă, cu atît acesta reiese mai lesne din sensul total, cu atît el este mai ușor de supliniit, iar, în consecință, este mai puțin necesar. Cînd ansamblul este astfel dat încît să atragă cuvîntul ce lipsește, aceasta înseamnă că el este apt să indice o singură direcție spre care să se îndrepte completarea lipsei, adică să rămînă o singură posibilitate, și unică pentru toți, dintre toate virtualitățile fiecărui cuvînt din frază.

Nu orice ansamblu lingvistic are deci putința să suplinească o lacună a sa: în lipsa unor corelate situaționale sau a altor posibilități de referință la contextul total, cînd lipsește tocmai cuvîntul culminant, e necesară o organizare mai completă pentru a se degaja sensul. Gradul de organizare, pregnanța ansamblului, e dată de o ierarhizare și de prezența necesară tocmai a părții celei mai importante exprimate.

EXPERIMENTUL 7

Răspuns concentrat

(în cel mai important cuvînt)

Următorul text a fost prezentat unui număr de 19 persoane (17 studenți în psihologie și 2 persoane, una cu studii elementare și alta cu studii universitare, în februarie 1948 și aprilie 1958).

Cum ați răspunde printr-un singur cuvânt, pentru a economisi timp, la următoarele întrebări:

- a) Ești pentru sau contra sportului?
- b) Venus era frumoasă sau urâtă?
- c) Ion stătea pe masă sau la masă?

Experimentul a fost făcut individual și a avut următorul rezultat:

a) 18 persoane au indicat cuvântul *pentru*, iar una *contra*; b) toate cele 19 persoane au ales cuvântul *frumoasă*; c) prepoziția *la* a fost indicată de 13 persoane, *pe* de 2, unul a scris «*depinde*», iar 3 au răspuns prin 2 cuvinte: «*la masă*».

Ceea ce înseamnă că în unanimitate — în cazurile a) și b) —, sau în mare majoritate — cazul c) — s-a considerat că se poate înlocui o frază de răspuns, prin câte un adjectiv sau o prepoziție, adică prin așa-numite „cuvinte accesorii”.

Ceea ce s-a urmărit prin acest experiment a fost nu atât verificarea unei observații frecvente — și anume puțința de a reprezenta o frază întregă printr-un singur cuvânt, în cazul când contextul este cunoscut —, și nici numai întărirea convingerii că există o ierarhie în frază, că sînt cuvinte mai importante — care de cele mai multe ori sînt altele decît formele indicate de gramatică drept aspecte morfologice sau sintactice „principale” —, dar și urmărirea modului în care se exprimă această ierarhizare și în care e acceptată concentrarea interesului asupra unor părți aparent ne semnificative.

Reacțiile au urmat mai multe direcții în ceea ce privește modul în care s-a ajuns la notarea cuvîntului respectiv. Jumătate dintre persoanele de experimentare au ales fără șovăială unicul cuvînt cerut. Din lotul celeilalte jumătăți fac parte persoane care ezitau, fie crezînd că li se cerea un răspuns real — părerea lor relativ la sporturi de pildă —, fie pentru că nu le erau suficiente lămuriri scrise, fie pentru că nu vedeau cum ar fi răspuns printr-un singur cuvînt.

Cînd celor din prima categorie li se cerea să răspundă mai întîi la fraza b) — care nu presupunea luarea unei atitudini personale —, și li se recomanda să o ia pe aceasta drept exemplu, rezolvările pentru a) și c) urmau lesne. Celor din a doua categorie li se explica mai amplu — fără a li se da vreun exemplu, care ar fi însemnat o sugestie — că ar putea răspunde ușor dacă s-ar pune în situația cuiva care ar vorbi într-un mediu și în termeni „familiari”, atunci, după o scurtă pauză, în care priveau din nou întrebările, ca și cum și-ar fi reprezentat situația reală — unii mișcînd chiar buzele cum ar fi pronunțat cuvintele —, urma prompt răspunsul. Cînd această lămurire nu era suficientă — mai ales celor din a 3-a categorie —, se cerea persoanelor de experimentare să citească tare întrebările, sau li le citeam noi; în ambele cazuri, rezultatul a fost, cu excepțiile menționate, răspunsul cerut.

Explicația reiese din însuși modul în care se făcea lectura, adică din faptul că se puneau, în mod „automat“, un accent de insistență pe unul dintre cuvintele ce se înfruntau antitetice. Frazele scrise erau lipsite de aceste accente și din această pricină, pentru acei cărora le era greu să-și reprezinte situațiile concrete, se menținea respectul textului scris — compus conform unei gramatici rigide, care nu îngăduie abaterile de care e plin limbajul spontan, al vieții zilnice. Prin citire, fraza se însuflețea, căpăta accentele culminante, se reliefa alternanțele și, prin ele, cele 2 cuvinte egal de importante, dintre care urma să se aleagă, prin cerința melodiei întrebării, unul singur: răspunsul urma de la sine, scurt dar firesc, ca o completare a unei fraze rămasă neterminată.

Concluzia ce se desprinde din experiment este că reacția de inhibare de la un răspuns concentrat într-un cuvânt aparent neînsemnat apăsarea (în afara reticențelor privitoare la fondul însuși al întrebărilor) fie din cauza neputinței unora de a-și reprezenta situația concretă, familiară, în care răspunsul ar fi urmat spontan, fie din pricina constrîngerii normelor gramaticale, care obliga la o respectare a tuturor datelor discursive, nesocotite în limbajul real, odată ce „situația“ le face superflue. Odată intrați în cadrul limbajului „viu“ sau descătusați de cerințele convenției gramaticale — prin sugerarea putinței de a se manifesta ca în cazul vorbirii „familiare“ —, nu mai încăpea dubiu asupra importanței „accesoriului“.

EXPERIMENTUL 8

Clasificarea importanței cuvintelor

În februarie, aprilie și octombrie 1948, s-a cerut unui număr de 16 persoane — studenți în psihologie și în limba română, precum și alte persoane dintre acelea care au participat și la experimentele precedente — să «clasifice în ordinea importanței lor cuvintele din fraza următoare»:

a) *Ai ascultat ieri concertul dirijat de Enescu*

Se indica și criteriul următor, după care s-ar fi putut face clasificarea:

«Cuvîntul cel mai important e acela prin care s-ar exprima de pildă cineva foarte grăbit, care ar vrea totuși să fie înțeles; adăugați apoi al doilea cuvînt care ar fi necesar etc. De ex.: „Ajutor, foc!“: 1) Foc, 2) Ajutor».

Alte 13 persoane au clasificat cuvintele din varianta:

b) *Ai ascultat ieri concertul dirijat de Lavin*

(în care Lavin era un nume necunoscut, creat de noi).

3 persoane din prima serie (a) au clasificat și cuvintele din a 2-a serie, b), motivând în scris clasificările făcute. Deci în total au participat la fiecare serie câte 16 persoane.

Redăm rezultatele sub forma unor tablouri comparative:

a) (16 persoane)

	I	II	III	IV	V	VI	VII
ai						2	8
ascultat	2	3	2	4	5		
ieri		3	3	6	4		
concertul	2	5	6	2	1		
dirijat		3	5	2	5		
de				1		7	1
Enescu	12	2	2				

b) (16 persoane)

	I	II	III	IV	V	VI	VII
ai	2	1		1	1	4	2
ascultat		5	4	2	2	3	
ieri		1	4	4	4		1
concertul	13	1	2				
dirijat		3	1	7	4		
de		1	1	1	1	2	1
Lavin	1	4	4	2	2	2	1

Aceasta înseamnă că, pentru cazul cînd dirijorul era *Enescu*, primul loc e ocupat de numele său, pentru 12 persoane din 16; celelalte cuvinte sînt divers clasificate, dar se poate spune că ierarhizarea ar fi următoarea: *concertul, dirijat, ascultat, ieri, de, ai*.

Cînd Lavin este presupusul dirijor, cuvîntul cel mai important e socotit de data aceasta *concertul* — pentru 13 persoane din 16 —, iar în locul al doilea urmează: *ascultat*, apoi *Lavin, dirijat, ai, ieri, de. Ai* e deseori înglobat în *ascultat*, sau se consideră că «știind cui te adresezi (răspunsul pers. C.R.), nu mai are importanță pentru frază». *De* nici nu e clasificat uneori, fiind trecut cu vederea, ca un cuvînt lipsit de importanță. Mulți clasifică primele 2—3 cuvinte, dar le vine greu să indice ierarhia celorlalte.

Rezultatele sînt certe așadar pentru cuvintele cele mai importante, în ambele cazuri; iar ceea ce ne interesa era în special să observăm dacă, deși era vorba de o frază identică — în care nu se transforma gramatical absolut nimic, iar aparent nu se producea decît o „simplă” modificare a unui antroponimic —, se schimba totuși ceva în ierarhia dată de ansamblul cuvintelor respective.* Din înseși rezultatele cantitative se poate vedea în ce măsură e resimțită schimbarea, prin modificarea ierarhiei cuvintelor. Răspunsurile date la întrebările noastre privitoare la motivarea clasificărilor, precum și justificările scrise, au arătat, pe de altă parte, că „ansamblurile” nu sînt alcătuite numai din fraze, ci și din date situaționale neexprimate, dar jucînd un rol necontestat.

«Dacă n-aș ști cine e Enescu, aș pune *dirijat* drept primul cuvînt în ierarhizare», răspundea un student (M.N.). Un alt student afirma că dacă «ar fi fost vorba în prealabil despre concert și despre *Lavin*, s-ar fi putut classifica numele *Lavin* drept primul». (C.R.): de aceea, presupunînd cazul acesta, clasifică pe *Lavin* în primul loc.

Multe persoane ne puneau de altfel întrebări, din care reieșea că doreau să stabilească *situația* în care se aflau persoanele între care se punea întrebarea. Persoana R. C. spunea de pildă că *dirijat* e un cuvînt important, deoarece Enescu ar fi putut da un concert și ca violonist. C. L. întreba, de asemenea, dacă e vorba de o persoană care are educație muzicală (deci știe cine e Enescu), pentru a putea classifica cuvîntul *Enescu* primul; în cazul contrar, ar fi pus mai întîi cuvîntul *concertul*. Iar K. R. presupunea și dînsul clasificarea «în cazul cînd *nu se știe* cine e Lavin», și indica în primul loc *concertul*. Motivările scrise ale studenților de la limba română concordă în același sens. P. G.: «În prima propozițiune, important e *Enescu*,

* Iar cînd s-a făcut cu alte 4 persoane încercarea de a înlocui numele propriu prin „Popescu”, locul 1 a fost menținut de *concertul*; apoi urmau *ascultat, dirijat* și abia apoi *Popescu*.

apoi *concertul*; în cea de-a 2-a, *concertul*, dirijorul fiindu-mi mai puțin cunoscut (Lavin)». Iar Ca. M.: «În cazul II, Lavin mi-e necunoscut și *concertul* trece pe primul plan».

Numai cunoștințele anterioare ale unei anumite persoane despre dirijorul respectiv, despre diversele situații, pot acorda rolul principal în economia frazei unui anumit cuvânt. Cuvântul nu vine cu valoare proprie, ci și-o capătă prin sistemul de coordonate al persoanei care ia parte la faptul de limbaj respectiv; în același timp, însăși semnificația sa e completată, sau chiar transformată, prin contextul personal în care e înglobat.

Importanța luată de un cuvânt într-un ansamblu nu e dată deci de formele gramaticale luate de acesta și nu poate fi aceeași — în fraze identice chiar — și nici legată imuabil de el însuși: depinde, această valoare, de situația neexprimată, variabilă în fiecare caz.

EXPERIMENTUL 9

Nucleul semnificativ

(Alegerea cuvântului celui mai potrivit)

Experimentul acesta a fost provocat de sugestii date de acceptarea cuvântului *plasture* în loc de *bani* într-un text cu sens (v. Exper. nr. 10). Voind să vedem dacă există limite ce s-ar opune folosirii arbitrare a oricărui cuvânt, cuvântul *bani* a fost înlocuit, în același text, prin *butoaie*.

Dintre cele 6 persoane — studenți în psihologie și persoane cu cultură universitară —, 5 au afirmat că poate *butoaie* are în cazul acesta semnificația de *bani*; numai B. C. a crezut că e vorba de „butoaiele” cartuşelor — eventualitate neprevăzută de noi. Nici o persoană însă nu a acceptat ușor, nu atât siluirea semnificației cuvântului „*butoaie*”, cât discrepanța dintre semnificația lui — sugerind o mărime considerabilă — și sensul frazei. («Poate e o expresie» — a spus Aa. R. de pildă).

Încercarea de a face acceptat cuvântul *pui* a fost primită cu mai puțină împotriviri (2 persoane); totuși, persoanele se declarau nedumerite de nepotrivirea dintre semnificația impusă de frază și aceea cunoscută din viața zilnică.

Motivarea dată de una dintre persoanele (M. A.) care au participat la experimentul cu cuvântul *butoaie* («Cuvântul *plasture* are mai mult semnificația de ban, prin faptul că acesta e un cuvânt care nu are un înțeles atât de popular ca celălalt, *butoi*») ne-a sugerat ideea unei noi variante a acestui experiment: și anume, oferirea unui cuvânt cu un nucleu semnificativ nul — adică un cuvânt complet necunoscut.

Cinci persoane (studenți de la limba română și un specialist universitar în limba română) au primit textul următor, dactilografiat, și li s-a cerut să completeze lacunele:

Nicoară scoase punga de la brîu luă din ea trei ——— și
ținîndu- ——— cu vîrfurile degetelor, ——— întinse disprețuitor lui
Ionuț. (Unul dintre cuvintele de mai jos a fost scos din textul pre-
cedent. Înlocuiți deci prima lacună cu unul dintre ele — iar pe cele-
lalte, cu pronumele respective):

pui *butoaie* *delci*

Au fost rugați apoi să întoarcă foile și să răspundă la întrebarea scrisă pe acea parte:

«Ați putea motiva, în 2—3 cuvinte, această alegere?»

Patru persoane au completat lacuna principală prin cuvîntul *delci*. Motivarea a indicat, în genere, nu numai faptul că sensul total «nu se potrivea» cu semnificația celorlalte cuvinte, dar și pe acela că *delci* era un cuvînt necunoscut, ce oferea deci posibilități infinite. (Indirect, se înțelege că *sensul frazei fusese reperat lesne*). Ia. R.: «Nu putea avea în pungă *pui* sau *butoaie*». I. L. (ca și Ma. S.) procedează prin alegerea directă a cuvîntului *delci*: «M-am gîndit că *e vorba de bani* și am crezut că respectivul *delci* ar putea însemna bani». (subl. noastră). Ra. L.: «Am ales cuvîntul *delci*, deoarece cred că *delci* înseamnă niște monede, în orice caz ceva care se poate ține cu vîrfurile degetelor». În sfîrșit, a 3-a posibilitate apare la P. G., care combină ambele motivări: «Pentru că *puii* nu-i putea scoate din buzunar, idem *butoaiele*. *Delcii*, necunoscîndu-i semnificația, prin eliminare am ales-o, bănuind-o mai puțin voluminoasă». E de observat însă faptul că numai specialistul în limba română a obiectat: «Nu e potrivit nici unul dintre aceste cuvinte și nu-l pot alege pe nici unul!». *

EXPERIMENTUL 10

Cuvînt necunoscut în text cu sens

- (1) Cuvinte necunoscute, existente în limbă (franceză și romînești)
- (2) Cuvinte create (franceze și romînești)
- (3) Cuvinte cu semnificații schimbate (idem)
- (4) Forme arhaice necunoscute (text din Rabelais)

Experimentul a fost făcut în mai multe serii, în mai 1947, și au luat parte la el 20 de persoane, dintre care 16 studenți în psihologie, un profesor de franceză, două persoane cu studii universitare și una cu studii medii; la

* Pentru a vedea care motiv e mai puternic — necunoașterea semnificației unui cuvînt, sau nepotrivirea nucleului semnificativ al unora cunoscute,

două dintre probe (*hăbăuc* și *palici*) au luat parte numai 12 studenți în limba română, la alta (*vlajnic*) au luat parte și aceste persoane, pe lângă cele 20 (deci în total 32).

S-a lucrat izolat cu fiecare persoană în parte și s-a evitat orice contact al persoanelor de experimentare între ele.

Experimentul cuprindea două faze: în prima se cerea să se indice semnificația unor cuvinte expuse izolat; în a doua, se cerea același lucru, după ce persoanele de experimentare citeau câte un text cu sens, în care se aflau înglobate cuvintele respective. S-au întrebuințat pentru aceasta 4 feluri de cuvinte: (1) necunoscute persoanelor de experimentare, dar existente în limbă, (2) create de noi, (3) cu semnificații schimbate, (4) arhaice; și 3 serii de texte, românești și franceze (unele extrase din vreun autor, altele alcătuite de noi, sau mutilate prin înlocuirea unor cuvinte, cu altele create de noi).

În cursul unui experiment preliminar, făcut pentru orientarea noastră, cuvântul izolat *exeget*, a cărui semnificație se dovedise necunoscută de către persoanele de experimentare, a fost introdus apoi într-un text, a cărui lectură a făcut să i se desprindă înțelesul (1).

(1) S-a procedat apoi la experimentul propriu-zis, propunându-se mai întâi prima serie de cuvinte (cele *necunoscute, dar existente în limbă*); s-a început cu cuvântul *hagimă*, dat izolat, iar apoi în textul următor:

...A mâncat toată iarna din sacul cu hagimă, fierbînd-o și făcîndu-i un pic de sos de făină, așa încît primăvara, cînd tot satul semăna prin grădinile de zarzavat hagima, lane a întors sacul cu fundul în sus degeaba, că n-a căzut nici un bob, cît de mititel. Și astfel, în vara aceea, lane s-a făcut de ocară: căci a fost nevoit el, starostele grădinarilor, să-și proțăpească taraba la tirg, pentru a vinde ceapa altora...

S-a cerut apoi lămurirea cuvintelor franceze (unele, vechi cuvinte latine sau grecești): *canthares*, *cratères*, *s'ébouler*, *loirs*, *chamelles*, *buffles*, *hérissons*, *garum* („vas [cu toartă]“, „cupe“, „a se năru“, „hîrciog“, „cămile“, „bivoli“, „arici“, „saramură [de pește]“), trecîndu-se apoi la lectura textului din *Salammbô* de Flaubert, din care fuseseră extrase:

...Les pains saupoudrés d'anis alternaient avec les gros fromages plus lourds que des disques et les cratères pleins de vin et les canthares pleins d'eau auprès des corbeilles en filigrane d'or qui contenaient des fleurs... Les pyramides de fruits s'éboulaient sur les gâteaux de miel... Ensuite les tables furent couvertes de viandes: antilopes avec

cu un ansamblu dat —, s-a mai făcut și următoarea încercare (cu 2 persoane): la cuvintele propuse, din experimentul precedent, s-au adăugat termenii *plasturi* și *nasturi*. Aa. G. a refuzat să aleagă vreun cuvînt, pentru că sensul total era: „bani“ și nu se potrivea nici unul dintre cuvintele propuse, iar altora nu le cunoștea semnificația. Ia. C. alege cuvîntul *nasturi*, tocmai pentru că delci nu știe ce e. Evident însă, pe baza unui număr atît de restrîns de persoane de experimentare (fiind vorba de un experiment preliminar), nu se pot trage concluzii definitive.

leurs cornes, paons avec leurs plumes, moutons entiers cuits au vin doux, gigots de chameles et de buflles, hérissons au garum, cigales frites et loirs confits...

„...Piinile presărate cu anasoni alternau cu bucățile mari de brânză, mai grele decât discurile; și cu cupele pline cu vin și cu vasele pline cu apă, lângă coșurile în filigran de aur, care conțineau fructe... Piramidele de fructe se năruiau peste prăjiturile cu miere... Apoi, mesele fură acoperite cu fripturi: antilope cu coarne, păuni cu pene, miei întregi fripiți cu vin dulce, jīgouri de cămile și de bivoli, arici cu saramură, greieri prăjiți și hîrciogii murați...”

Cuvîntul *hagimă* — propus unui număr de 7 persoane — nu a fost înțeles izolat de nimeni; în text însă, a fost înțeles de toți; 2 persoane au identificat acest termen cu „arpagic”, celelalte șase au dovedit că i-au înțeles semnificația, arătînd că e vorba de o «plantă comestibilă, sub formă de sămînță».

La cuvintele străine, rezultatele au variat în ceea ce privește explicarea cuvintelor izolate, dar au concordat din punctul de vedere al explicațiilor după lectura textului, cînd toate cuvintele au fost înțelese. Rezultatele au variat la prima fază (indicarea semnificației cuvintelor izolate), deoarece cultura franceză a fiecărei persoane era diversă — de la specializare pînă la o cunoaștere superficială a acestei limbi: de aceea, printre cuvintele propuse erau unele care, fiind mai rar întîlnite, puteau fi necunoscute cuiva mai puțin deprins cu limba franceză (*hérissons* sau *chamelles* de pildă); pe cînd alții au indicat de la început semnificația chiar a unor cuvinte mai neobișnuite, ca *loirs* (prof. B.) sau *s'ébouler* (totuși, chiar aceștia nu au putut lămuri cuvinte izolate, ca *garum* sau *canthares*). Este interesant de relevat faptul că aceia care în prima fază indicaseră „vulcani” drept semnificație a cuvîntului *cratères* nu au ezitat apoi ca în text să înțeleagă acest termen ca însemnînd „vase pentru băuturi”, adică sensul just; iar *canthares*, care fusese explicat de cineva printr-o falsă etimologie latină, ca „a cîntări”, a părut evident apoi că înseamnă tot „vas pentru băuturi”. Singurul cuvînt care a provocat ezitări și îndoială asupra semnificației sale, a fost *loirs*: din pricină că, pe de-o parte, adjectivul întovărășitor, *confits* (despre care se credea că înseamnă numai „zaharisit” iar nu și „murat”), părea să arate că era vorba de o prăjitură, pe cînd, pe de altă parte, din ansamblu reieșea că erau enumerate numai fripturi. Celelalte cuvinte au fost înțelese just din text, în unanimitate (au luat parte 20 de persoane).

(2) Al doilea fel de cuvinte erau acelea *create* de noi: persoanele de experimentare nu au aflat însă că era vorba de termeni inexistenți în limbile respective, nici la începutul experimentului,* nici la sfîrșitul lui, pentru a se evita

* Convins că aceste cuvinte existau în textul lui Flaubert și în limba franceză, prof. B. spune: «Flaubert alegea cuvinte care să se potrivească, să uimească; dar nu le inventa el».

sugestiile de orice fel în cazul altor probe. Numai cu câteva (5 persoane) dintre cele 20 de persoane de experimentare au fost folosite toate textele; celor mai multe li s-au dat spre explicare numai 1—2 cuvinte românești și 1—2 cuvinte franceze. Aceste cuvinte au fost introduse apoi în locul altora, din texte luate din autori clasici.

Cuvintele izolate erau: a) *a se iznodi*, b) *vlaĭnic*, c) *palici*, d) *philorier*, e) *colymbe*, f) *galynthe*, g) *savine* (sau *symrhode*).

Iar textele respective erau următoarele:

- a) Ghica Vodă, copil tînăr fiind, s-au iznodit de la casa tată-său la Țari-grad, să-și găsească un stăpîn să slujească, și cu dînsul s-au mai luat un copil de turc iar sărac, din satul Kiupri... (Neculce, *O samă de cuvinte*).
- b) Acest Dosotei Mitropolitul nu era om prost de felul lui; era neam de mazil prea învățat; multe limbi știa. Adînc din cărți știa; și deplin călugăr, și cucernic și vlaĭnic ca un miel... (*ibid.*).
- c) Nicoară scoase punga de la briu, luă din ea trei palici și ținîndu-i cu virful degetelor, îi întinse disprețuitor lui Ionuț...
- d) ... Les leurs vacillantes du pétrole qui brûlait dans des vases de porphyre effrayèrent, au haut des philoriers en fleurs, les singes consacrés à la lune... (Flaubert, *Salammbô*).
- e) Salammbô monta sur la terrasse de son palais, soutenue par une esclave qui portait dans un colymbe de fer des charbons enflammés... (*Ibid.*).
- f) și g) ... Toutes sortes de scintillements jaillissaient des plats incrustés de galyntes vertes et de rouges savines... (*Ibid.*).

Bineînțeles, că nimeni nu a putut indica semnificația justă pentru nici unul dintre aceste cuvinte izolate; de aceea, experiența aceasta oferea o garanție mai mare decît prima, deoarece nu era vorba doar de o amintire — prin apariția în texte — a semnificației unor termeni cunoscuți cîndva. Unii, obișnuiți să se refere la etimologii, au încercat să lămurească termenii prin acest procedeu. Sa. S., de pildă, credea că *vlaĭnic* ar însemna „om voinic”. Iar C. D. a indicat pentru *a se iznodi* semnificația de „a vesti”.

O dată introduse în textele respective, semnificațiile juste, adecvate adică ansamblului și pe care le țintisem noi, au fost indicate în unanimitate: a) „a pleca”; b) „blind”, „blaĭin”; c) „bani”; d) „pom”; e) „vas oriental pentru mirodenii”, „căuș” (unii descriau vasul, fără a putea găsi un sinonim potrivit); f) și g) „pietre prețioase”. Chiar acei care, ca Sa. S., presupuseseră alte semnificații, nu au șovăit apoi de loc să le schimbe cu acelea juste.

În cazul cuvintelor franceze, s-a procedat deseori invers: adică în cadrul lecturii textelor, unii au încercat să se refere la etimologie și au avut iluzia că aceasta le-a explicat semnificația cuvintelor. Sa. S. de pildă, descriîndu-ne *philorier* ca pe un «pom, curmal, cu flori mari», ne-a arătat că a „înțeles” cuvîntul prin etimologia sa: *philorier* ca derivînd din *laurier* (iar la experimentul următor, tot această persoană a explicat *plasturi* prin analogie cu

pieștri). Iar cițiva (Ca. M. de pildă) credeau că înțeleg cuvîntul *symrhôdes* prin analogie cu *éméraires*: de aceea, am înlocuit apoi acest cuvînt cu *squines*.

Un experiment critic ne-a dovedit însă că aceste cuvînte, în alte texte, nu ar mai fi trezit aceleași semnificații, în ciuda „etimologiei” lor: s-a dat altor 5 persoane (între care două studențe de la limba romînă) să citească textul (2) *d*, în care fusese înlocuit *philorier* prin *symrhôde*. Rezultatul a fost că de data aceasta *philorier* „însemna” „piatră prețioasă”, iar *symrhôde* „plantă” sau „arbore”. Întrebată dacă s-a referit la „etimologie”, Aa. G. a răspuns că a înțeles semnificația numai din „restul cuvîntelor”; iar Ia. C., care ezita la indicarea semnificației cuvîntului *philorier*, întrebată dacă ar putea înțelege mai ușor sensul ansamblului în cazul cînd cuvîntul ar fi în fraza (2) *f*), *g*), a răspuns de asemenea negativ.

(3) Al treilea fel de cuvînte au fost acelea *cunoscute*, dar cu *semnificații schimbate prin text*: a) *a hăcui*, b) *bolțuri*, c) *plasturi*, d) *hăbăuc*. Iar textele respective erau:

- a) Păsări-Lăți-Lungilă hăcua pasărea cu pene cu tot dintr-o singură înghițitură, întreagă, fără s-o mai mestece... (Ion Creangă, *Ha-rap-Alb*).
- b) La intrarea mea, vestibulul era luminat numai de flacăra citorva bolțuri ce ardeau voios în largul cămin (Matei Caragiale, *Craii de Curtea-Veche*).
- c) Jderul cel mititel scurmă cu degetul arătător al mîinei stîngi în chimir, scoase trei plasturi și-i trecu în ghiocul babei, rîzînd la ea și așteptîndu-și soarta (M. Sadoveanu, *Ucenicia lui Ionuț*).
- d) I. Era băiat de treabă, Grigoraș: învățase bine la școală, era deștept, mai-marii lui se arătau a îi mulțumiți de priceperea sa și de atenția cu care le asculta și le îndeplinea instrucțiunile... Însă era tare hăbăuc. Pe biroul lui era un talmeș-balmeș fără pereche, în care dosarele înghițeau gume și creioane, tamponul de-sugativă era ascuns sub maldăre de hirtii, călimara se pitea, discretă, în vreun sertar; iar acasă la el, servitoarele nu stăteau mai mult de trei zile, pentru că nu puteau prididi să pună lucrurile împrăștiate de dînsul la locul lor... [etc.]
- d) II. ...De cînd era copil avusese de suferit de pe urma metehnei lui și tot nu se învățase minte. Tovarășii lui de joacă — pe care i-ar fi doborât într-o clipă cu pumnii săi zdraveni și cu brațele lui vinjoase — îl zgiriau, îl trăgeau de păr, îl necăjeau în tot chipul și l-ar fi snopit în bătai, dacă nu i-ar fi dezarmat zîmbetul lui îngăduitor care se strecura printre gropițele obrazilor săi rumeni și buclăți.

În școală, luna iunie îi punea întotdeauna cununa de merișor pe zulușii aurii, care cu timpul lăsară locul unei freze invidiate de întregul liceu: și totuși, rămăsese la fel de hăbăuc, pînă într-atît încît ar fi fost în stare să le dovedească profesorilor, dacă s-ar fi putut, că el, premiantul întîii, fusese acela care copiasse după colegul său de bancă, a cărui teză era aidoma — însă îmbogățită cu belșug de greșeli ortografice — cu lucrarea sa.

Iar cînd își făcu drum în viață tot hăbăuc se dovedi... [etc].

Fiecare persoană a avut de explicat 2 cuvinte: unul dintre primele 3, și ultimul. Cu primele trei cuvinte s-a procedat prin eliminare, rămânându-se de fiecă dată la cuvântul a cărui semnificație era cunoscută și izolat (în genere, persoanele din Moldova cunoșteau cuvântul *a hăcui*).

O dată integrate în texte, au fost indicate alte semnificații cuvintelor: *a hăcui*, în loc de „a tăia în bucățele”, a devenit „a înghiți”; *bolțuri*, în loc de „șuruburi”, a însemnat „butuci” sau „bușteni”; iar *plasturi* a trecut drept „bani”. Cit despre *hăbăuc*, a cărui semnificație din dicționar e „împit”, a însemnat pentru majoritate, în primul text „dezordonat”, „zăpăcit”, iar în al doilea „bun și prost”. Aproape toate persoanele au acceptat schimbările de semnificație fără mirare; câteva numai, au ezitat — mai ales la schimbarea semnificației cuvântului *plasture*. Persoanei Sa. S. i s-a părut «ciudată» împrejurarea în care apărea cuvântul *a hăcui*; totuși, a afirmat că nu o «supără auditiv».

Cuvântul *hăbăuc* nu a fost înțeles izolat decât de 2—3 persoane, deci ar fi putut face parte din seria cuvintelor compset „necunoscute”. Cum însă din lectura primului text persoanele de experimentare desprindeau semnificația de „dezordonat, zăpăcit, neglijent”, toate abordau cel de-al doilea fragment cu o idee preconcepută; ele acceptau totuși schimbarea („bun la suflet și prost”): pe când la primul text a fost indicată, din 14 persoane, de 6 persoane, semnificația de „dezordonat”, de 4 persoane de „zăpăcit”, de 3 „neglijent”, în schimb la al doilea text, din 12 persoane, 4 persoane au arătat că e „bun la suflet și prost”, iar restul părerilor au fost foarte împărțite («neatenț», «încăpășinat», «șotic», «înșelător», «papă-lapte», «molatec», «atît de bun încît denatura bunătatea într-un fel de prostie»). Deși cele două semnificații au fost concomitente, totuși numai 2—3 persoane — care se pare că nu au înțeles în ce consta experimentul — au indicat aceeași valoare din primul text și pentru al doilea.

Prin urmare, este din nou dovedit un obicei caracteristic limbajului: acela de a te lăsa atras de text, de ansamblu, care impune unui cuvînt o valoare, chiar schimbată sau împotriva semnificației precedente ori a ceea ce am numit „nucleul semnificativ” (îndeosebi cînd este vorba de cuvinte mai puțin cunoscute; vezi *supra*, p. 207).

Însuși faptul că din al doilea text semnificația nu a reieșit așa de pregnant ca din primul (cazul *hăbăuc*) ne face să presupunem că depinde de modul de organizare a ansamblului, pentru ca valoarea unei părți să apară vădită. În cazul unui text bine organizat, sensul lui este așa de puternic, încît își impune nuanțele oricăreia dintre părți; pe cînd textul al doilea de mai sus, mai lax, se pretează la interpretări diverse, ceea ce e departe de a constitui idealul de organizare a unui fapt de limbaj.

(4) În sfârșit, au fost arătate următoarele cuvinte și s-a pus persoane-lor de experimentare întrebarea dacă le sînt cunoscute semnificațiile lor:

a) <i>chaisnes</i>	b) <i>mieulx</i>	c) <i>veoir</i>	d) <i>mascaroyt</i>
	e) <i>parpaillons</i>	f) <i>rosatz</i>	

Au luat parte numai persoane care cunoșteau limba franceză fără a fi fost specializate în ea, deci fără a cunoaște aceste forme izolate, ca arhaice. Cei mai mulți și-au dat seama — datorită faptului că se aflau la un loc mai multe cuvinte cu forme obișnuite limbii franceze — că era vorba de cuvinte franceze. Însă numai unii au înțeles că erau forme arhaice ale unor cuvinte cunoscute și foarte puțini au putut indica — pentru cîteva numai — care ar fi formele moderne.

S-a oferit apoi spre lectură următorul text, cu specificarea că este luat din Rabelais:

- a), b), c) Il essaya de rompre les chaisnes du berceau avecques les bras, mais il ne peut, car elles estoient trop fortes. Adonc il trepigna tant des piedz qu'il rompit le bout de son berceau, qui toutes fois estoit d'une grosse poste de sept emfans en quarré; et, ainsi qu'il eut mys les piedz dehors, il se avalla le mieulx qu'il peut, en sorte que il touchoit les piedz en terre; et alors, avecques grande puissance, se leva emportant son berceau sur l'eschine ainsi lyé comme une tortue qui monte contre une muraille, et, à le veoir, sembloit que ce feust une grande caraque de cinq cens tonneaux qui feust debout...
- d), e) Tousjours se vaultroit par les fanges, se mascaroyt le nez, se chaufforoyt le visage, aculoyt ses souliers, baisloit souvent aux mouches, et couroit volontiers après les parpaillons, desquels son père tenoit l'empire...
- f) Demain doncques, sus l'heure que la joyeuse Aurore au doigts rosatz dechassera les tenebres nocturnes, adonnes vous à songer parlon-demend...

Cu rare excepții (2—3 persoane), alcătuite de acele persoane care, necunoscînd suficient limba franceză, nu înțelegeau nici sensul general al fragmentului, toți au identificat fără ezitări aceste forme cu acelea cunoscute din limba modernă, sau le-au înțeles semnificația fără să se refere la acestea (pentru cuvinte complet necunoscute, ca *mascaroyt*). Cei care identificaseră cuvîntul *chaisnes*, izolat, cu *chênes* („stejari”) sau chiar cu *chaises* („scaune”), au tradus, în text, cu „lanțuri”; iar cineva care afirma că nu cunoaște semnificația cuvîntului francez *chânes*, a tradus totuși cu „frîghii”. Ca. M., care nu recunoscuse, izolat, nici unul dintre termeni și pronunțase chiar greșit cuvintele *mascaroyt* și *mieulx* (drept: «mielleux»), nu numai că le-a înțeles o dată integrate în text, dar le-a și citit corect acum; ba chiar, cuvîntul *parpaillons* a fost citit *direct* — fără să-i fi observat forma arhaică în text — «papillons».

EXPERIMENTUL 11

Anchetă referitoare la traduceri

Au luat parte la această anchetă (făcută în mai 1947, continuată în octombrie 1948 și martie-aprilie 1958), 14 persoane, dintre care 3 (licențiate în filologie și științe juridice) traduceau de obicei îndeosebi texte literare sau, uneori, teme didactice, iar 11 erau traducători profesioniști, din cadrul unor instituții (ministere, edituri etc.), unde aveau prilejul să traducă lucrări literare, studii științifice, politico-economice etc.

Se cerea să se răspundă în scris și după un răgaz — uneori de câteva zile —, fără a semna, la trei serii de întrebări, prezentate pe formulare distribuite fiecărei persoane în parte. Se putea răspunde prin *da* sau *nu*, dar se menționa că ar fi binevenite și lămuriri mai ample; totuși, numai 3 persoane s-au abținut de la comentarii, pe când celelalte au adăugat argumente și explicări, dovedindu-se interesate de această anchetă.

Iată întrebările și rezultatele cantitative obținute:

- I. a) Incepeți traducerea fără a fi citit mai întâi întreaga lucrare? (Rezultatul: 7 *nu*, 5 *da*, 2 *da* și *nu* — când traducerea trebuie efectuată în termen prea scurt, nu se citește lucrarea în prealabil.)
 - b) sau fără să știți despre ce e vorba? (Rezultatul: 11 *nu*, 3 *da*.)
 - c) Ați putea traduce astfel? (Rezultatul: 5 *nu*, 5 oscilează dar înclină spre *nu*, 4 *da*.)
- II. a) Traduțeți cuvânt cu cuvânt fără a fi citit întreaga frază, sau citiți mai întâi întreaga frază? (Rezultatul: 12, *întreaga frază*.)
 - b) Vă influențează întreaga lucrare pentru traducerea unui cuvânt? (Rezultatul: 1 *nu*, 1 oscilează către *da*, 1 către *nu*, 11 *da*.)
 - e) Puteți da un exemplu? (Rezultatul: 7 dau exemple, denotând influența ansamblului; v. mai departe.)
- III. a) Când traduțeți într-o limbă străină vă transpuneți în sistemul lingvistic în care traduțeți? (Rezultatul: 14 *da* — unii: «desigur».)
 - b) Vă dați seama că limba cealaltă are alte exigențe? (Rezultatul: 14 *da*.)

În general, așadar, rezultatele arată aproape în unanimitate că se traduce nu cuvânt cu cuvânt, ci pe fraze întregi, că întreaga operă influențează alegerea unui cuvânt și că traducătorii se simt integrați într-un sistem lingvistic specific, încercând să gândească direct în acea limbă, că nu traduc deci mecanic, căutând corespondentele din dicționare ale cuvintelor luate izolat, la rind.

Nu s-ar putea totuși trage o concluzie valabilă din aceste rezultate cantitative, cită vreme ar fi considerate în ele însele și fiecare în parte. O primă comparație arată, în primul rînd, că unele persoane se contrazic, sau în practică procedează altfel decît sînt conștiente că ar fi bine să procedeze, de vreme ce 5 persoane răspund că ar putea traduce fără să fi citit lucrarea întreagă, dar 11 arată că sînt influențate de întreaga operă pentru traducerea

unui cuvînt. Cineva spune (sub nr. 8): «Aş putea traduce şi fără să ştiu despre ce e vorba» — dar la II. b) afirmă: «Bineînţeles că sensul întregii lucrări poate contribui la sensul unui cuvînt».

Numărul relativ mare al acelora care traduc fără a fi citit întreaga lucrare — deşi tot ei dovedesc apoi că-şi dau seama de nevoia de a se raporta la ansamblul operei — se datoreşte împrejurărilor în care lucrează cele mai multe dintre persoanele ce au răspuns la această anchetă: dorind sau fiind obligate să traducă uneori fragmente de lucrări pe care, pentru a se economisi timp, nu le puteau citi în prealabil, fireşte că modul acesta de lucru (care, departe de a fi acela ideal, nu e nici corect) justifică răspunsurile date.*

În vreme ce lămuririle în sprijinul traducerii prin referinţe la ansambluri sînt precise şi denotă convingeri ferme, nimeni nu susţine prin argumente afirmaţia că se poate traduce prin izolare sau prin juxtapunere de cuvînte.

Persoana de experimentare care răspunde la întrebarea I. c) că ar putea traduce şi fără a şti despre ce e vorba, adaugă: «...dar nu aş vrea...». Prof. B. afirmă: «Da, ca tălmăci, adică nici ştiinţific nici literar, ci pentru o primă informaţie». Alţii sînt mai categorici: «Nu pot să fac o traducere pînă nu parcurg tot textul, cel puţin fugitiv. Trebuie să am o idee despre ce este vorba, altfel mi-e imposibil să mă transpun în spiritul lucrării...» (pers. nr. 6). Sau (Ca. S.): «Greu, şi cu riscul de a întrebuiţa termeni greşiţi sau de a da alt sens textului». Iar cineva (sub nr. 2), care răspunde la I. a): «Uneori, da; însă în nici un caz nu fac aceasta cînd am pretenţia de a respecta o operă de artă», continuă, pentru I. b) şi c): «Nu: aş avea impresia că merg orbeşte, dibuînd pas cu pas».

La seria a II-a de întrebări, pers. nr. 1 adaugă: «Dacă lucrarea are o anumită tonalitate, aş vrea s-o pot imprima în alegerea unui anume cuvînt». Iar alta (C. R.): «Dacă e o operă clasică, caut un cuvînt arhaic...». Iar D. H.: «...depinde, de pildă, dacă e vorba de un articol politic, economic sau literar eseistic». Şi, în sfîrşit, altcineva (pers. nr. 6): «În acelaşi timp mă transpun în stilul autorului, căutînd ca traducerea romînească să aibă acelaşi ton şi gradaţie cu textul englez».

Unii completează răspunsurile la seria a III-a astfel: «Da, chiar caut să mă gîndesc în limba respectivă» (pers. nr. 6). Iar C. R.: «...Revăd traducerea după un timp oarecare, fără să mai am originalul în faţă» (subl. noastră).

* Ni s-a afirmat că deseori şi lucrări literare — romane de pildă — sînt traduse astfel: exemplarul cu textul original este împărţit în fragmente, distribuite între cîteva persoane care traduc apoi izolat şi fără a cunoaşte restul textului.

Continuarea unei atare anchete, cu un număr mai mare de traducători diverși, ar putea da, desigur, rezultate interesante și utile din punct de vedere practic.

EXPERIMENTUL 12

Indicarea autorului unui fragment

Am cerut unui număr de 12 studenți în limba română (mai 1947), din anul I, să ne indice autorul următorului fragment, citit de noi cu voce tare:

Ei, ei, toate bune și frumoase la vremea lor; dar de-acum trebuie să ne mai punem și cite pe-o leacă de carte, căci mine-poimîne vine vacanța de Crăciun și noi stricăm pînea părinților degeaba; nimic fără cheltuială și banii nu se iau din drum. Unul cu altul la un loc aveam acum, la începutul postului, vreo patru-cinci ulcioare de oloiu, trei-patru saci de făină de păpușoi, cîteva ocă de pește sărat, perje uscate, fasole, mazăre, bob, sare și lemne pentru cîteva săptămîni; căci stăm la masă toți împreună, făcînd mîncare cu rîndul, fiecare dintr-al său pentru o zi.

Experimentul a fost colectiv și studenților li s-a cerut să indice în scris numele autorului. Textul (din *Amintirile* lui Creangă) a fost ales dintre acelea care nu sînt de obicei analizate în școli sau învățate pe dinafară; s-au evitat, de asemenea, texte în care puteau fi indicații toponimice — care ar fi dat o sugestie privitoare la scriitorul respectiv.*

Dintre cei 12 studenți, 11 au recunoscut pe autor fără ezitare, rapid și cu o mimică de satisfacție; ei au afirmat totodată că nu cunoșteau textul din lecturi anterioare (că nu-și aminteau adică tocmai acel text) și că l-au identificat datorită «cuvintelor folosite», «formelor», «stilului».

EXPERIMENTUL 13

Traducere de locuțiune

Unui număr de 17 persoane — în februarie 1948 — li s-a cerut să răspundă la următoarele întrebări:

«Cunoașteți toate cuvintele din frazele următoare? Care e traducerea frazelor?»

b) *Il prend facilement la mouche.*

a) *Battre froid à quelqu'un.*

* Sîntem convingși că rezultatul ar fi fost același și în cazul cînd am fi oferit o „pastișă” după Creangă, deci excluzînd complet posibilitatea de referire la date anecdotice. Sau, dimpotrivă, că autorul n-ar fi fost „ghicit”, dacă fragmentul de mai sus ar fi fost prelucrat de noi în altă „formă”.

Majoritatea acestor persoane erau studenți la psihologie sau la limba română, care nu cunoșteau prin studii speciale franceza, deci nu puteau ști că era vorba de niște locuțiuni, sau în orice caz nu le cunoșteau sensul.

Rezultatul a fost că nimeni nu a dat traducerea corectă: a) „a arăta răceală față de cineva”, și b) „este arțagos”.

Toți afirmau că le era cunoscută semnificația fiecărui cuvânt în parte — iar cînd, în 2—3 cazuri, au fost îndoieli asupra cuvîntului *quelqu'un*, li s-a dat semnificația „dicționarului”. Reacțiile s-au împărțit între: 4 abțineri de la traducere, 7 traduceri literale («a bate rece la cineva», «a bate frigul cuiva», «el prinde musca ușor», «ia cu ușurință musca») și 6 încercări de a trece peste „suma cuvintelor” și peste semnificațiile lor concrete, presupunîndu-se că e vorba de o folosire „figurată” uneori — pentru a se da un sens acceptabil («a bate cu răceală pe cineva», «bate vîntul», «a-i fi frig cuiva», «a face rău cuiva», iar pentru b): «înțelege ușor ceva nou», «știe să înlăture ușor obstacolele»).

Evident, traduceri literale, mai ales în cazul frazei a), cuprind forțări ale limbii; cît despre încercările de traduceri „libere” — adică de a desprinde un sens în afara sumei cuvintelor — acestea nu reușesc, deoarece au baze tot în semnificațiile cunoscute, adică departe de adevăratul înțeles al locuțiunilor.

Modul de comportare, aproape identic la toate persoanele, prezintă interes pentru problema pe care o discutăm; după ce citeau frazele și afirmau că le erau cunoscute toate cuvintele, persoanele ezitau, exprimau verbal sau mimic nedumerirea (de ex.: «Nu are sens»), și fie refuzau să traducă, fie făceau încercări de a traduce — totuși nemulțumite de rezultat — „cuvînt cu cuvînt”; fie își mărturiseau bănuiala că, de vreme ce nu ar avea sens o atare traducere, ar putea fi vorba de un înțeles figurat (la întrebarea pusă unei persoane: «De ce nu traduceți cuvînt cu cuvînt?» — aceasta răspunde: «Pentru că nu are înțeles așa... Poate e alt sens»).

Aceleași fraze au fost prezentate și unor studenți în limba română (anii II și IV, în aprilie 1948), de astă dată cerîndu-se și o motivare a „modului în care au tradus”. Dintre cei 4 studenți, 2 traduc literal, iar ceilalți încearcă un sens figurat (a): «A bate calculat pe cineva»; b) «Divaghează ușor prin neatenție». Mai obișnuiți cu „expresii”, studenții de la filologie au bănuît îndată că poate fi vorba de locuțiuni și afirmau de pildă: «Nu cunosc traducerea acestui galicism», sau: «Traducerea e anevoioasă, par expresii». Chiar atunci cînd traduceau, totuși adăugau de exemplu: «Propozițiunea nu are înțeles». Înțelegerea prin însumare de cuvinte nici nu se putea deci realiza și repugna aceloră siliți să o facă.

S-a mai făcut, ca un corolar, și încercarea următoare, cu 2 persoane (Ca. S. și una dintre cele mai bune studente de la psihologie). S-a cerut să se indice sensul următorului vers:

Și, magice, s-au înălțat deodată
Grădini, în crengi cu ochi de Cosinzene

Ca. S. a afirmat că nu poate desprinde un sens: iar Aa. C. a presupus că ar fi vorba despre «flori». S-a completat atunci versul prin indicarea titlului poeziei din care făcea parte — *Nunta păunilor* — și a autorului — V. Voiculescu. După această indicație, persoanele au părut ca „ușurate” și au putut interpreta cuvintele, care mai înainte nu le lămuriseră nimic prin înșiruirea lor. Ansamblul a reușit să contureze un sens, care nu reieșise numai din însușirea cuvintelor, mai înainte.

EXPERIMENTUL 14

Semnificația unui cuvânt în împrejurări diverse

Se adresau persoanelor de experimentare întrebări de tipul acesteia (răspunsul se dădea, în majoritate, în scris):

«Arătați prin câteva cuvinte, ce înseamnă „*particulă*».

S-au pus întrebări referitoare la cuvintele:

particulă *energie* *forță* *a integra* _____

Au luat parte: *a*) în biblioteca seminarului de psihologie, 7 studenți (din anii II, IV și absolvenți) în psihologie și un asistent (în februarie și mai 1948); *b*) în biblioteca seminarului de limba română, 12 studenți din anul I (mai 1947); *c*) în localul facultății de științe, 16 studenți în științe fizico-chimice, din anii III și IV (în mai 1947 și octombrie 1948). Ulterior, experimentul a fost completat și prin propunerea altor cuvinte și prin aplicarea lui la copii.

Rezultatele au fost următoarele:

1) Pentru cuvântul *particulă*, toți cei 12 studenți în științe au încercat să dea definiții care arătau că se refereau la semnificația din fizică a acestui termen. Iar diversitatea lor dovedește că nu erau definiții memorate din cursuri universitare: «Cea mai mică parte ce se poate separa dintr-un continuum». Sau: «O entitate, nu întotdeauna cea mai mică, care are un minimum de proprietăți». Ori: «O condensare de energie». Iar dacă de ex. R. I. se exprimă prin formule, dînd referințe la Planck, Einstein, în schimb F. C. — care dovedise și cu alt prilej că nu cunoaște definițiile des folosite — răspunde: «E o componentă a totului».

Dintre cei 12 studenți în limba română, unul singur răspunde prin «Particulă de energie, ceva indivizibil». Dintre ceilalți, doi răspund: «E o parte mai mică (părticică)»; iar 8 dovedesc, fie prin definițiile lor — «O parte de cuvânt» — fie prin exemplele date, că se referă la accepțiunea din gramatică a acestui termen.

La studenții în psihologie, o singură definiție tinde spre o semnificație «din chimie» — după cum afirmă B. G. Iar dacă 4 persoane — din cele 8 — se gîdeau la semnificația gramaticală, celelalte 3 oscilau între folosirea comună a cuvîntului — «Parte mai mică» —, și influențe filozofice: «Întreg redus la componentele sale», sau «subdiviziune a materiei» (La întrebarea experimentatorului, răspunde că nu s-a referit la semnificația din fizică).

2) La cuvîntul *energie*, toți studenții în științe fizico-matematice — 4 în total — dau definiții științifice. Cei 4 studenți în psihologie dau 2 definiții în direcția fizicii, iar ceilalți, definiții de seris comun psihologic («putere de nuncă»). Iar dintre cei 12 studenți în limba română, unul dă definiția «Ardere chimică», iar doi se referă la semnificația comună psihologică («Are energie pentru a duce la bun sfîrșit»), preferînd să dea un exemplu, ca majoritatea studenților de la filologie, obișnuși nu cu definiții generalizante, ci cu notații de cazuri concrete, așa cum se întîlnesc în literatură; restul nu răspund.

3) Relativ la cuvîntul *forță*, cei 16 studenți în științe au răspuns toți prin definiții în direcția fizicii, mai mult sau mai puțin didactice: «Cauza care schimbă starea de mișcare sau de repaus a unui corp», sau: «Dinamic $\vec{F} = m\vec{a}$ », sau: «Acțiunea reciprocă a două corpuri care nu fac parte din același sistem», ori: «Nu știu ce înseamnă; se pot constata doar efectele». (Așadar, chiar atunci cînd nu se cunosc definiții, semnificația e luată tot din domeniul științific.)

Dintre studenții în limba română, 5 dau definiții de ordin general — «putere», «dărie» —, la alți 5 definițiile sînt bivalente, referitoare adică și la forța intelectuală dar și la aceea fizică — însă care uneori poate fi înțeleasă drept „musculară” (ex.: «*Puissance*, de ordin fizic, psihic sau intelectual»): în sfîrșit, o persoană se gîndește la sensul fizic («Are forță pentru a mișca piatra»).

Iar dintre studenții în psihologie, 2 o arată drept «putere musculară», 2 dau semnificație psihologică, 1 din fizică, iar 2 tind către semnificația din fizică. Menționăm însă că s-a cerut definiția acestui termen după ce se răspunsese la cuvîntul *energie*, adică după ce începuse să se creeze un ansamblu, în care apăreau unul după altul cuvinte ce aveau și semnificații din fizică.

Grija de căpetenie a fost să nu se dea vreo sugestie — de nici un fel —, așa încît întrebările erau puse în mod cît mai firesc, pentru ca răspunsul să arate reacții spontane (adică prima semnificație la care s-ar fi gîndit, în ambianța respectivă, persoanele de experimentare). La experiențele făcute colec-

tiv se menționa în prealabil, pentru a nu da nici o sugestie celorlalți, că «orice nelămuriri vor fi semnalate în scris» și se recomanda să se răspundă fără a manifesta vreo nedumerire și fără a cere oral vreo lămurire; iar la experimentele făcute individual nu s-a dat nici o lămurire și ne-am străduit să nu răspundem nimic, nici chiar mimic, la întrebările ce ne-au fost puse. Se specifica accentuat, că nu se cerea neapărat o definiție completă și că doream numai o indicare sumară a semnificației termenului; iar când persoana de experimentare șovăia, pârind că nu poate formula o definiție, se cerea «un exemplu concret». Pe de altă parte, toate persoanele cunoșteau, prin cultura lor generală și mai ales prin reminiscențe școlare, mai multe semnificații ale termenilor respectivi. Așadar, nu faptul că nu ar fi putut defini corect în sens fizic cuvântul *forță* i-ar fi împiedicat pe studenții în psihologie să aleagă semnificația științifică a acestui termen sau să întrebe dacă li se cerea să dea definiții în această direcție. De altfel — pentru aceste 3 cuvinte —, nimeni nu și-a manifestat vreo nedumerire sau nu a pus vreo întrebare cu privire la *direcția* spre care urma să se îndrepte semnificația. Domeniul în cadrul căruia trebuia dată definiția era ales spontan și fără ezitări, șovăielile începând doar atunci când urma să fie formulată definiția însăși.

Pe lângă aceasta, am încercat să păstrăm condițiile normale, din mediile respective: de pildă, la experimentele făcute în cadrul Facultății de științe, întrebările au fost puse de o persoană din corpul didactic local — o asistentă —, dar cu specificarea că răspunsurile nu vor fi iscalite și că era «vorba de o anchetă» (nu se crea deci situația unui examen, care implicit ar fi cerut răspunsuri dintr-o materie științifică acumulată).

Fragilitatea echilibrului faptului de limbaj e atât de mare, încât — în cazul de față de pildă — e de ajuns o cât de mică schimbare în condiții, pentru ca reacția să fie alta, neprevăzută atunci când nu sînt cunoscute toate datele asupra persoanei, dar niciodată neexplicabilă, adică o apariție izolată de personalitatea și de situația persoanei, rezultat al hazardului. Aceasta ne-a dovedit în special experimentul făcut cu cuvîntul *a integra*.

4) În vreme ce la 7 studenți în psihologie, în ambianța lor obișnuită, acest cuvînt a dat naștere unor răspunsuri denotînd o oarecare influență a studiilor respective («a îngloba o parte într-un tot», «a contopi un element în general»), o singură studentă ne-a întrebat dacă trebuia să răspundă luînd acest cuvînt «ca termen matematic». (După experiment, am aflat că frecvența în același timp, regulat, și secția de matematici a Facultății de științe). Cazul este interesant și pentru că dovedește că apariția frecventă a unei semnificații în cadrul preocupărilor cuiva — „repetarea” adică —, nu e suficientă pentru a atrage printr-o legătură asociativă mecanică această semnificație în orice împrejurare: reacția spontană nu a fost de a răspunde prin definiția matematică, ci ambianța a provocat o rezervă, o ezitare în alegere, manifestată prin între-

barea privitoare la „punctul de vedere” din care urma să se indice semnificația.*

În schimb, reacția a fost alta la un profesor al Facultății de științe, căruia i-a fost adresată pe stradă (de către o persoană din afara mediului fizico-matematic, dar după o discuție în jurul unor probleme științifice) întrebarea: «Ce înseamnă *a integra*?». A urmat îndată, cu o vivacitate ce arată lipsa unei șovăieli, încercarea de definire matematică, prin opoziția cu *deriva*-rea. Așadar, nu numai „mediul”, dar și situația în genere — în cazul de față o discuție științifică, care capătă preponderență, ca importanță — este răs-punzătoare de alegerea unei semnificații.

Concluzia este, așadar, că în anumite condiții semnificațiile cuvintelor izolate sînt dictate fără șovăire de cadrul în care se află persoanele de expe-rimentare, cadru care alcătuiește un context de felul aceluia discursiv. Acesta este și cazul omonimelor propriu-zise: ambianța face să apară semnificația pro-prie ei, excluzînd automat pe celelalte.

EXPERIMENTUL 15

„Indus — inductor”

(Experimentul asociativ-verbal)

Experimentul a fost făcut în trei serii, la intervale de un an și de doi ani, și anume în mai 1947, în februarie 1948, în mai 1950 (dar a fost reluat, pentru alte cuvinte, și mai recent).

Persoanele de experimentare erau anunțate mai întîi că vor trebui să răspundă cu *primul* cuvînt ce li se pare că se găsește în raport fie de *asemă-nare* fie de *opoziție* cu cuvintele pe care le vor auzi. Se cerea un răspuns sincer și spontan, exprimînd primul cuvînt apărut, fără a se gîndi la rapor-turi „logice”. Se repeta apoi instrucțiunea și era pronunțat, accentuîndu-l, pentru primul caz cuvîntul *piine*, iar pentru al doilea *ploaie*.

La prima serie au participat 11 studenți în limba romînă, din anul I; era o epocă secetoasă (1947), în care se consuma în special mîlai. Rezul-tatele au fost următoarele: a) la cuvîntul *piine*, indusul a fost *mămăligă* (4 pers.), *mălai* (2 pers.), *grîu* (2 pers.), iar restul: *cozonac*, *turtă*, *pastă*; b) iar pentru cuvîntul *ploaie*, 5 persoane au indicat cuvîntul *secetă*, alte 3 cuvîntul *soare*, 2 *zăpadă*, 1 *timp frumos*. Ceea ce înseamnă că majoritatea (6 pers.) au reacționat în primul caz prin cuvintele *mămăligă-mălai*, restul

* Ar fi fost interesant de cercetat dacă aceleași persoane, în alte impre-jurări — de pildă în mediul familiar —, întrebate de un cunoscut dintr-alt cerc de preocupări etc., ar fi răspuns la fel. O asemenea verificare putea constitui ea însăși o întregă cercetare.

răspunsurilor fiind foarte împărțite; iar în al doilea, 8 persoane au găsit ca opus *ploi*: *secetă*, sau *soare**.

La a doua serie (în 1948), au participat, pentru primul cuvînt, 14 persoane, în majoritate studenți în psihologie. De data aceasta — cînd condițiile alimentare se schimbaseră —, la *piine* nu s-a mai răspuns decît o singură dată prin *mămăligă*, restul de răspunsuri fiind după preferințele fiecăruia (după cum a rezultat din relatările persoanelor): *hrană* (4 pers.), *cozonac*, *bună*, *bogăție*, *mîninc*, *mîncare*, *unt*, *faînă*, *apă*, *mîne*. (La. A., care a răspuns prin *unt*, a afirmat de pildă că mănîncă de obicei dimineața *piine* cu *unt*, Na. F. că îi place *cozonacul* etc.). Cuvîntul *ploaie* — în acea epocă de iarnă senină — a atras următoarele răspunsuri ale celor 7 participanți: *uscat*, *senin* (2 pers.), *cald*, *soare* (2 pers.) *secetă* (un singur răspuns).

Situația în care se află fiecare persoană imprimă așadar o direcție semnificativă, care atrage o reacție specifică: nu se petrece deci o simplă legătură directă și mecanică între două cuvinte.

În mai 1950, 34 de studenți de la psihologie au răspuns la *piine* de asemenea prin cuvinte diverse (mai ales *masă*, *cuțit*, *mîncare*, *faînă*), semnificativ „motivate”, în legătură fie cu împrejurarea generală (îndeosebi ora mesei, abundența de *piine* sub diverse forme etc.), fie cu motive personale (obișnuința de a mîncea *piine* cu brînză, cu carne etc., sau faptul că puțin mai înainte persoana respectivă măturase firimituri de *piine* de pe bancă etc.). În orice caz, reacțiile au fost cu totul deosebite de primele răspunsuri, din epoca secetei: numai o persoană răspunde prin *mălai*.

* De asemenea, în 1953, în timpul unei epidemii de poliomielită, toate persoanele răspundeau la cuvîntul *paralizie* prin «infantilă».

BIBLIOGRAFIE*

- Fr. Engels, *Anti-Dühring*, ed. a III-a, București, E.S.P.L.P., 1955.
- Fr. Engels, *Dialectica naturii*, București, E.S.P.L.P., 1954.
- Fr. Engels, *Rolul muncii în procesul transformării maimuței în om*, ed. a III-a, București, E.S.P.L.P., 1957.
- V. I. Lenin, *Materialism și empiriocriticism*, ed. a II-a, București, Editura Politică, 1959.
- V. I. Lenin, *Căiete filozofice*, București, E.S.P.L.P., 1956.
- V. I. Lenin, *Opere*, vol. 21, București, Editura Politică, 1958.
- *
* *
- K. Ammer, *Einführung in die Sprachwissenschaft*, vol. I, Halle, Niemeyer, 1958.
- * * * *Atlasul lingvistic român și Micul Atlas lingvistic român*, partea I, vol. I, Cluj, 1938, vol. II, Sibiu-Leipzig, 1942; partea a II-a, Sibiu-Leipzig, 1940; serie nouă, București, Ed. Acad. R.P.R., 1956.
- K. Baldinger, *Die Semasiologie*, Berlin, Akademie-Verl., 1957.
- Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, Paris, Leroux, 1932.
- M. Bréal, *Essai de sémantique. Science des significations*, Paris, Hachette, 1897.
- R. A. Budagov, *Očerki po iazikoznaniuu*, Moskva, Izdatelstvo Akademii Nauk S.S.S.R., 1953.
- R. A. Budagov, *K probleme ustoičivih i podvijnih elementoi v leksike*, în „Izvestia Akademii Nauk S.S.S.R.”, 1951, (X), 2.
- R. Bühler, *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, Jena, Fischer, 1934.
- L. A. Bulahovski, *Vvedenie v iazikoznanie*, Moskva, Učpedgiz, 1953.
- M. Cohen, *Histoire d'une langue. Le Français*, Paris, Ed. Hier et Aujourd'hui, 1947.
- M. Cressot, *Le style et ses techniques*, Paris, P.U.F., 1947.
- A. Darmesteter, *La vie des mots, étudiée dans leurs significations*, Paris, Delagrave, 1893.
- H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, Paris, Alcan, 1930.
- N. Drăganu, *Istoria sintaxei*, București, Institutul de lingvistică română, 1945.
- E. M. Galkina-Fedoruk, *Slovo i poniatie v svete uceniia klassikov marksizma-leninizma*, în „Vestnik Moskovskogo Universiteta”, 1951, nr. 9.

* Pe lângă titlul operelor fundamentale ale clasicilor marxism-leninismului. Pentru problemele discutate în această carte dăm aici, în lipsa unor lucrări speciale și de mai mari proporții consacrate problemei contextului, lista unor lucrări de lingvistică generală, de psihologie și de fiziologie care conțin fie un material mai bogat, de fapte experimentale sau de observație, referitor la limba, fie pun în mod mai direct problema contextului. După această listă urmează Note bibliografice privitoare la trimiterile din text (acestea cuprinzând și alte lucrări decât cele din prezenta Bibliografie).

- A. Gemelli și G. Pastori, *L'analisi elettroacustica del linguaggio*, Milano, Vita e pensiero, 1934.
- * * * *Gramatica limbii romine*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1954.
- Al. Graur, *Studii de lingvistică generală*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1955.
- Al. Graur, *Introducere în lingvistică*, București, Ed. științifică, 1958.
- A. N. Gvozdev, *Očerki po stilistike russkogo iazika*, Moskva, Izdatelstvo Akademii Pedag., 1952.
- I. Iordan, *Stilistica limbii romine*, București, Institutul de lingvistică română, 1944.
- I. Iordan, *Limba română contemporană*, București, Ed. Ministerului Învățământului, 1956.
- R. Jakobson și M. Halle, *Fundamentals of Language*, The Hague, Mouton, 1956.
- Fr. Kainz, *Psychologie der Sprache*, Stuttgart, Enke, 3 vol., 1941, 1943, 1954.
- L. Kaiser (red.), *Manual of Phonetics*, Amsterdam, 1957.
- N. I. Krasnogorski, *Razvitie uceniia a fiziologhiceskoi deiatelnosti mozga u detei*, Leningrad, 1939.
- N. I. Krasnogorski, *K fiziologii stanovleniia detskoj reci*, în „Jurnal vișsei nervnoi deiatelnosti”, 1952, nr. 4 (v. și „Analele romino-sovietice, pediatrie”, 1953, nr. 3, pp. 5—13).
- A. S. Luria, *Brain Disorders and Language Analysis*, în „Language and Speech”, 1958, vol. I, partea I, pp. 14—34.
- A. S. Luria și O. S. Vinogradova, *Objective Method of Analysis of Meaning Connections*, în „British Journal of Psychology”, (sub tipar).
- G. Marinescu și A. Kreindler, *Sprache, Aphasie und bedingte Reflexe*, Berlin, Springer, 1933, (extr. din „Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie”, vol. 145, caiet 1—2, pp. 127—165).
- * * * *Materiali po mašinnomu perevodu, Sbornik I*, Leningrad, Izdatelstvo Leningradskogo Universiteta, 1958.
- Fr. Mauthner, *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, ed. III, Leipzig, Meiner, 1923.
- A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, Klincksieck, vol. I, 1948, vol. II, 1952.
- P. Menzerath și A. de Lacerda, *Koartikulation, Steuerung und Lautabgrenzung. Eine experimentelle Untersuchung*, Berlin-Bonn, Dümmler, 1933.
- G. A. Miller, *Speech and Language*, în S. S. Stevens, (red.), *Handbook of Experimental Psychology*, New-York—Londra, Wiley-Chapman, 1951, pp. 789—811.
- R. G. Natadze, *Voprosi mișleniia i reci v trudah psihologov gruzinskoj S.S.R.*, în „Voprosi psihologii”, 1957, nr. 5, pp. 91—108.
- A. Ombredane, *L'aphasie et l'élaboration de la pensée explicite*, Paris, P.U.F., 1951.
- R. Paget, *Human Speech*, London, Kegan, Trench, Trubner, 1930.
- G. Panconcelli-Calzia, *Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft*, ed. II, Berlin, Gruyter, 1924.
- H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, Niemeyer, 1886.
- I. P. Pavlov, *Prelegeri despre activitatea emisferelor cerebrale*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1951.
- I. P. Pavlov, *Experiența a douăzeci de ani în studiul obiectiv al activității nervoase a animalelor*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1953.

- P. S. Popov, *Sluđenje i predloženje*, în *Voprosi sintaksisa sovremennogo russkogo iazika*, Moskva, Ucipedghiz, 1950.
- A. A. Reformatkii, *Vvedenie v iazikoznanie*, Moskva, Ucipedghiz, 1955.
- L. O. Reznikov, *Poniatie i slovo*, Leningrad, Izdatelstvo Leningradskogo Universiteta, 1958.
- A. Riesel, *Abriss der deutschen Stilistik*, Moskva, Verlag f. Fremdspr. Liter., 1954.
- Al. Rosetti, *Introducere în fonetică*, București, Editura științifică, 1957.
- S. L. Rubinstein, *Osnovi obșcei psihologii*, Moskva, 1946.
- S. L. Rubinstein, *Voprosi o iazike, reci i mișlenii*, în „*Voprosi iazikoznaniia*”, 1957, nr. 2, pp. 42—48.
- E. Sapir, *Language. An Introduction to the Study of Speech*, New York, Harcourt-Brace, 1921.
- F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, ed. II, Paris, Payot, 1922.
- E. W. Scripture, *Researches in Experimental Phonetics, The Study of Speech Curves*, Washington, Carnegie Inst., 1906.
- I. M. Secenov, *Elementele gândirii*, în Secenov, Pavlov, *Vvedenski, Fiziologia sistemului nervos, Opere alese*, vol. I, București, Editura medicală, 1954, pp. 280—368.
- A. Sechehaye, *Programme et méthodes de la linguistique historique. Psychologie du langage*, Paris, Champion, 1908.
- C. E. Shannon și W. Weaver, *The Mathematical Theory of Communication*, Urbana, Univ. Illinois Press, 1949.
- A. I. Smirnițkii, *Obektivnostî suscestvovaniia iazika*, Moskva, Izdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 1954.
- A. I. Smirnițkii, *Leksikologhiia angliiskogo iazika*, Moskva, Izdatelstvo liter. inostr. iaz., 1956.
- A. I. Smirnițkii, *Znachenie slova*, în „*Voprosi iazikoznaniia*”, 1955, nr. 2, pp. 79—90.
- A. A. Smirnov (red.), *Probleme de psihologia înțelegerii*, București, Ed. de stat pentru literatură științifică și didactică, 1951.
- A. G. Spirkin, *Problema fonemi i leninskaia teoriia otrajeniia*, în „*Izvestiia Akademii Nauk*”, S. liter. și limbă, 1952, vol. XI, f. 5.
- G. Stern, *Meaning and Change of Meaning, with Special Reference to the English Language*, Göteborg, Wettereren-Kerbers Förlag, 1932.
- St. Ullmann, *Précis de sémantique française*, Berna, Francke, (1952).
- J. Vendryes, *Le langage*, Paris, La Renaissance du livre, 1921.
- V. V. Vinogradov, *Itoti, obsjudeniia voprosov stilistiki*, în „*Voprosi iazikoznaniia*”, 1958, nr. 1, pp. 60—88.
- L. S. Vișnitskii, *Mišlenie i reci*, în *Izbrannii psihologhiceskie issledovaniia*, Moskva, Izdatelstvo Akademii Pedag. Nauk, 1956.
- W. v. Wartburg, *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, P.U.F., 1946.
- W. D. Whitney, *Language and the Study of Language*, London, Trübner, 1870.
- W. Wundt, *Völkerpsychologie*, vol. I, *Die Sprache*, Leipzig, Engelmann, 1900.
- V. A. Zveghintsev (red.), *Obșcee i indoevropskoe iazikoznanie*, Moskva, Izdatelstvo inostr. liter., 1956.
- V. A. Zveghintsev, *Hrestomatiia po istorii iazikoznaniia. XIX—XX vekov*, Moskva, Ucipedghiz, 1956.

NOTE BIBLIOGRAFICE

PARTEA I

CAPITOLUL I

¹ Else Frenkel, *Atomismus und Mechanismus in der Assoziationspsychologie*, în „*Zeitschr. f. Psychol.*“, 1931, (Bd. 123), Heft 4—6, p. 216.

² Cf. Pierre Janet, *L'intelligence avant le langage*, Paris, Flammarion, 1936, p. 122.

³ Cf. J. Vendryes, *Le langage*, Paris, La Renaissance du Livre, 1921, p. 79; vezi și Dr. G. Marinescu, *Despre turburările limbajului și în special despre scrierea speculară*, extras, București, Sococ, 1900, pp. 484, 486.

⁴ Bernard Leroy, *Le langage. Essai de psychologie normale et pathologique de cette fonction*, Paris, Alcan, 1905, p. 84; la fel, și Ch. Richet, *Essai de psychologie générale*, ed. II, Paris, Alcan, 1930, p. 153.

⁵ Domenico Pezzi, *Introduction à la science du langage*, Paris, Sandoz et Fischbacher, 1875, p. 198.

⁶ Gilbert Ballet, *Le langage intérieur et les diverses formes de l'aphasie*, Paris, Alcan, 1886.

⁷ Vezi și: Dr. Ed. Toulouse et Dr. L. Marchand, *Le cerveau*, Paris, Schleicher, 1901, pp. 97, 99.

⁸ G. Ballet *op. cit.*, pp. 7—12. Aceeași explicare, folosind același exemplu, dădea, între alții, și C. Rădulescu-Motru (*Curs de psihologie*, ed. II, București, Sococ, 1929, p. 351). În următoarea frază, semnificativă, era exprimată concis întreaga teorie: „Acest centru S [centrul senzorial, corespunzând, la Charcot și la Ballet, centrului auditiv al cuvintului] intră apoi în numeroase asociații cu diferitele elemente, din care se compune imaginea obiectului, înțășișată prin sunetele auzite“ [sublinierea noastră, T.S.-C.].

⁹ H. Taine, *De l'intelligence*, I, Paris, Hachette, 1870, p. 135.

¹⁰ După asociaționism, calitățile unui proces A nu influențează pe celălalt, care urmează: cf. W. Köhler, *Über verständliche Zusammenhänge*, în *Psychologische Probleme*, Berlin, Springer, 1933, p. 244.

¹¹ G. Saint-Paul, *Le langage intérieur et les paraphasies (La fonction endophasique)*, Paris, Alcan, 1904, p. 25.

¹² Vezi, de pildă, experiențele făcute de A. Thumb și K. Marbe, *Experimentelle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachlichen Analogiebildung*, Leipzig, Engelmann, 1901, p. 15; vezi și, în text, *supra*, pp. 151 urm.

¹³ Dr. G. Mingazzini, *Lezioni di anatomia clinica dei centri nervosi*, Torino, U.T.E.T., 1908, p. 476.

¹⁴ Evităm să înglobăm toate aceste curente sub termenul „structuralism“, adoptat de obicei în asemenea cazuri, deoarece ne pare foarte elastic (pentru unii, el este identificat pînă și cu atomismul: de ex. C. Griffith, *Principles*

of *Systematic Psychology*, University of Illinois Press, 1943, cap. *Patterns of Points of Reference. Structuralism*, p. 166). Ne referim aci, și mai departe, la toate concepțiile — diferite uneori pînă la a se opune între ele, dar coincidînd prin ideea de bază, a importanței acordate „întregului” în raport cu „părțile” —, care au pătruns în toate domeniile, în special în a doua decadă a secolului nostru, dar care au și precursori, în special în secolul al XIX-lea. Vezi și discuția referitoare la materialismul dialectic, *supra*, pp. 36 urm.

¹⁵ A. Kussmaul, *Les troubles de la parole*, Paris, Baillière, 1884, p. 172.

¹⁶ Pentru istoricul acestei probleme, cf.: A. Kussmaul, *op. cit.*, pp. 172 urm.; J. Déjerine, *Sémiologie des affections du système nerveux*, Paris, Masson, 1926, pp. 68—73; H. Piéron, *Le cerveau et la pensée*, Paris, Alcan, 1923, pp. 194 urm.; A. Ombredane, *Le langage*, în G. Dumas, *Nouveau Traité de psychologie*, vol. III, Paris, Alcan, 1933, pp. 378 urm.; A. Ombredane, *L'aphasie et l'élaboration de la pensée explicite*, Paris, P.U.F., 1951, pp. 8—16.

¹⁷ Cf. H. Ombredane, *Le langage*, în *loc. cit.*, p. 378.

¹⁸ Cf. Dr. G. Dax, *L'aphasie*, Paris, Delagrave, 1878, p. 9.

¹⁹ Cf. A. Kussmaul, *op. cit.*, p. 175.

²⁰ S. Stricker, *Du langage et de la musique*, Paris, Alcan, 1885, p. 55.

²¹ *Ibid.*, p. 157. J. van Ginneken socotea de pildă că există și un centru al „intonatiei” (*Principes de linguistique psychologique, Essai de synthèse*, Paris, Rivière, 1907, p. 14).

²² G. Ballet, *op. cit.*, p. XIII.

²³ A. Tournay, *La zone du langage*, în G. Dumas, *Traité de psychologie*, vol. I, Paris, Alcan, 1923, p. 190.

²⁴ Expresia lui H. Taine, de pildă, „faculté du langage” (*De l'intelligence*, ed. cit., p. 40), era aceea curentă.

²⁵ De ex. L. Barat (*Le langage*, în G. Dumas, *Traité de psychologie*, ed. cit., p. 743) considera că afazia e „o tulburare a memoriei, inteligența putînd să rămînă intactă”; la fel, W. Wundt, *Grundzüge der physiologischen Psychologie*, Leipzig, Engelmann, 1903, p. 307. De altfel, concepția persistă pînă tirziu, vezi de ex. Déjerine (*op. cit.*, p. 74): „afazia presupune conservarea inteligenței”.

²⁶ Cf. K. Goldstein, *L'analyse de l'aphasie et l'étude de l'essence du langage*, în „*J. de Psychol.*”, 1933, nr. 1—4, p. 431.

²⁷ Cf. A. Ombredane, *Le langage*, ed. cit., p. 378.

²⁸ Datele istorice, cf. A. Ombredane, *op. cit.*, pp. 379 urm., H. Delacroix, *La langage et la pensée*, Paris, Alcan, 1930, pp. 502 urm., H. Piéron, *op. cit.*, pp. 193—195, A. Ombredane, *L'aphasie*, ed. cit., pp. 73—78.

²⁹ Cf. A. Ombredane, *Le langage*, ed. cit., p. 383.

³⁰ Cf. G. Ballet, *op. cit.*, p. 171.

³¹ Reprezentată și la noi, prin Dr. G. Marinescu, *Despre limbajii și afazii*, Memoriile Acad. Rom., 1905.

³² Apar la el, în ciuda unor observații interesante din punctul de vedere al noutății, toate explicările asociaționiste (vezi W. Wundt, *Völkerpsychologie*, vol. I, *Die Sprache*, I, Leipzig, Engelmann, 1900, pp. 462, 494 etc.).

³³ În ciuda criticii aduse asociaționismului, a recurs și el la explicări prin „asocierea elementelor” (William James, *Précis de psychologie*, ed. IX, Paris, Rivière, 1939, pp. 326—327).

³⁴ Deși N. Bechterev (*La psychologie objective*, Paris, Alcan, 1913, pp. 371 urm.) identifică limbajul cu „reflexele simbolice” — pe care le deosebea deci de celelalte tipuri de reflexe —, totuși el nu a arătat în ce constă specificul lor, așa cum va preciza I. P. Pavlov prin concepția referitoare la al doilea sistem de semnalizare.

³⁵ De ex. G. Mingazzini, *op. cit.*, pp. 472, 476 etc.

³⁶ Paul Regnaud, *Origine et philosophie du langage ou principes de linguistique indo-européenne*, Paris, Fischbacher, 1888, p. 317, A. Ed. Chaignet, *La philosophie de la science du langage, étudiée dans la formation des mots*, Paris, Didier, 1875.

³⁷ Articolul lui G. Beaulavon, *Parole*, în *La Grande Encyclopédie*, vol. XXV, p. 183, sau al lui G. Mélinand, *Le signe*, în vol. XXX, p. 13.

³⁸ Vezi și K. Vossler, *Geist und Kultur in der Sprache*, Heidelberg, Winter, 1925, p. 5, despre H. Paul.

³⁹ Dr. Ottmar Dittrich, *Grundzüge der Sprachpsychologie*, vol. I, Halle, Niemeyer, 1903, pp. 511, 566.

⁴⁰ De ex.: G. van Ginneken, *op. cit.*, pp. 8, 33, 36; A. Sechehaye, *Programme et méthodes de la linguistique historique. Psychologie du langage*, Paris, Champion, 1908, p. 53 etc.; A. Darmesteter, *La vie des mots, étudiée dans leurs significations*, ed. IV, Paris, Delagrave, 1893, p. 36.

⁴¹ De pildă, R. de la Grasserie, *De la sociologie linguistique*, Sonderabdruck aus der Monatschrift für Soziologie, Leipzig, Eckardt, 1909, pp. 63, 69.

⁴² Cf. A. Dauzat, *La philosophie du langage*, Paris, Flammarion, 1924, p. 162.

⁴³ D. Pezzi, *op. cit.*, pp. 12—13; vezi și W. D. Whitney, *La vie du langage*, Paris, Germer, 1877, p. 257; „De la cuvinte ne ridicăm la clasele de cuvinte, apoi la părțile vorbirii (*parties du discours*), apoi la limbi în ansamblul lor”.

⁴⁴ W. D. Whitney, cf. A. Dauzat, *op. cit.*, p. 179; la fel, de pildă, F. Max Müller, *The Science of Thought*, London, Longman, 1887, p. 181.

⁴⁵ B. Bourdon, *L'expression des émotions et des tendances dans le langage*, Paris, Alcan, 1892, p. 370; vezi în textul nostru, mai departe, pp. 121 urm.

⁴⁶ Idee cu obârșii foarte vechi, în antichitate: la Platon, de pildă (*Cratyle*, în *Oeuvres complètes*, tr. A. Méridier, Paris, „Les belles lettres”, vol. VIII, partea a II-a, p. 113), la Aristotel (*Organon, Catégories. De l'Interprétation*, tr. J. Tricot, Paris, Vrin, 1936, p. 61); vezi și I. M. Troțki, *Anticiniile teorii iazika i stilia*, Moskva-Leningrad, 1936, cf. rec. din „Anal. rom.-sov.”, vol. I, nr. 5, 1947, p. 883.

⁴⁷ P. J. Rousselot, *Principes de phonétique expérimentale*, nouv. éd., I, Paris, Didier, 1924, pp. 304, 305.

⁴⁸ De ex., chiar mai recent, O. Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik*, ed. V, Leipzig-Berlin, Teubner, 1932, p. 6; iar E. W. Scripture vorbea chiar despre „Sprachatome” și „Sprachmoleküle” (în *Anwendung der graphischen Methode auf Sprache und Gesang*, Leipzig, Bart, 1927, pp. 5, 36).

⁴⁹ De ex. E. Sievers, *Grundzüge der Phonetik*, ed. IV, Leipzig, 1893, p. 136; O. Jespersen, *op. cit.*, pp. 7, 165.

⁵⁰ S. Stricker, *op. cit.*, p. 69.

⁵¹ Cf. H. Bergson, *Matière et mémoire*, Paris, Alcan, 1896, p. 106.

- ⁵² E. Buyssens, *Langage et pensée. Vie et matière*, Anvers, De Bièvre, 1928, pp. 97, 98.
- ⁵³ W. Wundt, *System der Philosophie*, vol. I, Leipzig, Engelmann, 1907, pp. 302 urm., vol. II, pp. 143, 172 urm., și: *Grundzüge der Physiologischen Psychologie*, vol. III, Leipzig, Engelmann, 1903, pp. 778 urm. Cf. și M. Ralea și C. Botez, *Istoria psihologiei*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1958, pp. 480—481.
- ⁵⁴ G. Politzer, *Le bergsonisme. Une mystification philosophique*, Paris, Ed. sociales, [1947], p. 56.
- ⁵⁵ H. Bergson, *Matière et mémoire*, ed. cit., pp. 111, 114, 132—134.
- ⁵⁶ *Ibid.* și: *L'âme et le corps* (1912), în *L'énergie spirituelle*, Paris, Alcan, 1922, pp. 53—55; vezi și *Matière et mémoire*, ed. cit., pp. 134, 269, 270.
- ⁵⁷ H. Bergson, *Matière et mémoire*, ed. cit., p. 180.
- ⁵⁸ B. Croce, *Estetica, come scienza dell'espressione e linguistica generale*, Bari, Laterza, 1928, p. 160.
- ⁵⁹ *Ibid.*, p. 164.
- ⁶⁰ B. Croce, *Rettorica, grammatica e filosofia del linguaggio*, în *Problemi di estetica e contributi alla storia dell'estetica italiana*, Bari, Laterza, 1923, pp. 189 urm.
- ⁶¹ R. Brugia, *Révision de la doctrine des localisations cérébrales. Unité segmentaire des réflexes*. Préf. du prof. P. Marie, Paris, Masson, 1929, p. 116.
- ⁶² Pierre Marie, *L'aphasie*, în *Travaux et mémoires*, vol. I, Paris, Masson, 1926, pp. 3 și 7.
- ⁶³ Cf. A. Ombredane, *Le langage*, ed. cit., pp. 389, 390.
- ⁶⁴ În ciuda reacției lui P. Marie și a criticelor lui Bergson, doctrina extremistă a localizărilor în centri nu-și pierde cu desăvîrșire adepții: în 1914, J. Déjerine (*Sémiologie des affections du système nerveux*, ed. cit.) strînge toate rezultatele obținute pînă la el, în așa-zisa „doctrină clasică”; manualul lui E. Gley, chiar în ediția din 1919 (*Traité élémentaire de physiologie*, ed. IV, Paris, Baillière, 1919, pp. 1083—1085) trata despre „centri”; în 1920 chiar Henschen arăta că există localizări definite, deosebite după limbaj, muzică, cuvinte (cf. H. Piéron, *op. cit.*, p. 284). Iar încrederea aceasta a persistat și în lucrări mai recente: de pildă, C. Georgiade (*Un cas d'aphémie transitorie de la langue maternelle*, în „*L'Année psychol.*”, 1937, p. 204) înclina să creadă că există centri independenți pentru diversele limbi.
- ⁶⁵ H. Piéron, *op. cit.*, pp. 286, 287; 227, 243. La fel, se mențin aceste idei, de ex. la B. Leroy, (*op. cit.*, pp. 83, 84), la R. Brugia, (*op. cit.*, p. 119), la L. Barat (*op. cit.*, pp. 742, 766) etc.
- ⁶⁶ A. Tournay, *op. cit.*, p. 196; și R. Brugia, *op. cit.*, p. 122.
- ⁶⁷ Ale lui Müller, Ehrenfels etc., cf. B. Petermann, *Die Wertheimer-Koffka-Köhlersche Gestaltproblem*, Leipzig, Barth, 1929, p. 3; și C. Fabro, *La fenomenologia della percezione*, Milano, „Vita e pensiero”, 1941, pp. 106, 113, 141—165.
- ⁶⁸ Idee care apărea chiar la Wundt, sub numele de „sinteză creatoare” (cf. C. Fabro, *op. cit.*, p. 113).
- ⁶⁹ Pierre Janet, *op. cit.*, p. 16.
- ⁷⁰ A. Tournay, *op. cit.*, p. 198.
- ⁷¹ P. Janet, *op. cit.*, pp. 254, 260.
- ⁷² De pildă L. Barat, *op. cit.*, pp. 739, 741 etc., A. Dauzat, *op. cit.*, pp. 3, 12, 14, 92, 276 etc.; H. Gutzmann, *Physiologie der Stimme und Sprache*, ed. II, Braunschweig, Vieweg, 1928, p. 206; A. Ombredane, *Le*

langage, ed. cit., pp. 371, 427, 446; Fr. Paulhan, *La double fonction du langage*, Paris, Alcan, 1929, pp. 26, 29, 36; C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, pp. 345—346, 351, 354.

⁷³ F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, ed. II, Paris, Payot, 1922, pp. 25, 27 etc., 191 etc.; H. Piéron, *op. cit.*, p. 243.

⁷⁴ H. Delacroix, *op. cit.*, pp. 14, 15, 143, 211, 289, 319, 347; și: *Le langage*, în G. Dumas, *Traité de psychologie*, vol. II, ed. cit., 1924, p. 144.

⁷⁵ Tipic este cazul lui M. Grammont, care (în *Traité de phonétique*, Paris, Delagrave, 1933, p. 9) afirma influența lui De Saussure, susținea ideea de „întreg” și de „context”, dar dădea și explicații asociaționiste, prin „imagini verbale”, de pildă (*op. cit.*, p. 403). Aceleași urme, de ex. la G. Galichet (*Essai de grammaire psychologique*, Paris, P.U.F., 1947, p. 3), la Ch. Bally (*Qu'est-ce qu'un signe?*, în „*J. de psychol.*”, 1939, nr. 3—4, pp. 164, 167, 168), la L. Tesnière (*Phonologie et psychologie*, *ibid.*, 1946, nr. 4, pp. 424, 437 etc.).

⁷⁶ Datele privitoare la H. Jackson, cf. H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, ed. cit., pp. 510—511, A. Ombredane, *Le langage*, în *loc. cit.*, pp. 386—388; H. Delacroix, *L'aphasie selon Henry Head*, în „*J. de psychol.*”, 1927, pp. 38, 288, E. Cassirer, *Pathologie de la conscience symbolique. Le problème du symbole dans l'histoire de la théorie des aphasies*, în „*J. de psychol.*”, mai-juin, 1929, p. 295.

⁷⁷ Cf. P. Janet, *L'intelligence avant le langage*, ed. cit., pp. 75 urm., 124 urm., A. Ombredane, *op. cit.*, p. 391, H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, ed. cit., pp. 518 urm., Gustaf Stern, *Meaning and Change of Meaning with Special Reference to the English Language*, Göteborg, Wettereren-Kerbers, (Göteborgs Högskolas Årsskrift, 38), 1932, pp. 91—103.

⁷⁸ Mai ales pentru urmărirea modului de apariție a „sensului” unor „cuvinte fără sens”: de pildă W. Köhler, *Zur Phänomenologie des menschlichen Verhaltens*, în *Psychologische Probleme*, Berlin, Springer, 1933, pp. 152, 153, 155, D. Usnadze, *Ein experimenteller Beitrag zum Problem der psychologischen Grundlagen der Namengebung*, în „*Psychol. Forsch.*”, 1924, 5, pp. 24—44. Vezi critica experimentelor lui Köhler în textul nostru, pp. 200 urm.

⁷⁹ De ex. W. Köhler, *Komplextheorie und Gestalttheorie*, în „*Psychol. Forsch.*”, 1925, 6, pp. 373, 375; K. Lewin, *Behavior and Development as a Function of the Total Situation*, în L. Carmichael (red.), *Manual of Child Psychology*, N.-York—London, Wiley-Chapman, 1946, p. 795.

⁸⁰ K. Koffka, *Die Grundlagen der psychischen Entwicklung. Eine Einführung in die Kinderpsychologie*, Osterwieck, Zickfeldt, 1921, pp. 217, 229, 237; Wertheimer, cf. K. Koffka, *op. cit.*, p. 235.

⁸¹ A. Gelb, *Remarques générales sur l'utilisation des données pathologiques pour la psychologie et la philosophie du langage*, în „*J. de psychol.*”, 1933, nr. 1—4, pp. 403—430; K. Goldstein, *L'analyse de l'aphasie et l'étude de l'essence du langage*, *ibid.*, pp. 430—497; A. Gelb und K. Goldstein, *Psychologische Analysen hirnpathologischer Fälle. X. Über Farbennamenamnesie...*, în „*Psychol. Forsch.*”, 1925, 6, pp. 127—187.

⁸² Se pare însă că nici după strămutarea centrului ei în Statele-Unite (cf. relațiile citorva tratate, în care este expusă pe larg doctrina „Gestalt-psychologie”-i: C. Griffith, *op. cit.*, pp. 165—206, 206—247; Th. Moore, *A Century of Psychology in its Relationship to American Psychiatric Association*, N. York, Columbia Univ. Press, 1944, pp. 464—466). Cercetările structurale în psihologia americană a limbajului apar de fapt după trecerea „gestal-

tismului" prin filiera behavioristă și mai ales prin influența structuralismului lingvistic.

⁸³ Cf. și K. Bühler, *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, Jena, Fischer, 1934, p. 256.

⁸⁴ Cf. C. Fabro, *op. cit.*, p. 273.

⁸⁵ K. Goldstein, *op. cit.*, pp. 431, 433.

⁸⁶ A. Gelb und K. Goldstein, *op. cit.*, p. 130. Fapte asemănătoare sînt relatate și de alți psihologi sau psihiatri, ca de pildă G. E. Morselli (cf. F. Martelli, *Aprassie, funzioni „psico-spaziali“*, în „*Archivio ps., neur., psichiatri.*“, april. 1947, p. 173, sau P. Janet (*Les débuts de l'intelligence*, Paris, Flammarion, 1935, pp. 251, 252 și *L'intelligence avant le langage*, ed. cit., p. 128; Janet le dădea însă o explicare legată de sistemul lui propriu de gîndire, bazat pe alegoriile „portretului“, „prăjiturii“ etc.).

⁸⁷ A. Gelb, *op. cit.*, p. 404.

⁸⁸ *Ibid.*, p. 405.

⁸⁹ K. Goldstein, *op. cit.*, p. 454.

⁹⁰ *Ibid.*, p. 441.

⁹¹ *Ibid.*, p. 455; vezi și J. Delay, *Les dissolutions de la mémoire*, Paris, P.U.F., 1942, p. 68.

⁹² Th. Alajouanine et P. Mozziconacci, *L'aphasie et la désintégration fonctionnelle du langage*, [Lyon], Expansion Scientif. française, f.a., pp. 7, 25 urm.; vezi și rec. L. Gayral, în „*J. de psychol.*“, 1949, nr. 4, p. 501.

⁹³ Cf. P. Cossa, *Physiopathologie du système nerveux*, Paris, Masson, 1942 (*Langage-Aphasie*), pp. 844, 845, Fr. Kainz, *Psychologie der Sprache*, vol. II, Stuttgart, Enke, 1943, pp. 273, 274. Totuși, în practica clinică se pare că unii consideră doctrina clasică a localizărilor mult mai comodă și mai folositoare; în orice caz, concepțiile extremiste structuraliste sînt destul de criticate ca fiind chiar o piedică în practica terapeutică (Fr. Kainz, *op. cit.*, vol. III, 1954, pp. 54 urm., și 535, nota 1).

⁹⁴ A. Ombredane, *L'aphasie*, ed. cit., p. 3.

⁹⁵ Karl S. Lashley, *Coalescence of Neurology and Psychology*, în „*Symposium of Recent Advances in Psychology, Proceedings of the Amer. Philos. Soc.*“, Philadelphia, 1941, pp. 463, 464; vezi mai departe, critica adusă de Pavlov acestei concepții.

⁹⁶ Psihologii s-au ocupat în acest domeniu mai ales de probleme de detaliu, efectuînd sau propunînd mici experimente lipsite de interpretări aprofundate. Vasta lucrare a lui Fr. Kainz de pildă (*Psychologie der Sprache*, Stuttgart, Enke, vol. I, 1941, vol. II, 1943, vol. III, 1954) conține un amestec eclectic de puncte de vedere, autorul mărginindu-se să adune și să redea în genere corect și clar datele istorice și actuale privitoare la limbaj, dar lăsînd nerezolvate o serie de întrebări și, mai ales, presupunînd demonstrate sau unanim admise concepții care au încă nevoie de argumentare. Pe plan filozofic, apărută în aceeași atmosferă, o lucrare speculativă ca aceea a lui J. Stenzel (*Philosophie der Sprache*, München-Berlin, Oldenburg, 1934) reprezintă și ea un amestec de gestaltism, de fenomenologie, de psihanaliză și chiar de asociaționism.

⁹⁷ F. de Saussure, *op. cit.*, p. 157 (cursul este anterior anului 1913, cînd a murit De Saussure).

⁹⁸ V. „*Thèses du Cercle linguistique de Prague*“, în „*Trav. Cercle ling. Prague*“, 1929, pp. 1—30 și „*Projet de terminologie phonologique standardisée*“, *ibid.*, 1931, 4, pp. 309—324; și: G. Ivănescu, *Constituirea unei fonetici care să nu fie fiziologie și acustică*, în „*Bul. filol.*“, V, 1938, pp. 55—140; E. Sei-

del, *Fonologia și problemele ei actuale*, București, Inst. lingv. rom., 1942, și: *Teoriile asupra limbii și lingvistica*, în „*Viața rom.*”, 1940, nr. 7, pp. 68—82, I. Iordan, *O disciplină lingvistică nouă: fonologia*, București, Mon. Ofic., 1942 (Anal. Acad. Rom., Mem. S. Liter., s. III, t. XI, m. 7), L. Tesnière, *op. cit.* De asemenea, studiile din „*Travaux du Cercle linguistique de Prague*” și din alte reviste (ca „*J. de psychol.*”, 1933) sau comunicările la diverse congrese (N. Trubetzkoy, V. Mathesius, M. Weingart, J. Mukařovski, S. Karcevski, W. Doroszewski, D. Čyžewski, J. Vachek etc.). Mai recent, despre „lingvistica funcțională” pragheză, vezi și B. Trnka, în „*Vopr. iazikozn.*”, 1957, nr. 3.

⁹⁹ Vezi și O. S. Ahmanova, *Osnovnye napravleniia lingvističeskogo strukturalizma*, Izd. Mosk. Universit., 1955, și: H. J. Pos, *Perspectives du structuralisme*, în „*Trav. Cercle ling. Prague*”, 1939, 8, pp. 71—79, E. Cassirer, *Structuralism in Modern Linguistics*, în *Word*, I, New York, 1945, cf. A. Rosetti, *Considerații asupra structuralismului*, ed. cit., p. 121.

¹⁰⁰ Reprezentat de revista din Copenhaga (care menționează un titlu programatic) *Acta linguistica. Revue internationale de linguistique structurale*, și de L. Hjelmslev.

¹⁰¹ Karl Bühler, *Sprachtheorie*, ed. cit. Aceasta reprezintă una dintre primele lucrări sistematice referitoare la limbaj, care făceau apel — deși nu fără inconsecvențe — la concepția structurală; totuși, cartea nu a avut o prea mare influență, în mare măsură din pricina obscurității stilului și a limbii în care e redactată (abundă termeni nou creați, insuficient lămurii); deosebi în psihologie, ea a avut un slab ecou, din cauza lipsei unei argumentări bazate pe fapte concrete și pe aspecte propriu-zis psihologice.

¹⁰² De ex. lucrările unor O. Buss (de fapt adept al lui Kreuger: *Muttersprachliche Gestalten bewertet unter dem Gesichtspunkt der Ganzheit*, cf. „*Année psychologique*”, 1934, p. 701), V. Bröndal, *Essais de linguistique générale*, Copenhaga, Munksgaard, 1943, V. Mathesius, *La place de la linguistique fonctionnelle et structurale dans le développement général des études linguistiques*, în „*Actes du II-e Congr. int. ling.*” (Genève, 1931), Paris, Maisonneuve, 1933, pp. 145—147, P. Meriggi, *Sur la structure des langues „groupantes”*, în „*J. de psychol.*”, 1933, nr. 1—4, pp. 185—217, V. Bröndal, *Structure et variabilité des systèmes morphologiques*, în „*Scientia*”, 1935, vol. 58, nr. 280, pp. 109—120, *Les oppositions linguistiques*, ed. cit., *Linguistique structurale*, în „*Acta Ling.*”, I, 1939, fasc. 1, pp. 2—11.

¹⁰³ Agostino Gemelli e Giuseppina Pastori, *L'analisi elettroacustica del linguaggio*, Milano, Vita e pensiero, 1934; A. Gemelli, *L'analyse électroacoustique dans l'étude de la psychologie du langage*, în *Contributi del Laboratorio di Psicologia*, serie VIII, Milano, Vita e pensiero, 1940, pp. 147—179; A. Gemelli, *Variations signalatrices et significatrices et variations individuelles des unités élémentaires phoniques du langage humain*, în *Contributi del Laboratorio di Psicologia*, ed. cit., pp. 179—226.

¹⁰⁴ Structuralismul praghez are o atitudine mai moderată, cf. O. S. Ahmanova, *op. cit.*, p. 28.

¹⁰⁵ De pildă, între complexele fonice și cele semantice este studiat, independent de relațiile funcționale, „isomorfismul”; asemănarea lor formală, cf. J. Kuryłowicz, *La notion de l'isomorphisme*, în „*Trav. Cercle Ling. Copenhague*”, 1949, p. 48.

¹⁰⁶ De ex. L. Hjelmslev, *Dans quelle mesure les significations des mots peuvent-elles être considérées comme formant une structure?* în „*Reports*

from the 8-th Intern. Congress of Ling.", vol. II, Oslo, Univ. Press, 1957, pp. 268—287.

¹⁰⁷ Vezi încercările, totuși neconcludente, făcute de: R. Wells *To what Extent can Meaning be Said to be Structured?*, *ibid.*, I, pp. 197—210) și L. Hjelm selv, *op. cit.*; cf. și St. Ullmann, *Historical Semantics and the Structure of the Vocabulary*, în *Estructuralismo e historia*, Canarias, 1957, p. 291.

¹⁰⁸ Structura este, în definiția lui L. Hjelm selv (*op. cit.*, p. 273) „une entité autonome de dépendances „internes“ [subliniat de noi — T.S.-C.]: fiind „autonomă“, desigur că nu se ține seama de alte determinări, în timp sau în spațiu (nu poate fi inclusă, la rândul ei, în alte ansambluri mai vaste, care să o determine și să impună modificări). Există însă și încercări, în cadrul structuralismului, de a se acomoda „structura“ la concepția dialectică și chiar a „determinismului istoric“ (Claude Lévi-Strauss, *Structure et dialectique*, în „*For. R. Jakobson*“, The Hague, 1956, pp. 289 urm.).

¹⁰⁹ O. S. Ahmanova, *op. cit.*, p. 27.

¹¹⁰ Platon punea problema „totului“, a „părților“ și a „sumei“ în limbaj (vezi *Théétète*, în *Oeuvres complètes*, tom. V, partea a II-a, tr. A. Méri-dier, Paris, „Les belles lettres“, 1931, pp. 250 [203 b.], 252 [204 c.], 254 [205 c.] etc.); el „construia“ însă limbajul, pornind de la elemente: sunete, cuvinte (cf. de ex. *Cratyle*, ed. cit., p. 113).

¹¹¹ Cf. principiul „totul înaintea părților“, discutat în *Politica* (vezi Aristotel, „*Texte filosofice*“, București, Ed. de Stat, 1951, p. 123), cu privire la problema statului anterior individului. Aristotel afirma, de asemenea, că în limbaj „părțile“ nu au semnificație luate separat, ci numai prin legarea lor (vezi Aristote, *De l'Interpretation*, ed. cit., pp. 79, 83 și *Catégories*, ed. cit., p. 6 [par. 2—5]; în *Poetica* însă, nu susține consecvent această idee, deoarece notează că dacă părțile cuvintului (sunetele) nu au înțeles prin ele însele (*Poetica*, București, Ed. științifică, 1957, p. 66), în schimb în propoziție, unele părți „își au înțelesul în ele însele“ (*ibid.*, p. 67).

¹¹² K. Vossler (*Sprache als Schöpfung u. Entwicklung*, Heidelberg, Winter, 1925, p. 52), de ex., îl va parafraza pe Heraclit: „Nicht zweimal tauchst du in denselben Redefluss“ („Nu te poți cufunda de două ori în același flux de vorbire“); la fel Mauthner (*Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, I, ed. III, Leipzig, Meiner, 1923; cartea este de fapt din 1896).

¹¹³ Pentru tendința hegeliană spre totalitate, de ex. G. W. H. Hegel, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften*, Leipzig, Meiner, 1930, p. 190, cf. și V. I. Lenin, *Caiete filozofice*, București, E.S.P.L.P., 1957, p. 163.

¹¹⁴ De pildă Père Lamy, în a sa „*Art de parler*“ (1675), afirma că un cuvânt poate conține o idee principală și una secundară, care exprimă variația obiectului în funcție de împrejurări (cf. A. François, *Précurseurs de la grammaire „affective“*, în *Mélanges Bally*, Geneva, Georg, 1939, p. 373); de asemenea, Arnauld (*ibid.*, p. 369).

¹¹⁵ Vezi mai departe, în textul nostru, pp. 36 urm.

¹¹⁶ Cf. H. Steintal, în prefața la: W. von Humboldt, *Die Sprach-philosophischen Werke*, Berlin, Dümmler, 1883, p. 13.

¹¹⁷ W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues u. ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, în *Die Sprachphilos. Werke*, ed. cit., pp. 365, 367, 370; cf. și H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, ed. cit., pp. 31—33, 34.

¹¹⁸ W. D. Whitney, *Language and the Study of Language*. London, Trübner, 1870, p. 46.

¹¹⁹ W. Wundt, *Die Sprache*, I, ed. cit., pp. 32 urm., 131 urm.; și Ph. Wegener, *Untersuchungen ueber die Grundfragen des Sprachlebens*, Halle, Niemeyer, 1885, p. 17.

¹²⁰ E. Renan, *De l'origine du langage*, Paris, Lévy, 1858, ed. II, pp. 89, 101.

¹²¹ R. Paget, *Human Speech*, London, Kegan-Trench-Trubner, 1930, pp. 126, 172.

¹²² O exagerare în acest sens a constituit-o și teoria lui N. I. Marr, despre importanța limbajului „cINETIC”.

¹²³ „Language has, in fact, no existence save in the minds and mouths of those who use it” („Limba nu are altă existență decât în mintea și în gura acelor care o folosesc”): W. D. Whitney, *op. cit.*, p. 35; idei asemănătoare susținea, puțin mai târziu, V. Henry, *Antinomies linguistiques*, Paris, Alcan, 1896, p. 10.

¹²⁴ „Das Feuer der Seele frisst sich durch die Sprache durch” („Focul inimii răzbate prin limbă”) (K. Vossler, *Geist u. Kultur in der Sprache*, ed. cit., p. 49; și L. Șăineanu (*Linguistica contemporană, sau școala neogramatică*), București, Haimann, 1890, p. 7, notă): „Limba sau cuvîntul nu se bucură de o existență reală, ci reflectează numai pe omul care o grăiește”.

¹²⁵ De ex. H. Ebbinghaus, *Manual de psihologie*, București, 1920, pp. 117, 118; și A. Binet (*L'étude expérimentale de l'intelligence*, Paris, Schleicher, 1903, p. 58): compara limbajul a două persoane, pentru a degaja individualitatea lor. D. Pezzi (*op. cit.*, p. 197) sublinia și el că întreaga viață psihică influențează limbajul; de asemenea, H. Paul (*Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, Niemeyer, 1886, p. 34).

¹²⁶ De pildă, J. van Ginneken, *Principes de linguistique*, ed. cit., p. III; și Fr. Mauthner, *Kritik der Sprache*, ed. cit., p. 18 (exagerînd, desigur, ideea: „Es gibt nicht zwei Menschen die die gleiche Sprache reden” („Nu sînt doi oameni care să vorbească aceeași limbă”). Limbajul „real” era socotit de P. Kretschmer (*Sprache*, Leipzig-Berlin, Teubner, 1923, p. 5) ca fiind „Sprechen” („vorbirea”), iar nu „Sprache” („limba”); sau, după expresia lui B. Croce (*Estetica*, ed. cit., p. 192): „L'uomo che parla, nell'atto che parla” („Omul care vorbește, în actul vorbirii”).

¹²⁷ Dintre primii care au dat extindere acestei idei: H. Sperber, *Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung*, Halle, Niemeyer, 1914. Iar școala geneveză de lingvistică — și în special Bally, încă de la începutul secolului al XX-lea — a insistat și argumentat prin exemplificări concrete această atitudine, militînd pentru o nouă disciplină, „stilistică”.

¹²⁸ Sporadice apariții în secolul al XIX-lea, de ex. la K. M. Rapp, *Versuch einer Physiologie der Sprache*, Stuttgart, Gottsche Buchh., 1836, pp. 149—219, sau P. Pierson, *Métrique naturelle du langage*, Paris, Vieweg, 1884, ori R. de la Grasserie, în diverse opuscul, ca de pildă: *De l'élément psychique dans le rythme et de ses rapports avec l'élément phonique*, Lemerre, 1892, E. Sievers, *Grundzüge der Phonetik*, ed. cit., pp. 197 urm., sau indicații vagi la Ph. Wegener, *op. cit.*, p. 17; de asemenea, la unii psihologi, ca W. Wundt (*Die Sprache*, II, ed. cit., pp. 375 urm.). Mai târziu, la: W. E. Scripture, *Researches in Experimental Phonetics*, Washington, Carnegie Inst., 1906, pp. 62, 63, O. Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik*, ed. cit., pp. 219 urm. și *Die Sprache*, ed. cit., p. 90. Lucrările mai recente

de lingvistică nu mai fac obstrucție studierii intonației și în orice caz foneticienii consideră chiar necesară și interesantă — deși dificilă — studierea ei (v. A. Gemelli și G. Pastori, *op. cit.*, pp. 237 urm., K. L. Pike, *The Intonation of American English* (1946), cf. J. B. Carroll, *The Study of Language*, Cambridge Harvard U.P., 1955, p. 39, K. L. Pike, *Tone Languages*, Ann Arbor, Univ. Michigan Press, 1948, pp. 9 urm., E. Fischer-Jorgensen, *What Can the New Techniques of Acoustic Phonetics Contribute to Linguistics?*, in „*Reports from the 8-th Intern. Congres of Ling.*”, vol. 1, Oslo, Univ. Press, 1957, pp. 77 urm., etc.; cf. și G. Fant, *Modern instruments and methods for acoustic studies of speech*, Royal Inst. of Technology, Div. Telegr.-Teleph., rep. nr. 8, 1957, p. 9).

¹²⁹ De pildă, Dr. Em. Fröschels, *Psychologie der Sprache*, Leipzig-Wien, Deuticke, 1925.

¹³⁰ De ex. la Fr. Mauthner, *Kritik der Sprache*, ed. cit., pp. 233, 234, și *Die Sprache*, Frankfurt, Rütten u. Loening, 1906.

¹³¹ De ex. lucrările lui L. Lévy-Bruhl, *La mentalité primitive dans ses rapports avec les langues qu'ils parlent*, in *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Paris, Alcan, 1928, pp. 151—204, *L'âme primitive*, Paris, Alcan, 1927, pp. 76—81 etc.

¹³² F. de Saussure, *op. cit.*, pp. 25, 31, 33; v. și H. Frei, *Langue, parole et différenciation*, in „*J. de psychol.*”, 1952, nr. 2, p. 139, Ch. Bally, *Langue et parole*, in „*J. de psychol.*”, 1926, p. 686; v. și criticile aduse lui De Saussure, privitor la aceste probleme, de: A. I. Smirnițkii, *Obektionost susčesstvovaniia iazyka*, (*Caracterul obiectiv al limbii*), Izd. Moskovskogo Universiteta, 1954, p. 10; precum și critica — făcută din punctul de vedere al accentuării pe latura individuală — a lui W. Doroszewski, *Quelques remarques...*, in *loc. cit.*, pp. 82 urm. Vezi și în textul nostru, p. 384, nota 8.

¹³³ V. Bröndal, *Substrat et emprunt en roman et en germanique. Etude sur l'histoire des sons et des mots*, Copenhague — București, Munksgaard — Inst. lingv. rom., 1948, [de fapt, din 1917]; A. Sommerfelt, *La langue et la société, Caractères sociaux d'une langue de type archaïque*, Oslo, Aschenhoug, 1938; v. și H. Bauche, *Le langage populaire*, Paris, Payot, 1928.

¹³⁴ J. Trier, *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*, Heidelberg, Winter, 1931, S. Öhman, *Wortinhalt u. Weltbild*, Stockholm, 1951, G. Matoré, *Le vocabulaire et la société sous Louis-Philippe*, Genève — Droz, Lille — Gard, 1951, cf. și W. v. Wartburg, *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, P.U.F., 1946, pp. 141 urm.

¹³⁵ De ex. M. Cohen, *Histoire d'une langue: le Français*, Paris, Ed. Hier et auj., 1947.

¹³⁶ Cf. G. Devoto, *Sémantique et syntaxe*, in „*Confér. Inst. lingv. Univ. Paris.*”, XI, 1952—1953, Paris, Klincksieck, 1954, p. 52. Studiile referitoare la aspectele fonetice sînt mai rare și abia la început, dar constituie o preocupare a foneticii actuale: cf. A. Sommerfelt, *Phonetics and Sociology*, in L. Kaiser, *Manual of Phonetics*, Amsterdam, 1957, pp. 370, 371.

¹³⁷ Ținînd de o așa-zisă „exolingvistică” (cf. J. B. Carroll, *op. cit.*, p. 29); v. la L. Bloomfield (*Language*, N. York, Holt, 1946, [ed. I, 1933], pp. 9, 10), preconizarea studierii „faptului lingvistic pur”, iar la L. Hjelmslev definirea structurii (implicit a limbajului) ca „entitate autonomă” alături însă de „concesia” făcută prin precizarea faptului că des-

crierea semantică trebuie să constea din apropierea limbii de celelalte instituții sociale: în *Dans quelle mesure les significations...*, ed. cit., p. 282).

¹³⁸ G. K. Zipf., *Language (The Psychology of)*, în P. L. Harriman (red.) *Encyclopedia of Psychology*, New York, Philosophical Libr., 1946, pp. 331—342.

¹³⁹ Cf. J. Gaudefroy-Demombynes, *L'oeuvre linguistique de Humboldt*, Paris, Maisonneuve, f. a., p. 73.

¹⁴⁰ Relativ la „forma internă” („innere Sprachform”), cf. W. v. Humboldt, *Über die Verschiedenheit...*, ed. cit., p. 339, și R. de la Grasserie, *op. cit.*, pp. 19, 29; cf. și E. Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, partea, I, *Die Sprache*, Berlin, B. Cassirer, 1923, p. 12. Pentru ideea că fiecare om dă o altă valoare cuvintelor, vezi și G. de Humboldt, *De l'origine des formes grammaticales et de leur influence sur le développement des idées*, Paris, Franck, 1859, p. 65. Alături de o frază ca aceasta: „Von dem ersten Elemente an ist die Erzeugung der Sprache ein syntetisches Verfahren, und zwar ein solches im ächtesten Verstande des Worts, wo die Synthesis etwas schafft, des in keinem, der verbundenen Theile für sich liegt” (*Über die Verschiedenheit...*, ed. cit., p. 365, subliniat de noi — T.S.-C.), Humboldt tratează despre „elementele construcției limbajului” (*ibid.*, p. 166); vezi și D. N. Uznadze, cf. R. G. Natadze, *Voprosi mîsleniia i reci v trudah psihologov Gruzinskoi S.S.R.*, în „*Vopr. psihol.*”, 1957, nr. 5, p. 94.

¹⁴¹ Cf. H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, ed. cit., p. 35—40.

¹⁴² W. Wundt, *Die Sprache*, I, ed. cit., p. 563.

¹⁴³ Fr. Gouin, *Exposé d'une nouvelle méthode linguistique. L'art d'enseigner et d'étudier les langues*, ed. III, Paris, Fischbacher, [1894], pp. 67, 68; și L. Șăineanu, *Raporturile dintre gramatică și logică*, București, Sococ, 1891, p. 76.

¹⁴⁴ De ex. pentru P. Pierson (*op. cit.*, p. 137) cuvîntul era „o abstracție, o ficțiune gramaticală”.

¹⁴⁵ De pildă, W. Wundt, *Die Sprache*, I, ed. cit., p. 224, K. Vossler, *op. cit.*, p. 58; iar A. Chaignet (*op. cit.*, p. 20), care accentua ideea de unitate în limbaj, afirma chiar că în frază cuvintele se contopesc într-un „întreg cu caracter de noutate” („*tout nouveau*”).

¹⁴⁶ H. Paul (*op. cit.*, pp. 34, 123, 298) de pildă.

¹⁴⁷ Care e, spunea Wundt (*Sprache*, II, ed. cit., p. 393), „anterioară cuvîntului” („*früher als das Wort*”).

¹⁴⁸ Nu există o singură semnificație pentru un cuvînt, sublinia Fr. Mauthner (*Wörterbuch der Philosophie. Neue Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, vol. I, Leipzig, Meiner, 1923, pp. 146 urm.).

¹⁴⁹ B. Leroy, *Le langage*, ed. cit., p. 90.

¹⁵⁰ *Ibid.*, p. 87.

¹⁵¹ *Ibid.*, pp. 90, 91; și W. Wundt, *op. cit.*, I, p. 5.

¹⁵² B. Leroy, *op. cit.*, pp. 6, 7.

¹⁵³ Ch. Sigwalt, *De l'enseignement des langues vivantes*, Paris, Hachette, 1906, p. 8.

¹⁵⁴ „We have to select, under the guidance of the context, or general requirement of the sense, the particular meaning intended... The ensemble is necessary to the correct interpretation of each” („Trebuie să selectăm, călăuziți de context, sau de sensul general [al frazei], semnificația particulară. Ansamblul este necesar pentru interpretarea corectă a fiecărui [cuvînt]”), W. Whitney, *Language*, ed. cit., p. 109.

¹⁵⁵ „The art of clear speaking or writing consists in so making up the picture that the right meaning is surely suggested for each part” („Arta de a vorbi sau scrie clar constă în a te exprima astfel încît semnificația justă să fie sugerată precis pentru fiecare parte”). W. Whitney, *loc. cit.*, Ezitările și contradicțiile apar însă și la Whitney, care afirma de pildă că limbajul nu are nimic de a face cu gîndirea.

¹⁵⁶ L. Barat și Ph. Chaslin, *op. cit.*, p. 750.

¹⁵⁷ A. Dauzat, *Philosophie du langage*, ed. cit., p. 19.

¹⁵⁸ Edw. Sapir, *Language. An Introduction to the Study of Speech*, N. York, Harcourt-Brace, 1921, p. 9 (subliniat de noi — T.S.-C.).

¹⁵⁹ *Ibid.*, p. 58.

¹⁶⁰ *Ibid.*, pp. 24, 25.

¹⁶¹ E. Buyssens, *Langage et pensée*, ed. cit., pp. 45, 47.

¹⁶² J. Vendryes, *Le langage*, ed. cit., p. XII; vezi și A. Carnoy, *La science du mot. Traité de sémantique*, Louvain, Ed. „Universitas”, 1927, p. 32.

¹⁶³ J. Vendryes, *op. cit.*, p. 211.

¹⁶⁴ L. Șăineanu, *Raporturile dintre gramatică și logică*, ed. cit., p. 76, L. Dugas, *Le psittacisme et la pensée symbolique*, Paris, Alcan, 1896, p. 6, R. de Gourmont, *Esthétique de la langue française*, Paris, Mercure de France, i.a., pp. 24 urm.; și De Saussure (în „*Indog. Forsch.*”, vol. IV, cf. A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, vol. II, Paris, Klincksieck, 1952, p. 181): „La valeur d'une forme est tout entière dans le texte où on la puise” („Valoarea unei forme se află în întregime în textul din care e luată”).

¹⁶⁵ P. Kretschmer (*Sprache*, ed. cit., p. 41) cerea să nu fie studiate cuvintele izolat, iar Manu Leumann (*Zum Mechanismus des Bedeutungs-wandels*; în „*Indog. Forsch.*”, 45, H. 2, 1927, pp. 113, 116) arăta că schimbările semantice apar pentru că termenul intră în diverse grupări care îi schimbă sensul; la fel, M. Bréal (*De l'enseignement des langues anciennes*, Paris, Hachette, 1891, pp. 91, 105), E. Wassenzieher, *Leben und Weben der Sprache*, ed. III-a, Berlin, Dümmler, 1921, pp. 217 urm.), H. Sperber (*op. cit.*, pp. 14, 41).

¹⁶⁶ Deoarece fiecare cuvînt se poate transforma în mod diferit după ansambluri: A. Dauzat, *Géographie linguistique*, Paris, Flammarion, (1922), pp. 46, 53, F. de Saussure, *op. cit.*, p. 199.

¹⁶⁷ Începînd chiar cu interesanta carte a lui P. Pierson — *Métrique naturelle du langage* (ed. cit., pp. XIII, 138, 257), apărută în 1884 —, amestec de idei juste și de exagerări. Mai tirziu — în 1924 — o încercare asemănătoare, la G. Panconcelli-Calzia, *Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft*, ed. II, pp. 69, 109, 119.

¹⁶⁸ F. de Saussure, *op. cit.*, p. 157. Cf., mai tirziu, îndeosebi Meillet: „fiecare limbă formează un sistem în care totul e solidar” (cf. și A. Rosetti, *Considerații asupra structuralismului în lingvistică*, în „*Studii*”, I, 1948, p. 120).

¹⁶⁹ F. Mauthner, *Kritik der Sprache*, II, ed. cit., p. 258, III, pp. 117, 223—259, 267; vezi și *Die Sprache*, ed. cit., pp. 46, 55. „Seelensituation”, „Situation der Seele” sau „Weltanschauung” înseamnă mai mult decît obiceiurile și temperamentul: o influență a ideilor timpului și societății, a unei „Kultursituation” (vol. III, pp. 233—234; și p. 240).

¹⁷⁰ F. Mauthner, *Kritik der Sprache*, III, ed. cit., pp. 232 urm. We-gener vorbește în același termeni despre „situație”, care nu e dată întot-

de-auna prin cuvinte numai, ci și prin atitudinea și mediul persoanei interlocutoare (*Untersuchungen ueber die Grundfragen des Sprachlebens*, ed. cit., p. 21) și care cuprinde mai multe ipostaze: „Situation der Anschauung“, „Situation der Erinnerung“ și „Kultursituation“, diverse după popor și epocă (pp. 21, 22, 26). Wegener este de altfel printre primii care afirmă că „Das Wort ist komprimierter Satz“ („Cuvîntul este o frază comprimată“) p. 182; idem, p. 15).

¹⁷¹ W. Whitney, *op. cit.*, p. 109, B. Leroy, *op. cit.*, p. 87, Ch. A. Sechehaye, *La stylistique et la linguistique*, în „*Mélanges de ling. offerts à F. de Saussure*“, Paris, Champion, 1908, p. 158, Ch. Bally, *Traité de stylistique française*, ed. II-a, vol. I, Heidelberg-Paris, Winter-Klincksieck, 1934, pp. 88, 91, 95 și vol. II, p. 78, 88; și: *Le langage et la vie*, Zürich, Nieham, 1935, pp. 55, 214, A. Dauzat, *op. cit.*, pp. 18, 19, M. Jousse, *Études de psychologie linguistique, Le style oral rythmique et mnémotechnique chez les verbo-moteurs*, Paris, Beauchesne, 1925, pp. 53, 99, J. Dewey, *Comment nous pensons*, Paris, Flammarion, 1925, tr. O. Decroly, p. 229, J. Piaget, *Études sur la logique de l'enfant. Le langage et la pensée chez l'enfant*, ed. II, Paris — Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1930, pp. 14, 204, H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, ed. cit., p. 351, și: *Le langage*, în G. Dumas, *Traité de psychologie*, vol. II, 1924, p. 173, și: *Les opérations intellectuelles*, în G. Dumas, *Nouveau traité de psychologie*, vol. V, 1936, p. 130.

¹⁷² Herbert Nutting, *Thought Relation and Syntax*, University of California Press, Berkeley, California, 1927 (extras), p. 282, B. Karlgren, *Sound and Symbol in Chinese*, London, Oxford Univ. Press, 1923, pp. 84, 90, L. Lévy-Bruhl, *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Paris, Alcan, 1928, p. 180; iar Bronislaw Malinowski, *The Problem of Meaning in Primitive Languages*, în C. K. Ogden și I. A. Richards, *(The Meaning of Meaning)*, ed. cit., p. 307) afirma peremptoriu: „A word without linguistic context is a mere figment“ („Un cuvînt fără context lingvistic este o ficțiune“).

¹⁷³ C. K. Ogden și I. A. Richards, *op. cit.*, pp. 58, 66, 174, 206.

¹⁷⁴ *Ibid.*, pp. 47, 73.

¹⁷⁵ Din punctul de vedere al reliefării ideii de context, contribuția cea mai însemnată în această lucrare o aduce studiul lui B. Malinowski (vezi *supra*), publicat la sfîrșitul ei.

¹⁷⁶ Vezi și mai departe, în textul nostru, pp. 288 urm.

¹⁷⁷ Metoda „globală“ a lui O. Decroly (Dr. Decroly et M.-elle Monchamp, *L'initiation à l'activité intellectuelle et motrice par les jeux éducatifs*, Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1937, p. 160) a fost aplicată numai sporadic. Faptul că J. Dewey (*op. cit.*, p. 235) lua atitudine împotriva defec-tuoaselor metode frecvente, arată ce puțin pătrunseseră în școli noile concep-ții; de altfel, revolta psihologului W. Betz (*Zur Psychologie der Tiere und Menschen*, Leipzig, Barth, 1927, p. 149) este semnificativă: el se plîngea de faptul că în școli era interzis să se refere un cuvînt la text, pentru a fi înțeles.

¹⁷⁸ M. Bronstein, *Méthode d'enseignement des langues étrangères aux adultes*, Paris, Lipschutz, 1937, pp. 69, 147, W. Réal, *Linguistique et pédagogie*, în „*Mélanges Bally*“, Genève, Georg, 1939, p. 64; vezi și I. Ep-stein, *La pensée et la polyglossie, Essai psychologique et didactique*, Paris, Payot, f. a., p. 213.

¹⁷⁹ H. Pongs, *L'image poétique et l'inconscient*, în „*J. de psychol.*“, 1933, n. 1—4, p. 155, A. W. de Groot, *Le mètre et le rythme du vers*, *ibid.*,

pp. 331, 332, Ch. Lalo, *L'analyse critique d'une oeuvre d'art, Essai sur les structures et la suprastructure de la poésie*, *ibid.*, 1946, nr. 3, pp. 257—283; Pius Servien, *Lyrisme et structures sonores*, Paris, Boivin, 1930, p. 29; G. Bertoni, *Lingua e poesia*, Firenze, Olschki, 1937, p. 13 etc.

¹⁸⁰ Ch. Serrus, *Le parallélisme logico-grammatical*, Paris, Alcan, 1933, pp. 7, 12, 499 etc., și: *La langue, le sens, la pensée*, Paris, P.U.F., 1941, pp. 9, 49, 55, 111, 163; L. Jordans, *La logique et la linguistique*, in „*J. de psychol.*”, 1933, nr. 1—4, pp. 50, 55.

¹⁸¹ De ex.: H. Delacroix, *Le langage*, in G. Dumas (red.), *Traité de psychologie*, ed. cit., pp. 160, 161, 177, A. Meillet, *L'état actuel des études de linguistique générale*, in *Linguistique historique...*, vol. 1, Paris, Champion, 1948, pp. 15 urm., Ch. Bally, *Notions grammaticales d'absolu et de relatif*, in „*J. de psychol.*”, 1933, nr. 1—4, p. 348, K. Bühler, *Sprachtheorie*, ed. cit., pp. 173, 284, A. Sommerfelt, *La langue et la société*, ed. cit., pp. 109, 125, Al. Rosetti, *Le mot*, Copenhague—București, Soc. roum. de ling., 1943, p. 33, și A. Rosetti—J. Byck, *Gramatica limbii române*, ed. II, București, Universul, 1945, p. 177, R. Jakobson, *Kindersprache, Aphasie u. allgemeine Lautgesetze*, Uppsala, Almqvist-Wiksell, 1941, p. 23, J. Marouzeau, *Précis de stylistique française*, Paris, Masson, 1941, pp. 70, 71, H. Wallon, *Les origines de la pensée chez l'enfant*, Paris, P.U.F., 1945, p. 107, E. L. Thorndike, *The Psychology of Semantics*, in „*Amer. J. Psychol.*”, 1946, vol. 59, nr. 4, pp. 616, 627, E. H. Sturtevant, *An Introduction to Linguistic Sciences*, New Haven, Yale Univ. Press, 1947, pp. 33, 136, Ch. Serrus, *Le parallélisme...*, ed. cit., pp. 139 urm. (insistă mai mult decât alți autori asupra importanței contextului, totuși tratează această problemă destul de succint și numai pe plan teoretic), G. Galichet, *Essai de grammaire...*, ed. cit., p. 15, D. Badareu, *Du jugement comme acte significatif*, Lausanne, Roth, 1944, pp. 196, 197, W. Réal, *Linguistique et pédagogie*, ed. cit., p. 64, K. Britton, *Communication. A philosophical Study of Language*, London, Kegan Paul (1939), p. 280, C. Reiser, *Non-Aristotelian logic and the Crisis in Science*, in „*Scientia*”, 1937, vol. 61, nr. 299, p. 140, Ch. Boardman Miller, *An experimental-phonetic investigation of whispered conversation considered from the linguistic point of view*, Bochum-Langerdreer, H. Pöppinghaus, 1934, pp. 17, 67, 70, A. F. Watts, *The Language and Mental Development of Children*, London, Harrap, 1946, p. 61, Mortimer Adler, *Language*, in *Dialectic*, London—N. York, Kegan Paul-Harcourt, 1927, pp. 25, 97, 194, 195, 255, G. E. Miller, *Language and Communication*, New York—Toronto—London, McGraw-Hill, 1951, pp. 77, 81 etc.

¹⁸² L. Zawadowski, *Influence, vraie et apparente, du contexte sur le sens*, in „*C-tes r. Soc. Sciences, Lettres*”, Wroclaw, 1949, n. 4, (Wroclaw, 1950), pp. 13—15.

¹⁸³ S. Ullmann, *Précis de sémantique française*, Berna, Francke, [1952], pp. 100 etc.

¹⁸⁴ G. A. Miller and J. A. Selfridge, *Verbal Context and the Recall of Meaningful Material*, in „*Amer. J. Psychol.*”, 1950, vol. 63, nr. 2, pp. 176—186, N. H. Eisen, *The Influence of Set on Semantic Generalization*, in „*J. Abnorm. a. Soc. Psychol.*”, 1954, vol. 49, pp. 491 urm., W. Weiss, G. Margolius, *The Effect of Context Stimuli on Learning and Retention*, in „*J. Exper. Psychol.*”, 1954, vol. 48, pp. 318—322, cf. și „*Année Psychol.*”, 1956, nr. 1, pp. 209—210, E. E. Miller, *Context in the Perception of Sen-*

tences, în „Amer. J. Psychol.”, 1956, nr. 4, pp. 653—655, C. N. Cofer—T. J. Ford, *Verbal Context and Free Association-Time*, în „Amer. J. Psychol.”, 1957, nr. 4, pp. 606—611; H. C. Sharp, *Effect of Contextual Constraint upon Recall of Verbal Passages*, *ibid.*, 1958, nr. 3, pp. 568—573; vezi și comunicarea la Congresul de Psihologie, Bruxelles, 1937: Alice W. Heim, *Concept-formation, Thinking and Intelligence*.

¹⁸⁵ *Materialismul dialectic* (red. G. F. Aleksandrov), București, E.S.P.L.P., 1954, p. 67.

¹⁸⁶ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 21, București, Ed. P.M.R., 1952, p. 41.

¹⁸⁷ Fr. Engels, *Anti-Dühring*, București, Ed. P.M.R., 1952, p. 28, și *Dialectica naturii*, E.S.P.L.P., 1954, p. 56.

¹⁸⁸ Fr. Engels, *Rolul muncii în procesul transformării maimutei în om*, în Marx-Engels, *Opere alese*, vol. II, București, E.S.P.L.P., 1955, pp. 83 urm., I. V. Stalin, *Marxismul și problemele lingvisticii*, București, Ed. P.M.R., 1951, pp. 47, 79.

¹⁸⁹ I. V. Stalin, *op. cit.*, p. 48; vezi și A. S. Cikobava, *Învățătura lui I. V. Stalin despre limbă ca fenomen social*, în *Problemele lingvisticii în lumina lucrărilor lui I. V. Stalin*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1953, pp. 83, 87, 91, 92.

¹⁹⁰ I. V. Stalin, *op. cit.*, p. 47.

¹⁹¹ Vezi diversele lucrări ale lui I. P. Pavlov, în *Experiența a douăzeci de ani în studiul obiectiv al activității nervoase superioare a animalelor*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1953 (apărută pentru întâia oară în 1923), sau în *Prelegeri despre activitatea emisferelor cerebrale*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1951 (apărută pentru întâia oară în 1926).

¹⁹² Cf. și E. A. Asratian, *K voprosu o fiziologii vremennoi sviazi, în Ucenie I. P. Pavlova i filosofskie voprosi psihologii*, Moskva, Izd. Ak. Nauk, 1952, p. 147.

¹⁹³ I. P. Pavlov, *Un fiziolog răspunde psihologilor*, în *Experiența a douăzeci de ani*, ed. cit., pp. 461 urm.

¹⁹⁴ V. A. Ghiliarovski, *Psihiatria*, București, Ed. medicală, 1956, p. 42. Experimente ale școlii pavloviste, de creare a reflexelor condiționate la cuvânt, demonstrează legătura dintre diferiți analizatori, precum și participarea întregii scoarțe (E. V. Smidt și A. V. Suhovskaia, *K fiziopatologii senzornii afazii*, în „J. nevrop. i psihiatr.”, 1954, nr. 12, pp. 987—995; N. A. Krișova, et al., *Kliniko fiziologhiceskoe issledovanie bolnih afaziei*, *ibid.*, 1954, nr. 12, pp. 979—986). Vezi și influența în alte țări, de pildă prin interpretarea afaziei pe baza stereotipului dinamic (M. Rosenberg, *Über dynamische Gefüge im Aufbau der Sprache*, în „Psychiatrie, Neurol. u. mediz. Psychol.”, 1956, H. 11, pp. 329 urm.); vezi și E. Façon, N. Wertheim, *Cîteva considerații fiziopatologice pe marginea unui caz de afazie*, în „Neurologia, psih., neurochir.”, 1957, nr. 2, pp. 147 urm., A. Kreindler și A. Fradis, *Izucenie neirodinamiki pri afazii*, în „J. nevrop. i psihiatr.”, 1957, nr. 8, pp. 929—941.

¹⁹⁵ A. G. Ivanov-Smolenski, *Despre studierea activității comune a primului și a celui de-al doilea sistem de semnalizare al scoarței cerebrale*, în „Anal. rom.-sov., pedagog.-psihol.”, 1951, nr. 3, pp. 92 urm., L. A. Svart, *K voprosu o slove kak uslovnom razdražitele*, în „Biul. eksp. biol. i med.”, 1954, nr. 12, pp. 15—19; V. D. Volkova, *Particularitățile formării reflexelor condiționate la excitanți verbali la copii*, în „Anal. rom.-sov., pediatrie”, 1954, nr. 1, pp. 5—14.

¹⁹⁶ N. I. Krasnogorski, *Despre fiziologia dezvoltării vorbirii la copii*, în „Anal. rom.-sov., pediatrie”, 1953, nr. 3, pp. 5—13, și: *Razvitie uceniia o fiziologicheskoi deiatelnosti mozga u detei*, Leningrad, 1939, pp. 98 urm., V. D. Volkova, *op. cit.*, V. I. Kreajev, *O zameshcaiuşcei funkţii otoroj signalnoi sistemi*, în „Fiziol. jurn.”, 1955, nr. 3, pp. 305—313; F. A. Sohin, *Uncle probleme ale însuşirii de către copil a structurii gramaticale a limbii, în lumina învăţăturii fiziologice a lui I. P. Pavlov*, în „Anal. rom.-sov., pedagog.-psihol.”, 1951, nr. 3, pp. 101—125. Pentru diversele probleme în legătură cu psihologia limbajului în literatura sovietică, vezi şi lucrarea recentă, cu o foarte bogată bibliografie (555 de titluri), a lui A. N. Raevskii, *Psihologhiia reci v sovetskoi psihologhiceskoi nauke za 40 let*, (Kiev), Izd. Kievskogo Gosudarst. Univ., 1958.

¹⁹⁷ E. M. Galkina-Fedoruk, *Slovo i poniatie v svete uceniia klassikov marksizma-leninizma*, în „Vestnik Moskovskogo Universiteta” seria obşcestvennih nauk, 1951, nr. 9, p. 121.

¹⁹⁸ L. A. Bulahovski, *Vvedenie v iazikoznanie*, partea a II-a, Moskva, Ucepedghiz, 1953, pp. 27—31; A. N. Gvozdev, *Mestoimenie i kontekst*, în *Ocerki po stilistike russkogo iazika*, Moskva, Izd. Akad. Pedag., 1952, pp. 112—117. Vezi şi notele bibliografice sau discuţiile din text, pp. 301 urm.

¹⁹⁹ Cf. A. V. Korneeva, *Urok na temu „Slovo v kontekst i mnogoznacinost slova”*, în „Russkii iazik v škole”, 1953, nr. 3, pp. 46—49.

²⁰⁰ O. I. Nikiforova, *Rolul reprezentărilor în perceperea cuvintului, frazei şi descrierii artistice*, în A. A. Smirnov (red.), *Probleme de psihologia înţelegerii*, Bucureşti, Ed. de stat pentru literatură ştiinţifică şi didactică, 1951, pp. 187 urm.

²⁰¹ R. G. Natadze, (în 1953), cf. R. G. Natadze, *Voprosi mişleniia i reci v trudah psihologov Gruzinskoi S.S.R.*, în „Vopr. psihol.”, 1957, nr. 5, p. 103.

²⁰² S. L. Rubinstein, *Osnovi obşcei psihologii*, Moskva, 1946, pp. 428 urm., A. M. Leuşina, *Dezvoltarea vorbirii*, în A. M. Leuşina, A. I. Sorokina, A. P. Usova, *Pedagogia preşcolară*, Bucureşti, Ed. de stat, 1948, pp. 224—227.

²⁰³ Vezi de ex.: S. K. Şaumian, *O suscinosti strukturnoi lingvistiki*, în „Vopr. iazik.”, 1956, nr. 5, pp. 38—54, M. I. Steblin-Kamenskii, *Neskolko zamciani o strukturalizme*, *ibid.*, 1957, nr. 1, pp. 35—40, I. I. Revzin, *Strukturalnaia lingvistika, semantika i problemi izuceniia slova*, *ibid.*, nr. 2, pp. 31—41, A. S. Melniciuk, *K oşenke lingvisticeskogo strukturalizma*, *ibid.*, nr. 6, pp. 38—50, A. A. Reformatskii, *Čto takoe strukturalizm?*, *ibid.*, pp. 25—38.

²⁰⁴ Vezi Marx-Engels, *Ideologia germană*, în K. Marx şi F. Engels, *Opere 3*, Bucureşti, Editura Politică, 1958, p. 31; vezi şi G. F. Aleksandrov, (red.), *Materialismul dialectic*, Bucureşti, E.S.P.L.P., 1954, pp. 348—356; A. V. Vostrikov, *Klassiki marksizma-leninizma o sviazi iazika i mişleniia*, în „Vopr. Filos.”, 1952, nr. 3, pp. 47—65. Vezi şi Al. Graur, *Aplicări ale metodei dialectice*, în *Studii de lingvistică generală*, Bucureşti, Ed. Acad. R.P.R., 1955, pp. 69 urm., 74 urm., etc. şi H. Wald, *Rolul limbajului în formarea şi dezvoltarea ideilor*, în „Probleme de logică”, Bucureşti, Ed. Acad. R.P.R., 1956, pp. 3—84; vezi şi încercările de aplicare făcute de G. F. Meier, *Ein Beitrag zur Erforschung der Zusammenhänge von Sprache u. Denken und der Entwicklungsgesetzmässigkeiten der Sprache*, în „Wissens-

Z. K. Marx-Univ. Leipzig", 1952—1953, caiet 9—10, pp. 517—633 (cf. și „Vopr. filos.", 1954, nr. 3, pp. 357—361).

²⁰⁵ V. I. Lenin, *Materialism și empiriocriticism*, București, Ediția a II-a, 1959, pp. 225—232; vezi și D. P. Gorski, *O roli iazika v poznanii*, în „Vopr. filos.", 1953, nr. 2, p. 75—93.

²⁰⁶ I. P. Pavlov, *Reflexul condiționat*, în *Experiența a douăzeci de ani...*, ed. cit., p. 608, și *Prelegeri despre activitatea emisierelor cerebrale*, ed. cit., p. 329; vezi și: M. Ralea, *Importanța învățăturii lui Pavlov pentru filozofie și psihologie*, în *Studii de psihologie și filozofie*, București, Ed. Acad., R.P.R., 1955, pp. 70—71, N. V. Medvedev, *Teoria leninistă a reflecției și învățătura lui I. P. Pavlov despre activitatea nervoasă superioară* (Moscova, 1954), în „*Caiete de traduceri pentru catedrele universitare*", *Studii de psihologie*, București, 1954, III, pp. 63—73.

²⁰⁷ I. K. Ekgolm, *Teoriia K. D. Ușenskogo o iazika i mișlenii*, în „Sov. pedagog", 1953, nr. 11, pp. 93, 97 și 98.

²⁰⁸ G. Cristian, *Despre psihologia gândirii și limbajului în opera lui Secenov*, în „Rev. de psihol.", 1955, I, nr. 1—2, p. 104.

²⁰⁹ I. M. Secenov, *Elementele gândirii*, în Secenov, Pavlov, Vvedenski, *Fiziologia sistemului nervos, Opere alese*, vol. I, București, Ed. medicală, 1954, p. 331.

²¹⁰ L. S. Vigotskii, *Mișlenie i reci*, în *Izbrannie psihologiceskie issledovaniia*, Moscova, 1956, pp. 382, 383.

²¹¹ *Ibid.*

²¹² De ex.: A. G. Spirkin, *Problemele limbii și gândirii în lumina lucrărilor lui I. V. Stalin asupra lingvisticii*, Moscova, 1951, (conferință, trad. rom.). A. S. Cikobava, *Învățătura lui I. V. Stalin despre limbă ca fenomen social*, în „*Problemele lingvisticii în lumina lucrărilor lui I. V. Stalin*", București, Ed. Acad. R.P.R., 1953, p. 91. Culegerea *Mișlenie i iazik*, Moscova, 1957, S. L. Rubinstein, *Voprosi o iazike, reci i mișlenii*, în „Vopr. iazik.", 1957, nr. 2, pp. 42—48; vezi și lucrările școlii gruzine (D. I. Ramișvili etc.), cf. R. G. Natadze, *op. cit.*

²¹³ D. P. Gorski *op. cit.*, Iu. M. Pratushevici, *O rece-dvoigatelnom analizatore i ego roli v professe poznaniia*, în „Vopr. filos.", 1953, nr. 6, pp. 140—150, F. I. Gheorghiev, *Problema ciuvstvennogo i raționalnogo v poznanii*, în „Vopr. filos.", 1955, nr. 1, pp. 28—42.

²¹⁴ A. M. Leușina, *Dezvoltarea vorbirii*, ed. cit., p. 220 etc., N. P. Antonov, *Dezvoltarea gândirii și vorbirii la copii*, în „Anal. rom.-sov. pedagog. psihol.", 1953, nr. 3, pp. 65 urm., N. G. Morozova, *Dezvoltarea limbajului la vârsta școlară mică*, în A. N. Leontiev și L. I. Bojovici (red.), *Studii de psihologia copilului*, București, E.S.D.P., 1953, pp. 95 urm., A. R. Luria, *Rol slova v formirovanii vremennih sviazei u celoveka*, în „Vopr. psihol.", 1955, nr. 1, pp. 73—87, R. Ș. Karimova, *K voprosu o znaceniі osvoeniia doșkolnikom elementov grammaticeskogo stroia iazika dlia razvitiia ego mișleniia*, „Ucenie zapiski LPGI im. A. I. Gherșena", vol. 112, Leningrad: 1955, 33—46, cf. V. V. Kardașev, *Ukazatel literatury po psihologii o publikovannoі v 1955 g.*, în „Vopr. psihol.", 1956, nr. 4, p. 140 (lucrarea nu a putut fi consultată direct).

²¹⁵ Din bogata bibliografie a acestei probleme în școala pavlovistă, menționăm numai câteva lucrări referitoare la problema relațiilor dintre gândire și limbaj în fiziologia și psihologia normală (majoritatea lucrărilor tratând despre tulburările interacțiunii celor două sisteme, în condiții patologice):

A. G. Ivanov-Smolenski, *Despre interacțiunea primului și celui de-al doilea sistem de semnalizare în anumite condiții fiziologice*, „Bibl. Anal. rom.-sov.”, seria Medicină, 1950, nr. 44, pp. 24—38, A. G. Spirkin, *Învățătura lui I. P. Pavlov despre cele două sisteme de semnalizare, baza biologică a învățării staliniste despre limbă*, în „Anal. rom.-sov., pedagog.-psihol.”, 1952, nr. 5, pp. 48—62, Z. V. Manuilenko, *Învățătura lui I. P. Pavlov despre cele două sisteme de semnalizare și importanța ei pentru educația copiilor de vîrstă preșcolară*, *ibid.*, nr. 7, pp. 5—18, E. V. Șorohova, *Învățătura lui I. P. Pavlov despre sistemele de semnalizare în lumina teoriei leniniste a reflectării*, în „Anal. rom.-sov., medicină generală”, 1953, nr. 1, pp. 7—22, L. K. Nazarova, *K voprosu o razvitii učenîia I. P. Pavlova o dvuh signalnih sistemah v rabote ego posledovatelei*, în „Nacealn. škola”, 1952, nr. 7, pp. 55—59, L. S. Bogacenco, *Influența programului școlar zilnic asupra legăturilor condiționate din cadrul primului și al celui de-al doilea sistem de semnalizare și asupra corelației dintre aceste sisteme*, în „Anal. rom.-sov., pedagog.-psihol.”, 1953, nr. 4, pp. 97—111, E. G. Vațuro și A. A. Șibanov, *O subektivistskikh oșibkah akademika L. A. Orbeli v traktovke učenîia I. P. Pavlova o korkovih signalnih sistemah*, în „Fiziol. jurn.”, 1953, nr. 3, pp. 375—386.

²¹⁶ P. S. Popov, *Sujdenie i predlojenie*, în *Voprosi sintaksisa sovermennogo russkogo iazika*, Moskva, 1950, pp. 5—35; D. P. Gorski și N. G. Komlev, *K voprosu o sootnoșenii logiki i grammatiki*, în „Vopr. filos.”, 1953, nr. 6, pp. 63—83.

²¹⁷ R. Ghinzburg, *Problema znacenîia slova v svete stalinskogo učenîia o iazike*, în „Inostr. iaziki v škole”, 1952, nr. 4, pp. 30—42.

²¹⁸ De ex. A. Darmesteter (*La vie des mots*, Paris, Delagrave, 1893, p. 37: „Cuvîntul este servitorul ideii; fără idee nu există cuvînt: nu este decît o îngrămădire vană de sunete”), A. Sechehaye, *La pensée et la langue*, în „J. de psychol.”, 1933, nr. 1—4, p. 60; cf. și „Relațiile dintre gîndire și limbaj în ontogeneză”, București, Ed. Acad. R.P.R., 1957, pp. 4—6.

²¹⁹ H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, ed. cit., pp. 107, 361, etc.; A. Gemelli și G. Zunini, *Il punto di vista della psicologia nello studio del linguaggio*, în *Introduzione alla psicologia*, ed. IV, Milano, 1954, pp. 307, 312, J. Piaget, în „Thinking and Speaking. A Symposium” (edited by G. Révész, Amsterdam, 1954), cf. N. Galifret-Granjon, *Le développement du langage et ses troubles*, în „Année psychol.”, 1956, nr. 1, pp. 76 urm.; F. Kainz, *op. cit.*, pp. 146 urm., și *Vorformen des Denkens*, în „Thinking and Speaking”, ed. cit., pp. 61—93; Ch. Serrus, *La langue, le sens, la pensée*, Paris, P.U.F., 1941, Th. Alajouanine-P. Mozziconacci, *op. cit.*, pp. 63, 65 urm.

²²⁰ G. Schmidt, *Thinking and Language*, în „Orbis”, 1955, nr. 1, pp. 66—73.

²²¹ E. Buysens, *Speaking and Thinking from the Linguistic Standpoint*, în „Thinking and Speaking”, ed. cit., pp. 136—164; în fond, Buysens ajunge la dualism (cf. și „J. de psychol.”, 1955, nr. 2, p. 305), deși afirmă și că „gîndirea nu ar fi ceea ce este dacă nu am avea limbaj” (E. Buysens, *op. cit.*, p. 164).

²²² Cf. G. A. Miller și E. H. Lenneberg, rec. la „Thinking and Speaking”, ed. cit., în „Amer. J. Psychol.”, 1955 (68), nr. 4, p. 697; și „J. de psychol.”, 1955, nr. 2, pp. 304—305. Poziția lui G. Révész este alit de ambiguă, încît un alt cercetător îl consideră — și îl critică drept

atare — ca pe unul dintre cei care identifică gândirea și limbajul (J. B. Carroll, *The Study of Language*, ed. cit. p. 104).

²²³ Vezi mai sus, pp. 16 urm.

²²⁴ Cf. F. Kainz, *Psychologie der Sprache*, vol. I, ed. cit., p. 143.

²²⁵ W. v. Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues u. ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, ed. cit., și G. de Humboldt, *De l'origine des formes grammaticales et de leur influence sur le développement des idées*, ed. cit., p. 47; cf. și P. Trost, *Despre raportul limbii față de gândire*, referat la Confer. lingviștilor din Liblice, 1954 (trad. rom.); Max Müller, *The Science of Thought*, Londra, Longmans, 1887, pp. 3, 77—126, 550 etc.; W. Wundt, *Die Sprache*, II, ed. cit., pp. 405—419, E. Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, I, ed. cit., L. Weisgerber, *Das Problem der inneren Sprachform u. seine Bedeutung für die deutsche Sprache*, în „Germ.-Rom. Mon.“, 1926, caiet. 7/8, pp. 249 urm.

²²⁶ Cf. A. Tilquin, *Le behaviorisme*, Paris, Vrin, 1942, pp. 162 urm.: gândirea fiind în concepția behavioristă o „subvocal speaking” („vorbire subvocală”), o schemă de mișcări periferice, iar limbajul de asemenea, o „organizare laringiană” (în comunicare, elementul kinestezic este considerat „mai important decât acela ideational”, afirma și H. C. Warren, *Précis de psychologie*, Paris, Rivière, 1923, p. 307).

²²⁷ Cf. F. Kainz, *op. cit.*, vol. I, p. 147. Vezi, de asemenea, și vechi argumentări de tipul aceleia a „păsărilor care vorbesc, dar nu gîndesc” (de ex. la W. Ament, *Die Entwicklung von Sprechen u. Denken beim Kinde*, Leipzig, 1899, pp. 29, 30).

²²⁸ Ca Broca, Déjerine, cf. Th. Alajouanine—P. Mozi-conacci, *op. cit.*, p. 57.

²²⁹ Ca James (cf. P. Oléron, *Le rôle du langage dans le développement mental*, în „Enfance”, 1952, nr. 2, p. 122), P. Guillaume (*Manuel de psychologie*, Paris, P.U.F., 1948, pp. 234 urm.) etc.

²³⁰ Cf. F. Kainz, *op. cit.*, p. 146.

²³¹ „Limbajul și gândirea sînt așa de vag și de variat definite, încît [a arăta relațiile dintre ele] este ca și cum ai vrea să legi fumul de ceață, într-un nor de fum de fabrică („smog”)”, afirmă G. A. Miller și E. H. Lenneberg, în recenzie la „Thinking and Speaking. A Symposium”, în *loc. cit.*, p. 698.

²³² E. Cassirer, *Le langage et la construction du monde des objets*, în „J. de psychol.”, 1933, n. 1—4, pp. 18—45, și *L'influence du langage sur le développement de la pensée dans les sciences de la nature*, *ibid.*, 1946, nr. 2, pp. 129—153, L. Weisberger, *Die Stellung der Sprache im Aufbau der Gesamtkultur*, în „Wörter u. Sachen”, vol. XV, 1933, pp. 134—225 și vol. XVI, 1934, pp. 96—237; și: *Weiteres über das zusammenarbeiten von Sprachwissenschaft, Psychologie, Physiologie u. Chemie an den Problemen der Sinnesempfindungen*, în „Wörter u. Sachen”, vol. XIV, 1932, pp. 99—107.

²³³ B. L. Whorf, *Language, Thought and Reality*, N. York—London, Wiley—Chapman, 1956, cf. rec. de G. L. Trager, în „Language”, 1957, vol. 33, nr. 3, pp. 421—424; cf. și J. B. Carroll, *op. cit.*, pp. 44 urm.

²³⁴ Unul dintre exponenții săi, St. Chase, prefațează ultima ediție a operelor lui Whorf (cf. rec. din „Language”, *loc. cit.*). Vezi expunerea lui S. I. Hayakawa (*Semantics, General Semantics and Related Disciplines*, în *Language, Meaning and Maturity, Selections from ETC.*, a Re-

niew of *General Semantics 1943—1953*, New York, Harper, [1954], p. 25), cu privire la semanticii care susțin că limbajul determină caracterul realității.

²³⁵ Edw. Sapir, *Language. An introduction to the Study of Speech*, ed. cit., p. 58.

²³⁶ L. Bloomfield, *op. cit.*, pp. VII, 9, 10, 32, 33, cf. și G. Bonfante, *Semantics, Language*, în *Encyclopedia of Psychology* (Harri-man), ed. cit., p. 865, L. H. Gray, *Mécanisme et mentalité en langage*, în „*Acta linguistica*”, 1945—1949, vol. V, fasc. 2, p. 66; vezi și M. M. Guhman, *Proti idealizma i reakții v sovremennom amerikanskom iazikoznanii*, în „*Izv. Akad. Nauk*”, s. lit. și limbă, 1952, nr. 4, vol. XI, pp. 281—295.

²³⁷ Edg. H. Sturtevant, *op. cit.*, p. 2.

²³⁸ R. Carnap, *Logische Syntax der Sprache*, Viena, J. Springer, 1934, p. 2; vezi și la V. Bröndal (*L'autonomie de la syntaxe*, în „*J. de psychol.*”, 1933, nr. 1—4, p. 223) o afirmație asemănătoare: în sintaxă nu trebuie să pătrundă studiul semnificației cuvintului.

²³⁹ Cf. E. W. Beth, *La sémantique et sa portée philosophique*, în *Semantica, Archivio di Filosofia*, Roma, Bocca, 1955, pp. 41 urm.; cf. și alte articole „semantice” din aceeași culegere.

²⁴⁰ Ch. Morris, *Segni, linguaggio e comportamento*, Milano, Longanesi [1949] (ed. americ. 1946), pp. 9, 10. Ch. Morris a încercat o conciliere a behaviorismului și mecanicismului bloomfieldian cu mentalismul (L. H. Gray, *Mécanisme et mentalité en langage*, în *loc. cit.*, p. 67). De altfel, curentul semantic, în genere, apare destul de neclar conturat (cuprinzând adepți cu idei diferite) și de eclectic (acceptînd de pildă drept un curent „semantic” chiar kibernetica), vezi de ex. culegerea semantică *Language, Meaning and Maturity*, citată.

²⁴¹ L. Hjelmslev, *Dans quelle mesure les significations...*, în *loc. cit.*, p. 273.

²⁴² J. B. Carroll, *op. cit.*, p. 31 (pentru completarea datelor care ne-au lipsit cu privire la lingvistica și la psihologia limbajului în America am folosit îndeosebi lucrarea lui J. B. Carroll).

²⁴³ Reducînd limba la relația mecanică stimul-reacție; vezi alt punct de vedere extremist, în polemica lui L. Spitzer cu L. Bloomfield (*Answer to Mr. Bloomfield*, în „*Language*”, 1944, nr. 4, pp. 245—252; cf. și G. O. Vinokur, *Epizod ideinoi borbi v zapadnoi lingvistike*, în „*Vopr. iazik.*”, 1957, nr. 2, pp. 59—71).

²⁴⁴ L. Bloomfield, *op. cit.*, p. 139.

²⁴⁵ C. E. Shannon, *A Mathematical Theory of Communication*, în „*The Bell System Technical Journal*”, 1948, nr. 3 (vol. 27), p. 379, cf. și W. Weaver, *Recent Contributions to the Mathematical Theory of Communication*, în C. E. Shannon și W. Weaver, *The Mathematical Theory of Communication*, Urbana, Univ. of Illinois Press, 1949, pp. 99, 100.

²⁴⁶ B. Mandelbrot, *Contribution à l'étude mathématique des jeux de communication*, Paris, 1953, p. 107.

²⁴⁷ B. Mandelbrot, *Structure formelle des textes et communication: deux études*, în „*Word*”, 1954, vol. 10, nr. 1, pp. 3, 11.

²⁴⁸ *Ibid.*, p. 2. Cu toate rezervele făcute de kiberneticieni ca D. M. Mac Kay (*The Place of „Meaning” in the Theory of Information*, în Colin Cherry (red.), *Information Theory*, [London], 1956, pp. 216—226),

aceasta rămâne totuși o atitudine generală a kiberneticienilor, criticată de altfel și în cursul unei recente Conferințe relative la lingvistica matematică (vezi și: *Tezisi soveșcianii po matematiceskoj lingvistike*, 15—21 apr. goda, Leningrad, 1959).

CAPITOLUL II

¹ Printre asemenea studii sînt chiar și acelea ale unor „structuraliști” sau, în orice caz, ale unor fizicieni și foneticieni de dată mai recentă; C. Stumpf, de pildă, deși combătea această tendință, totuși studia sunetul vocal după aceleași principii, independent de cuvînt sau de orice situație (*Die Sprachlaute, experimentell-phonetische Untersuchungen nebst einem Anhang über Instrumentalklänge*, Berlin, Springer, 1926, p. 86); vezi și A. H. Davis, *Modern Acoustics*, Londra, Bell, 1934, pp. 234—260, și Trendelenburg, *Einführung in die Akustik*, Berlin, Springer, 1939, pp. 115—119 și 232—262 etc. Pentru fizica acustică, aceste cercetări pot avea vreun folos; dar se pierde din vedere faptul că realitatea studiată nu este totuși pur fizică și că, fiind supusă unor alte determinări, variabilitatea ei e ca atare supusă și ea altor legi decît acelora fizice.

² Atitudine care are printre precursori pe E. Husserl (*Der psychologismus als Skeptischer Relativismus*, în *Logische Untersuchungen*, vol. I, Halle, Niemeyer, 1928, pp. 110—154) și *Méditations cartésiennes*, Paris, Colin, 1931, p. VI). Tot pentru poziția potrivnică amestecului psihologiei, și: Delbrück (cf. K. Vossler, *Sprache als Schöpfung*, ed. cit., p. 21), V. Bröndal (*Les parties du discours*, Copenhague, Gad, 1928, pp. 233—235, 242), L. Bloomfield, *op. cit.*, p. 17, W. Doroszewski, (*Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique: Durkheim et F. de Saussure*, în „*J. de psychol.*”, 1933, nr. 1—4, pp. 65, 72), D. Ōzyevskij (*Phonologie u. Psychologie*, în „*Trav. Cercle ling. Prague*”, 1931, pp. 4, 5, 22), S. Karcevskij (*Sur la phonologie de la phrase*, *ibid.*, p. 205) și Școala din Praga în genere (cf. și K. Horalék, *Linguistica structurală și psihologia*, în „*Omagiu lui I. Iordan*”, București, Ed. Acad. R.P.R., 1958, p. 389. Ch. Serrus, de asemenea, dorea o gramatică „purificată de idoli limbajului, fără contingente logice sau psihologice” (*Le parallélisme logico-grammatical*, ed. cit., p. 499): deși — fără voie deci — în lucrările sale s-a bazat totuși pe fapte oferite de realitatea psihică.

³ H. Steinthal (*Grammatik, Logik u. Psychologie, ihre Prinzipien u. ihr Verhältniss zu einander*, Berlin, Dümmler, 1885, pp. 235 urm., 307 urm., etc.; cf. și L. Șăineanu, *Linguistica contemporană*, ed. cit., p. 11), O. Dittrich (*Grundzüge der Sprachpsychologie*, ed. cit.), Van Ginneken (*Principes de linguistique psychologique*, ed. cit.), A. Thumb u. K. Marbe (*op. cit.*, p. 19), A. Sechehaye (*Programme et méthodes...*, ed. cit., p. 19), P. Kretschmer (*op. cit.*, pp. 2, 5), A. Sommerfelt, (*Sur le caractère psychologique des changements phonétiques*, în „*J. de psychol.*”, 1928, nr. 8, pp. 675 urm., S. Pușcariu (*Études de linguistique roumaine*, Cluj—București, Mon. Ofic., 1937, pp. 161—186), G. Bertonni (*Lingua e pensiero*, ed. cit., p. 9), K. Bühler (*op. cit.*, p. 176), E. Sturtevant (*op. cit.*, p. 5), D. Lagache (*La signification psychologique de la première personne*, în „*J. de psychol.*”, 1939, nr. 3—4, pp. 267 urm.), E. Benveniste (*Actif et moyen dans le verbe*, în „*J. de psychol.*”, 1950, nr. 1, pp. 130 urm.), A. Gemelli—G. Pastori (*Analisi elettro-acustica...*, ed. cit., p. 1), A. Gemelli—G. Zunini (*Il punto di vista della psico-*

logia nello studio del linguaggio, in *Introduzione alla psicologia*, Milano, „Vita e pensiero“, 1954, ed. IV, pp. 297 urm.), A. Gemelli—J. W. Black (*Phonetics from the viewpoint of psychology*, in L. Kaiser (red.), *Manual of Phonetics*, Amsterdam, 1957, pp. 94 urm.), J. R. Kantor (*An Objective Psychology of Grammar*, 1952, cf. N. G. Esteves, in „Word“, 1955, vol. 11, nr. 1, pp. 117—122; este vorba însă de o psihologie behavioristă, cf. J. B. Carroll, *op. cit.*, p. 75). Unii fonologi au notat totuși și înrădirea lingvisticii cu psihologia (N. Trubetzkoy, *La phonologie actuelle*, in „J. de psychol.“, 1933, nr. 1—4, p. 1), fără a se sprijini însă consecvent pe aceasta din urmă; iar V. Brøndal, în lucrări ulterioare, a adoptat o cale mai conciliantă, arătând că lingvistul va recunoaște importanța logicii și a psihologiei, și indicind nevoia colaborării lingvisticii cu psihologia (*Les oppositions linguistiques*, in „J. de psychol.“, 1938, nr. 2, pp. 161, 169, și *Essais de linguistique générale*, Copenhague, Munksgaard, 1943, p. 48); la fel, R. L. Wagner *Le langage et l'homme*, in „J. de psychol.“, 1949, nr. 3, p. 352, față de: *L'analyse en linguistique*, *ibid.*, 1948, nr. 3, pp. 375, 376). Opoziției față de a unor lingviști recenți față de punctul de vedere psihologic i se opun afirmațiile altor lingviști, ca de pildă G. Galichet (*op. cit.*, pp. XII, XIII): „[Lingviștii] nu au vrut să vadă că problema gramaticală era — în fond — o problemă psihologică“, sau J. Przyluski (*Le langage, la langue et la parole*, in „J. de psychol.“, 1940, nr. 1—3, p. 38): „Pentru a studia dinamica limbii, e necesar ca ea să fie integrată în realitatea psihică, adică să se regăsească, sub fenomenele lingvistice, fenomenele psihologice“; vezi și G. A. Miller, *The Perception of Speech*, in „For R. Jakobson“, Hague, 1956, p. 359 și K. Horalek, *Linguistica structurală și psihologia*, in *loc. cit.*, p. 389: „factorii psihici au însemnătatea lor în vorbire“. Vezi, recent, și încercările de a se crea o nouă disciplină, „psiholingvistică“ (de ex. A. A. Roback, *Destiny and Motivation in Language: Studies in Psycholinguistics and Glossodynamics*, 1954, recenz. de J. C. Wells in „Word“, 1955, vol. 11, nr. 2, pp. 279—280 și J. B. Carroll, *op. cit.*, pp. 70, 78; v. și: „Psycholinguistics, Supplem. to J. of Abnorm. and Soc. Psychol.“, vol. 49, 1954, nr. 4; și O. S. Ahmanova, *O Psiholingvistike*, Moskva, Izd. Mosk. Univ., 1957, pp. 3, 4). Dezideratul unei colaborări între lingviști și psihologi a fost exprimat de pildă și cu ocazia consacrării unor simpozioane sau culegeri, problemei limbajului (de ex. „J. de psychol.“, 1933 și 1939, culegerea citată „Thinking and Speaking“ sub red. G. Révész, culegerea *Mislenie i iazik*, Moskva, 1957 etc.) sau a conlucrării în cursul unor societăți, congrese etc. (de ex., la ședințele „Societății de lingvistică din Paris“, după cum arată „Buletinul“ ei, luau parte și psihologi.

⁴ Cf. V. A. Zveghințev, *Hrestomatia po istorii iazikoznaniia. XIX—XX vekov*, Moscova, Gos. Ucen. Ped. Izd., 1956, pp. 105, 117.

⁵ V. și E. Seidel, *Teoriile asupra limbii...*, in *loc. cit.*, p. 80: psihologia a influențat foarte puțin pe lingviști. În schimb, datele lingvistice au fost utilizate în lucrările unor psihologi sau filozofi ca W. Wundt, K. Bühler (care avea o „temeinică pregătire de lingvist“, cf. S. Pușcariu, în „Dacoromania“, 1936, IX, p. 447); vezi și lucrările despre limbaj ale lui A. G. Spirkin, în „Vopr. filos.“, 1954, nr. 5, 1956, nr. 2; s-au făcut și încercări de colaborare cu lingviștii, inițiate de către psihologi (vezi de pildă „J. de psychol.“, 1933 și 1939).

⁶ G. Steinthal, de pildă (*Grammatik, Logik u. Psychologie*, 1885).

se baza pe psihologia asociaționistă herbartiană (cf. V. A. Zveghintev, *Hrestomatiia*..., ed. cit., pp. 105 urm.), ca și A. A. Potebnia (cf. *ibid.*, și p. 117). De altfel, în lucrările lingviștilor care au dorit să adopte și o perspectivă psihologică, sînt frecvente aluziile la „imagini verbale”, la „asociații de idei” etc.

⁷ Al. Graur, *Schiță de istorie a lingvisticii* (curs), București, Univ. „C. I. Parhon”, 1958, p. 43.

⁸ De pildă De Saussure afirma într-un loc (*op. cit.*, p. 21) că „totul e psihologie în limbă”, dar alteori (*ibid.*, pp. 25, 317 etc.), că limba este exterioară indivizilor, fapt care a dus la preconizarea studiului unei „limbi” ireale, ca entitate abstractă.

⁹ Aceste tendințe ale lingvisticii actuale de a fi o disciplină „autonomă” au dus, subliniază și O. S. Ahmanova (*O Psiholingvistike*, ed. cit., p. 4) la structuralism, la ruperea limbii de gîndire și de societate etc.

¹⁰ De pildă, așa cum preconizează studiul limbajului unele curente, ca structuralismul lingvistic (vezi mai sus, pp. 42 urm.) sau „fenomenologia”, în repulsia ei pentru particular și în dorința de a atinge „esențe” (E. Husserl, în diferite capitole din *Logische Untersuchungen*, Halle, Niemeyer, 1928, ed. IV, cf. și C. K. Ogden, și I. A. Richards, *op. cit.*, p. 272; vezi de ex. și H. Kunz, *Zur Phänomenologie u. Analyse des Ausdrucks*, Aargau, Grenchen, 1938, sau aplicarea direct la psihologia limbajului, de către J. Stenzel, *op. cit.*).

¹¹ Pentru materialul bibliografic, foarte bogat, vezi mai departe, în text: și în *Relațiile dintre gîndire și limbaj în ontogeneză*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1957.

¹² De ex. experimentele de tip Thumb—Marbe (*op. cit.*), A. Binet (*L'étude expérimentale de l'intelligence*, ed. cit.), N. Ach, Ch. Bühler (cf. și F. Kainz, *op. cit.*, vol. I, pp. 44 urm., 50, 118, 264). O. Niemeyer (*Ueber die Entstehung des Satzbewusstseins u. der grammatischen Kategorien*, Göttingen, Calvör, 1935).

¹³ Ca experimente făcute de W. Köhler (*Zur Phänomenologie*..., ed. cit., p. 152).

¹⁴ Asemenea experimente sînt foarte des relatate de pildă în „*American Journal of Psychology*”.

¹⁵ Începînd cu lucrarea lui D. Usnadze, *Ein experimenteller Beitrag zum Problem der psychologischen Grundlagen der Namengebung*, în „*Psychol. Forsch.*”, 1924, 5, pp. 24—44; vezi și R. G. Natadze, *op. cit.*, pp. 91 urm.

¹⁶ Vezi de pildă studiile lui N. I. Jinkin (*Despre problema dezvoltării vorbirii la copii*, în „*Anal. rom.-sov., pedagog.-psihol.*”, 1955, nr. 1, pp. 46—64), A. M. Orlova (*O razlicenii školnikami nekotorykh shodnih iavlenii sintaksisa*, în „*Vopr. psihol.*”, 1957, nr. 4, pp. 133—147), N. P. Antonov, A. R. Luria, A. M. Leușina etc. (vezi supra, p. 378, nota 214) etc.; vezi bibliografia din lucrarea noastră, *Relațiile dintre gîndire și limbaj în ontogeneză*, ed. cit., pp. 439 urm.

¹⁷ N. I. Krasnogorski, *Razvitie uceniia o fiziologiceskoi deiatel-nosti mozga u detei*, Leningrad, 1939, și: *Despre fiziologia dezvoltării vorbirii la copii*, în „*Anal. rom.-sov., pediatrie*”, 1953, nr. 3, pp. 5 urm., V. I. Krea-jev, *O zameščaiușcei funkții vtoroi signalnoi sistemii*, în „*Fiziol. jurn.*”, 1955, nr. 3, pp. 305—313, V. D. Volkova, *Particularitățile formării reflexelor condiționate la excitanții verbali la copii*, în „*Anal. rom.-sov., pediatrie*”, 1954, nr. 1, pp. 5 urm., A. R. Luria și O. S. Vinogradova, *Objective Method of Analysis of Meaning Connections*, în „*Brit. J. Psychol.*”

(sub tipar), O. S. Vinogradova și N. A. Eisler, [Heissler] *Viva-
lenie funkționalnih sistem slovesnih sviazei pri reghistrații sosudistih reakții*,
în „Vopr. psihol.”, 1959, nr. 2, pp. 101—117.

¹⁸ O bogată activitate a început să se desfășoare însă și în această di-
recție, de către colectivul de fonetică experimentală și psihologie a limbaju-
lui, condus de prof. V. A. Artemov (lucrările nu le cunoaștem încă în
extenso), cf. V. A. Artemov, *Naucino-issledovatel'skaia rabota Laboratorii
eksperimentalnoi fonetiki i psihologii reci pri kafedre psihologii I-go mos-
kovskogo gosudarstvennogo pedagogiceskogo instituta inostrannih iazikov
v 1956 godu*, în „Vopr. psihol.”, 1957, nr. 3, pp. 176—180.

¹⁹ Limbajul a fost studiat relativ puțin în psihologia românească. În afara
citorva lingviști care s-au ocupat și de aspecte psihologice ale problemelor
tratate (ca I. Iordan, *Stilistica limbii române*, București, Inst. de lingv.
rom., 1944; A. Rosetti, *Le mol*, ed. cit.), a unor lucrări de psihopatologie
(de ex. Dr. G. Marinescu, *Despre tulburările limbajului...*, ed. cit.,
Despre limbaj și afazii, ed. cit., *Scrierea, turburările ei și grafologia*, Me-
morii Acad. Rom., 1905; Dr. G. Marinescu u. A. Kreindler, *Sprache*,
Aphasie und bedingte Reflexe, în „Ztschr. f. ges. Neurol. u. Psychiatrie”,
1933, vol. 145, caiet 1—2, pp. 127—165; C. Georgiade, *Problema afaziei
și psihologia gândirii*, în „Analele de psihologie”, 1940, vol. VII, p. 17—93,
*Tulburările psihice de gândire și de afazie ale unui rănit de război cu leziuni
în regiunea fronto-parietală stângă*, *ibid.*, 1941, vol. VIII, pp. 25—129, *Un
cas d'aphémie transitoire...*, în *loc. cit.*, D. Badareu, *Du jugement
comme acte significatif*, Lausanne, Roth, 1944, pp. 159—189, 189—231. A.
Giurea, *Limbajul și procesele de cunoaștere*, în „Rev. de filos.”, 1937,
nr. 2, pp. 199—210), ori de logică sau speculativ filozofice, problema lim-
bajului a fost tratată numai sporadic de către psihologi (de ex. M. Ralea,
Relațiunile între imagine și gândire, în Ipoteze și precizări în știința sufletului,
București, 1926, pp. 209—237, și: *Psihologie și viață*, București, Ed. Fund.,
1938, pp. 37—48). În psihologia actuală, pe lângă unele cercetări speciale,
care au aplicat tehnici ale școlii fiziologice pavloviste (Al. Roșca, *Rolul
semnalelor verbale-integratoare în memorare și înțelegere*, în „Culegere de
studii de psihologie”, III, București, Ed. Acad. R.P.R., 1955, pp. 53—64),
s-au făcut îndeosebi studii privitoare la limbajul copilului (C. Pufan,
*Rolul restructurării deprinderii de scris la limba rusă la elevii școlii elemen-
tare românești*, în „Rev. de psihol.”, 1955, nr. 1—2, pp. 153—161, și: *Cu
privire la legile psihologice de asociație între cuvintele limbii ruse și ro-
mine ce acționează la elevii școlii elementare românești*, *ibid.*, 1956, nr. 1—2,
pp. 109—119. E. Fischbein, *Citeva observații privitoare la raporturile din-
tre cele două sisteme de semnalizare în procesul citirii la elevii mici*, *ibid.*,
1955, nr. 1—2, pp. 161—177. U. Schiopu, *Particularități ale dezvoltării
limbajului și gândirii la copilul mic*, *ibid.*, 1956, nr. 1—2, pp. 91—109. A.
Tucicov, *Unele aspecte ale gândirii elevilor mici în procesul însușirii no-
țiunilor gramaticale*, *ibid.*, pp. 119—135. T. Slama-Cazacu, *Relațiile
dintre gândire și limbaj...*, ed. cit., și articole în „Rev. de psihol.”, 1956, nr.
3, pp. 85—99, 1959, nr. 1, pp. 69—95, și „Studii și cercetări lingvistice”, 1957,
nr. 3, pp. 275 urm.): sau cu aplicații la lingvistică (lucrări ale autorului, în
„Studii și cercetări lingvistice”, 1954, nr. 1—2, pp. 201 urm., 1956, nr. 3—4,
pp. 207 urm., *Mélanges linguistiques*, 1957, pp. 113 urm., *Revue de linguistique*,
1957, nr. 1, pp. 79 urm., „Rev. de psihol.”, 1957, nr. 4, pp. 47 urm., *Fonetică
și dialectologie*, vol. I și II, *Omagiu lui I. Iordan*, Ed. Acad. R.P.R., 1958, etc.).

PARTEA A DOUA

CAPITOLUL I

¹ K. Bühler, — după ce anunță că *Sprechhandlung* este corespondentul lui „*parole*” în sensul lui De Saussure, iar *Sprachgebilde* este „*langue*” (subînțelegându-se deci că *Sprache* echivalează cu „*limbajul*”) — este consecvent în cursul lucrării sale acestui criteriu (vezi *Sprachtheorie...*, ed. cit., pp. 48, 56; și E. Seidel, *Fonologia...*, ed. cit., p. 20, H. Hetzger, rec. la K. Bühler, *Sprachtheorie*, în „*Ztschr. f. Psychol.*”, 1948, vol. 142, p. 385); de asemenea, alți lingviști sau fiziologi (ori chiar psihologi) iau *Sprache* în sens de „*limbă*” (supunându-se oarecum unui uz consacrat), fără a da prilej de confuzii, deoarece nu se ocupă decât de limbajul articulat (de ex. M. Rapp, *op. cit.*, p. 836, H. Gutzmann, *Psychologie...*, ed. cit., J. Fröbes, *ob. cit.*, p. 232). În schimb, însă, la un J. Stenzel, (*op. cit.*, p. 22 — deși face apel și la distincția *langue-parole*, cf. p. 13), la un O. Jespersen (*Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung u. Entstehung*, Heidelberg, Winter, 1925, pp. 406 urm.: aci, eroarea este mai gravă, prin traducerea germană a acestei lucrări, deoarece în acest mod se confundă originile limbajului cu apariția vorbirii la copil), la un W. Betz, (*op. cit.*, pp. 142—151) — pentru a nu aminti decât cîtiva dintre cercetătorii acestei probleme —, sensul cuvîntului *Sprache* oscilează neconținut, de cele mai multe ori fără ca lectorul să fie prevenit de aceasta, între „*limbaj*” și „*limbă*”.

² În genere, distincțiile se bazează pe aceea făcută de De Saussure (*op. cit.*, p. 12), care deosebea *langage* — ca fenomen total, ca „*facultate*” —, de *langue* — produsul pe care individul „îl înregistrează pasiv” (pp. 112, 30) —, și de *parole* — actul individual de vorbire (p. 30). H. Delacroix (*Le langage et la pensée*, ed. cit., p. 3) discriminează mai departe: *langage* — funcția care construiește sau permite să se folosească sistemul de semne —, *langue* — ansamblu de convenții lingvistice —, *le parler* — sau formularea verbală — la *parole* — mecanismul psihofizic care îngăduie vorbitorului să exteriorizeze sistemul lingvistic; vezi și H. Frei, *Langue, parole et différenciation*, în „*J. de psychol.*”, 1952, nr. 2, pp. urm.

³ Palmer, în *Encyclopaedia Britannica: speech* („*parole*”) e considerat fapt individual, iar *language* („*langue*”) e faptul social; sau N. Morlay et al., *Delayed Speech and Developmental Aphasia*, în „*Brit. Medic. J.*”, 1955, nr. 4937, p. 463: *language* este „biblioteca de cuvinte” a fenomenului *speech*; vezi și G. A. Miller, *Speech and Language*, în S. S. Stevens (red.), *Handbook of Experimental Psychology*, N. York—London, Wiley—Chapman, 1951, pp. 789 urm. și J. B. Carroll, *op. cit.*, pp. 1, 64.

⁴ A. I. Smirnițkii (*Obektivnost suščestvovaniia iazika*, ed. cit., pp. 13—14), arătînd că trebuie deosebite *iazik* de *reci*, precizează că această deosebire se referă la distincția saussuriană *langue—langage*, iar nu la *langue—parole*; însă ulterior discută despre *reci* ca fiind „*vorbirea*”. Însă alif A. I. Smirnițkii (*op. cit.*, p. 12), cit și A. A. Reformatskii, *Vvedenie v iazikoznanie*, Moskva, Učpedgiz, 1955, p. 27), observă că este just să se deosebească aceste fenomene, așa cum a făcut De Saussure. Pentru deosebirea *reci—iazik*, v. și: V. A. Artemov, *Kurs lekții po psihologii*, Harkov, Izd. Harkovskogo Univ., 1958, p. 221 (*vorbirea—reci* — este procesul folosirii limbii — *iazik*), S. L. Rubinstein, *Osnovi...*

ed. cit., p. 404, și: *Voprosi o iazike, reci i mişlenii*, în loc. cit., pp. 42 urm. Iar B. V. Gornung (în V. A. Zveghinţev (red.), *Obşcee i indoevropeiskoe iazikoznanie*, Moskva, Izd. Inostr. liter., 1956, p. 99) consideră că fenomenul „limbaj”, care cuprinde atât „limba”, cât şi „vorbirea”, ar putea fi desemnat prin expresia „*aktivitate verbală*” (*reţeaua de activitate*).

⁵ Sau, cum preciza S. L. Rubinstein, (*Voprosi o iazike, reci i mişlenii*, în loc. cit., p. 43): „frazele concrete, folosite în exprimarea orală sau scrisă de oameni, trebuie raportate nu la limbă, ci la vorbire. Ele formează materialul lingvistic în care există limba” (vezi şi *Osnovi...*, ed. cit., p. 409). Deosebirea dintre *reci* şi *iazik* nu trebuie axată însă pe criteriile care au dus la distincţiunea făcută de D. A. Biriukov (în „*Fiziol. jurn.*”, 1951, nr. 1): vezi critica tezei sale şi dezbaterea mai pe larg a acestei probleme de către I. I. Novinski, *O nedostatkah v osveşćenii nekotorykh voprosov biologhii*, în „*Vopr. filoz.*”, 1951, nr. 6, pp. 167—170.

⁶ J. R. Bloch, *Langage d'utilité, langage poétique*, în „*Encyclopédie française, Arts et littératures*”, vol. I, cap. III, p. 1650—8; vezi şi L. Boutan, *Le pseudo-langage. Observations effectuées sur un Antropoïde: le Gibbon*, Bordeaux, Saugnac, 1913. O dovadă ar putea-o constitui şi cazul copilului sălbatic — găsit de Itard —, care crescuse în pădure până la 11 ani (cf. A. Descœudres, *L'éducation des anormaux*, Neuchatel, Delachaux et Niestlé, 1922, p. 11).

⁷ Pentru prima opinie, vezi E. Sturtevant, *op. cit.*, p. 48; pentru a doua, vezi P. Janet, *L'intelligence avant le langage...*, et cit., p. 115.

⁸ După O. Jespersen (*Die Sprache...*, ed. cit., p. 424), limbajul s-ar fi născut din cîntec şi din necesităţi afective-erotice.

⁹ F. Engels, *Rolul muncii...*, ed. cit., pp. 81 urm.

¹⁰ Nevoia de „a cunoaşte” (la Humboldt, cf. B. Croce, *Estetica*, ed. cit., p. 365), de „a se exprima” (B. Croce, *op. cit.*, p. 156, H. Sperber, *op. cit.*, p. 8, G. Vaucher, *Le langage affectif et les jugements de valeur*, Paris, Alcan, 1925, p. 14) nu pot fi considerate ca unice intenţii originare ale limbajului. De asemenea, funcţia „egocentrică” — de vorbire pentru sine însuşi — nu considerăm că este funcţia primară a limbajului pe plan ontogenetic şi nici că ar juca un rol important la copil (cum susţinea J. Piaget, în *Le langage et la pensée chez l'enfant*, Neuchatel, Delachaux et Niestlé, 1930); vezi şi articolul nostru, *Limbajul ca instrument de comunicare între copiii mici (2—3 ani)*, în „*Rev. de psihol.*”, 1959, nr. 1.

¹¹ Vezi, cu privire la rolul fundamental al funcţiei de comunicare, şi sublinierile lui A. S. Cikobava, *op. cit.*, pp. 83, 87, 91, 92. Celelalte funcţiuni le considerăm secundare (ne gândim la funcţia „expresivă”, la aceea de „cunoaştere”, de „organizare a gândirii” etc.; vezi şi cele trei funcţii — puse pe acelaşi plan — la K. Bühler, *Sprachtheorie*, ed. cit.: de apel, de reprezentare, de expresie; sau, la K. Britton, *op. cit.*, pp. 13, 149, de „informare” şi „dinamică” etc.).

¹² L. Bloomfield, *op. cit.*, pp. 24, 25.

¹³ N. V. Kasatkin, *Gruppovăia reci osobii vid reci*, în „*Vopr. psihol.*”, 1958, nr. 2, pp. 47 urm. (termenul *gruppovăia* este tradus, în rezumatul englez, prin „colectivă”).

¹⁴ G. Dumas, *Les mimiques*, în G. Dumas, *Nouveau traité de psychologie*, vol. III, ed. cit., 1933, pp. 325, 341, 360.

¹⁵ De ex. F. Kainz, *op. cit.*, vol. II, pp. 1—87.

¹⁶ W. Wundt, *Die Sprache*, I, ed. cit., (*Die Gebärdensprache*), pp. 131 urm., M. Jousse, *op. cit.* (completarea titlului cărții — *Le style oral rythmique et mnémotechnique chez les verbo-moteurs* — pare să limiteze limbajul prin gesturi numai la un anumit tip uman); Mallery, cf. H. Delacroix, *Le langage*, ed. cit., p. 155; Cushing, cf. M. Jousse, *op. cit.*, p. 94, D. Roustau, *Leçons de philosophie*, I, *Psychologie*, Paris, Delagrave, 1938, p. 455.

¹⁷ Brice Parain, *Recherches sur la nature et les fonctions du langage*, Paris, Gallimard, 1942, p. 18.

^{17b} Fr. Kainz, *op. cit.*, vol. III, pp. 522 urm.

¹⁸ A. Guérard, *Ten Levels of Language*, în „*The American Scholar*”, 1947, p. 158.

¹⁹ Tăcerea ar putea fi socotită uneori drept una dintre acele „acțiuni zero” — semnalate de Bally —, care sugerează ideea conținutului absent: ca de pildă observarea abținerii de la salut a cuiva care obișnuia să te salute (despre „actions-zéro”, Ch. Bally, *Qu'est-ce qu'un Signe*, în loc. cit., p. 167).

²⁰ Cf. și V. Arvinte, *Terminologia exploataării lemnului și a plutăritului*, Iași, Ed. Acad. R.P.R., 1957 (*Glosarul*).

²¹ Cf. R. Paget, *L'évolution du langage*, în „*J. de psychol.*”, 1933, nr. 1—4, p. 93.

²² Mișcările glotei, de exemplu, servește și pentru fonația voluntară, dar sînt și efect al oricărui efort (cf. E. Gley, *op. cit.*, p. 1177). Probabil că la început au fost strigăte „nearticulate” (E. Buyssens, *Development of Speech in Mankind*, în L. Kaiser, *Manual of Phonetics*, ed. cit., p. 426) „averbale” (G. Révész, *Origine et préhistoire du langage*, Paris, Payot, 1950, p. 225, *Origine e preistoria del linguaggio*, în „*Archiv, psicol., neurol. psychiatr.*”, 1947, fasc. 1, p. 12).

²³ W. Wundt, *Die Sprache*, I, ed. cit., pp. 322 urm. (inspirat, se pare, de Condillac, cf. H. Delacroix, *La langage et la pensée*, ed. cit., p. 131).

²⁴ După R. Paget, (*Human Speech*, ed. cit., pp. 132, 134, 159, *L'évolution du langage*, loc. cit., p. 93, *The Gestural Origin of Language*, în „*Actes du I-er Congrès Intern. ling.*” Leiden, Sijthoff, 1928, pp. 172, 174), organele vocale capătă, pentru pronunțarea silabelor, o configurație care are analogie cu acțiunea sau cu obiectele indicate. „Imitația facială” este expresia lui E. Buyssens (*Langage et pensée*, ed. cit., p. 43).

²⁵ N. I. Marr, *Clasificarea limbilor și teoria iafetită*, în „*Anal. rom.-sov.*”, 1947, vol. II, nr. 8, p. 256; și: M. Jousse, *op. cit.*, p. 233, E. Lasbax, *La dialectique et le rythme de l'univers*, Paris, Vrin, 1925, pp. 133, 135, F. Lefèvre, *Une nouvelle psychologie du langage*, în *Le Roseau d'or*, Paris, Plon, 1927, pp. 8—26, G. Vaucher, *op. cit.*, p. 40, F. Maunthner, *Beiträge...*, II, ed. cit. p. 258.

²⁶ Cum precizează R. A. Budagov (*Očerki po iazikoznaniu*, Moskva, Izd. Ak. Nauk, 1953, p. 245), gesturile nu au precedat limbii sonore, ci doar au putut să o însoțească, avînd probabil o importanță mai mare decît în stadiul actual. V. și J. Vendryes, *Le langage et la vie mentale*, în loc. cit., pp. 10 urm.

²⁷ În afara unor psihologi ca Wundt, iar mai recent K. Bühler, F. Kainz, rolul gesturilor este recunoscut — fără să se exagereze — și de unii lingviști, ca: M. Bréal (*Essai de sémantique*, Paris, Hachette, 1897,

p. 262, Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, Paris, Leroux, 1932, pp. 78, 79, O. Densusăianu, *Directive actuale în romanistică și lingvistică actuală* (curs), Universitatea din București, 1932—1933, pp. 301 urm., G. Panconcelli-Calzia, *op. cit.*, p. 132, *Thèses du Cercle ling. de Prague*, loc. cit., p. 180. J. Vendryes (*Langage oral et langage par gestes*, în „*J. de psychol.*”, 1950, nr. 1, pp. 7—34) îl studiază, dar subliniază importanța lui secundară, față de limbajul oral (pp. 31 urm.).

²⁸ W. v. Wartburg, *Evolution et structure...*, ed. cit., p. 95.

²⁹ A. G. Spirkin, *Formarea gândirii abstracte la începuturile dezvoltării omului*, în „*Probleme de filozofie*” („*Vopr. filos.*”), București, I.S.R.S., 1954, nr. 5, p. 92.

³⁰ A. Sauvageot, *A propos des changements sémantiques*, în „*J. de psychol.*”, 1953, nr. 4, p. 465.

³¹ K. Bühler, *Sprachtheorie*, ed. cit., pp. 80 urm.

³² F. Kainz, *op. cit.*, vol. II, p. 501.

³³ Lévy-Bruhl, *Les fonctions mentales...*, ed. cit., p. 179.

³⁴ Cf. *ibid.*; și D. Roustan, *op. cit.*, p. 455.

³⁵ Cf. Lévy-Bruhl, *op. cit.*, p. 178.

³⁶ Cf. M. Jousse, *op. cit.*, p. 156.

³⁷ Cf. Lévy-Bruhl, *op. cit.*, pp. 175—176.

³⁸ *Ibid.*, p. 178.

³⁹ Observații făcute mai de mult, în 1947, la o școală de surdo-mute din București, și confirmate de o profesoară a acestei instituții, ne-au arătat că atunci când nu erau observate de educatoare, elevele „discutau” între ele tot prin gesturi — care de cele mai multe ori nici nu erau acelea internaționale, ale dactilologiei codificate, ci erau create *ad hoc* de fiecare grup.

⁴⁰ Cf. rec. la P. Vuilleumey, *La pensée et les signes autres que ceux de la langue*, Paris, 1941, în „*J. de psychol.*”, 1940—41, nr. 9—12, pp. 534; și J. Alves Garcia, *Les troubles du langage*, Paris, Masson, 1951, pp. 51 urm.

⁴¹ Cf. F. Kainz, *op. cit.*, vol. II, p. 508.

⁴² A. Descœudres, *Le développement de l'enfant de 2—7 ans*, Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, f. a., p. 196.

⁴³ Afară de o pagină sau două la Cl. și W. Stern, (*op. cit.*, pp. 156, 159) și de capitolul referitor la limbajul copilului, din F. Kainz, (*op. cit.*, vol. II, pp. 1—87), această cercetare lipsește. Între altele, studiind gesturile prin care cooperează cu ceilalți, J. Piaget ar fi putut observa astfel, că limbajul copilului nu are un caracter „egocentric”.

⁴⁴ Vezi și lucrarea noastră, *Relațiile dintre gândire și limbaj în ontogeneză*, ed. cit., p. 420.

⁴⁵ F. Kainz, *op. cit.*, p. 536.

⁴⁶ Afară de câteva aluzii, la N. Bechterev (*op. cit.*, p. 382) și la F. Kainz, (*op. cit.*, p. 536), nu știm să mai fi fost cel puțin amintită această problemă. Vezi și câteva notații la: G. Călinescu, *Dirijorul*, în „*Contemporanul*” 1957, nr. 11, p. 1.

⁴⁷ Lubbock notează că indexul lăsat în jos este la indieni simbolul afirmației („*da*”), cf. L. Șăineanu, *Raporturile dintre gramatică...*, ed. cit., p. 62; iar F. Kainz, (*op. cit.*, p. 511) adaugă că „*omul*” este reprezentat printr-un deget, pe când „*un om călare*”, prin două degete ridicate.

⁴⁸ La călugării cistercieni, de pildă — obligați la tăcere —, existau coduri catalogate ale gesturilor, care s-au păstrat în manuscrise (cf. J. Vendryes, *Langage oral et langage par gestes*, în *loc. cit.*, p. 8).

⁴⁹ Uneori, pricina pentru care este preferat poate sta și într-o interdicție religioasă (la călugării cistercieni de pildă, cf. Ch. Darwin, *The Expression of the Emotions*, London, Murray, 1872, p. 61) sau, cum nota Ch. Hacks (*Le geste*, Paris, Marpon et Flammarion, f. a., p. 429), într-o „lene” de a mai căuta cuvinte.

⁵⁰ După F. Kainz, (*op. cit.*, p. 528), numai gesturile care exprimă acțiunea de „a minca” sau de „a bea” sînt într-adevăr universale și pot fi înțelese deci fără un cod.

⁵¹ Cf. Revault d'Alonnes, *La schématisation*, în G. Dumas, *Nouv. Traité de psychol.*, ed. cit., vol. IV, 1934, p. 225; cf. și F. Kainz, *op. cit.*, p. 513.

⁵² De aceea, afirmația lui A. W. de Groot (*L'accent en allemand*, în „*Trav. Cercle ling. Prague*”, 1939, nr. 8, p. 150), că pentru a înțelege mimica, în sens de limbaj, nu e nevoie de convenții, ci este destul să ai aceeași dispoziții, ne pare nejustificată.

⁵³ Cf. *Atlasul lingvistic român* (1940), II, p. 2 (6801).

⁵⁴ F. Kainz (*op. cit.*, pp. 536—551) este singurul care dă cercetării lor o mai amplă dezvoltare, trecîndu-le printre „*Zeichensprache*”, la un loc cu gesturile dirijorului sau cu „*jodl*”, și afirmînd că toate acestea nu alcătuiesc un limbaj propriu-zis (*ibid.*, p. 539).

⁵⁵ Chiar acesta este socotit uneori o manifestare para-lingvistică, drept un simplu mijloc de fixare a limbajului: de pildă, L. Bloomfield (*op. cit.*, p. 21) consideră că „scrisul nu e limbaj [*language*]”, ci numai un mod de a înregistra limbajul, prin mijlocirea unor semne vizibile”.

⁵⁶ Vezi și Šeinig-Charlottenburg, *Zeichnen als Sprache*, Berlin-Halle, Lehrmittelverlag d. Keferst. Papierh., (1914).

⁵⁷ Fapt care poate lua și diverse aspecte patologice: în unele forme de reverie, o modulație însoțește formularea intelectuală, ca sunetul propriei voci (cf. Ch. Durand, *Etude clinique des diverses formes d'écho de la pensée*, în „*J. de psychol.*”, 1940—41, nr. 4—6, p. 233).

⁵⁸ Vezi în privința limbajului interior, și precizările lui P. S. Popov, *Învățătura lui I. V. Stalin despre unitatea limbii și a gândirii și problemele logicii*, în „*Vestnik Moskovskogo Universiteta*”, seria obșcestv. Nauk, 1951, nr. 9, pp. 50—52; și A. G. Spirkin, *Problemele limbii și gândirii...*, (trad. rom., p. 9).

⁵⁹ J. Piaget, *Le langage et la pensée chez l'enfant*, ed. cit., p. 10.

⁶⁰ A. Wyczowska (*Theoretical and Experimental Studies in the Mechanism of Speech*, în „*Psychol. Review*”, XX, 1913, pp. 448, 459) a cules, în 1901, prin metode grafice, mișcările ce însoțesc gîndirea, adică schițările cuvintelor în mișcările limbii. E. Sapir (*op. cit.*, p. 18) menționează și el că în „*Silentspech*” și în lectura fără vorbire, laringele obosește totuși. Chiar tipul vizual, spunea Th. Moreux (*Science et style*, Paris, Doin, 1930, p. 75), citînd încet, pronunță mintal cuvintele și mișcă mușchii articulatori. Iar un alt cercetător precizează că în cursul activității gîndirii se mișcă limba, coardele vocale și mușchii gurii (C. Trabattori, *Nuovi contributi all'elettroencefalografia*, în „*Contributi Labor. Psic.*”, s. VI, vol. XII, Milano, Vita e pensiero, 1941, p. 335); vezi și L. A. Novikova, *Elektro-*

fiziologhiceskoe issledovanie recevii kinestezii, în „Vopr. psihol.”, 1955, nr. 5, pp. 84—95.

⁶¹ W. v. Humboldt, *Über die Verschiedenheit...*, ed. cit., pp. 339 urm.; W. Wundt, *Die Sprache*, II, ed. cit., p. 408.

⁶² N. Wiener, *Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine*, N. York—Paris—Hermann, (1948), în special p. 187; cf. și S. I. Sobolev, et al., *Trăsăturile fundamentale ale ciberneticii*, în „Probleme de filozofie” („Vopr. filos.”), 1955, nr. 4, p. 182. Una dintre deficiențele capitale ale teoriei informației considerăm că este tocmai această extrapolare sau generalizare prea largă și totodată rigidă, a unor legi și metode din domeniul fizicii sau al matematicii (vezi, de pildă, B. Mandelbrot, în: L. Apostel, B. Mandelbrot, A. Morf, *Logique, langage et théorie de l'information*, Paris, P.U.F., 1957, pp. 19 urm., cf. și F. Bresson, *A propos des études d'épistémologie génétique*, în „J. de Psychol.”, 1958, nr. 1, pp. 92 urm.

⁶³ C. E. Shannon, *A Mathematical Theory of Communication*, în loc. cit., pp. 379—424, *Prediction and Entropy of Printed English*, în „The Bell System Technical Journal”, 1951, nr. 1, (vol. 30), pp. 50—65, C. E. Shannon and W. Weaver, *The Mathematical Theory of Communication*, ed. cit., cf. și N. Wiener, *op. cit.*, p. 81.

⁶⁴ G. T. Guilbaud, *La cybernétique*, Paris, P.U.F., 1955, cf. rec. în „J. de psychol.”, 1955, nr. 2, p. 270.

⁶⁵ „Condițiile funcționale ale proceselor de comunicare sînt susceptibile de un studiu abstract în conformitate cu normele fizicii”, precizează un teoretician al aplicării kiberneticii la studiul limbii, B. Mandelbrot (*Contribution...*, ed. cit., p. 10; v. și *Structure formelle...*, în loc. cit., p. 27).

⁶⁶ De ex. J. Lhermitte, *Les fondements biologiques de la psychologie*, Paris, Gauthier-Villars, f. a., p. 208.

⁶⁷ K. Vossler, *Sprache als Schöpfung...*, ed. cit., p. 21, *Geist u. Kultur...*, ed. cit., p. 258, B. Croce, *Estetica*, ed. cit., p. 156, G. Bertoni, *Lingua e poesia*, ed. cit., pp. 11, 12, și art. din *Enciclopedia ital.*, s.v. *Lingua*, p. 201, M. Hamburger, *Vom Organismus der Sprache u. von der Sprache des Dichters*, Leipzig, Meiner, 1920, pp. 187, 188, D. Caracostea, *Arta cuvîntului...*, ed. cit., p. XIX.

⁶⁸ F. Mauthner, *Die Sprache*, ed. cit., p. 116.

⁶⁹ Vezi deosebirea dintre *Singen* („cîntec”) și *Sprechen* („vorbire”), din punctul de vedere al intenției în primul rînd, și la C. Stumpf, *op. cit.*, p. 88, G. P. Springer, *Language and Music*, în „For R. Jakobson”, ed. cit., pp. 504 urm.; și: J. Smits v. Waesberghe, *Phonetics in its Relation to Musicology*, în Kaiser, *Manual of Phonetics*, ed. cit., pp. 372 urm.

⁷⁰ P. Valéry, *Léonard et les philosophes*, ed. cit., p. 158.

⁷¹ De ex. N. Bechterev (*op. cit.* p. 424), Dr. Gh. Marinescu (*Despre limbaj...*, ed. cit., p. 1), P. Bourdon (*L'intelligence*, Paris, Alcan, 1937, p. 65), W. Betz (*op. cit.*, p. 149), A. Grégoire (*L'apprentissage du langage*, Paris, Alcan, 1937, pp. 80, 81), P. Guillaume (*Le langage chez les animaux*, în *La psychologie animale*, Paris, Colin, 1940, p. 192), E. G. Boring, (*Mind and Mechanism*, în „Amer. J. Psychol.”, 1946, vol. 59, nr. 2, p. 185) etc.

⁷² Yerkes, de pildă, considera că maimuța ar putea vorbi, dacă ar avea posibilitatea imitației auditive dezvoltată, ca la papagal (cf. H. De-

lacroix, *L'enfant et le langage*, Paris, Alcan, 1934, p. 45, v. și P. Guillaume, *La psychologie des singes*, în G. Dumas, *Nouveau traité...*, vol. VIII, ed. cit., 1941, p. 324; iar concluzia lui Boutan (*Le pseudo-langage*, ed. cit., pp. 76, 77) era, de asemenea, că unele animale nu au limbaj pentru că nu pot învăța sunete și că unele păsări au un limbaj „rudimentar, pentru că au izbutit să deprindă câteva sunete”.

⁷³ Cf. H. Delacroix, *op. cit.*, p. 34 (subliniat de noi — T.S.-C.).

⁷⁴ P. Guillaume, *Le langage chez les animaux...*, ed. cit., p. 192 (subliniat de noi — T.S.-C.).

⁷⁵ D. Bertrand—Barraud, *Le langage et les articulations de la pensée*, în „*Année psychol.*”, 1928 (1929), p. 208.

⁷⁶ J. Alves Garcia, *op. cit.*, p. II.

⁷⁷ Cf. L. Bedel, *Chroniques* în „*Revue scientifique*”, II, 7 juill. 1900, p. 727 (subliniat de noi — T.S.-C.).

⁷⁸ Cf. „*Année psychol.*”, 1957, nr. 1, pp. 221 urm.

⁷⁹ *Ibid.*, p. 226. Distincțiile sînt totuși destul de echivoce uneori: A. Vandel (*Du signal à la parole*, în „*J. de psychol.*”, 1958, nr. 2, pp. 151—172) sublinia de pildă recent că „în ciuda șanțului profund care separă” limbajul uman de „limbajul animal”, totuși la animale ar exista nu numai un „limbaj emoțional” (p. 169), dar chiar un „anumit simbolism”, ca de pildă, în „limbajul gestual” al albinelor (p. 170).

⁸⁰ Fapt pe care P. Guillaume (*op. cit.*, p. 192) îl menționează drept „limbaj tactil”.

⁸¹ N. Bechterev, *op. cit.*, p. 424.

⁸² L. Boutan, *op. cit.*, p. 34; v. și T. C. Schneirla (*Psychology. Comparative. Spoken Language and Communication*, extr. din *Encyclopaedia Britannica*, 1948): „expresiile” cimpanzeului apar mai ales ca exteriorizări ale unei stări de iritare (de pildă, „tipătul de foame”), decît ca mijloace intenționale de comunicare.

⁸³ W. Betz, *op. cit.*, p. 145.

⁸⁴ Mișcarea cozii de către ciine, într-o stare de euforie, s-ar explica prin faptul că în lipsa primejdiei, unii mușchi se relaxează, și astfel coada, eliberată de constrîngere, se mișcă (A. Grégoire, *L'apprentissage du langage*, ed. cit., p. 27).

⁸⁵ Cf. P. Janet, *L'intelligence...*, ed. cit., pp. 131, 132.

⁸⁶ R. Ruyer, *Éléments de psychobiologie*, Paris, P.U.F., 1946, p. 38.

⁸⁷ S. M. Dobrogaev, *Ciaryl Darwin o proisxojenii reci i umstvenoi deiatelnosti*, Moskva—Leningrad, Akad. N. Populiarn. S., 1945, p. 58. Comp. și cu notația lui Dante (*De vulgari eloquentia*, în *Le opere minori*, Firenze, Salani, 1930, pp. 412—413, 417): „dintre toate ființele care există, numai omului i-a fost dat să vorbească, fiindu-i numai lui necesar acest lucru (*cum solum sibi necessarium fuit*), pentru comunicare”.

⁸⁸ Vezi și E. Sturtevant, *op. cit.*, pp. 43, 44.

⁸⁹ Discuția în jurul întrebării dacă animalele dresate răspund la „melodie” nu pare încă definitiv încheiată: experiențele lui E. G. Sarris (*Die Umwelt des Hundes*, în *Die Welt im Fortschritt*, Berlin, Harbig, 1935, pp. 155 urm.), care încerca să dovedească posibilitatea cîinelui de a „înțelege” fiece cuvînt în parte, luat ca atare, nu par să fie admise (L. Székely, *Prinzipien zu der Frage ob die Tiere menschliche Wörter verstehen können*, în „*Zeitschr. Psychol.*”, 1932, vol. 126, caiet. 1—3, pp. 377, 384).

⁹⁰ Vezi și K. Goldstein, *op. cit.*, p. 497; H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, ed. cit., p. 95; P. Janet, *L'intelligence...*, ed. cit., p. 87; concluzii asemănătoare trag și Kellog, Yerkes, cf. H. Delacroix, *Le langage*, ed. cit., pp. 147, 149.

⁹¹ „Indiciul” este legat de lucrul indicat, printr-o legătură naturală (Ch. Bally, *Qu'est-ce qu'un signe?*, în *loc. cit.*, p. 169); despre „symptom”, K. Bühler, *op. cit.*, p. 28.

⁹² I. P. Pavlov, *Fiziologia activității nervoase superioare*, în *Experiența a douăzeci de ani...*, ed. cit., p. 519; și: N. N. Ladîghina-Kots, *Particularitățile gândirii elementare a animalelor*, în „*Anal. rom.-sov., pedagog.-psihol.*”, 1956, nr. 1, p. 111.

⁹³ J. Piaget, *Le langage et la pensée...*, ed. cit., p. 10.

⁹⁴ Cf. și H. Delacroix, *L'enfant et le langage*, ed. cit., p. 47; J. Piaget se baza de altfel pe notațiile făcute de colaboratoarele sale, iară a ști în ce situații se petreceau faptele relatate: dacă, de pildă, copilul părea că monologhează pentru că se adresa altuia care era neatent etc.

⁹⁵ O. C. Irwin, *Phonetical Description of Speech Development in Childhood*, în L. Kaiser, *Manual of Phonetics*, ed. cit., p. 403.

⁹⁶ Cf. N. I. Jinkin, *Problema dezvoltării vorbirii la copii*, în „*Anal. rom.-sov., pedagog.-psihol.*”, 1955, nr. 1, p. 50.

⁹⁷ G. Collin, *Le langage chez l'enfant*, în *Précis d'une psychologie de l'enfant*, vol. I, Paris, Delagrave, 1957, p. 135.

⁹⁸ Depășind totuși faza precedentă, în care reacțiile se referă la un stimul foarte vag decupat: „Wo ist das Fenster? și „Où est la fenêtre?”, spuse pe același ton, îl făceau pe copilul lui Tappolet, de șase luni, să se întoarcă spre fereastră (Cf. O. Jespersen, *Die Sprache*, ed. cit., p. 92); el reacționa deci la melodia frazei, iar nu la semnificația cuvintelor.

⁹⁹ H. Delacroix, *op. cit.*, p. 320.

¹⁰⁰ *Ibid.*, p. 296.

¹⁰¹ La 11 luni și jumătate, copilul soților Stern (*op. cit.* p. 19) spunea „Puppe” pentru toate obiectele necesare unui anumit joc — păpușa, pisica de stofă, ciinele de pislă —, dar nu și clopoșelului, decupind deci realitatea după funcția specifică pe care o avea pentru el fiecare obiect.

¹⁰² După J. Fröbes (*op. cit.*, p. 257) este 1 an și 3 luni, după Cl. și W. Stern (*op. cit.*, p. 104) e 1 an sau 1 an și jumătate, după A. Grégoire (*op. cit.*, p. 270) e către 2 ani, după N. I. Jinkin (*op. cit.*, p. 52) e 1 an și 5 luni etc.

¹⁰³ De ex.: H. Frédéricq, *Traité élémentaire de physiologie humaine*, Paris, Masson, 1944 (1947), pp. 536, 637; V. A. Ghiliarovski, *Psihiatria*, ed. cit., pp. 127 urm.

¹⁰⁴ Cf. H. Delacroix, *L'aphasie selon H. Head*, în *loc. cit.*, p. 306, și *Le langage*, în *loc. cit.*, p. 146.

¹⁰⁵ Cf. F. Kainz, *op. cit.*, vol. II, p. 291.

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 285.

¹⁰⁷ H. Head, cf. F. Kainz, *op. cit.*, p. 120.

¹⁰⁸ Cum afirma J. Déjerine (*op. cit.*, p. 68) și cum repetă un discipol al său, J. Delây (*op. cit.*, p. 68).

¹⁰⁹ Cf. A. Gelb u. K. Goldstein, *Psychologische Analysen...*, în *loc. cit.*, p. 186.

- ¹¹⁰ Cum afirmau L. Barat—Ph. Chaslin, (*op. cit.*, p. 748); vezi teza opusă, la Th. Alajouanine—P. Mozziconacci (*op. cit.*, pp. 45 urm., 112 urm.).
- ¹¹¹ Cf. P. Janet, *L'intelligence...*, ed. cit., p. 128.
- ¹¹² H. Head, cf. P. Janet, *op. cit.*, pp. 124, 125.
- ¹¹³ K. Goldstein, *L'analyse de l'aphasie*, în *loc. cit.*, p. 471.
- ¹¹⁴ *Ibid.*, p. 494.
- ¹¹⁵ A. Gelb, *Remarques...*, în *loc. cit.*, p. 411, și A. Gelb—K. Goldstein, *op. cit.*, pp. 133 urm., 177, 182, 183.
- ¹¹⁶ P. Marie, *op. cit.*, p. 9.
- ¹¹⁷ R. Jakobson (*Kindersprache, Aphasie...*, ed. cit., pp. 52 urm., 76 etc. și *Aphasia as a linguistic problem*, în R. Jakobson and Morris Halle, *Fundamentals of Language*, Graven Lage, Mouton, 1956, p. 57).
- ¹¹⁸ A. R. Luria, *Brain Disorders and Language Analysis*, în „*Language and Speech*”, 1958, nr. 1, p. 32.
- ¹¹⁹ F. Kainz, *op. cit.*, vol. II, pp. 359, 360.
- ¹²⁰ *Ibid.*, p. 320.
- ¹²¹ F. Trojan, *General Semantics (A Comparison between linguistic and sub-linguistic phonic expression)*, în L. Kaiser, *Manual of Phonetics*, ed. cit., pp. 437—440.
- ¹²² M. Halbwachs, *Le rêve et le langage inconscient dans le sommeil*, în „*J. de psychol.*”, 1946, nr. 1, p. 13.
- ¹²³ Ch. Bally, *Le langage et la vie*, ed. cit., p. 115.

CAPITOLUL II

- ¹ Vezi P. K. Anohin, *Particularitățile aparatului aferent al reflexului condiționat și însemnătatea lor pentru psihologie*, în „*Anal. rom.-sov., pedagog. psihol.*”, 1957, nr. 4, pp. 43 urm.
- ² J. van Ginneken, *La biologie de la base d'articulation*, în „*J. de psychol.*”, 1933, nr. 1—4, pp. 266, 305 etc.
- ³ Cf. A. Grégoire, *L'apprentissage...*, ed. cit., p. 251; și R. Jakobson, *Kindersprache...*, ed. cit., p. 37, W. v. Wartburg, *Problèmes et méthodes...*, ed. cit., p. 183.
- ⁴ Începînd, se pare, cu Bilancioni, în 1923, și continuînd cu Pear (cf. A. Gemelli—G. Pastori, *Analisi elettroacustica...*, ed. cit., p. 223); cf. și alte experimente, făcute de Herta Herzog (*Stimme u. Persönlichkeit*, în „*Ztschr. f. Psychol.*”, 1933, vol. 130, caiet 3—5, pp. 300—370).
- ⁵ A. Gemelli—G. Pastori, *op. cit.*, tav. LXXI—LXXVI, și p. 231. Un experiment asemănător, de pildă la Panconcelli—Calzia, *op. cit.*, p. 111, fig. 151; în cuvîntul So se observă schimbarea vocalei o.
- ⁶ A. Gemelli—G. Pastori, *op. cit.*, p. 221.
- ⁷ Vezi și Dr. Gh. Marinescu, *Scrierea...*, ed. cit. Un experiment mai vechi, al lui Arnheim, a demonstrat legătura dintre personalitate și limbajul grafic în modul următor: s-au prezentat documente expresive ale unor personalități istorice, o dată cu o listă separată a numelor acestora; persoanele anchetate au putut indica exact numele autorului fiecărui document (cf. P. Guillaume, *La psychologie de la Forme*, ed. cit., p. 196). Unii psihologi preconizează astăzi foarte insistent (vezi de ex. M. Marchesan, *Necessità del metodo logico-sistematico nello studio della scrittura*, în „*Rivista di psicologia della scrittura*” (Milano), 1957, nr. 1, pp. 19 urm., și în

genere articolele din revista citată), scrisul ca „test proiectiv”, acordându-i o valoare diagnostică și prognostică adesea exagerată (vezi și H. Callewaert, *Graphologie et physiologie de l'écriture*, Louvain, 1954, cf. *rec. în „Année psychol.”*, 1957, nr. 1, pp. 289—292).

⁸ S-a observat că, de pildă, vorbirea omului „inflamabil și sensibil” are, mai curînd decît aceea a ilegmaticului, intervale egale cu acelea muzicale (M. Weingart, *Étude du langage parlé suivi du point de vue musical*, în „*Trav. Cercle ling. Prague*”, 1923, I, p. 192).

⁹ Vezi de ex. L. S. Bogacenko, *Influența programului școlar zilnic asupra legăturilor condiționate din cadrul primului și al celui de-al doilea sistem de semnalizare și asupra corelației dintre aceste sisteme*, în „*Anal. rom.-sov., pedag.-psihol.*”, 1953, nr. 4, pp. 97—111.

¹⁰ V. Bröndal, *Substrat et emprunt...*, ed. cit., p. 210. Iar H. Herzog (*op. cit.*, p. 337) cerea, în ancheta sa, privitoare la vocile auzite la radio, să se dea răspunsuri care să conțină și presupuneri cu privire la starea psihică momentană a vorbitorului (de altfel risul, plinsul, un suris chiar, pot fi „auzite” în cuvintele cuiva, chiar fără sunetul caracteristic — al risului de exemplu).

¹¹ A. Gemelli—G. Pastori, *op. cit.*, p. 212.

¹² W. E. Scripture, *Researches in Experimental Phonetics*, ed. cit., graficul p. 63.

¹³ *Ibid.*, p. 64.

¹⁴ Panconcelli-Calzia, *op. cit.*, p. 109.

¹⁵ De aci, necesitatea notării exacte a stării psihice a subiecților, în cursul imprimării sunetelor vocale prin oscilograme (vezi și M. Weingart, *op. cit.*, p. 180).

¹⁶ G. Vaillant, de la Opera din Paris, a expus, în cursul unui congres consacrat limbajului, observațiile sale cu privire la efectul emoției asupra fonației — subliniind că există un tip depresiv și unul stimulant, care se manifestă de exemplu prin creșterea amplitudinii vocii (cf. R. Husson, *III-e congrès ann. de l'Assoc. franç. pour l'étude de la phonation et du langage*, oct. 1954, în „*Presse médicale*”, 1957, nr. 1, p. 11).

¹⁷ Toate aceste variații au fost denumite de un cercetător (Sabanejew) „emojiografia limbajului” (cf. M. Weingart, *op. cit.*, p. 188).

¹⁸ A. Abas, *L'évolution historique des voyelles et les recherches expérimentales*, în „*Actes du I-er Congrès intern. ling.*” (1928), Leiden, 1928, p. 168.

¹⁹ A. Binet, *L'étude expérimentale...*, ed. cit., pp. 56 urm.

²⁰ Vezi și exagerările curentului „biolingvistic” de pildă (C. L. Meader, J. H. Muyskens, 1950), care consideră limbajul numai ca o activitate determinată biologic de organism (cf. J. B. Carroll, *op. cit.*, p. 80).

²¹ De pildă, nota J. Vendryes (*Le langage et la vie mentale*, ed. cit., p. 17), viața în mijlocul naturii face să se dea mai multă importanță pozițiilor în spațiu, de unde vocabularul complicat în ceea ce privește indicațiile spațiale legate de verbe.

²² E. G. Vațuro și A. A. Șibanov, *O subektivistskih...*, în *loc. cit.*, p. 376.

²³ J. Marouzeau, *La part de l'auditeur dans l'énoncé*, Cluj, 1939.

²⁴ I. V. Stalin, *op. cit.*, pp. 17, 46.

²⁵ V. Bröndal, *Substrat et emprunt...*, ed. cit., p. 179.

²⁶ P. Valéry, *Poésie et pensée abstrait*, în *Variété*, III, Paris, 1945, p. 133.

²⁷ A. Gemelli—J. N. Black, *Phonetics from the viewpoint...*, ed. cit., p. 114.

²⁸ Ar fi interesant un studiu sintetic, de principii, relativ la proporția supunerii la variantele dialectale — și totodată, al adoptării formelor limbii literare comune —, pe de o parte la vorbitorii născuți sau cuprinși în aria dialectului, iar pe de altă la aceia care se risipesc apoi în alte ținuturi.

²⁹ Cf. W. v. Wartburg, *Evolution et structure de la langue française*, Leipzig—Berlin, Teubner, 1937, p. 24, și P. Fouché, *L'état actuel du phonétisme français* (1936), cf. rec. de D. Macrea, în „Dacoromania”, 1936—1938, vol. IX, p. 370.

³⁰ Cf. W. v. Wartburg, *op. cit.*, pp. 92, 93.

³¹ *Ibid.*, pp. 189, 190.

³² Forme ca *inver* sau *nol* este greu să fie bănuite ca fiind străbunele lui *verso* sau *non lo*, cuvântul *dottore*, care azi înseamnă „medic”, desemnează pe Vergiliu („conducător”), iar *animal* are, în cîntul Francescui da Rimini, înțelesul de „om”.

³³ *Augusto* este în cîntul lui Pier della Vigna nu „Împăratul August”, ca pentru noi, ci Federigo al II-lea, potentatul epocii; iar cînd Cacciaguیدا spune: „*Lo'imperador Currado... mi cinse de la sua milizia*”, trebuie să apelăm la cunoștințe istorice pentru a ști că e vorba de o „încingere drept cavalier”.

³⁴ Vezi și M. Bréal, *De l'enseignement des langues anciennes*, ed. cit., p. 91.

³⁵ Vezi și F. Mauthner (*Die Sprache*, ed. cit., pp. 54, 55), care subliniază și dificultatea de a se traduce *Biblia* — din cauza deosebirilor de situații la evrei, greci, germani — sau *Vedele*.

³⁶ Vezi și E. Racoviță, „*Travail*” et „*souffrance*”, în „*Bull. ling.*”, 1939, vol. VII, pp. 97 urm.

³⁷ La interval de numai 15 ani de la prima versiune, Calvin a trebuit să modifice limba din *L'Institution Chrétienne* (cf. J. Marouzeau, *La linguistique ou science du langage*, Paris, Geuthner, 1921, p. 99).

³⁸ Un japonez nu percepe trei sunete în cuvîntul rus *tak*, ci patru, și va repeta *taku*; iar cuvîntul englez *lion* e perceput și redat apoi ca *raion*, deoarece sistemul fonologic japonez nu distinge *l* de *r* și percepe orice *l* european ca un *r* japonez (E. Polivanov, *La perception des sons d'une langue étrangère*, în „*Trav. Cercle ling. Prague*”, 1931, 4, pp. 81, 85).

³⁹ Cum considera E. Polivanov, *op. cit.*, p. 89.

⁴⁰ H. Poincaré, *Dernières pensées*, Paris, Flammarion, 1913, p. 64.

⁴¹ Nu este vorba aci de un anumit sens inițial dat acestei expresii — ca „eroarea specifică fiecăruia în observație” (E. Goblot, *Traité de logique*, ed. VI, Paris, Collin, 1937, p. 78).

⁴² Alți autori care au discutat despre rolul „situației” în limbaj (F. Mauthner, *Beiträge...*, III, ed. cit., p. 234, E. Sturtevant, *op. cit.*, p. 4; W. Köhler, *Psychologische Probleme*, ed. cit., p. 206) i-au dat — cazul lui Köhler — fie definiții de natură să devieze problema către idealism, fie definiții unilaterale, care nu exprimă, fiecare în parte, complexitatea reală a întregului sistem de coordonate.

⁴³ Cf. M. Weingart, *op. cit.*, p. 192.

⁴⁴ J. Marouzeau, *Précis de stylistique...*, ed. cit., p. 80.

⁴⁵ Cf. W. v. Wartburg, *Evolution...*, ed. cit., p. 149.

⁴⁶ De pildă: *Problemele determinismului*, Universit. București, Bibl. „Natura”, nr. 2, 1940, *Caiete de Filozofie (Știință și cunoaștere, ciclul III)*, 1945, *Fizica modernă și energia nucleară*, București, AGIR, 1947.

⁴⁷ „J'en changerais selon mon humeur, sans scrupules [...] Mon style inégal et naturel, tantôt rapide et tantôt diffus, tantôt sage et tantôt fou, tantôt grave et gai, fera lui-même partie de mon histoire” (Cf. W. v. Wartburg, *op. cit.*, p. 203).

⁴⁸ De pildă, copilul bilingv al lui J. Ronjat (*Le développement du langage observé chez un enfant bilingue*, Paris, Champion, 1913, pp. 3, 4 etc.) se adresa mamei lui și prietenilor germani în limba germană, iar tatălui și celorlalți în franceză. Aceași observație am avut prilejul să o facem și noi: un copil de doi ani se adresa mamei lui numai în limba germană, iar celorlalți numai în limba română; iar un băiețel de trei ani încerca să traducă o frază din limba sa maternă (italiană) în românește, unui copil român de doi ani, ceea ce denotă și conștiința, la această vîrstă, a unui sistem lingvistic deosebit.

⁴⁹ Vezi de ex. T. Vianu, *Artă prozatorilor romîni*, ed. cit.

⁵⁰ De ex. clasificarea făcută de E. Rieser, *Abriß der deutschen Stilistik*, Moscova, Verl. f. Fremdspr. Liter., 1954, p. 10.

CAPITOLUL III

¹ De pildă, este interesant faptul că însuși una dintre primele școli „structuraliste” — curentul fonologic — a fost acuzată de K. Bühler (*Sprachtheorie*, ed. cit., p. 275) că prin analiza operată asupra fonemelor s-a îndreptat tot spre un „element” („*Elementenbegriff*”); vezi și *supra*, în textul nostru, pp. 119 urm.

² Această metodologie — corespunzătoare de fapt unei linii de gândire — s-a cristalizat încă din antichitate, pe baza unei ierarhizări devenită clasică: literă, silabă, cuvînt etc. (Aristotel, *Poetica*, ed. cit., pp. 64 urm.).

³ Sunetul *a*, spunea G. Saint-Paul (*op. cit.*, pp. 45, 47) este mereu același, iar un cuvînt — de ex. *fr. mer* — evocă întotdeauna același lucru.

^{4a} J. Whatmough, *Language, A Modern Synthesis*, Londra, Secker-Warburg, 1956, pp. 196, 236, R. Jakobson și Morris Halle, *Phonology in Relation to Phonetics*, în L. Kaiser (red.), *Manual of Phonetics*, Amsterdam, 1957, pp. 221 urm.

⁴ Cf. J. Marouzeau, *Précis de stylistique*, ed. cit., p. 14.

⁵ Rousselot însuși, cu mijloacele destul de rudimentare ale „urechii artificiale”, a observat de pildă că *ap* singur „sună” altfel decît în *ap* (cf. A. Millet, *Précis d'expérimentation phonétique*, Paris, Didier, 1926, p. 22).

⁶ De pildă: *r* are unde diferite (în *American*, în *race*), sau *e* (*well*, *health*), *E. Scripture*, *Researches...*, ed. cit., pp. 36, 50, 53. El conchidea: „Două unde ale aceleiași vocale nu sînt asemănătoare”.

⁷ Al. Rosetti, *Remarques sur de diphtongues*, în *Mélanges de linguistique et de philologie*, București—Copenhaga, 1947, p. 85; R. de Souza, *Éléments de phonétique*, în *Encyclop. française, Arts et littérature*, vol. I, p. 16⁵⁰—3 (de pildă, *a* grav parizian — din *âme* — are 906—910 vibrații duble, pe cînd *a* champenois are 904, *a* mâconnais are 912 etc.); P. Menzgerath u. A. de Lacerda, *Koartikulation, Steuerung u. Lautabgrenzung*, Berlin, Dümmler, 1933; Trendelenburg, *op. cit.*, pp. 251, 257 etc.;

A. Gemelli—G. Pastori, *op. cit.*, A. Gemelli, *Variations signalatrices...*, ed. cit., și *L'analyse électroacoustique...*, ed. cit.

⁸ Planșa XVI din A. Manoil, *La psychologie expérimentale en Italie*, Paris, Alcan, 1938.

⁹ Sunetul *o* de pildă ar reprezenta mișcarea „curgerea” (*goŭ*), „curgînd” (*goŭv*) și astfel ar evoca „rîurile” (Platon, *Cratyle*, ed. cit., p. 115, par. 426 (d, e).

¹⁰ Această vocală ar evoca atît „apropierea”, cit și „ceva mic, slab, neînsemnat”, reprezentat în diverse limbi prin cuvinte ca: germ. *minder*, engl. *little, tiny*, it. *piccolo, piccino*, fr. *petit*, lat. *minor*, gr. *mikros* (O. Jespersen, *Die Sprache*, ed. cit., pp. 389, 390).

¹¹ N. Trubetzkoy, *La phonologie...*, în *loc. cit.*, p. 246.

¹² Pentru curentul fonologic, vezi și supra, p. 367 (nota 98).

¹³ E. Sapir, *La réalité psychologique des phonèmes*, în „*J. de psychol.*”, 1933, nr. 1—4, pp. 247 urm. Deși după unii lingviști fonologia pare să țină de psihologia asociaționistă (L. Tesnière, *Phonologie...*, în *loc. cit.*, p. 425), totuși unii fonologi s-au eschivat de la o apropiere de orice fel de psihologie (W. Doroszewski, *Autour du „Phonème”*, în „*Trav. Cercle ling. Prague*”, 1931, 4, p. 72), ajungînd chiar la atitudini paradoxale: se afirmă că fonemul este o realitate psihică, iar nu fizică, și totuși se dorește eliminarea oricăror contingente psihice pentru aceste creații abstracte, tipice, cum sînt imaginate a fi fonemele.

¹⁴ Cf. E. Seidel, *Fonologia...*, ed. cit., p. 21.

¹⁵ D. Œyżewskyj, *Phonologie u. Psychologie*, în *loc. cit.*, p. 18.

¹⁶ Cf. și E. Seidel, *op. cit.*, p. 18.

¹⁷ Cf. D. Œyżewskyj, *op. cit.*, p. 16.

¹⁸ V. și I. Iordan, *O disciplină lingvistică...*, în *loc. cit.*, pp. 10 urm., E. Seidel, *Fonologia...*, ed. cit., p. 51.

¹⁹ J. Mukařovský, *La phonologie et la poétique*, în „*Trav. Cercle ling. Prague*”, 1931, nr. 4, p. 280.

²⁰ O. C. Irwin, *Phonetical Description...*, în *loc. cit.*, pp. 405 urm.

²¹ Al. Rosetti, *Le mot*, ed. cit., p. 17.

²² A. G. Spirkin, *Problema fonemî i leninskaia teoriia otrajeniia*, în „*Izv. Akad. N.*”, s. lit. și limbă, 1952, vol. XI, f. 5, pp. 475 urm.

²³ Cf. R. I. Avanesov, *K voprosu o foneme*, *ibid.*, pp. 463 urm.

²⁴ Fără a considera silaba drept element ireductibil, totuși unii lingviști îi acordă o importanță exagerată (M. Durand, *La notion de syllabe*, în „*Orbis*”, 1955, nr. 1, pp. 230—234, L. Kuryłowicz, *Contribution à la théorie de la syllabe*, în „*Bull. Soc. polon. ling.*”, 1948, fasc. VIII, pp. 80—114).

²⁵ Cf. O. S. Ahmanova, *Osnovnie...*, ed. cit., p. 10.

²⁶ L. Bloomfield, *Language*, ed. cit., p. 166; cf. și O. S. Ahmanova, *op. cit.*, p. 8.

²⁷ De pildă, F. Brunot (*La pensée et la langue*, Paris, Masson, 1926, p. 3), care afirmă despre cuvînt că este un „element ireductibil”, deoarece este găsit întotdeauna identic cu sine.

²⁸ Ch. Bally, *Linguistique...*, ed. cit., p. 288, J. Marouzeau, *Précis de stylistique*, ed. cit., p. 55.

²⁹ „Cuvînt psihologic” e termen folosit și de A. Meillet (*Linguistique...*, vol. II, ed. cit., p. 15). Pentru a se ieși din acest impas s-au propus — spre a se denumi „cuvîntul”, care poate fi și o simplă terminație geniti-

vală (ca aceea din *man's*) ori o grupă de cuvinte — diverși termeni, care nu au avut însă succes, probabil pentru că o terminologie nu rezolva lipsa de precizare a semnificației cuvintului „cuvînt”: „semem” (propus de Noreen), „semantem” (Vendryes), „Seme” sau „pheme” (Peirce) — cf. G. Stern, *op. cit.*, p. 31. K. Vossler propusese, mai demult, denumirea deosebitoare de „Wortgruppen” (*Sprache...*, ed. cit., p. 114); iar Bally deosebea semnul ce exprimă o idee pur lexicală, de „moleculă sintactică” (*ce loup*), distingînd „semantemul” de „moleculă” (*Linguistique...*, ed. cit., p. 290).

³⁰ Ch. Bally, *Le langage...*, ed. cit., p. 44 (deoarece de *plus en plus* este socotit drept un singur cuvînt).

³¹ Ch. Bally, *Traité de stylistique...*, ed. cit., p. 69.

³² A. Carnoy, *La science du mot*, ed. cit. p. 2; vezi și *supra*, în textul nostru, pp. 17 urm.

³³ C. Herman, *Die Sprachwissenschaft...*, ed. cit., p. 177; E. Scripture (*Anwendung...*, ed. cit., p. 43) afirmă că uneori cuvîntul este o „Sprachmoleküle”, adică e o unitate independentă.

³⁴ Vezi „Thèses du Cercle ling. Prague”, ed. cit., p. 12, și S. Pușcariu, *Considérations sur le système*, în *Études...*, ed. cit., p. 352.

³⁵ De pildă, D. Badareu, *Du jugement comme acte significatif*, ed. cit., pp. 190, 196, H. Delacroix, *Le langage...*, ed. cit., pp. 212, 213, A. Gemelli, *L'analyse...*, în *loc. cit.*, pp. 160, 161, 162.

³⁶ Cuvîntul nu are limite fonetice în vorbirea normală: O. Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik*, ed. cit., p. 206, M. Bréal, *Essai...*, ed. cit., p. 187, J. Marouzeau, *Précis de stylistique*, ed. cit., p. 35.

³⁷ M. Bréal, *loc. cit.*; Ch. Serrus, *La langue*, ed. cit. p. 56.

³⁸ B. Croce, *Estetica*, ed. cit., p. 160 (de pe poziții net idealiste).

³⁹ H. Bergson (cf. H. Delacroix, în A. Meillet *Linguistique...*, vol. II, p. 14), A. Meillet, *op. cit.*, p. 12, H. Delacroix, *op. cit.*, p. 19, S. Karcevskyj, *Du dualisme asymétrique du signe linguistique*, în „Trav. Cercle ling. Prague”, 1929, p. 91, J. Stenzel, *Philosophie...*, ed. cit., p. 35; vezi și *supra*, pp. 33 urm.

⁴⁰ Ch. Serrus, *Le parallélisme...*, ed. cit., p. 82.

⁴¹ Ch. Bühler, *Sprachtheorie*, ed. cit., p. 75, v. și E. Seidel, (*Wort u. Satz*, în „Rev. études indo-europ.”, 1947, IV, f. 1—2, p. 59): cuvîntul și fraza sînt „autonome”.

⁴² Collinder, cf. E. Seidel, *op. cit.*, p. 54.

⁴³ De pildă, cuvîntul *streang* pentru „cravată” sau cuvîntul *ciupercă*, folosit pentru „pălărie” — în mai multe regiuni ale țării (cf. C. Armeanu, *Argot ieșean*, în „Bul. filol.”, 1938, vol. V, p. 188), probabil din cauza unui proces comun metaforic; la fel, de pildă, *buchet* — „de flori” sau „al viului”.

⁴⁴ De ex. *păcurar* „cioban” (din lat. *pecorarius*) și *păcurar* „om care scoate, vinde păcură” (din *păcură* cu sufixul nume de agent -ar).

⁴⁵ De pildă, *masă* „mulțime” (din fr. *masse*), și *masă* „mobilă” (din lat. *mensa*). Pentru alte exemple, și în genere pentru problema omonimiei și pentru bibliografie, vezi și *Principiul adaptării la context*, în „Studii și cercetări lingv.”, 1954, nr. 1—2, pp. 207 urm.

⁴⁶ Cel puțin aceste omonime arată greșeala de a fi explicată omonimia în genere prin „asocieri” (de ex. J. van Ginneken, *Principes...*, ed. cit., p. 33).

⁴⁷ J. Trier, *Der deutsche Wortschatz*, ed. cit., p. 8.

- ⁴⁸ R. A. Budagov, *K probleme ustoičivih i podvoijnih elementov v leksike*, în „Izv. Akad. N.”, s. liter. limbă, 1951, vol. X, f. 2, p. 112.
- ⁴⁹ E. M. Galkina—Fedoruk, *Slovo i poniatie...*, în *loc. cit.*, p. 122.
- ⁵⁰ A. D. Grigorieva, *Ucenie tovarišcia Stalina ob osnovnom slovarnom fonde i slovarnom sostave*, în „Russkii iazik v škole”, 1951, nr. 2, p. 18.
- ⁵¹ De pildă, E. J. Gilbert, *Langage de la science*, Paris, Biologica, 1945.
- ⁵² D. Mornet, *Histoire de la clarté française*, Paris, Payot, 1929.
- ⁵³ *Fonologia* are un înțeles pentru „Cercul din Praga”, altul pentru Sextil Pușcariu (opus chiar, de „fonetică istorică”; *Fonologia...*, p. 17); O dispută de secole, care a agitat societatea italiană — cu privire la prioritatea „limbii” sau a „dialectelor” —, are drept pricină faptul că, nefiind conștiente de diversele lui semnificații, tabelele adverse nu dădeau același înțeles cuvintului „lingua” (vezi și Th. Labande-Jeanroy, *La question de la langue en Italie*, Strasbourg, Fac. Lettres, 1925, p. 2).
- ⁵⁴ F. G. Crookshank (în supliment. la C. K. Ogden și I. A. Richards, *The Meaning of Meaning*, ed. VIII, London, Kegan Paul, 1946, pp. 338, 344), menționează că numele bolilor, de exemplu, cuprind realități diverse, după cazurile clinice.
- ⁵⁵ Cuvintul *quanta* are (cf. A. Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Supplément, p. 106), pentru Planck sensul de ceva continuu (ca un șir clasic de unde concentrice), dar, dimpotrivă, pentru Einstein are sensul de grăunțe izolate de energie.
- ⁵⁶ H. Poincaré, *Science et méthode*, Paris, Flammarion, 1912, p. 29.
- ⁵⁷ H. Poincaré, *La valeur de la science*, Paris, Flammarion, 1929, p. 60.
- ⁵⁸ Cf. J. Vendryes, *Sur les tâches de la linguistique statique*, în „J. de psychol.”, 1933, nr. 1—4, p. 78.
- ⁵⁹ Cf. Ch. Bally, *Traité de stylistique...*, ed. cit., p. 3.
- ⁶⁰ H. Nutting, *op. cit.*, p. 282, V. Bröndal, *Essais...*, ed. cit., p. 9.
- ⁶¹ V. Bröndal, *ibid.*
- ⁶² Vezi de ex. Ch. Serrus, *La langue...*, ed. cit., p. 5; vezi și, în textul nostru, discuția referitoare la cuvint și frază, pp. 155 urm.
- ⁶³ Fr. Mikus, *En marge du 6-e congrès internat....*, în *loc. cit.*, pp. 159 urm. și *Obsujdenie voprosov...*, în *loc. cit.*
- ⁶⁴ În special ca unitate „de funcție” (unitatea de sens fiind „semanțemul”, cf. G. Devoto, „*Sémantique et syntaxe*”, în *loc. cit.*, p. 54): disocierea sintagmei de semnificație este clară.
- ⁶⁵ Cf. și K. Bühler, *Sprachtheorie*, ed. cit., p. 356.
- ⁶⁶ A. M. Meillet afirma chiar că fraza este de nedefinit (cf. S. Karcevskij, *Sur la phonologie de la phrase*, în *loc. cit.*, p. 227).
- ⁶⁷ Începînd cu definiția lui Dionysios: fraza e o legare de cuvinte (cf. W. Wundt, *Die Sprache*, II, p. 224).
- ⁶⁸ V. Bröndal (*Le problème de l'hypotaxe...*, în *Essais*, ed. cit., p. 76): propoziția este un ansamblu sintactic complet.
- ⁶⁹ Ch. Bally, *Linguistique...*, ed. cit., pp. 79, 93.
- ⁷⁰ J. Stenzel, *op. cit.*, p. 60.
- ⁷¹ G. F. Meier, *Ein Beitrag...*, ed. cit., p. 523.

⁷² K. Bühler, *op. cit.*, p. 367. Bühler compară asemenea fraze cu tablourile, care au în sine tot ce le trebuie și sînt independente de lumină, de poziție, spre deosebire de statui, care diferă după loc (p. 371); evident, cineva care nu observă că o pictură se transformă după lumina în care e așezată — și care poate s-o modifice complet uneori, anihilînd-o —, ori după poziție — la nivelul ochilor, mai sus etc. —, putea afirma și că „*Der Papst ist gestorben*” e o frază independentă.

⁷³ K. Bühler, *loc. cit.*

⁷⁴ Corelat al polisemiei: prin intonație, prin accente diverse date cuvintelor, se pot deosebi semnificațiile (cf. Ch. Bally, *Linguistique...*, ed. cit., pp. 144 urm.): de ex. *copii-copii*.

⁷⁵ E. Sievers, *Grundzüge...*, ed. cit., p. 212.

⁷⁶ Ch. Bally, *Traité de stylistique...*, ed. cit., vol. I, p. 313.

⁷⁷ G. Lanson, *L'art de la prose*, Fayard, i.a. (ed. 21), p. 292.

⁷⁸ S. Stricker, *Du langage...*, ed. cit., p. 69; vezi și Em. Javal, *Psychologie de la lecture et de l'écriture*, Paris, Alcan, 1905.

⁷⁹ Dr. Rudolf Meringer, *Aus dem Leben der Sprache, Versprechen. Kindersprache, Nachahmungstrieb*, Berlin, Behr, 1908, p. 133.

⁸⁰ Cf. H. Bergson, *Matière...*, ed. cit., p. 106.

⁸¹ Cf. C. Fabro, *op. cit.*, p. 211.

⁸² Cf. P. Guillaume, *Manuel de psychologie*, Paris, P.U.F., 1948, p. 145. Cătețell semnalase și el faptul că recunoașterea unui cuvînt monosilabic cere mai puțin timp decît o singură literă, iar un cuvînt din limba maternă mai puțin decît unul străin (cf. A. van Harrevald et L. Kaiser, *Détermination de la durée de réaction dans l'émission préparée ou improvisée des sons*, extr. „*Arch. néerl. physiol...*”, t. XI, 4, p. 3; vezi și C. Fabro, *op. cit.*, p. 210): expunînd litere izolate în fața foveei, sînt văzute corect foarte puține (4—5); dacă însă formează un cuvînt, pot fi citite zece litere.

⁸³ Cf. P. Guillaume, *loc. cit.*; vezi și H. Delacroix (*Le langage...*, ed. cit., p. 350): la citire se fixează mijlocul cuvîntului, iar nu fiecare literă izolat.

⁸⁴ Cf. M. Bréal, *Essai...*, ed. cit., p. 324. Depinde, desigur, și ce înțeleg unii autori prin „popoare primitive”: deoarece, înglobînd greșit (cum face E. Sapir, *Language*, ed. cit., p. 35) într-o asemenea categorie pe indieni, care pot izola cuvintele, se ajunge la concluzii eronate.

⁸⁵ A. Meillet, *Le caractère concret du mot*, în *Linguistique...*, vol. II, ed. cit., p. 9.

⁸⁶ O. Jespersen, *Die Sprache*, ed. cit., p. 410.

⁸⁷ Vezi T. Slama-Cazacu, *Relațiile dintre gîndire și limbaj...*, ed. cit., pp. 385 urm., și notele 20—24, p. 456.

⁸⁸ *Ibid.*, p. 392. Vezi și exemple la alți autori, ca: *dăilu* (S. Pușcariu, *Sur les lois phonologiques*, în *Études...*, ed. cit., p. 156), sau fr. *le nêlé-phaut* (M. Cohen, *Observations sur les dernières persistance du langage enfantin*, în „*J. de psychol.*”, 1933, nr. 1—4, p. 392) sau *l'ombre > lombre*, ori *endemain > l'endemain > au lendemain*, (J. Gilliéron, *Pathologie et thérapeutiques verbales*, Paris, Champion, 1921, p. 12). Din asemenea „false tăieturi” (*fausse coupe*) sau „analize greșite”, apar de multe ori schimbări sau creații noi în limbă: de ex. fr. *dinde* „curcă” vine din *Coq d'Inde*; iar din fr. *les yeux*, în franceza populară s-a format verbul *zyeuter* etc. (cf. S. Ullmann, *Précis de sémantique française*, Berna, Francke, 1952, p. 79).

⁸⁹ Cf. J. Marouzeau, *Précis de stylistique...*, ed. cit., p. 54; v. și D. Badareu, *Du jugement...*, ed. cit., pp. 43 urm., și P. Guillaume, *Les débuts de la phrase dans le langage de l'enfant*, în „*J. de psychol.*”, 1927, nr. 1, pp. 1—26.

⁹⁰ Cf. A. H. Davis, *Modern Accoustics*, ed. cit., p. 250.

⁹¹ T. Slama-Cazacu, *Considerații asupra diftongilor, pe baza inversării experimentale (de către vorbitori) a cuvintelor*, în „*Fonetica și dialectologie*”, (1), 1957, pp. 63 urm.

⁹² Cf. A. Rosetti, *Le mot*, ed. cit., p. 16.

⁹³ De ex.: *chval*, *jval* etc. (A. Dauzat, *La vie du langage*, Paris, Collit, 1922, ed. III, p. 96), ori *gentil coq(ue)licot* (R. de Gourmont, *Esthétique...*, ed. cit., p. 286) etc.

⁹⁴ Cf. R. de Gourmont, *op. cit.*, p. 178.

⁹⁵ Cf. A. Dauzat, *La philosophie du langage*, ed. cit., p. 17.

⁹⁶ Cf. S. Pușcariu, *Considération sur le système phonétique et phonologie de la langue roumaine*, în *Etudes...*, ed. cit., p. 234.

⁹⁷ Cf. E. J. Gilbert, *Le langage...*, ed. cit., p. 237, și Revault d'Alonnes, *La schématisation*, în *loc. cit.*, pp. 175, 176 (nota).

⁹⁸ Vezi diverse exemple în lucrarea noastră, *Relațiile dintre gândire și limbaj...*, ed. cit., îndeosebi cap. IV și V.

⁹⁹ G. Panconcelli-Calzia, *op. cit.*, pp. 69 și 119, A. Gemelli, *L'analyse...*, în *loc. cit.*, p. 177.

¹⁰⁰ Cf. J. B. Carroll, *The Study of Language*, ed. cit., p. 29.

¹⁰¹ L. Șăineanu, *Linguistica contemporană*, ed. cit., p. 22.

¹⁰² Ca de pildă: dacă sunetul „este accentuat”, dacă e „în fața vocalelor inițiale”, „dacă urmează o aspirată în vocala următoare” etc. (cf. E. Sturtevant, *op. cit.*, p. 74).

¹⁰³ A. Meillet, *Linguistique...*, vol. I, pp. 11, 12.

¹⁰⁴ A. Rosetti, *Les changements phonétiques*, Copenhagen-Munksgaard, București, Inst. ling. rom., 1948, pp. 9 urm.

¹⁰⁵ Vezi și *supra*, p. 118 și: M. Durand, *Essai sur la nature de la notion de durée vocalique*, în „*J. de psychol.*”, 1940—41, nr. 4—6, pp. 43, 46, 47.

¹⁰⁶ H. D. Bouman et P. Kucharski, *De l'influence de la durée des sons sur leur timbre*, în „*Année psychol.*”, 1928, p. 85.

¹⁰⁷ Cf. C. Stumpf, *Die Sprachlaute*, ed. cit., pp. 85, 86; vezi și M. Grammont, *Traité de phonétique*, ed. cit., pp. 168, 186, 359. De fapt, sunetul schimbându-se după cuvânt, persoană, moment etc., organele fonatoare capătă ele însele un rol diferit, în funcție de împrejurări.

¹⁰⁸ M. Weingart, *Etude du langage...*, în *loc. cit.*, p. 180. De altfel, cum arăta O. Jespersen, (*Lehrbuch...*, ed. cit. p. 26), „un suris poate modifica un *m* de exemplu”. Așa încât un zîmbet de pildă poate deveni mijloc de expresie care transformă însăși emisiunea sonoră: el poate fi „auzit” în cuvintele a căror articulare o influențează, chiar fără să aibă loc o receptare vizuală. „Valoarea sunetului se schimbă după dispoziția psihică”, remarca încă de acum 50 de ani R. Meringer (*Aus dem Leben...*, ed. cit., p. 242).

¹⁰⁹ A. Gemelli, G. Pastori, *L'analisi...*, ed. cit., p. 201. tavv. LXXI—LXXIII și LXXIV—LXXVI. Una dintre lipsurile voluminoasei cercetări a lui Gemelli stă tocmai în faptul că — deși își propusese să o facă — nu a insistat suficient în înregistrări asupra variațiilor sunetului în cadrul aceleiași cuvânt în diverse împrejurări, după temperament, dispoziție etc., și că

nici nu a interpretat comparativ planșele pentru a trage concluzii. De altfel, niște oscilogramme care înregistrează mai ales felul de articulare — durata, frecvența —, dar nu și intonația, nu vor putea exprima variațiile esențiale, datorate momentului, situației, sensului general, ci vor părea că înregistrează tot niște fraze-tip, niște abstracțiuni.

¹¹⁰ G. Panconcelli-Calzia, *Die experimentelle Phonetik...*, ed. cit., p. 70. Evident, realitatea vie — dărîind schemele rigide, fixate artificial (un a e considerat ca avînd caracteristici imuabile) — trebuia îndepărtată!

¹¹¹ De pildă J. Poirot, *Recherches expérimentales sur le timbre des voyelles françaises*, Helsingfors, Impr. soc. litt. fin., 1912, p. 2; deși în alt loc va afirma: „În fonetică domină fraza: cuvîntul nu există izolat” (vezi discuția la A. Meillet, *Le caractère concret du mot*, în *Linguistique...*, vol. II, ed. cit., p. 22).

¹¹² Cf. Ting-Ming-Tchen, *Etude phonétique des particules de la langue chinoise*, Paris, Héraklès, 1938, pp. 13, 14 etc.; vezi și B. Karlgren, *Sound.*, ed. cit., p. 29: celor 420 de silabe ale dialectului mandarin din Pekin le corespund 4200 de semnificații, adică zece cuvinte diferite pentru o singură silabă, care își transformă însă sensul datorită accentelor muzicale sau tonurilor.

¹¹³ B. Karlgren, *op. cit.*, p. 30.

¹¹⁴ În greaca veche, cuvîntul își schimbă deseori accentul în frază: de pildă *galen* („nevăstuică”) diferă de *galên* („calm”), fapt care a dat loc unei confuzii ridicule în reprezentarea „*Broastelor*” lui Aristofan (cf. P. Fouché, *Les éléments mélodiques de la parole*, în *Encycl. franç., Arts et littér.*, vol. I, p. 16'50—4). La fel, în limba romînă: *côpii* — *copii* etc. Aceste accente, care au rol semantic în limbile indo-europene, sînt numite de A. Meillet „tonuri” (*Théorie du rythme et du ton en indo-européen*, în „*Bul. soc. ling. Paris*”, 1931, vol. 31, p. 3).

¹¹⁵ A. Belič, *L'accent de la phrase et l'accent du mot*, în „*Trav. Cercle ling. Prague*”, 1931, 4, p. 186; în limba franceză de asemenea, de ex. *couleur* și *couleur blanche* (cu melodia frazei în ascensiune), cf. P. Fouché, *op. cit.*, p. 16'50—6; vezi și în limba romînă, în textul nostru, *supra*, p. 148.

¹¹⁶ Cf. A. Belič, *op. cit.*, pp. 183, 184.

¹¹⁷ Cf. P. Fouché, *loc cit.*

¹¹⁸ R. de Gourmont, *Esthétique...*, ed. cit., p. 337.

¹¹⁹ Care, ca nume, avea și pentru Aristotel (*Poetica*, ed. cit., p. 67) un sens în sine însuși.

¹²⁰ Pentru schimbările de semnificații și modalitățile lor, vezi și materialul din G. Stern, *Meaning...*, ed. cit., pp. 166 urm.

¹²¹ „Lamă”, „gust”, „băutură acră”, „durere ascuțită”, „cal vioi”, „dorință arzătoare”, „decizie promptă”, „voce limpede”, „spirit fin”, „caracter irascibil”, „iubire arzătoare” sau „minie violentă” etc. (cf. P. Reynaud, *Précis de logique évolutionniste*, Paris, Alcan, 1897, p. 144).

¹²² Cf. A. Sauvageot *Types de langues non-indoeuropéennes*, în *Encycl. franç.*, t. I, part. 2, p. 1'36—8.

¹²³ Cf. A. Sommerfelt, *La langue...*, ed. cit., p. 109: „numai prin context se pot evita neînțelegerile la aceste popoare” (p. 125). Iar un gest — gestul „boomerang” de pildă — este și el fixat numai prin situație (cf. L. Lévy-Bruhl, *Les fonctions...*, ed. cit., p. 181).

¹²⁴ K. Bühler, *Sprachtheorie*, ed. cit., p. 304.

- ¹²⁵ Cf. M. Bréal, *Essai...*, ed. cit., p. 202.
- ¹²⁶ Cf. A. Meillet, *Structure générale des faits linguistiques*, în *Encycl. franç.*, t. I, part. 2, p. 1'36—2.
- ¹²⁷ Ting-Ming-Tchien, *op. cit.*, p. 78.
- ¹²⁸ Vezi, de pildă, scrupulele exprimate de A. Lalande, în *Vocabulaire...*, vol. I, ed. cit., *Avertissement*, p. V.
- ¹²⁹ Vezi și D. Usnadze (*Ein experimenteller Beitrag...*, în *loc. cit.*, pp. 34, 38), care menționează asocieri greșite prin etimologie.
- ¹³⁰ Cadran are un sens contrar cu etimologia, după care ar trebui să însemneze „ceva pătrat” (R. de Gourmont, *Esthétique...*, ed. cit., pp. 29, 30). Iar *philorier* (din Exper. nr. 10, în *Anexe*) ar putea duce cu gândul la *laurier*, dacă ansamblul nu ar impune un alt sens.
- ¹³¹ E o deosebire esențială, credem, între acest mod de a urmări „legătura” dintre *semm* și *semmificație* (adică a felului cum cuvântul fără înțeles capătă unul) și acela al lui Ach de pildă.
- ¹³² Cf. F. Kainz, *Psychologie der Sprache*, I, ed. cit., p. 265.
- ¹³³ Cf. M. Bréal, *Essai...*, ed. cit., p. 113.
- ¹³⁴ A. Thumb u. K. Marbe, *Experimentelle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachlichen Analogiebildung*, Leipzig, Engelmann, 1901; pentru istoricul acestei metode, vezi și T. Slama-Cazacu, *Relațiile dintre gândire și limbaj...*, ed. cit., pp. 13 urm.
- ¹³⁵ A. Thumb—K. Marbe, *op. cit.*, p. 23.
- ¹³⁶ Chiar cînd se observa „influența mediului și a educației” (N. Bechterew, *La psychologie...*, ed. cit., p. 383), sau a „constelației” (H. Delacroix, *L'association des idées*, în G. Dumas, *Nouv. Traité de Psychol.*, vol. V, ed. cit., 1936, p. 149), interpretarea rămînea, în linii mari, cea asociaționistă.
- ¹³⁷ L. B. Gakkel, *Metodika issledovanija napravlennih recevix reakcij*, în „*Fiziol. jurn.*”, 1951, nr. 5, p. 551.
- ¹³⁸ Vezi cercetările lui Rosanoff, Woodrow-Lowell etc. și propriile noastre experimente, în *Relațiile dintre gândire și limbaj...*, ed. cit., pp. 13 urm.
- ¹³⁹ A. Sauvageot, *Types de langues...*, în *loc. cit.*, p. 1'42—4.
- ¹⁴⁰ F. Gouin, *op. cit.*, pp. 42, 45 urm.
- ¹⁴¹ M. Gourmont, *Traité...*, ed. cit., p. 186.
- ¹⁴² J. Marouzeau, *La linguistique...*, ed. cit., p. 14.
- ¹⁴³ Vezi și C. Stumpf, *Die Sprachlaute*, ed. cit., p. 86. O atare modificare, prin anticipare, a făcut să apară de pildă și *impeto* din *in + peto*.
- ¹⁴⁴ Cf. S. Pușcariu, *Études...*, ed. cit., p. 160.
- ¹⁴⁵ R. Meringer, *Aus dem Leben...*, ed. cit., pp. 13, 23, 6.
- ¹⁴⁶ R. Meringer punea accent, dimpotrivă, pe importanța „sunetului”, a elementului care „sare” de la locul lui și-l ia pe al altuia; iar H. Delacroix arăta că transformarea se datorează numai „întrepătrunderii elementelor” (*Le langage et la pensée*, ed. cit., p. 174).
- ¹⁴⁷ A. Rosetti, *Le mot* (ed. II), p. 21.
- ¹⁴⁸ Între acestea, e caracteristic exemplul dat de Ph. Wegener (*Untersuchungen...*, ed. cit., p. 21), pentru a ilustra eficacitatea așa-numitei „Situation der Anschauung”; în fața unui pom nu ai nevoie să spui „Acest pom e un stejar”, ci e suficient cuvîntul „stejar”.

¹⁴⁹ În conversația șoptită, de pildă (vezi Ch. Boardman—Miller, *op. cit.*, pp. 17, 70 urm.) sau într-o convorbire telefonică, ori în mijlocul zgometului, în genere în „comunicări cu tulburări pe traseu“.

¹⁵⁰ F. Kainz, *Psychologie...*, ed. cit., vol. I, p. 118.

¹⁵¹ W. James, *Précis...*, ed. cit., p. 219.

¹⁵² După cum subliniază A. A. Reformatski (*Cito takoe strukturalizm?*, în *loc. cit.*, p. 31), unui structuralist (fonolog) greșesc când pun accent numai pe însușirile diferențiale, neluându-le în seamă pe acelea identice sau asemănătoare.

¹⁵³ Vezi și H. Frei, *Langue, parole et différenciation*, în „*J. de psychol.*“, 1952, nr. 2, p. 138.

¹⁵⁴ E. Fischer-Jorgensen, *The Commutation Test and its Application to Phonemic Analyse*, în „*For Roman Jakobson*“, ed. cit., p. 141. Între conceptul de „comutare“ introdus de L. Hjelmslev pentru analiza fonematică și acela folosit de E. A. Asratian („*principiul comutării*“), sînt deosebiri (vezi mai departe, p. 415, nota 16).

¹⁵⁵ H. Paul, (*Prinzipien...*, ed. cit., p. 174) propunea — ca mijloace de organizare a expresiei — următorii „factori“: 1) așezarea unul lângă altul a cuvintelor, 2) înșiruirea lor, 3) gradarea între ele în raport cu energia enunțării (intonarea, mai tare ori mai slabă), 4) modularea înălțimii (întrebare sau afirmare), 5) tempo, 6) cuvinte de legătură (prepoziții, conjuncții, conjugări flexionare) ale unui cuvînt (la baza acestor clasificări stătea psihologia asociaționistă herbartiană, care, pornind de la „reprezentări“, urmărea modul lor de asociere); denumirea de „*factori contextuali*“ e dată de fapt de K. Bühler (*Sprachtheorie*, ed. cit., pp. 174, 175), care i-a redus de altfel la trei: „*Kontaktfaktoren*“, „*Reihenfolge*“ și „*Musikalischen und phonematischen Modulationen*“ (vezi și K. Bühler, *Über den Begriff der sprachlicher Darstellung*, în „*Psychol. Forsch.*“, III, 1923, p. 292).

¹⁵⁶ O. S. Ahmanova, *Osnovnie...*, ed. cit., p. 19.

¹⁵⁷ L. Hjelmslev, *Dans quelle mesure les significations...*, în *loc. cit.*, p. 273.

¹⁵⁸ Vezi discuția referitoare la structura semnificațiilor, în L. Hjelmslev, *op. cit.*

¹⁵⁹ A. A. Reformatski, *op. cit.*, pp. 28, 29.

¹⁶⁰ Nu vom acorda acestui termen sensul, desprins din concepția lui De Saussure, al unor simple relații sau „corelații“ între părți.

¹⁶¹ Spre deosebire de „*gestaltism*“, nu considerăm „*structura*“ ca un fenomen fix, nesupus transformărilor. Nu este vorba aci de o simplă mutație de termeni — înlocuirea cuvîntului *structură* prin *sistem*, deoarece noțiunea noastră de „*sistem*“ nu implică fixitate, determinare apriori etc., ci numai o mai mare stabilitate.

¹⁶² Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique historique*, Berna, Francke, 1950, p. 17 (el arată însă mai departe că totuși există o unitate — provizorie însă reală —, mai ales în adincul sistemului limbii).

¹⁶³ S. Pușcariu, *Considérations sur le système phonétique et phonologique de la langue roumaine*, în *Etudes...*, ed. cit., p. 235.

¹⁶⁴ H. L. Mencken, *The American Language*, ed. IV, New York, Knopf, 1943, p. 654. Uneori, cuvinte străine asemănătoare celor ale limbii materne intră ușor în lexic, pentru că sînt ușor înțelese (dar pot căpăta o funcție specială, peiorativă sau de atenuare: cuvîntul italian *porcheria* este de pildă folosit de romîni cu valoare de eufemism).

¹⁶⁵ V. și M. Bartoli, *Un fait statistique expliqué par le principe que deux langues semblables s'influencent plus profondément que deux langues présentant moins de ressemblance*, în *Actes du I-er congrès*, ed. cit., p. 107.

¹⁶⁶ U. Weinreich, *Functional Aspects of Indian Bilingualism*, în „*Word*”, 1957, nr. 2, p. 203.

¹⁶⁷ De asemenea, J. Sadlo (*Influences phonétiques françaises sur le langage des enfants polonais en France*, Paris, Picart, 1935, p. 141) relatează, după o cercetare amplă, cazul copiilor polonezi din Franța, al căror sistem lingvistic este influențat de acela francez. Cf., de asemenea, cazul copiilor studiați de W. Leopold (*Ein Kind lernt zwei Sprachen*, în „*Sprachforum*”, 1957, H. 3—4, pp. 249 urm. *Patterning in Children's Language Learning*, în „*Language Learning*”, 1953—54, 5, pp. 12 urm., *Speech Development of a Bilingual Child*, Evanston, Northwestern Univ. Press, 1949, pp. 174 urm., 183, 184), la care predomină cînd o limbă (germana), cînd cealaltă (engleza).

¹⁶⁸ J. Ronjat, *Le développement du langage observé chez un enfant bilingue*, ed. cit.

¹⁶⁹ Cf. Al. Graur (red.) *Curs de introducere în lingvistică*, ed. II, București, Tip. Învățăm., 1956, p. 262.

¹⁷⁰ *Ibid.*,

¹⁷¹ *Ibid.*, p. 264.

¹⁷² G. K. Zipf, *Language...*, în loc. cit.

¹⁷³ W. Fucks. *Die mathematischen Gesetze der Bildung von Sprach-elementen aus ihren Bestandteilen. Theorie der Wortbildung aus Silben u. der Silbenbildung aus Lauten*, în „*Nachr. Techn. Fachber.*”, Beih. NTZ, 1956, vol. 3, pp. 7—22.

¹⁷⁴ P. Guillaume, rec. la: G. T. Guilbaud, *La cybernétique* (Paris, P. U. F., 1955), în „*J. de psychol.*”, 1955, nr. 2, p. 270.

¹⁷⁵ *Ibid.*

¹⁷⁶ De ex. unele experimente au arătat că frecvența absolută a sunetelor și a cuvintelor e irelevantă în anumite condiții (G. M. Haslerud și R. E. Clark. *The Redintegrative Perception of Words*, în „*Amer. J. Psychol.*”, 1957, vol. 70, nr. 1, pp. 97 urm.).

¹⁷⁷ C. E. Shannon. *Prediction and Entropy...*, în loc. cit., pp. 50, 53. Experimente asemănătoare au fost efectuate și pentru limba română, vezi I. Constantinescu, S. Condrea, E. Nicolau. *Teoria informației*, București, Ed. tehnică, 1958, pp. 142 urm.; vezi și propriile noastre experimente, *infra*, nota 180.

¹⁷⁸ C. E. Shannon, *op. cit.*, p. 55.

¹⁷⁹ *Ibid.*, p. 58.

¹⁸⁰ Sondajele noastre experimentale, efectuate împreună cu A. Rocerik, arată o netă dependență de sens: rezultatele predicției depind de momentul în care începe să se contureze un sens, astfel încît la începutul experimentului, procentajul performanțelor pozitive este mai mic, iar apoi crește: de asemenea, am putut observa că de pildă fonemul e — care are una dintre cele mai mari frecvențe în limba română (de 10,14%, cf. D. Macrea, *Frecvența fonemelor în limba română*, în „*Dacoromania*”, 1941, X, p. 40) — urmărit de noi într-un sondaj experimental, nu este „prezis” la începutul textului (din *Dumbrava minunată*, de M. Sadoveanu), decît în proporție de 78%, pe cînd la mijlocul textului procentajul este de 85%, iar spre sfîrșit e de 87% (vezi și detalii asupra altor cercetări ale noastre, în: *Statistica fonemelor și valoarea „experimentului de predicție”*, în „*Fonetica și dialectologie*”,

vol. II, Ed. Acad. R.P.R., sub tipar). Menționăm aci că după redactarea lucrării am luat cunoștință de experiențele făcute de P. Oleron (*Pour une étude psychologique de la redondance*, „J. de psychol.”, 1958, nr. 3, pp. 319—338), ale căror rezultate concordă cu datele noastre și constituie încă o probă experimentală asupra rolului contextului (vezi îndeosebi pp. 321, 330—332).

¹⁸¹ Cf. A. van Harrevald și L. Kaiser, *Détermination...*, in loc. cit., p. 3.

¹⁸² L. G. Voronin, cf. Al. Roșca et al., *Mecanismul formării legăturilor temporare complexe în însușirea cuvintelor*, în „Studii și cercet. științif.” (Cluj), 1954, nr. 3—4, p. 481.

¹⁸³ Cf. R. S. Woodworth, *Psychologie expérimentale*, vol. II, Paris, P.U.F., 1949, p. 1075.

¹⁸⁴ L. Hjelmslev, *Dans quelle mesure...*, in loc. cit. O încercare încă mai puțin reușită, considerăm că este aceea a lui R. Wells (*To what Extent Can Meaning be Said to be Structured?*, în „Reports 8-th Congress”, ed. cit., pp. 197 — 210). În schimb, St. Ullmann (*Historical Semantics and the Structure of the Vocabulary*, in loc. cit., pp. 289 urm.), ținând seama de punctul de vedere istoric și de interdependența dintre limbaj și gândire, a demonstrat cu mai mult succes existența unor structurări semantice în vocabular. Vezi și Shirō Hattori, *The Analysis of Meaning*, în „For R. Jakobson”, ed. cit., pp. 207 urm.

¹⁸⁵ L. Hjelmslev, op. cit., p. 282.

¹⁸⁶ T. Slama-Cazacu, *Cîteva observații privitoare la sistemul asociativ-lexical*, în „Rev. de psihol.”, 1957, nr. 4, p. 47.

¹⁸⁷ F. de Saussure, *Cours...*, ed. cit., p. 175.

¹⁸⁸ Ch. Bally, *Linguistique générale...*, ed. cit., pp. 133 urm., S. Ullmann, *Précis de sémantique...*, ed. cit., p. 29, K. Baldinger, *Die Semasiologie*, Berlin, Akademie-Verl., 1957, p. 18.

¹⁸⁹ F. de Saussure, (op. cit., p. 171) considera că sînt de naturi diferite.

¹⁹⁰ Vezi, în această privință, expunerea noastră mai pe larg în: *La „structuration” dynamique des significations*, în *Mélanges linguistiques*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1957, pp. 115 urm. În lucrarea citată am folosit atît termenul de „structurare” cit și pe acela de „sistemizare” fără a face deosebiri din studiul de față. Pentru a nu da loc la confuzii, precizăm că, fără a se schimba ceva din concepția expusă în acea lucrare, vom utiliza aci termenii cu semnificația precizată la p. 174.

¹⁹¹ Subliniem însă faptul că orice punere în relație pe baza semnificațiilor are și un suport formal, deoarece forma și conținutul nu pot fi despărțite în mod normal, în limbă (Vezi și mai departe, p. 205).

¹⁹² Cf. și Al. Graur, (red.), *Curs...*, ed. cit., p. 261.

¹⁹³ Vezi și T. Slama-Cazacu, *Observații și cercetări experimentale cu privire la „contaminări”*, în „St. și cercet. lingu.”, 1956, nr. 3—6, pp. 207—233, și: *Relațiile dintre gândire și limbaj...*, ed. cit., pp. 323 urm. (Chiar în aceste cazuri însă, copilul stabilește și relații — factice de sigur — de sens).

¹⁹⁴ De fapt, în cazul extinderii sinonimiei și la sensurile figurate, cf. I. Iordan, *Limba română contemporană*, București, Ed. Minist. Învăț., 1956, p. 49.

¹⁹⁵ Cf. A. Meillet, *Comment les mots changent de sens*, în *Linguistique...*, vol. I, ed. cit., p. 247; cf. S. Ullmann, *Précis de sémantique...*, ed. cit., p. 184.

¹⁹⁶ A. R. Luria și O. S. Vinogradova, *op. cit.*

¹⁹⁷ A. Thumb și K. Marbe, *op. cit.*, pp. 18 urm. Facem abstracție de ansamblul interpretării asociaționist-mecaniciste și de concepția generală conducătoare a experimentelor, care impun rezerve față de aceste rezultate (v. *supra*, p. 151).

¹⁹⁸ W. v. Wartburg, *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, P.U.F., 1946, p. 141.

¹⁹⁹ A. Rosetti, *Le mot*, ed. cit., p. 31.

²⁰⁰ Cf. Ross Stagner și T. M. Karvoski, *Psychology*, N. York etc., Mc Graw Hill, 1952, p. 404. Din aceste cercetări, rezultă că dicotomia de bază — apărută mai frecvent la diferite persoane — ar fi *good-bad* (cu o frecvență de 87%).

²⁰¹ „Gen” în sens logic, raportat la noțiunea de „specie” (de ex. *animal*, față de *ciine*, *cal*, *leu* etc.), iar nu în sensul gramatical (*cartea*, *copilul*).

²⁰² Vezi experimentele relative la „integratorii verbali”, ale lui A. Ia. Fedorov, cf. N. I. Krasnogorski, *Razvitie ucheniia...*, ed. cit., pp. 98—99. De asemenea, în experimentul asociativ-verbal, multe răspunsuri denotă reacții în legătură cu genul comun (de ex.: *conopidă* — *legumă* 386%₀₀, *vultur* — *pasăre* 593%₀₀, cf. R. S. Woodworth, *op. cit.*, vol. I, p. 476).

²⁰³ Vezi *Relațiile dintre gândire și limbaj...*, ed. cit., pp. 190 urm.

²⁰⁴ Cf. S. Ullmann, *Essai de sémantique*, ed. cit., p. 231.

²⁰⁵ G. Millardet, *Linguistique et dialectologie romanes*, Paris — Champion, Montpellier — Soc. langues rom., 1923, p. 345.

²⁰⁶ Ch. Bally, *Linguistique générale...*, ed. cit., p. 133 urm., S. Ullmann, *op. cit.*, p. 27.

²⁰⁷ Cf. S. Ullmann, *Historical Semantics...*, în *loc. cit.*, p. 292, și Ch. Bally, *ibid.*

²⁰⁸ De ex. *sleep*—*rest* 300%₀₀, — *awake* 94, — *bed* 75, — *night* 49, — *wake* 60; sau: *mutton* — *meat* 257%₀₀, — *sheep* 204, — *lamb* 121 etc. (cf. „tabelele de frecvență” Kent — Rosanoff, în A. J. Rosanoff, *Manual of Psychiatry*, N. York, 1927, pp. 552 — 600). Deși valoarea ca atare a diverselor „tabele de frecvență” este limitată (de epocă, mediu, experiență, profesiunea persoanelor respective etc.), în *linii mari* ele pot da indicații asupra sistemului general al unei limbi (vezi și încercările de a stabili ierarhia de „frecvență culturală” — adică, în fond, statistica pentru fiecare asociere —, la: E. Rosen și W. A. Russell, *Frequency-Characteristics of Successive Word-Association*, în „*Amer. J. Psychol.*”, 1957, 70, nr. 1, pp. 120—123).

²⁰⁹ I. R. Rosanoff și A. J. Rosanoff, *A Study of Association in Children*, în „*Psychol. Rev.*”, 1913, vol. 20, p. 87.

²¹⁰ Alte tipuri de experimente, ca acelea făcute de C. L. Osgood pentru ilustrarea „semnificației conotative” (adică a seriei de alte semnificații pe care le sugerează un cuvânt, ca de ex. *lună*: *noapte*, *rece*, *plăcut* etc., cf. J. B. Carroll, *The Study of Language*, ed. cit., pp. 95, 96) ne par mai subiective, deoarece este vorba nu de o reacție spontană a persoanelor,

ci de clasificări ale cuvintelor, făcute de vorbitori, și a căror valoare este luată ca atare, fiind considerată obiectivă (despre acest tip de experimente ale lui Osgood, v. și R. Wells, *A Mathematical Approach to Meaning*, în „*Cahiers F. de Saussure*”, 1957, 15, pp. 117 urm.).

²¹¹ Experimentele au fost efectuate în 1949, sub conducerea noastră, de către studentul I. Stanciu.

²¹² S. Ullmann, *op. cit.*, pp. 303 urm., S. Öhman, *Wortinhalt u. Weltbild*, ed. cit., pp. 72—90. Ideea are, se pare, obârșii mai vechi, la Leibniz, cf. S. Öhman, *Theories of the linguistic field*, în „*Word*”, 1953, nr. 2, p. 130 (citată după V. V. Ivanov, *Linguisticheskie voprosy sozdaniia mašin-nogo iazica dlia informaionnoi mašini*, în *Materiali po mašinnomu perevodu*, *Sbornik I*, Izd. Leningr. Univ., 1958, p. 18).

²¹³ J. Trier, *Der deutsche Wortschatz...*, ed. cit., p. 8. Sau, de pildă, concepția despre „diavol” a lui Rabelais a fost pusă în lumină prin același procedeu al indicării „ansamblului cuvintelor care gravitează în jurul noțiunii de diavol” și care „formează un cîmp semantic” (Paul Imbs, *Le diable dans l'oeuvre de Rabelais, étude de vocabulaire*, în „*Mélanges Bruneau*”, 1954, p. 228, cf. K. Baldinger, *Grundsätzliches zur Gestaltung des wissenschaftlichen Wörterbuchs*, Berlin, Deutsche Akad. Wissensch., 1946—1956, p. 383).

²¹⁴ S. Ullmann, *Historical Semantics...*, în *loc. cit.*, p. 299; A. I. Smirnițki, *Leksikologhiia angliiskogo iazika*, Moscova, 1956, pp., 181 urm. (despre: „Clasificarea contextuală a cuvintelor”).

²¹⁵ R. Hallig u. W. v. Wartburg, *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie*, Berlin, Akad.-Verl., 1952.

²¹⁶ Cf. M. Leenhardt, *Langues et dialectes de l'Austro-Mélanésie* (Paris, 1946), rec. în „*J. de psychol.*”, 1952, nr. 4, p. 492. De asemenea, E. Thorndike (*The Psychology of Semantics*, în „*Amer. J. Psychol.*”, 1946, 59, nr. 4, p. 629), relatînd un experiment de cuplare de cuvinte (se cerea unor studenți americani să arate ce cuvînt se potrivește mai bine cu semnificația fiecăruia dintre alte 22 de cuvinte date), nota că rezultatele ar fi fost cu totul altele, dacă s-ar fi făcut acest experiment „acum 2400 de ani”, „cu efebi atenieni”.

²¹⁷ De pildă, P. Guiraud, *Les caractères statistiques du vocabulaire*, Paris, P. U. F., 1954, cf. și W. W. Russell, în „*Word*”, 1955, vol. 11, nr. 2, pp. 276—280.

²¹⁸ R. W. Brown, rec. la: G. Herdan, *Language as choice and chance* (Groningen, 1956), în „*Language*”, 1957, vol. 33, nr. 2, p. 179.

²¹⁹ Cf. A. Sauvageot, *A propos des changements sémantiques*, în *loc. cit.*, p. 472.

²²⁰ Al. Graur (red.). *Curs...*, ed. cit., p. 260.

²²¹ *Ibid.*, p. 261.

²²² Vezi, de pildă, complexa schemă a structurii unei fraze latine, expusă în *Gramatica limbii romine*, vol. II, București, Ed. Acad. R.P.R. 1954, p. 10.

²²³ *Ibid.*, p. 150.

²²⁴ *Ibid.*, p. 7.

²²⁵ S. Stati, *Sintagma și sistemul sintactic al limbii*, în „*St. și cercet. lingv.*”, 1957, nr. 4, p. 444.

²²⁶ M. Cressot, *Le style et ses techniques*, Paris, P.U.F., 1947, p. 168.

- ²²⁷ Vezi și A. Gemelli, *L'analyse...* ed. cit., p. 176, G. Panconcelli-Calzia, *op. cit.*, p. 117.
- ²²⁸ W. v. Wartburg, *Evolution...*, ed. cit., p. 247.
- ²²⁹ M. Grammont, *op. cit.*, p. 422.
- ²³⁰ A. Gemelli—G. Pastori, *L'analisi...*, ed. cit., p. 229.
- ²³¹ Gh. Bally, *Linguistique...*, ed. cit., pp. 171, 269 etc.
- ²³² Cf. M. Cressot, *op. cit.*, p. 168.
- ^{233b} R. Lado, *Linguistics Across Cultures*, Ann Arbor, Univ. Michigan Press, 1957, p. 56.
- ²³³ A. G. Spirkin, *K voprosu o zakonah iazika*, în „*Vopr. filos.*”, 1953, nr. 5, p. 92.
- ²³⁴ Cf. Al. Graur (red.), *Curs...*, ed. cit., p. 265.
- ²³⁵ Al. Rosetti, *Introducere în fonetică*, București, Ed. științifică, 1957, p. 79.
- ²³⁶ Al. Graur. *loc. cit.*
- ²³⁷ J. Kuryłowicz, *La notion de l'isomorphisme*, în „*Trav. Cercle ling. Copenhagen*”, 1949, V, pp. 48 urm.
- ²³⁸ *Ibid.*, pp. 48, 60.
- ²³⁹ K. Togeby, *Qu'est-ce qu'un mot?* în „*Trav...*”, cit. p. 97, R. Wells, *To What Extent...*, în *loc. cit.*, p. 200.
- ²⁴⁰ Se pare că numai Ch. Fries face excepție, cf. I. I. Revzin, *Strukturalnaia lingvistika...*, în *loc. cit.*, p. 35.
- ²⁴¹ Cf. și J. Perrot, *Morphologie, syntaxe, lexique*, „*Confér. Inst. lingo. Univ. Paris*”, XI, 1954, p. 74.
- ²⁴² Vezi și M. I. Steblin-Kamenski (*Neskolko tamecianii...*, în *loc. cit.*, p. 38): structura conținutului este mai complicată decât structura expresiei.

PARTEA A TREIA

CAPITOLUL I

¹ Vezi de ex. C. K. Ogden și I. A. Richards, *The Meaning...*, ed. cit., p. 231 (nota). J. Marouzeau (*La part de l'auditeur dans l'énoncé*, Cluj, 1939) a fost poate singurul care a consacrat o mică lucrare studierii importanței „receptorului”.

² De ex.: C. K. Ogden—I. A. Richards, *op. cit.*, pp. 149, 209, 231; K. Vossler, *Geist...*, ed. cit. p. 7, H. Sperber, *Über den Affekt...*, ed. cit., p. 10, A. W. de Groot, *Les oppositions dans les systèmes de la syntaxe et des cas*, în „*Mélanges Bally*”, ed. cit., p. 107 (menționează două procese active, „vorbire” și „interpretare”), P. Janet, *L'intelligence...*, ed. cit., p. 99 („parler-comprendre”), S. Pușcariu, *Etudes de linguistique...*, ed. cit. p. 190, H. Herzog, *Stimme...*, în *loc. cit.*, p. 301, A. Gemelli—G. Pastori, *L'analisi...*, ed. cit., p. 9 (semnalează dualitatea limbajului, ca emisiune—înțelegere) și A. Gemelli, *L'analyse...*, în *loc. cit.*, pp. 153, 154 („comprendre—parler”), L. Bloomfield, *Language*, ed. cit., p. 139, F. Kainz, *Psychologie...*, vol. II, ed. cit., p. 388, G. Stern, *Meaning...*, ed. cit., pp. 17 etc.

³ De ex. J. Lhermitte, *Les fondements biologiques...*, ed. cit., pp. 189, 209, P. Cossa, *Physiopathologie...*, ed. cit., p. 818.

⁴ Schema simplă pe care se bazează întreaga noastră lucrare era elaborată în anul 1948 și nu a suferit întru nimic influența schemelor kibernetice pe care le vom discuta mai departe (vezi cap. II, pp. 222 urm.).

⁵ H. Brémond, *La poésie pure*, Paris, Grasset, 1926, pp. 18, 22; și G. Bertoni *Lingua e pensiero*, Firenze, Olschki, 1932, pp. 208, 209. De fapt însă, pentru limbajul propriu-zis, chiar aspectele melodice valorează tot prin „semnificația” lor: intonația de pildă.

⁶ Expresia aceasta alcătuiește și titlul unei lucrări, a lui Ch. Serrus (*L'intention de signification*, în „*J. de psychol.*”, 1936, mai—iunie, pp. 321—359), dar cu un înțeles care o apropie mai degrabă de prima fază a intenției de comunicare: „actul de voință umană ce tinde la expresie sau la înțelegere” (*op. cit.*, p. 321).

⁷ Ch. Bally (*Qu'est-ce qu'un signe?*, în *loc. cit.*, p. 165), deosebind „semnul” de „indiciu”, arată că primul este un mijloc de care persoana se servește cu voință.

⁸ I. P. Pavlov, *Reflexul condiționat*, în *Experiența...*, ed. cit., p. 608.

⁹ Vezi E. M. Galkina—Fedoruk, *Slovo i poniatie...*, în *loc. cit.*, p. 113.

¹⁰ Cf. și E. V. Șorohova, *Invățătura lui I. P. Pavlov despre sistemele de semnalizare...*, în *loc. cit.*, p. 15, și L. O. Reznikov, *Poniatie i slovo*, Izd. Leningr. Univ., 1958, p. 48. Vezi și J. Laziczus, *La définition du mot*, în „*Cahiers F. de Saussure*”, 1945, 5, pp. 33, 35.

¹¹ Vezi și E. V. Șorohova, *loc. cit.*: cuvântul acționează nu atât prin latura sa acustică sau grafică, cât prin conținutul său. Aceste două aspecte nu trebuie să fie însă izolate și nici să se desconsidere importanța substratului material al semnificației — sunetele, fonemele care alcătuiesc cuvântul respectiv —, deoarece fără aspectul sonor (sau grafic) nu poate exista nici semnificația, nici excitantul însuși ca atare. Cf. și I. V. Lehtman, *Za perestroicu psihologhii na osnove uceniia I. P. Pavlova*, în „*Vopr. filos.*”, 1953, nr. 2, pp. 219—224.

¹² A. G. Spirkin, *Invățătura lui I. P. Pavlov despre cele două sisteme de semnalizare*, în *loc. cit.*, p. 55.

¹³ S. V. Kravkov, *Teoria lui I. P. Pavlov asupra reflexelor condiționate și oftalmologia*, în „*Rev. Șt. medicale*”, 1951, febr., p. 53.

¹⁴ A. G. Spirkin, *op. cit.*, p. 56.

¹⁵ Cf. și *Psycholinguistics...*, ed. cit., p. 158.

¹⁶ F. Mauthner, *Wörterbuch der Philosophie*, ed. cit., p. 148.

¹⁷ Platon, *Cratyle*, ed. cit.

¹⁸ W. D. Whitney, *La vie du langage*, ed. cit., p. 15.

¹⁹ A. Sechehaye, C. Bally, H. Frei (*Pour l'arbitraire du signe*, în „*Acta Ling.*”, Copenhaga, II, 1940—41, pp. 165 urm.) fiind „pentru arbitrarul semnului”, iar Damourette (cf. A. Sechehaye et al. *op. cit.*, p. 167), E. Benveniste (*La nature du signe linguistique*, în „*Acta Ling.*”, I, 1939, pp. 25, 26), E. Buyssens (*La nature du signe linguistique*, *ibid.*, II, 1940—41, p. 83), E. Pichon (*Sur le signe linguistique*, *ibid.*, p. 51) socotind că nu e arbitrar. Neînțelegerea provine din faptul că De Saussure (*Cours...*, ed. cit., p. 165) arătase și el că semnul este arbitrar, dar acesta e un arbitrar „absolut”, pe cînd, din punctul de vedere al

înfrîurii „limbii”, semnele nu sînt arbitrare (arbitrarul „relativ”: *berger* de pildă nu e motivat, dar *vacher* este: *op. cit.*, p. 180).

²⁰ Nu este, cum înclina să creadă K. Bühler (*L'onomatopée et la fonction représentative du langage*, în „*J. de psychol.*”, 1933, nr. 1—4, pp. 101, 111, 113) o „image picturală” a obiectului.

²¹ Cf. M. Grammont, *Traité...*, ed. cit. p. 417.

²² Vezi și M. Grammont, *op. cit.*, p. 377.

²³ Cf. S. Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, ed. cit., p. 333.

²⁴ Vezi și Al. Rosetti (*Despre expresivitatea sunetelor vorbite sau dilema d-lui Caracostea*, București, Tip. Univ., 1941, p. 5): valoarea expresivă depinde de sensul cuvîntului.

²⁵ W. Köhler, *Psychologische Probleme*, ed. cit., p. 153. Vezi și experiențele lui Ach, ale lui Usnadze (D. Usnadze, *Ein experimenteller Beitrag...*, în *loc. cit.*, cf. și O. Niemeyer, *Über die Entstehung...* ed. cit., p. 2, P. Guillaume, *La théorie de la Forme et la notion de valeur d'après M. Köhler*, în „*J. de psychol.*”, 1939, nr. 3—4, p. 199).

²⁶ Geiger credea, dimpotrivă, că la origine nu aveau valori de armonie imitativă, și că abia apoi au căpătat-o (cf. K. Bühler, *L'onomatopée...*, în *loc. cit.*, p. 113).

²⁷ R. Paget (*L'évolution du langage*, în *loc. cit.*, p. 26) considera: că de pildă sunetele *sl* se află în cuvinte ce exprimă o „alunecare”. Dar cine se gîndește azi la aceasta, întîlnind cuvîntul *slovă*, sau, auzind cuvîntul englezesc *sleeve* („mîncecă”) i-ar bănuî semnificația, chiar cunoscînd această ipoteză?

²⁸ O. Ducháček, *O vzájemném otvůru tvaru a významu slov. Influence réciproque de la forme et du sens des mots*, Praha, St. ped. nakl., 1953.

²⁹ I. M. Secenov (*Elementele gîndirii*, în *Fiziologia sistemului nervos*, vol. I, București, Ed. medicală, 1954, p. 331), identificînd semnul cu simbolul, iar simbolizarea cu abstractizarea, clasifică simbolurile după gradul de depărtare de „rădăcina” sensorială.

³⁰ Valoarea acestei perechi de termeni (*semn-simbol*) este și ea foarte variabilă în istoricul problemei. Renunțăm însă la expunerea ei detaliată; pentru definirea simbolului ca fiind bazat pe analogie, vezi de ex.: P. Janet, *L'intelligence...*, ed. cit., p. 127, G. Dumas, *Les mimiques*, în *loc. cit.*, pp. 227, 265, A. Lalande, *Vocabulaire...*, vol. II, ed. cit., p. 844, M. Ralea, *Explicarea omului*, București, C. Rom., i. a., p. 199, T. Vianu, *Estetica*, București, Ed. Fund., 1939, p. 110 și: *Alegorie și simbol*, în *Studii de filosofie și estetică*, București, Ed. C. Șc., 1939, pp. 119, 127. Tricotomia pe care K. Bühler (*Sprachtheorie*, ed. cit., p. 28) își clădește al său „*Organonmodell der Sprache*” nu pornește de la gradul de convenție din semn, acesta avînd trei funcțiuni semantice: „simbolul” ține de obiect, „simptomul” exprimă interiorul emițătorului, iar „semnalul” e apelul la ascultător. Clasificarea sa e clară, dar, pe lîngă că pare bazată pe vechea împărțire tricotomică a psihologiei (simbol=intelectul; simptom=sensibilitatea; semnal=voința), ea păcătuiește și prin faptul că descompune analitic — și fals uneori, deoarece exprimarea semnificativă fiind intenționată nu mai poate fi identificată cu simptomul — un fapt care în realitate e unitar și care își pierde astfel specificul său.

³¹ J. Février, *L'alphabet*, în *Encycl. fr.*, tome II, part. 2, cap. IV, p. 144—14. Totuși, un scris ca acela chinez, bazat la origine pe asemenea de

serieri, a devenit pur convențional, prin stilizările aplicate fiecărei forme: vezi exemple în B. Karlgren, *Sound and Symbol*..., ed. cit., p. 16.

³² Vezi și E. V. Șorohova, *op. cit.*, p. 15, și D. P. Gorski, *O roli iazika*..., în *loc. cit.*, p. 84.

³³ V. I. Lenin, *Materialism și empiriocriticism*, cap. IV, București, Ed. cit., p. 228.

³⁴ *Ibid.*, pp. 259—267.

³⁵ Vezi, de ex., la Korzybski și la adepții săi: este o lipsă de corespondență între structura limbii și structura realității (cf. J. B. Carroll, *The Study of Language*, ed. cit., p. 47). Dintre puținii structuraliști care au subliniat necesitatea de a se ține seama de legătura dintre realitatea „fizică”, obiectivă, și faptul lingvistic, a fost (în lucrări din trecut) F. Mikuș (*Réalité physique et expression linguistique*, în „*J. de psychol.*”, 1948, apr.-iun., pp. 195, 203, 205). Cf. și L. O. Reznikov, *Poniatie i slovo*, ed. cit., p. 27.

³⁶ A. G. Ivanov-Smolenski, *Despre interacțiunea*..., în *loc. cit.*, p. 28. La adulții normali, fenomenul nu mai apare de obicei (vezi și T. Cazacu, *Observații cu privire la formarea reflexelor condiționate prin metoda întăririi verbale, la adulți normali*, în „*Rev. de psihol.*”, 1955, 1, pp. 233—271. Vezi și A. A. Branca, *Semantic Generalization at the Level of the Conditioning Experiment*, în „*Amer. J. Psychol.*”, 1957, nr. 4, pp. 541 urm.), nu pentru că semnificația nu ar mai fi legată strâns de obiect, dar deoarece începe să prevaleze obișnuința de a lucra cu semne ca atare, în cadrul celui de-al doilea sistem de semnalizare.

³⁷ A. I. Smirnițki, *Znachenie slova*, în „*Vopr. iazik.*”, 1955, nr. 2, p. 83.

³⁸ Citat de E. V. Șorohova, *loc. cit.*

³⁹ E. M. Galkina-Fedoruk, *Znakovost v iazike s točki zreniia marksistskogo iazikoznaniia*, în „*Inostr. iaz. v škole*”, 1952, nr. 2, p. 11.

⁴⁰ L. O. Reznikov, *Impotriva agnosticismului în filologie (Critica teoriei ieroglifice a limbii)*, în „*Anal. rom.-sov.*”, 1949, nr. 15, pp. 436 urm.

⁴¹ A. N. Leontiev, *Probleme psihologice ale atitudinii conștiente în învățare*, în *Probleme de psihologia înțelegerii* (red. A. A. Smirnov), București, Ed. de Stat, 1951, p. 37.

⁴² I. P. Pavlov, *Fiziologia activității nervoase superioare*, în *Experiența*..., ed. cit., p. 519.

⁴³ D. P. Gorski, *O roli iazika*..., în *loc. cit.*: vezi și N. Antonov, *Despre legătura indestructibilă dintre gândire și limbă*, în „*Bolșevic*”, 1952, nr. 15.

⁴⁴ R. Ghinzburg, *Problema znacenii*..., în *loc. cit.*, p. 31. Vezi și V. E. Sîrkina, *Înțelegerea de către elevi a expresivității limbajului*, în *Probleme de psihologia înțelegerii*, ed. cit., pp. 112 urm.: cf. și celelalte articole din aceeași culegere.

⁴⁵ Vezi pentru aceasta, și L. O. Reznikov, *Poniatie i slovo*, ed. cit., p. 43: semnificația exprimă generalul și individualul în unitatea lor, cuvîntul raportîndu-se atît la o clasă de obiecte, cît și la fiecare obiect separat al acestei clase.

⁴⁶ Una dintre încercările recente de acest fel a constituit-o de pildă aceea a lui Marcel Prot (*Esquisse d'un vocabulaire psychologique méthodique Acrobologie generale*, Hermann, 1940 cf. *rec. din* „*J. de psychol.*”, 1940, iul.-sept., p. 431), care milita pentru „acrobologie”, dorind să stabilească definitiv semnificațiile multor termeni filosofici. Recenzentul său observa însă

că reforma limbajului unei științe nu trebuie făcută independent de cercetările care constituie acea știință (adică, am preciza, de o concepție anumită).

⁴⁷ Termenul „nucleu” (sau „sîmbure”) a fost folosit și de Ch. Richet (*Essai de psychologie...*, ed. cit., p. 153), în psihologie, sau de V. Bröndal (*Langage et logique*, în *Essais...*, ed. cit. p. 119), în lingvistică: primul îi dă însă o altă valoare (nucleul ar trezi „idei simple”), iar Bröndal nu arată ce înțelege prin acest cuvînt („Un cuvînt din limbă este întotdeauna definit printr-o anumită clasă și printr-un anumit nucleu (*noyau*)”).

⁴⁸ Vezi experimentele lui A. G. Ivanov—Smolenski, *Despre interacțiunea...*, în loc. cit., p. 28 și *Despre studierea activității comune...*, în loc. cit., p. 92.

⁴⁹ Cf. și M. M. Guhman, *Proti idealizma...*, în loc. cit., pp. 281—294; v. și „*Vopr. iazik.*”, 1952, nr. 1, p. 6.

⁵⁰ R. Ghinzburg, *Problema znacenii...*, p. 41.

⁵¹ R. A. Budagov, *K probleme ustoičivih...*, în loc. cit., p. 108.

⁵² *Ibid.*, p. 109.

⁵³ K. Marx, *Mizeria filozofiei*, București, Ed. P.C.R., 1947, p. 129.

⁵⁴ A. D. Grigorieva, *Ucenie...*, în loc. cit., p. 19.

⁵⁵ E. M. Galkina-Fedoruk, *Slovo i poniatie...*, în loc. cit., p. 123.

⁵⁶ R. A. Budagov, *op. cit.*, p. 115.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 109.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 114.

⁵⁹ A. N. Leontiev, *op. cit.*, p. 37.

⁶⁰ *Ibid.*, pp. 38 și 44.

⁶¹ V. E. Sîrkina, *Înțelegerea de către elevi a expresivității limbajului*, în loc. cit., p. 115.

⁶² O. I. Nikiforova, *Rolul reprezentărilor...*, în loc. cit., p. 180. Subliniem însă precizarea lui L. A. Bulahovski (*Vvedenie v iazikoznanie*, ed. cit., p. 37), că semnificația obiectivă a cuvîntului predomină față de cea subiectivă, personală și că, datorită acestui fapt, actul de limbaj își manifestă natura lui socială, iar limba rămîne un instrument de comunicare.

⁶³ Vezi D. N. Bogoiavlenski, *Învățătura lui I. P. Pavlov — baza științifică a psihologiei înțelegerii*, în „*Anal. rom.-sov., pedagogie-psihologie*”, 1952, nr. 6, p. 83.

⁶⁴ Despre „comutare”, vezi mai departe, pp. 228 urm.

CAPITOLUL II

¹ Brice Parain, *Recherches sur la nature et les fonctions du langage*, Paris, N.R.F., 1942, p. 36.

² F. de Saussure, *Cours...*, ed. cit., p. 30.

^{2b} R. Jakobson, *Typological Studies and Their Contribution to Historical Comparative Linguistics* (Rep. 8th. Intern. Congr. Ling.), Oslo, Univ. Press, 1957, p. 2.

³ C. E. Shannon, *A Mathematical Theory...*, în loc. cit., p. 381; cf. și C. E. Shannon și W. Weaver, *The Mathematical Theory of Communication*, Urbana, Univ. of Illinois Press, 1949, pp. 5 și 98; vezi și *Psycholinguistics*, ed. cit., p. 1.

⁴ C. E. Shannon, *A Mathematical Theory...*, p. 381.

⁵ E. Colin Cherry, *On the validity of applying communication theory to experimental psychology*, în „*Brit. J. Psychol.*”, vol. 48, 1957, nr. 3, p. 177.

⁶ *Ibid.*, pp. 176, 182.

⁷ Vezi, în acest sens, și rezervele aduse în *Psycholinguistics...*, ed. cit., p. 2: omul funcționează simultan și ca „sursă” și ca „destinație”, și ca „transmițător” și ca „receptor”.

⁸ Vezi și aplicațiile făcute de D. M. Mac Kay, *Towards an information-flow model of human behaviour*, în „*Brit. J. Psychol.*”, vol. 47, 1956, nr. 1, pp. 30—44), care vrea să arate cum o „mașină” poate avea o activitate asemănătoare cu aceea a omului în domeniul gândirii, al formării conceptelor, al formulării ipotezelor și „vorbește” despre „gândirea”, „imaginația” mașinii etc. (*ibid.*, pp. 34, 42). Vezi, împotriva asimilării omului cu „mașina” — și îndeosebi a acestei identificări în domeniul informației prin „limbă” —, N. I. Jinkin, *Nekotorie voprosi primeneniia teorii informacii k psihologii*, în „*Vopr. psihol.*”, 1958, nr. 1, p. 75. Și, mai recent, distincția făcută de A. A. Liapunov (*O nekotarih obščih voprosah kibernetiki*, în „*Problemi kibernetiki*”, 1, Moscova, 1958, p. 6), între mașină, ca sistem director „strict formal”, și gândire, ca sistem „complet neformalizat”.

⁹ Pe lângă acestea, mașina nu poate cîștiga „informație”, ci cel mult pierde din ea (cf. R. Ruyer, *La cybernétique et l'origine de l'information*, Paris, [1954], p. 11, cf. și P. Guillaume, în „*J. de psychol.*”, 1955, nr. 2, p. 270. Vezi și P. Cossa, *La cybernétique*, Paris, 1955, cf. *ibid.*, p. 273.

¹⁰ Pentru această problemă, vezi și lucrarea noastră citată Relatiile dintre gândire și limbaj...), precum și bibliografia menționată acolo.

¹¹ A. Meillet, *Sur la valeur du mot „jument”*, în *Linguistique historique...*, vol. II, ed. cit., pp. 130, 131.

¹² Vezi și N. I. Krasnogorski, *Despre fiziologia dezvoltării vorbirii...*, în loc. cit., pp. 10 urm.

¹³ *Ibid.*, pp. 9—10; vezi și în textul nostru, supra, pp. 187 urm. și p. 408, nota 202.

¹⁴ I. P. Pavlov, *Psihologia și psihopatologia experimentală pe animale*, în *Experiența...*, ed. cit., p. 28 (subliniat de noi); cf. și *Prelegeri...*, ed. cit., p. 100.

¹⁵ I. P. Pavlov, *Prelegeri...*, ed. cit., p. 304.

¹⁶ E. A. Asratian, *Principiul comutării în activitatea reflex condiționată*, în „*Anal. rom.-sov., pedagog.-psihol.*”, 1952, nr. 5, pp. 62—68, și *Perekliucenie v uslovnoreflektornoj deiatelnosti...*, în „*Vopr. psihol.*”, 1955, nr. 1, pp. 49—57. Este o deosebire de concepție între „comutarea” la Asratian și „comutarea” ca metodă în analiza fonematică, la L. Hjelmslev (pentru care nu ansamblul atrage o modificare a aceluiași element, ci elementele fonice atrag, prin comutarea lor, schimbarea „aceleiași paradigme” (cf. E. Fischer-Jorgensen, *The Commutation Test...*, în „*For R. Jakobson*”, ed. cit., p. 141).

¹⁷ G. P. Zelionii, *Cu privire la metoda de studiu a reflexelor condiționate la animale*, în „*Cercetări în domeniul activit. nerv. super.*”, seria medicină, 1951, I, p. 17.

¹⁸ E. A. Asratian, *Principiul comutării...*, cit. p. 66.

¹⁹ P. K. Anohin, *Fiziologia și cibernetica*, în „*Probl. de filoz.*” („*Vopr. filoz.*”), 1957, nr. 4, p. 198.

- ²⁰ E. A. Asratian, *op. cit.*, p. 67.
- ^{20b} O. S. Vinogradova și N. A. Eisler [Heissler], *op. cit.*, p. 109.
- ²¹ P. K. Anohin, *Particularitățile aparatului așezat al reflexului condiționat și însemnătatea lor pentru psihologie*, în *loc. cit.*
- ²² Vezi de ex. N. Wiener, *Cybernetics*, ed. cit., pp. 113 urm.; cf. și B. H. Gurevici, *Cibernetica și unele probleme ale fiziologiei contemporane a sistemului nervos*, în „Bul. inform. științific” (Inst. rom.-sov.), 1953, nr. 2, pp. 10—11.
- ²³ Vezi P. K. Anohin, *op. cit.*, și: *Fiziologia și cibernetica*, p. 186.
- ²⁴ Cf. și B. Cazacu, *Sur la réaction du sujet parlant par rapport au fait linguistique*, în *Mélanges linguistiques*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1957, pp. 177, 188. „Metalingvistica” este un termen care include și atitudinea sau reacția persoanei vorbitoare față de faptul lingvistic (F. W. Householder, *Accent, Inflection, Intonation and my Grandfather's Reader*, în „Word”, 1957, nr. 2, p. 235), sau „vorbirea despre vorbire” (R. Jakobson, *Typological Studies...*, cit. p. 3); vezi însă, pentru „metalimbă” (*meta-iazik*), ca sistem special de semne neverbale, utilizate în științe ca matematica etc., N. D. Andreev, *Meta-iazik mašinnoogo perevoda i ego primenenie*, în *Materiali po mašinnomu perevodu, Sbornik I*, Izd. Leningr. Univ., 1958, pp. 40—41.
- ²⁵ Vezi de ex. T. Slama-Cazacu, *Relațiile...*, ed. cit., pp. 415—416, și: *Observații și cercetări experimentale privitoare la „contaminări”*, în *loc. cit.*, pp. 203 urm.
- ²⁶ Cf. și B. Cazacu, *op. cit.*, p. 177.
- ²⁷ H. Gutzmann (*Facial Speech-reading*, Washington, f.a., p. 5), preconizând o nouă metodă pentru a îngădui surdo-muților să perceapă limbajul (învățându-i să recunoască sunetele nu după mișcările gurii, ci după acelea ale obrazilor la pronunțarea cuvintelor), arăta ce pregnant se modifică mușchii feței în timpul articulației vocale. Iar R. Paget (*L'évolution du langage*, în *loc. cit.*, pp. 99, 100) dovedea că, o dată cu expresia feței se produc și mișcări ale laringelui. Vezi și O. Jespersen (*Die Sprache*, ed. cit., p. 257): pentru a pronunța tare o silabă, e nevoie de un spor de energie în toate organele.
- ²⁸ R. Pintner et al., *The Psychology of the Physically Handicapped*, N. York, Crofts, 1945, p. 334.
- ²⁹ Vezi și F. Trojan, *General Semantics*, în *loc. cit.*
- ³⁰ Vezi și T. Slama-Cazacu, *Relațiile dintre gândire și limbaj...*, ed. cit.
- ³¹ A. Sechehayé, *La pensée et la langue*, în „J. de psychol.”, 1933, nr. 1—4, p. 61.
- ³² V. Henry, *Antinomies...*, ed. cit., p. 71.
- ³³ F. Kainz, *Psychologie...*, vol. II, ed. cit., p. 487.
- ³⁴ T. Cazacu, *Despre studiarea relațiilor dintre gândire și limbaj în ontogeneză, prin experimentul asociativ-verbal*, în „Rev. de psihol.”, 1956, nr. 3, pp. 85—99. Vezi și W. A. Bousfield et al., *The Extension of Marbe's Law to the Recall of Stimulus-Words*, în „Amer. J. Psychol.”, 1956, nr. 3, pp. 429—434.
- ³⁵ Cf. V. V. Haneș, *Dezvoltarea limbii și literaturii române în prima jumătate a sec. XIX*, București, Ed. Casei Șc., 1926, p. 53.
- ³⁶ A. D. Zurabașvili, *Nekotore dannie o slovesnoi signalizatii*, în „J. nevropatol.”, 1955, nr. 11, p. 811.

³⁷ Mulți au afirmat — după ce Wundt a pus în lumină această funcție — că aceasta ar fi adevărata funcție a limbajului: fie că ar fi cea originară (G. Vaucher, *Le langage affectif...*, ed. cit., p. 14, H. Sperber, *Über den Affekt...*, ed. cit.), fie că ar fi o funcție derivată, dar superioară celei de comunicare de ex. D. Caracostea, *Artă cuvintului la Eminescu*, București, 1938, p. 4); în sfârșit, alții au considerat comunicarea și expresia ca două funcții paralele, pe același plan (de ex. M. Blanchel, *Comment la littérature est-elle possible?* I. 1., J. Corti, 1942, pp. 19, 33), ca și cum ar fi posibil să comunici fără a exprima.

³⁸ Desigur, nu trebuie să se meargă atât de departe ca L. Weisgerber de pildă, încât să se suprapună realității gândirea proprie, și să se afirme că „gândim așa cum limba ne comandă să gândim” (cf. G. Devoto, *I fondamenti della storia linguistica*, Firenze, Sansoni, (1951), p. 42.

³⁹ Ceea ce l-a făcut pe un cercetător, E. J. Gilbert (*Langage de la science*, ed. cit.), să scrie o carte întreagă pentru a combate această imixtiune.

^{39b} A. R. Luria și O. S. Vinogradova, *op. cit.*; O. S. Vinogradova și N. A. Eisler, *op. cit.*, p. 112.

⁴⁰ A. R. Luria, *Brain Disorders...*, în *loc. cit.*, p. 32.

⁴¹ Maine de Biran, *Oeuvres choisies de —*, Paris, Aubier, 1942, p. 17.

⁴² G. Galichet, *Grammaire...*, ed. cit., p. 209.

⁴³ R. Jakobson, *Aphasia as a linguistic problem*, în R. Jakobson — M. Halle, *Fundamentals...*, ed. cit., p. 60.

⁴⁴ R. Meringer, *Aus dem Leben der Sprache*, ed. cit., pp. 91, 93.

⁴⁵ Vechea analiză logico-gramaticală socotea că gramatica e suficientă pentru a oferi înțelegerea sensului unei fraze, dacă vocabularul a fixat sensul cuvintelor, cf. Ch. Serrus, *La langue, le sens...*, ed. cit., p. 100.

⁴⁶ I. V. Stalin, *Marxismul și problemele lingvisticii*, ed. cit., p. 50.

⁴⁷ N. I. Krasnogorski, *Despre fiziologia dezvoltării vorbirii...*, în *loc. cit.*, p. 10.

⁴⁸ L. V. Zankov, *Problema memoriei în lumina învățaturii lui I. P. Pavlov*, în „Anal. rom.-sov., pedagog.-psihol.”, 1951, nr. 4, p. 98; vezi și F. A. Sohin, *Unele probleme ale însușirii...*, în *loc. cit.*

⁴⁹ Cf. și E. M. Galkina-Fedoruk, *Slovo i poniatie...*, ed. cit., p. 124.

⁵⁰ De ex. J. Marouzeau, *La linguistique...*, ed. cit., p. 137; Fr. Mauthner, *Beiträge...*, III, ed. cit., p. 231, Ph. Wegener, *Untersuchungen...*, ed. cit., p. 30 etc.

⁵¹ V. Bröndal, *Le système de la grammaire*, în *Essais...*, ed. cit., p. 12.

⁵² Cf. H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, p. 185.

⁵³ Cf. A. Rosetti, *Le mot*, ed. II, p. 30.

⁵⁴ Vezi de ex. Ch. Serrus, *La langue, le sens...*, ed. cit., p. 52.

⁵⁵ J. Vendryes (*Le langage*, ed. cit., p. 159) descria o experiență asemănătoare pînă la un punct: s-a citit o frază și s-a cerut persoanelor de experimentare să arate „ce le-a izbit mai mult”. Se pare că toți au răspuns la fel, indicind cuvinte (nu morfeme) și mai ales substantive. Experiența era făcută pe baze greșite, deoarece acest „ce i-a izbit” este foarte vag: nu cumva persoanele s-au referit la ceea ce li s-a părut mai important nu pentru sens, ci din punctul de vedere al normei gramaticale?

⁵⁶ De pildă, literele cuvintului *Vaterland* erau scrise pe două foi, astfel încât să apară numai cîteva litere: H. Werner u. E. Lagercrantz,

Experimentell-psychologische Studien über die Struktur des Wortes, în „*Ztschr. f. Psychol.*“, 1924, Bd. 95, p. 342; vezi și E. G. Elkin, *K voprosu ob osobennostiah uslovnogo refleksa na kompleksnii slovesnii razdražitel*, în „*Vopr. psihol.*“, 1955, nr. 4, p. 82.

⁵⁷ Dacă de pildă în grupele de mai mult de trei consoane deseori una dintre consoane este eliminată (*undelemn* este pronunțat „*undelemn*“; la fel, „*cinzeci*“ (cf. A. Graur et A. Rosetti, *Esquisse d'une phonologie du roumain*, în „*Bull. linguist.*“, 1938, vol. VI, p. 23), această înseamnă că sunetul eliminat era mai puțin necesar și că se procedează deci în vorbire prin ierarhizări. O încercare făcută cu o singură persoană, căreia i s-a dictat un mic text din care s-au eliminat diverse sunete, a schițat o constatare ce se cere încă verificată: a apărut drept neapărat necesară, în genere, prima literă; iar drept superflue *pentru receptor*, vocalele în genere și mai ales a (*pentru vorbitor* însă, ele sînt necesare, deoarece alcătuiesc un mijloc de susținere a consoanelor în articulare, așa încît cu cît lipsesc mai multe, cu atît articulația e mai dificilă). Cercetări kibernetice au încercat să stabilească pe baze matematice ierarhizarea literelor din textele unei anumite limbi (indicînd literele a căror lipsă să nu împiedice înțelegerea sensului), cf. D. A. Bell și A. S. C. Ross, *Negative Entropy and Welsh Words*, în Collin Cherry (red.), *Information Theory*, (Londra), 1956, pp. 149 urm.

⁵⁸ Cf. F. Kainz, *Psychologie der Sprache*, II, ed. cit., p. 558.

^{58b} R. Jakobson și M. Halle, *Phonology in Relation to Phonetics*, ed. cit., pp. 217 urm.

^{58c} J. Whatmough, *op. cit.*, p. 136.

^{58d} *Ibid.*, p. 132.

⁵⁹ R. Meringer, *Aus dem Leben...*, ed. cit., p. 123.

⁶⁰ V. și O. I. Nikiforova, *Rolul reprezentărilor...*, în *loc. cit.*, pp. 206—208.

⁶¹ Chiar atunci, intonația rămîne adesea artificială (de pildă, pentru a pune întrebarea: „*Cine?*“, ridică exagerat vocea la *i*). De asemenea, melodia intențională a vorbirii este tulburată la afazici (cf. F. G. Stockert, *Zum gegenwärtigen Stand der Aphasieforschung*, în „*Psychiatrie, mediz. Psychol.*“, 1957, nr. 4, pp. 119—122).

⁶² Totuși, se pare că este o deosebire de natură, între expresia propriu-zis muzicală și aceea melodică din *vorbire*: persoane care cîntă „fals“, pot avea totuși o intonație perfectă, iar persoane care nu pot nota curba melodică a unui cor, reacționează fără greș la variațiile vorbirii (cf. și J. S. van Waesberghe, *Phonetics in its relation to musicology*, în L. Kaiser, *Manual of Phonetics*, ed. cit., p. 374).

⁶³ G. Dumas, *Les mimiques*, în *loc. cit.*, p. 325 (el o despărțea însă de limbajul propriu-zis, considerînd-o „un limbaj“ aparte).

⁶⁴ K. L. Pike, *Tone Languages*, ed. cit., p. 16.

⁶⁵ H. Herzog de pildă (*Stimme u. Persönlichkeit...*, în *loc. cit.*, p. 343) deosebea în voce șase „dimensiuni“: înălțime, intensitate, ritm, tempo, timbru, articulare.

⁶⁶ Este vorba, din punct de vedere fiziologic, de „forța fizică“ a excitanțului (L. G. Voronin, cf. Al. Roșca et al., *Mecanismul formării legăturilor temporare complexe în însușirea cuvintelor*, în *loc. cit.*, p. 481).

⁶⁷ Vezi și Werner—Lagerkrantz, *op. cit.*, p. 319 („*Gipfel*“). A. de Groot, *La métrique générale et le rythme*, în „*Bull. soc. ling. Paris*“, t. XXX, fasc. 2, nr. 90, p. 205 („*Sommets*“).

⁶³ M. Grammont, *Traité de phonétique*, ed. cit., p. 186.

⁶⁶ P. Valéry (*Poésie et pensée abstraite*, în *Variété V*, ed. cit., p. 165) mărturisea că multe poezii ale sale (care, după cum se știe, se caracterizează printr-o lirică foarte intelectualizată) au derivat dintr-un ritm provocat de o plimbare pe jos.

⁷⁰ M. Hamburger (*Vom Organismus der Sprache...*, ed. cit., p. 67) remarcă faptul că în limbajul comun ritmul nu este ordonat.

⁷¹ Cf. V. V. Vinogradov, *Itoghi obsujdeniia voprosov stilistiki*, în „*Vopr. iazik.*”, 1955, nr. 1, pp. 60, 87; v. și G. Devoto, *Studi di stilistica*, Firenze, Le Monnier, 1950, p. 4, S. Ullmann, *Psychologie et stylistique*, în „*J. de psychol.*”, 1953, nr. 2, pp. 133 urm.; P. Guiraud, *La stylistique*, Paris, P.U.F., 1954, pp. 6, 8.

⁷² Ch. Bally, *Stylistique et linguistique générale*, în *Le langage et la vie*, ed. cit., p. 102.

⁷³ Vezi și clasificarea făcută de E. Riesel, *Abriss der deutschen Stilistik*, ed. cit., p. 10; vezi și *supra*, partea a II-a, cap. II, p. 113.

⁷⁴ S. Ullmann, *op. cit.*, pp. 135 urm.; vezi și I. Iordan, *Stilistica...*, ed. cit., pp. 12 urm.

⁷⁵ S. Ullmann, *op. cit.*, p. 139, și *Précis de sémantique française*, Berna, 1952, p. 45, J. Marouzeau, *Précis de stylistique*, ed. cit., p. 2; vezi și V. V. Vinogradov, *op. cit.*, p. 67.

⁷⁶ V. V. Vinogradov, *op. cit.*, pp. 58 urm.

⁷⁷ P. Guiraud (*op. cit.*, p. 7) consideră această definiție drept „universal acceptată”.

⁷⁸ Ca o concesie lui Ch. Bally (*Traité de stylistique...*, vol. I, ed. cit., p. 16); de altfel, Ch. Bally însuși făcuse concesia de a lua în considerare și gândirea exprimată prin stil (*Stylistique et linguistique...*, ed. cit., p. 90).

⁷⁹ Înțelegînd că pot fi moduri de gândire influențate mai mult sau mai puțin de afectivitate și în genere de căile cunoașterii prin primul sistem de semnalizare.

⁸⁰ Vezi lucrarea noastră, *Aspecte ale stilului vorbirii copilului*, în „*Studii și cercet. ling.*”, 1957, nr. 3, pp. 275—298. Ne propunem stringerea, prin note stenografice, a unui material privitor la limbajul oral, care ar putea dovedi și experimental existența — afirmată deocamdată pe baza unor observații — a unui stil, chiar în limbajul comun.

⁸¹ Vezi și F. Le Lionnais, cf. R. Husson, *III-e Congrès...*, în *loc. cit.*, p. 12.

⁸² J. A. Starkwather, *The Communications-value of Content-free Speech*, în „*Amer. J. Psychol.*”, 1956, vol 59, nr. 1, pp. 121 urm.

⁸³ Vezi și D. B. Fry, *Perception and recognition in speech*, în „*For R. Jakobson*”, ed. cit., p. 172: perceperea e condusă de cunoașterea normelor lingvistice.

⁸⁴ În ceea ce privește problema limbajului, s-a menționat uneori în treacăt că există o „interpretare”, dar fie în sensul filozofic menționat, fie în alt sens decât cel propus de noi — și în genere s-a discutat în mod cu totul sumar: de ex. R. de Gourmant, *Esthétique...*, ed. cit., p. 337, A. Sechéhayé, *La stylistique...*, în *loc. cit.*, p. 184, și *Programme et méthodes...*, ed. cit., p. 50, C. K. Ogden — I. A. Richards, *The Meaning...*, ed. cit., pp. VII, 50, 56, 75, 219, 228, J. Marouzeau, *Précis de*

stylistique, ed. cit., pp. 70, 113, A. W. de Groot, *Les oppositions...*, în *loc. cit.*, p. 107, Ch. Serrus, *La langue, le sens...*, ed. cit., p. 165, S. Pușcariu, *Etudes...*, ed. cit., p. 192, M. Adler, *Dialectic*, London — K. Paul, New York — Harcourt, 1927, p. 101, G. Stern, *Meaning...*, ed. cit., pp. 143—147 (nu cunoaștem lucrările lui: C. K. Ogden, *Interpretation in Teaching*, 1938, și *Lady Welby, Tread of Interpretation*). Vezi însă recent, la V. S. Kostiuک (*Voprosi mișleniia v sovetskoi psihologii*, în „*Vopr. psihol.*”, 1957, nr. 5, p. 68), o aprofundare a problemei înțelegerii și a interpretării considerată, tocmai, ca proces de cunoaștere mai adâncită a realității.

⁸⁵ Vezi și T. P. Lomtev, *O sootvetstviu grammatiki potrebnostiam vzaimoponimaniia*, în „*Vopr. filos.*”, 1953, nr. 5, p. 79: necesitățile obiective ale înțelegerii reciproce determină schimbări de structură gramaticală etc.

⁸⁶ Cf. și B. Cazacu, *Sur la réaction du sujet parlant...*, în *loc. cit.*, p. 187; Gr. Brîncuș, *Sur la valeur du passé simple en roumain*, *ibid.*, p. 169: intelocutorul îl determină pe vorbitor să utilizeze un anumit timp trecut etc. Vezi și J. Marouzeau, *La part de l'auditeur*, ed. cit.

⁸⁷ Vezi și M. Bréal, *Les idées latentes du langage*, în H. Junker, *Sprachphilosophisches Lesebuch*, Heidelberg, C. Winter, 1948, p. 211.

⁸⁸ E. Fischer, Jorgensen, *What Can the New Techniques...*, în *loc. cit.*, p. 81.

⁸⁹ Vezi și A. Gemelli—J. Black, *Phonetics...*, în *loc. cit.*, p. 114, Ch. M. Durand, *Du rôle de l'auditeur dans la formation des sons du langage*, în „*J. de psychol.*”, 1955, nr. 3, pp. 347—355.

⁹⁰ A. Sommerfelt, *Sur le caractère psychologique des changements phonétiques*, *ibid.*, 1928, nr. 8, pp. 80, 81; vezi și B. Cazacu, *op. cit.*, p. 179: anchete dialectale dovedesc că subiecții sesizează deosebirile de vorbire ale diversilor parteneri (de pildă, în satul Meria, un subiect precizează că tinerii spun *farmacie*, dar bătrînii spun *patică* etc., ori că unele femei prezintă forme arhaice în vorbire, ca de pildă: „câpră”, nu *capră* etc.), cf. și B. Cazacu, *Despre procesul de diferențiere în graiul unei comune (Meria — Reg. Hunedoara)*, în „*St. cercet. ling.*”, 1956, nr. 3—4, pp. 253, 263, 266.

⁹¹ Factorii muzicali persistă (cf. F. Kainz, *op. cit.*, II, p. 129); afazicii găsesc de pildă mai curînd semnificația onomatopeelor, chiar cînd nu înțeleg alte cuvinte (*ibid.*, p. 86).

⁹² K. Goldstein, *L'analyse de l'aphasie...*, în *loc. cit.*, p. 494.

⁹³ Cf. și F. Kainz, *op. cit.*, p. 263.

⁹⁴ A. Gelb, *Remarques générales...*, în *loc. cit.*, pp. 408—410.

⁹⁵ Cf. J. Fröbes, *Lehrbuch der experimentellen Psychologie*, vol. II, Freiburg, Herder, 1929, p. 56.

⁹⁶ P. Guillaume, *La psychologie de la Forme*, Paris, Flammarion, 1937, p. 110.

⁹⁷ Cf. J. Fröbes, *op. cit.*, p. 56.

⁹⁸ K. Goldstein, *op. cit.*, p. 455; vezi și E. Cassirer, *Le langage et la construction du monde des objets*, în „*J. de psychol.*”, 1933, nr. 1—4, pp. 27 urm.; după el persistă numai conexiunile rigide cu concretul (vezi *Pathologie de la conscience symbolique*, în „*J. de psychol.*”, juill.—oct., 1929, p. 558).

⁹⁹ Vezi și D. M. Maianitș, în I. V. Zankov et al., *Probleme psihopedagogice ale educării tulburărilor de limbaj survenite în urma rănirii cerebrale*, Moscova, 1945, (trad. rom., p. 141).

¹⁰⁰ Cf. și Th. Alajouanine—P. Mozziconacci, *L'aphasie...*, ed. cit., pp. 66 urm.

¹⁰¹ În fenomene de jargonafazie, de pildă, e dezorganizat sistemul semantemelor (Th. Alajouanine et al., *Le jargon des aphasiques*, în „*J. de psychol.*”, 1952, nr. 2, p. 162; vezi și E. S. Bein, *O nekotarih osobennostiah smislovoi structuri slova i grammaticheskogo stroia reci pri sensornoi afazii*, în „*Vopr. psihol.*”, 1957, nr. 4, pp. 90 urm.

¹⁰² Cf. A. Ombredane, *Le langage*, în loc. cit., p. 396.

¹⁰³ Ca Th. Alajouanine, et al., *Le jargon des aphasiques*, în loc. cit., p. 166.

¹⁰⁴ S-a constatat, de pildă, că defectele de vorbire (ca balbismul etc.) provoacă întârzieri în dezvoltarea psihică a copiilor (cf. și M. E. Hvatțev, *Logopediia*, Moskva, Gos. ucen.-ped. izd. minist. prosy., 1951, p. 6; vezi și: *Nedostatki reci u detei*, Moskva, Ucipedghiz, 1948.

¹⁰⁵ Cf. H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, ed. cit., p. 320.

¹⁰⁶ Vezi și H. Wallon, *L'évolution psychologique de l'enfant*, Paris, Collin, 1941, p. 183.

¹⁰⁷ Vezi de ex. H. Delacroix, op. cit., p. 310.

¹⁰⁸ Combătînd teoria lui Marr, după care limbajul ar fi debutat prin gesturi, Dobrogaev a dovedit, prin cercetări anatomo-fiziologice, că limbajul articulat și limbajul „cinetic” au apărut simultan (S. M. Dobrogaev, *Originile vorbirii articulate și ale gîndirii la omul primitiv*, în „*Anal. rom.-sov.*”, 1946, nr. 2, p. 284. Copiii dintr-un sat englez observat de Chrisman în 1898, voind să descrie pe „fetița de la oraș, care nu știe să se cațare, să fugă și căreia îi e frică de vaci”, au creat, prin colaborare, cuvîntul care să reprezinte toate acestea: „*rishdaggy*”; și au motivat astfel: nu poți pronunța acest cuvînt fără să strîmbi din nas, ceea ce e un gest de dispreț pentru o asemenea persoană. (Cf. M. Sturm, *Le langage secret chez les enfants*, în „*J. de psychol.*”, 1940—41, nr. 4—6, p. 247).

¹⁰⁹ Vezi, pentru acțiunea societății asupra semnelor derivate din expresii emoționale, M. Ralea, *Psihologie și viață*, ed. cit., pp. 50 urm.

CAPITOLUL III

¹ Termen utilizat de noi în alt sens decît la K. Bühler, în diverse cuvinte compuse create de el („*Symbolfeld*”, „*Zeichenfeld*”, „*Zeigfeld*” etc., cf. *Sprachtheorie*, ed. cit., IV—V, și *Das Strukturmodell der Sprache*, în „*Trav. Cercle ling. Prague*”, 1936, nr. 6, pp. 10, 11).

² De pildă, la C. Griffith, *Principles of Systematic Psychology*, ed. cit., pp. 166, 206—247, care opunea structura, configurației (termen prin care s-a tradus în America cuvîntul *Gestalt*, cf. și *The New Concise Illustr. Encyclop.*, Cleveland — N. York, World Publ. Co., 1943, p. 466).

³ Lalande (*Vocabulaire...*, *Supplém.*, ed. cit., p. 246) arată că, prin metaforă, contextul e „ansamblul împrejurărilor, legate între ele, în care se inserează un fapt”.

⁴ Vezi de ex. Ch. Bally (*Traité de stylistique*, ed. cit., pp. 88, 92, *Le langage et la vie*, ed. cit., p. 115), K. Bühler, *Sprachtheorie*, 173, A. Meillet, *Linguistique...*, II, ed. cit., p. 5, H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, ed. cit., pp. 14, 15, 211, 213, Ch. Serrus, *Le parallélisme...*, ed. cit., p. 45.

⁵ A. Lalande, *Vocabulaire philosophique, Supplém.*, p. 28.

⁶ De ex. M. Bréal, *Essai...*, ed. cit., p. 315, H. Delacroix, (in A. Meillet, *op. cit.*, p. 14), Ch. Bally, *Le langage et la vie*, ed. cit., p. 115, K. Bühler, *Sprachtheorie*, ed. cit., pp. 80 urm., 157, și *Das Strukturmödel...*, în *loc. cit.*, p. 5.

⁷ Același sens lărgit apare — fără însă a se discuta pe larg problema —, la C. K. Ogden — I. A. Richards, *The Meaning...*, ed. cit., p. 306, B. Malinovski, *The Problem of Meaning in Primitive Languages*, în C. K. Ogden — I. A. Richards, *op. cit.*, p. 306, G. Stern, *Meaning...*, ed. cit., pp. 139 urm., D. Badareu, *Du jugement...*, ed. cit., pp. 196, 197, I. A. Richards, *Speculative Instruments* (1955), cf. S. Chatman, în „*Language*”, 1957, nr. 3 p. 508; vezi și K. Ammer, *Einführung in die Sprachwissenschaft*, vol. I. Halle, Niemeyer, 1958, pp. 67—69.

⁸ Lat. *contextus*: „a împleti, a uni la un loc (propriu și figurat); part. *contextus*: „țesut”; subst. *contextus*: „unire, alcătuire, legătură” (cf. I. Nădejde și A. Nădejde—Gesticone, *Dicționar latin-român*, București, Adevărul, p. 139); înțelesul de unitate cu legături interne apare de la început.

⁹ Cf. *Psycholinguistics*, ed. cit., p. 171.

¹⁰ E. M. Galkina-Fedoruk, *Slovo i poniatie...*, în *loc. cit.*, p. 121.

¹¹ O. I. Nikiforova, *Rolul reprezentărilor...*, în *loc. cit.*, p. 190.

¹² Cf. E. M. Galkina-Fedoruk, *op. cit.*, p. 123.

¹³ Vezi și L. A. Bulahovski, *Vvedenie v iazikoznanie*, ed. cit., p. 30.

¹⁴ T. M. Meščeriakova, *Nekotore priemi obuceniia leksike inostrannogo iazika v svete uceniia I. P. Pavlova o vișșei nerвної deiatelnosti*, în „*Inostr. iaz. v škole*”, 1952, nr. 6. p. 16.

¹⁵ Care au o sferă mult mai largă decît auxiliarele denumite de E. Benveniste (*La nature des pronoms*, în „*L'or R. Jakobson*”, ed. cit., p. 34), „instances du discours”; de asemenea, F. Kainz (*Psychologie...*, II, ed. cit., p. 409) se referă, prin „*Situationshilfen*”, mai ales la punctul de vedere al emițătorului; însă ceea ce nu este indicat de emițător poate fi totuși luat drept „corelat” de către receptor.

¹⁶ Nu credem că se poate face, din acest punct de vedere, o deosebire între un „limbaj situațional”, al copilului, și unul „contextual”, al adultului (S. L. Rubinstein, *Psihologhiia...*, ed. cit., pp. 428 etc.), în sensul că — spre deosebire de limbajul copilului, care nu capătă înțeles decît prin raportarea la situație, cuvintele adultului și-ar ajunge scopul numai prin legarea lor într-un context oral sau scris, fără ajutoare situaționale. Poate fi vorba, cel mult, de o diferență de grad; altfel, ar însemna să se scoată textul vorbit sau scris, din cadrul împrejurărilor în care e produs, să nu mai fie interpretat prin cunoștințe referitoare la societate, la momentul istoric, la particularitățile persoanei etc.

¹⁷ R. Jakobson—M. Halle, *Phonology in relation to phonetics*, în L. Kaiser, *Manual of Phonetics*, ed. cit., p. 217.

¹⁸ Cf. L. A. Bulahovski, *op. cit.*, p. 29; „Intrebuințarea figurată a cuvintelor ar fi imposibilă fără context”.

¹⁹ De pildă, mai recent, S. Ullmann (*Précis de sémantique...*, ed. cit., pp. 99 etc.) a subliniat din nou cit de importantă este, pentru studiile de semantică, metoda de a raporta un cuvînt la context (studiul contextului fiind considerat „o axiomă a semanticii și lexicografiei moderne”). Printre puținele rezerve formulate mai recent este aceea a lui L. Zawadowski

(*Influence, vraie et apparente, du contexte sur le sens*”, în „C-tes rs. Soc. Sciences. Lettres”, Wrocław, 1949 (1950), nr. 4, pp. 13—15); nu sîntem de acord cu această rezervă, deoarece am definit „sensul” cuvîntului ca semnificație actualizată a cuvîntului limbii în momentul vorbirii (deci în „sens” intră și detalii pasagere, nespecifice, neesențiale).

²⁰ O. I. Nikiforova, *op. cit.*, p. 205, Lucrări sovietice recente de lingvistică (de pildă, L. A. Bulahovski, *op. cit.*, pp. 27—31, A. N. Gvozdev, *Mestoimenie i kontekst*, în *Očerki po stilistike ruskogo iazika*, ed. cit., pp. 112—117), dovedesc preocuparea de a începe să se acorde o importanță mai mare studierii rolului contextului. Totodată, în școli se predau lecții consacrate dependenței cuvîntului de context (Cf. A. V. Korneeva, *Urok na temu „Slovo v kontekste i mnogoznacinost slova”*, în „*Ruskii iazik v škole*”, 1953, nr. 3, pp. 46—49.

²¹ R. Jakobson, *Shifters, Verbal Categories, and Russian Verb*, Harvard University, 1957, p. 2.

²² A. N. Gvozdev, *op. cit.*, p. 112.

²³ *Ibid.*

²⁴ A. I. Smirnițki, *Ob osobennostiah oboznaceniia napravleniia dvijenii v oddelenih iazikah*, în „*Inostr. iaz. v škole*”, 1953, nr. 2, p. 7.

²⁵ L. A. Bulahovski, *op. cit.*, p. 30; în franceză de asemenea (v. S. Ullmann, *op. cit.*, p. 208 etc.).

²⁶ H. Tiktin, *Gramatica romină*, București, Ed. Tempo, 1945, p. 178.

²⁷ I. B. Itelson, *Leksikologhiceskaia rabota v piatih-sedmih klassah*, în „*Inostr. iaz. v škole*”, 1952, nr. 5, p. 60; v. și A. V. Korneeva, *op. cit.*

²⁸ Vezi și E. G. Vațuro, *Principiul „nivelării” și importanța sa pentru psihologie și pedagogie*, în „*Anal. rom.-sov., pedagog.-psihol.*”, 1955 nr. 1, p. 72.

²⁹ C. N. Cofer și T. J. Ford, *Verbal Context...*, în *loc. cit.*, p. 606.

³⁰ V. și C. E. Osgood și L. Anderson, *Certain Relations Among Experienced Contingencies, Associative Structure and Contingencies in Encoded Messages*, în „*Amer. J. Psychol.*”, 1957, nr. 3, p. 411.

³¹ Și experimente făcute de G. A. Miller și J. A. Selfridge, *Verbal Context and the Recall of Meaningful Material*, *ibid.*, 1950, nr. 2, pp. 176 urm., și W. Weiss, G. Margolius, *The Effect of Context Stimuli on Learning and Retention* („*J. Exper. Psychol.*”, 1954), cf. „*Année psychol.*”, 1956, nr. 1, pp. 209—210.

³² De ex. Gabriele v. Wartensleben, *Beiträge zur Psychologie des Übersetzens*, în „*Ztschr. f. Psychol.*”, 1910, vol. 57, pp. 89 urm.

³³ V. M. Sevastianova, *O perevode s rodnogo iazika na inostrannii*, în „*Inostr. iaz. v škole*”, 1954, nr. 4, pp. 74 urm.

³⁴ Fapt semnalat și de N. Weaver (*Recent Contribution...* în *loc. cit.*, p. 117), care sublinia că teoria privitoare la procesele Markoff este potrivită îndeosebi pentru „unul dintre cele mai importante dar și mai dificile aspecte ale semnificației, și anume influența contextului”. Vezi recent, despre context și problemele traducerii mecanice, și: V. Iu. Rosentveig, *Obșceaia lingvističeskaia teoriia perevoda i matematičeskaia lingvistika*, în *Tezisi soveșcianii po matematičeskoj lingvistike*, 15—21 apr. 1959, p. 4.

³⁵ G. A. Miller, *Speech and Language*, în *loc. cit.*, p. 790.

³⁶ De ex. experiențele relatate de A. D. Booth, *Influence of Context on Translation*, în Colin Cherry (red), *Information Theory*, ed. cit., pp. 181—184.

³⁷ Vezi și P. L. Garvin, *Some Linguistic Problems in Machine Translation*, în „*For R. Jakobson*“, ed. cit., p. 183: este dificil, dacă nu imposibil, ca o mașină să fie capabilă a scoate informația dintr-o întreagă situație extralingvistică.

КРАТКОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ

*

RÉSUMÉ

РЕЧЬ И КОНТЕКСТ

ВОПРОСЫ РЕЧИ В ТЕОРИИ ВЫРАЖЕНИЯ И ВОСПРИЯТИЯ ЯЗЫКОВЫХ ДАННЫХ В КОНТЕКСТЕ

(Краткое изложение)

Предлагаемое исследование* представляет собой попытку синтеза ряда вопросов, связанных с речью. (Не претендуя на исчерпывающий охват всей проблематики речи, мы все же попытаемся обсуждать не один только вопрос „контекста“).

Несмотря на то, что в ходе работы мы касались, главным образом, вопросов „психологии речи“, чистый „психологизм“ отнюдь не входил в наши намерения. Напротив, наш замысел состоял в том, чтобы осветить различные вопросы посредством данных лингвистических исследований, прибегая даже к отдельным методам языкознания и пользуясь при этом принятой в данной науке терминологией. С другой стороны, однако, мы старались — исследуя языковые вопросы — избегать того, противоположной крайности, а именно „чистой“ лингвистики. Избегая обычной манеры исследований по „психологии речи“, мы часто приводим для обсуждения конкретные „языковые“ данные. Кроме того в целях иллюстрации всеобщей применимости принципов, изложенных в данной работе, мы неоднократно прибегаем к примерам лингвистического порядка, взятым как из румынского, так и из ряда других языков.

Книга состоит из трёх частей. Первая из них представляет собой исторический экскурс в области проблемы речи и излагает рабочие гипотезы. Во второй части исследуются речевые факты. В третьей прослеживаются функциональные аспекты речи, как с точки зрения её „трансляции“ (пере-

* Исследования, содержащиеся в данной работе, были начаты в 1942 году, а первая редакция текста разработана в 1948 г. В дальнейшем, работа подверглась изменениям, возросла в объеме; её материал был опубликован в сокращенном виде или отдельными разделами в ряде изданий Академии наук РНР: *Studii și Cercetări lingvistice* (1954, 1956, 1957) *Revista de psihologie*, (1956 — 1957) *Revue de linguistique* (1956) „*Melanges linguistiques*“ (1957), *Fonetică și dialectologie* (1958) и др.

дачи), так и с точки зрения „приема“. Исследование заканчивается главой, содержащей выводы теоретического и практического порядка. В приложениях изложены технические детали, связанные с экспериментами, а также включены общая библиография, библиографические примечания, содержащие ссылки, указанные в тексте, и предметный указатель.

Во вступительной главе книги изложен исторический обзор проблемы речи. Из числа основных течений и школ XIX и XX вв. в области изучения речи подвергаются критическому разбору и осуждению механистический ассоциационизм, структурализм и его виды, а также разные работы, в которых подчеркивается мысль о значении целого („контекста“, „ситуации“) при изучении речи.

В этой же главе излагаются основные положения диалектического и исторического материализма по вопросам речи. Кроме того излагаются идеи И. П. Павлова, оказавшие воздействие на исследования по вопросам речи, а также данные о научных трудах советского языкознания, психологии и физиологии по вопросам контекста или имеющих с ним связь.

В психологической, философской и языковедческой литературе по вопросам речи, относящейся в особенности к началу XX века проявились противоречивые тенденции. С одной стороны все настойчивее утверждалось значение рассмотрения роли языковых сочетаний, а с другой стороны, параллельно с этим продолжали выдвигаться идеи, относящиеся к механистическому ассоциационизму или возникали новые течения — „структуральные“, — которые подходили и подходят, однако, к изучению речи с позиций неизменяемости и „автономности“ языка.

Совершенно изолируя „язык“ от „речи“ структуральное языкознание пытается представить лингвистические явления застывшими, неизбылемыми, возвести их в „абсолют“. Трудно понять, например, как уживается положение о том, что смысл слова меняется в зависимости от контекста, с изучением в языковедческой практике языкового факта, независимо от окружающей его среды, отсрванного от контекста. Таким образом, языковой факт становится, как бы „безличным“. Лингвистическая методология — а у некоторых течений даже теория — всё ещё выдвигает принцип изучения некоего „языка в себе“, которого в действительности не существует. Одновременно контекст — это существенное явление в вопросе речи —

хотя и фигурирует в различных трудах по лингвистике (зачастую формально) но остался в сущности неизученным и неочерченным.

Что касается психологии речи, то можно утверждать, что исследования придерживаются уже в течение десятилетий того же круга вопросов, тех же „разделов”, и за последнее время не появилось ни одной попытки обобщающего характера. Более старые обобщающие работы (в данном случае мы не имеем ввиду „трактаты“ вроде труда Ф. Кйнца) принадлежат главным образом языковедам или рассматривают вопрос с философской или лингвистической точки зрения (в качестве примера можно привести труд К. Бюхлера).

Наш ведущий методологический принцип, положенный в основу данного исследования, состоит в том, чтобы рассматривать действительность и делать выводы в первую очередь на основании фактов, опираясь при этом на собственные наблюдения, на данные других исследователей (главным образом лингвистического порядка), на эксперименты, путём которых можно проверить, осмыслить языковой факт, глубже исследовать его. Наше убеждение, подкреплённое проведенными исследованиями, состоит в том, что в будущем исследованиям не только в области психологии, но и в области языкознания нельзя обойтись без экспериментального метода, позволяющего нам раскрыть неожиданные аспекты речи. Конечно, существенным условием является то, чтобы не проводились (как это часто бывает) искусственные эксперименты, при которых речевые факты оторваны от естественного процесса, поставлены не в естественные условия, изолированы от совокупности явлений в которой они проявляются. В качестве такого отрицательного примера можно привести эксперименты ассоциации слогов или ничего не значащих слов, ассоциации между искусственно созданными словами и изолированным предметом (в совершенно искусственных условиях), или же эксперименты речевых ассоциаций, не учитывающие обстоятельств и лиц, делающие упор на „статистику” как таковую, а не на её интерпретацию, в зависимости от условий каждого отдельного случая. В проведенных нами экспериментах мы старались учитывать тонкость исследованных явлений, регистрировать с точностью сейсмографа любое малейшее изменение „в системе координат”, на которой основывается соответствующий речевой факт.

Наблюдения над данными экспериментов привели, естественно, к постановке следующего вопроса: какова причина установленных явлений, начиная с изменяемости смысла слов и кончая их зависимостью от контекстов и от способа построения последних? В поисках ответа на этот вопрос мы приступили в первой главе второго раздела к уточнению ряда основных, для исследуемого нами вопроса, терминов и понятий, а именно к определению речи (речевой деятельности, речи, языка), к изложению различных видов речи (членораздельная речь и внеязыковые явления, а также к разграничению дифференциальных аспектов (язык и „общение“ вообще, так называемая речь животных) и т. д.

Речь — это психическое явление, в которой стремление человека к общественной жизни, острая необходимость связаться с остальными людьми, выступает самым наглядным образом уже потому, что этот процесс представляет собой выражение, проявление, направленное вовне для других с тем, чтобы люди поняли говорящего. Речь предполагает наличие социального отношения между одним или несколькими говорящими и одним или несколькими воспринимающими. В общении между ними речь является социальным „рычагом”: необходимость в сотрудничестве заставляет отдельного лица проявить свое психическое состояние, раскрыть его своим собеседникам с тем, чтобы все они действовали определенным образом. Все характерные особенности того факта, который мы обозначили (и исследовали в третьей части книги) под названием техники речи вытекают из того, что речь обусловлена общественной жизнью.

Каждый из собеседников — как говорящий, так и воспринимающий — является единицей, состоящей из сочетания разных действий: внутренние координаты (свойства организма, физиологические особенности, темпераментальные данные) видоизменяются и взаимопроникаются с внешними координатами (общественно-историческая среда, предписывающая, например, определенную языковую систему, а в порядке последней — личный момент, обуславливающий, например, эмоциональное изменение, чередование восприятий и т. д.). Во второй главе исследуются внутренние координаты, а затем внешние координаты, гораздо более важные чем первые, а также соотношение между координатами, производится разбор

системы координатов, свойственной определённой личности и проявляющейся в „стиле”.

В третьей главе производится разбор лингвистического материала — звуков, слов, предложений, которыми пользуется речь. Иными словами, наше внимание направлено на составные части языка, к которым прибегают в моменте общения говорящие и воспринимающие. (В дальнейшем мы исследуем, каким именно образом человек пользуется этими составными частями, то-есть рассмотрим факты с точки зрения функциональной перспективы, в динамике конкретного процесса речи, определённого лица). Различные составные части обладают относительной ценностью, так как их изменчивость общепризнана в языкознании. Изменчивость составных частей происходит по причине и в рамках совокупностей, в которые они включены. Исследованные языковые явления (к которым мы прибавили данные различных экспериментов) ведут к формулировке закона, который можно назвать „закон определения контекстом”. Разбор языковых контекстов доказывает, что последние не являются скоплениями, конгломератами, составленными путем соположения одного к другому разных звуков, слов, словочетаний, но что они являются группировками, для которых характерны взаимоотношения между составными частями и, в особенности, концентрическая обусловленность всё более обширными совокупностями, группировок, играющих по отношению к ним роль составных частей. Глубокое мотивирование составной части, вследствие её взаимоотношений и, в особенности, совокупностей, в которые она включена, создает внутреннюю логику „языка” вообще. Частные примеры можно привести из разных „языков”. После того, как мы определили термины „организация”, „систематизация”, „структурность”, мы приступили к разбору организации фонем, лексики и грамматики, подчеркивая, однако, взаимоотношения между различными линиями организации в общей системе языка.

Третья часть книги открывается обсуждением знака и его значимости. Речь (следовательно и язык) — явления, посредством которых осуществляется общение в человеческом обществе. Они возникли из необходимости общения в процессе труда и базируются на специфической человеческой возможности понимания значимости выражений.

Говорящие и воспринимающие объединены интересом: достигнуть цели общения, то-есть постигнуть выраженный факт

для того, чтобы добиться сотрудничества. Отношения между говорящими устанавливаются однако не прямо, а опосредствованно, при помощи речи, пользующейся „знаками“, отображающими действительность. Эти знаки обладают постоянной устойчивой и всеобщей значимостью для членов данного общества, но в то же время эти знаки обладают изменяемостью, способной выразить динамику действительности. В каждом слове, существующем в языке, имеется основное смысловое ядро. Это ядро освоено в процессе общественного опыта и придает слову определенную устойчивость, не допуская его произвольного употребления. Однако в речи, в конкретном механизме общения смысл индивидуализируется, уточняется, дополняется и даже изменяется в определенных рамках с тем, чтобы позволить слову выразить действительность в момент речи. При включении знака в контексты находит себе разрешение дуализм, характеризующий его: устойчивость и изменяемость. Таким образом осуществляется функция общения речи, путём равновесия между необходимостью выразить личное (индивидуальное) содержание посредством знаков, наделенных сравнительно устойчивой значимостью (но охватывающих многочисленные смыслоразличительные возможности) и необходимостью воспринимающего правильно постигать это содержание.

Техника речи, разбор которой производится во второй главе, приспособлена именно для этой практической необходимости осуществления взаимного понимания и может быть правильно изучена только при условии учитывания взаимодействия между передачей и восприятием речи. Говорящий и воспринимающий субъекты приспособляются друг к другу: первый из них организует свое высказывание в зависимости от собеседника, а второй воспринимает высказывание первого специфическим пониманием, которое мы обозначим словом „интерпретация“.

Речевой акт не представляет собой изолированного от психической жизни отрывка, отдельного от других функций. Любое речевое проявление предполагает деятельность всего организма, всех аспектов психической жизни, деятельность, организованную в речевое отношение, внешним результатом которого является высказывание. Вся внутренняя деятельность, предшествующая высказыванию, является столь же значительной, как и её внешний результат, в котором знаки

расчленяют высказывание, согласно пространственно-временной необходимости.

Посредством организации, данной говорящим своему высказыванию, знаки приобретают значимость, соответствующую для данного обстоятельства и передают намерения субъекта (говорящего). Отношения, установленные между знаками, противоположения между ними (в которые включены и ритм, и фонологические и семантические противоположения), столкновение которых содействует выявлению смысла, различные средства иерархизации (ударения, опущенные члены, в которых нет необходимости, различное расположение слов в зависимости от их значимости во всей совокупности — всё это содействует осуществлению высказывания, в котором наличествуют части и аспекты неравной значимости, смысл которых уточняется, а иногда и создается общим смыслом всего контекста.

Знаки подобраны на основании определённого условного устойчивого ядра, которое сохраняется для того, чтобы дать ориентиры собеседнику. Однако это смысловое ядро обогащается контекстом, в который включены слова. Говорящий подыскивает себе также и вспомогательные внеязыковые средства, для того чтобы уточнить как можно правильное и экономнее намерение: жесты, мимика, нечленораздельные звуки, знаки созданные из внешних предметов, но главным образом использует данное обстоятельство, то-есть условия, в которых происходит общение. (Эти условия мы обозначали термином „ситуативные корреляты“; так например, говорящий, основываясь на том, что разговор происходит в доме, говорит своему собеседнику „здесь“, а последний понимает его.).

Поэтому, в попытке уточнения сферы речевых фактов, мы упомянули все средства, используемые в целях общения, подчеркивая тот факт, что их иерархизация относительна и что, если, в большинстве случаев, в современном высокоразвитом обществе языковая (речевая) форма является ведущей, остальные формы будучи лишь вспомогательными, то в других случаях, в определенных условиях, одна из этих вспомогательных форм может стать ведущей.

Это богатство знаков, содержащееся в каждом выражении (внутренние связи, ставящие слово в соотношение с другими словами, противоположение между словами, иерархизация, которые придают форму, место, интонацию, специфическое ударение в ритме предложения и, благодаря которым придается

высказыванию определенное направление; наконец прибавление жестов, мимику, и, ситуативных коррелятов, непосредственных эмоциональных проявлений, включенных в то же намерение общения) — всё это приводит к тому, что высказывание не проявляется в виде простого временного сцепления, а получает в течение каждого отрезка времени неисчислимые обозначения, придающие высказыванию многогранный вид.

Во всей этой деятельности по организации своего высказывания, говорящий руководствуется стремлением приспособиться к воспринимающему: он подыскивает знаки из языковой системы, известной последнему, предпочитает значения, известные на его взгляд, своему собеседнику, пользуется ситуативными коррелятами, общими для обоих. Всё время (иногда даже не замечая этого) он пользуется тем, что они оба живут в той же эпохе, работают на том же поприще или же являются членами разных коллективов. Речь является не только выражением (высказыванием), как это обычно принято думать, но зависит также от того, что она является „рычагом“, следовательно, обладает двухполюсным характером, что приводит к тому что собеседники взаимно влияют друг на друга. Эта основная особенность была вообще обойдена до сих пор.

Воспринимающий, в свою очередь, чтобы понять высказывание собеседника, опирается на способ организации его высказывания. Знаки не воспринимаются им отдельно, изолированно, как скажем, поступает неумелый переводчик, выписывающий из словаря дословное соответствие каждого слова, с тем чтобы соединить их потом в принятом порядке, просто-душно уверенный, что подобным образом, нанизывая слова, он передает смысл данного предложения. Понимание высказываний является быстрым актом, при котором знаки со своими смысловыми ядрами сводятся (как в системе соотношений) к контексту, до тех пор, пока в определенный момент появляется смысл, как новая ступень в деятельности понимания.

Вследствие этого понимание является, в сущности, интерпретацией, соответствуя на другом конце „рычага“ организации высказывания. Воспринимающий приспособляется к высказыванию, отказываясь от произвольной, субъективной интерпретации знаков и старается воспринять все высказывание в зависимости от системы координат говорящего. Это, так сказать, идеал момента „понимания“.

Восприятие речи предполагает, в большинстве случаев, усиление, расширение преподнесенного материала, путем ясного его выражений и сведения его к полному контексту. Третья глава посвящена более детальному уточнению понятия контекста. **Языковой контекст** (можно его назвать также речевым) является самым ограниченным контекстом; он состоит из линейного нанизывания слов. Но рядом с ним существует **эксплицитный**, его включающий контекст, состоящий из всех остальных вспомогательных знаков, из ситуативных коррелятов и т. д. Воспринимающий субъект относится однако беспрестанно к ещё более общирному контексту, к так называемому **имплицитному** (подразумеваемому) **контексту** (в этот контекст входит то, что воспринимающему субъекту известно о говорящем субъекте, в определенный момент). Имплицитный контекст не проявляется вовне посредством определенного знака, но дает свой отпечаток любому знаку, подобранному и приспособленному в соответствии с этим контекстом. Этот полный контекст, в сущности равноценный всей системе координат говорящего и результатом которого является высказывание, представляет собой организацию, на которую ориентируется воспринимающий, и к которой он соотносит весь контекст.

Таким образом из совпадения правильной организации высказывания, с правильной интерпретацией, проводящейся по законам, которые мы пытались уточнить, возникает смысл высказывания, то-есть перекидной мост, устанавливающий связь между партнерами речевого общения.

Всё это становится однако возможным лишь благодаря тонкой технике речи, которую можно было бы назвать „**контекстной**“. Намерение общения, предполагаемое каждым речевым фактом, активное отношение, обусловленное новыми обстоятельствами, порождающими его, необходимость отнестись к способам организаций, отнести часть целого к системам соотношений, связать эксплицитное с имплицитным, убеждает нас еще больше в том, что человеческая речь является явлением качественно отличным от внешних проявлений животных, помогает определить момент возникновения речи как таковой, в развитии человечества, а также и в онтогенетическом развитии, и освещает путь к пониманию патологических явлений, например, **афазии**.

Развитие речи идет по пути создания все новых организаций и интерпретации качественно новых организаций, то-есть к

синхронизации с динамикой действительности путем приспособления к контексту. Эта тонкая техника, основанная на возможности человека адекватно приспособиться к обстоятельствам, благодаря функциям переключения и систематизации пластичной нервной материи, зависимой от воздействия обстоятельств, физиологическую деятельность которой можно было бы проследить путем динамического исследования „по живому“ (электроэнцефалографией) — далека от старого „механизма“ приписываемого осуществлению речи (общения). Подобное объяснение было возможно лишь при механическом образе мышления, застывшем в догматических пониманиях и не учитывающем динамизм действительности.

*
* *

Речевые факты уходят своими корнями в различные координаты и в их бесконечные возможности соединений. Изменяемость и неизолированность речевых фактов, их подвижное равновесие являются следствием этих бесконечных вариаций действия и места встречи координат говорящего. Дело осложняется еще тем, что это координаты встречаются с ситемой координат воспринимающего субъекта.

Раз мы поняли эту сложную динамику речевого факта, то он уже не может казаться нам изолированным явлением, или чем-то абсолютным, независимо действующим явлением, или же передачей партнеру застывших форм.

Действительная речь является: а) явлением, связанным со всеми действиями человека и с внешним моментом, определяющим человека; б) процессом, основанным на необходимости согласования концов двухполюсной оси (высказывание — восприятие) посредством контекстуальной организации высказывания и её интерпретации; в) превыше всего это явление, обусловленное действительностью, жизнью и обществом, являясь, следовательно динамическим.

а) Речевая деятельность предполагает технику, примененную к внутреннему материалу (психическое состояние) и к внешнему (знаковая система языка) с тем, чтобы посредством их правильно сообщить содержание в определенный момент. Речевое отношение является одним из проявлений личности в целом. Она представляет собой одно из самых сложных чело-

веческих проявлений и самый эффективный способ осуществления совместной деятельности людей.

б) Хотя в мире всё находится в постоянном движении, хотя природа и жизнь, выражаемые речевыми фактами, развиваются беспрестанно, человек всё же должен основывать свою речь на материале знаков, базирующихся на принципе неизменяемости, необходимом, в свою очередь для обоюдного общения и отражающем одновременно устойчивость явлений.

Однако речи удастся, под воздействием реальной необходимости общественного сотрудничества, согласовать принцип **устойчивости** (необходимый для нахождения точек опоры, способствующих его пониманию) с надобностью выразить динамику действительности. Мастерами речи являются не те люди, которые пользуются редкими словами, и не те, которые применяют шаблоны, штампы, а те, кто при помощи простых, всем принадлежащих слов, умеют выразить как можно полнее свои намерения, пользуясь всеми средствами организации речи. А то, что ясно, продумано, выражается также ясно, даже если в определенный момент, какое-либо слово кажется неадекватным или же какое-либо второстепенное слово опущено. **Контекстуальная организация и интерпретация**, на которые опирается техника речи, допускает сосуществование минимума условной неизменяемости с непрерывной изменчивостью, идущей в ногу с развитием действительности. Следовательно можно считать, что речь — это техника общения, использующая в своих двух моментах (высказывание и понимание) смысловые ядра, обработанные при помощи определенных способов организации и интерпретации.

в) Наконец мы следили за речью при помощи способов, призванных схватывать её в развитии, — *in statu nascendi* — то есть рассматривать как процесс, а не как неподвижное явление. Само появление термина „контекст” в заглавии данного исследования подчеркивает необходимость не только изучать речь в её развитии, в последовательности её моментов, но и определить её по основной характеристике, состоящей в том, что это деятельность, созданная общественной жизнью, которой она служит, и что формы её (речи) определяются развитием действительности.

Упор был следовательно направлен на то, чтобы считать речь, связанной не с абстрактным теоретически рассматриваемым человеком, а с конкретным лицом, являющимся членом определен-

ного общества. Отсюда вытекает необходимость определить способы техники речи (без фиксации самой речи в описательных шаблонах) и подчеркнуть её основной принцип — принцип приспособления к контексту, то-есть приспособления к условиям и отнесение к ним для того, чтобы понять их.

Живая, гибкая речь, в силу её динамизма, должна, рассматриваться в движении со всем тем, что отклоняется догматической, спекулятивной психологией, погрязшей в окочении и абсолюте, со всем тем, что является относительным, произвольным, двойственным и, в то же время, устойчивым, всеобщим и точным в ней. Мы должны помнить, что любая неясность находит свое практическое разрешение соотношением её к контексту.

Таковы выводы, к которым ведет попытка исследования всей совокупности аспектов речи, при помощи преимущественно индуктивного метода. Основной факт в речи — наличие систематизации, органических связей между высказываниями в целом и их составными частями. Речь — это динамическое явление, связанное с лицом, состоящим в определенной общественной среде.

Для психологии явление „язык“ является лишь частью целого (речи) и, следовательно, он (язык) лишен своей значимости, если отрывается от этого целого. Язык существует вне момента индивидуальной речи, является объективным фактом, но он приобретает полную психологическую реальность только при использовании его в действительном речевом факте, то-есть, когда язык становится речью. „Язык“ и „речь“ взаимно дополняют друг друга для психолога, который не может рассматривать их оторванно друг от друга и, в особенности, вне общего процесса „речевого“ общения. Если языкознание не разделяет в изучении языка ту же точку зрения, что и психология, это не означает, что некоторые языковеды идут плодотворным путем и изучают реальное явление, рассматривая язык как абстракцию. Поэтому мы позволили себе коснуться иногда „языка“, рассматривая его, однако, в неразрывной связи с „речью“. С этой перспективы для нас стало ясно, что и в „языке“ действует тот же принцип приспособления к контексту. Это проявляется, в первую очередь, в том, что некоторые семантические качества могут оставаться скрытыми в некоторых контекстах, в то время как в других, они выступают явно. Контекст придает оттенки и силу смыслу слов. Когда

определенные оттенки значений слов не подходят к определенному контексту, они становятся вялыми, бледнеют, в благоприятных же обстоятельствах — развиваются.

Различные практические следствия этой точки зрения в изучении речи могут, в некоторых аспектах, выйти за рамки теоретического значения. Так, например, интерес к явлениям контекста принес бы пользу в педагогике. (В особенности в методике преподавания родного языка и иностранных языков, в целях организации высказывания с тем, чтобы оно было правильно понято, в целях указания способа наилучшего восприятия речевого факта и т. д.). Кроме того, помимо применений, указанных в нашем исследовании (например, методология перевода, корректура напечатанного текста, строительство электронных машин и т. д.), или же в области общего языкознания, в исследованиях по грамматике, фонетике, стилистике, литературной критике и т. д. намечаются многочисленные применения данной точки зрения.

LANGAGE ET CONTEXTE

LE PROBLÈME DU LANGAGE DANS LA CONCEPTION DE L'EXPRESSION ET DE L'INTERPRÉTATION PAR DES ORGANISATIONS CONTEXTUELLES

Résumé

La présente étude* est un essai de synthèse des problèmes concernant le langage (sans prétendre épuiser l'ensemble des problèmes du langage, nous nous sommes proposé cependant de ne pas limiter la discussion au seul problème du „contexte“).

Bien que nous nous soyons référé au cours de notre travail surtout à la „psychologie du langage“, notre intention a été de ne pas faire du „psychologisme“ tout pur, mais de présenter les divers problèmes en utilisant les données assemblées au cours des recherches linguistiques, en recourant même à quelques méthodes de la linguistique ainsi qu'à sa terminologie usuelle. D'autre part, nous nous sommes efforcé d'éviter une autre exagération, notamment celle de faire de la linguistique „pure“ dans la discussion des faits de „langue“.

A l'encontre du procédé habituel des études de „psychologie du langage“, nous nous sommes souvent appuyé sur des faits concrets de „langue“, en même temps, pour illustrer l'applicabilité générale des principes exposés dans ce travail, nous avons eu recours à des faits linguistiques appartenant non seulement au roumain, mais encore à diverses autres langues.

Le livre contient trois parties: la première est consacrée à un *excursus* historique sur le problème du langage et à la présentation des hypothèses de travail; dans la deuxième on procède à l'analyse du fait de langage; dans

* Les recherches exposées dans la présente étude ont été commencées en 1942, l'ouvrage ayant connu en 1948 une première rédaction, qui présentait la conception d'ensemble. Par la suite, l'ouvrage a été retouché et amplifié; quelques aspects de notre travail ont été présentés ou résumés dans des publications de l'Académie de la République Populaire Roumaine, à savoir: „Studii și cercetări lingvistice“ (1954, 1956, 1957), „Revista de psihologie“ (1956, 1957), „Revue de linguistique“ (1956), „Mélanges linguistiques“ (1957), „Fonetica și dialectologie“ (1958) etc.

la troisième partie on expose les aspects fonctionnels du langage, tant du point de vue de l'„émission“ que de celui de la „réception“. L'étude s'achève par un chapitre qui présente des conclusions théoriques et des conclusions d'ordre pratique. Les Annexes contiennent des détails techniques sur les expériences effectuées, en même temps qu'une bibliographie générale, des notes bibliographiques analytiques (qui complètent le texte proprement-dit), ainsi qu'un index des matières.

Le chapitre de début présente un aperçu historique du problème du langage. Parmi les courants et les tendances directrices existant dans l'étude du langage aux XIXe et XXe siècles, sont analysés et discutés de manière critique l'associationnisme mécaniste, le structuralisme et ses avatars, ainsi que divers ouvrages soulignant l'importance de l'ensemble (du „contexte“, de la „situation“) dans l'étude du langage. Dans le même chapitre sont exposés les principes de la conception matérialiste dialectique et historique sur le langage; on y expose aussi les idées de I. P. Pavlov qui ont influencé les études sur le langage, ainsi que les travaux de l'école soviétique de linguistique, de psychologie, de physiologie, qui ont discuté le problème du contexte ou bien qui ont une contiguité avec ce problème.

Dans la bibliographie psychologique, philosophique et linguistique ayant trait au langage, les tendances sont contradictoires, surtout vers le commencement du XXe siècle: on affirmait avec une insistance croissante combien il est important de tenir compte du rôle des ensembles dans le langage, tout en continuant, d'autre part, à exposer des idées tenant de l'associationnisme mécaniste, ou en créant de nouveaux courants — „structuralistes“ —, qui procédaient — et procèdent encore aujourd'hui — à l'étude d'un langage figé en une hypostase statique et „autonome“.

En isolant complètement la „langue“ du „langage“ (ou de la „parole“), non seulement le structuralisme mais encore la linguistique en général, tendent à hypostasier les phénomènes linguistiques en un aspect fixe, immuable, devenu un „absolu“. Il est difficile de comprendre comment il peut y avoir, par exemple, d'accord entre l'idée stipulant que la valeur d'un mot se modifie d'après le contexte où il est intégré, et l'étude dans la

pratique de la linguistique, d'un fait de langage détaché des contingences, isolé du contexte particulier et devenu une donnée „impersonnelle“. La méthodologie linguistique — et dans certains courants la théorie elle-même — en est demeurée au principe de l'étude d'une „langue en soi“, inexistante en réalité. En même temps, le *contexte* — ce phénomène essentiel pour le problème du langage — est resté, au fond, inétudié et n'est pas encore suffisamment défini, bien que certains travaux de linguistique le signalent (plutôt pour la forme, d'ailleurs).

En ce qui concerne la psychologie du langage, nous pourrions dire qu'on en est resté, depuis des dizaines d'années, à l'étude des mêmes thèmes de recherche, des mêmes „chapitres“, sans qu'aucun essai de synthèse ait paru dernièrement (les ouvrages plus anciens de ce genre — nous ne pensons pas ici aux „traités“, tel celui de F. Kainz —, appartiennent surtout aux linguistes ou bien partent de positions philosophiques personnelles, comme, par exemple, celui de K. Bühler).

Ce que nous nous sommes proposé, comme premier principe méthodologique, a été de considérer la réalité et de conclure en premier lieu d'après les faits concrets, recueillis à la suite soit de nos observations personnelles, soit des travaux effectués par d'autres chercheurs — par des linguistes surtout —, soit des expériences vérifiant les faits, donnant des suggestions, permettant de nouvelles investigations à l'intérieur d'un fait de langage. Notre conviction — qui s'est affirmée au fur et à mesure que nos recherches avançaient — est que non seulement en psychologie mais *en linguistique aussi*, les recherches ne pourront désormais se passer de la *méthode expérimentale*, méthode à même de dévoiler des aspects inattendus du langage. Il est hors de doute qu'une condition essentielle s'impose, à savoir ne pas faire — comme il en arrive souvent — des expériences artificielles, qui arrachent les faits de langage à leur ambiance naturelle, qui font qu'ils ne découlent plus normalement, qu'ils soient ankylosés dans des positions forcées et isolées de l'ensemble où ils apparaissent (des expériences où l'on associe des syllabes ou des mots privés de sens, où l'on forme des associations entre des mots créés *ad hoc* et quelque objet isolé — ceci dans conditions entièrement artificielles —, ou encore des expériences d'asso-

ciation verbale, où l'on ne tient compte ni de la situation, ni des personnes, où c'est le „tableau statistique“ comme tel qui occupe la première place et non pas son interprétation en fonction de chaque cas particulier etc.). Nos expériences ont essayé de tenir compte de la délicatesse de ce phénomène si fragile et si sensible, qui enregistre avec la finesse d'un séismographe tout changement, si léger soit-il, survenu dans le „système de coordonnées“ sur lequel est centré tout fait de langage.

L'étude des données résultant des observations et des expériences soulevait tout naturellement une question, à savoir: quelle est la *cause* des phénomènes constatés, qui vont depuis le manque d'immuabilité des significations jusqu'à leur dépendance des ensembles et à l'organisation de ces derniers?

Pour répondre à cette question, nous avons essayé tout d'abord, dans le premier chapitre de la IIe partie du livre, de préciser quelques termes et concepts fondamentaux de notre problème; aussi avons-nous procédé à la définition du langage (*langage, langue, parole*), à la présentation des diverses formes de langage (langage articulé et phénomènes extra-linguistiques), ainsi qu'à la discrimination des aspects différentiels (langue et „communication“ en général, pseudo-langage animal etc.).

Le langage est le phénomène psychique où la tendance humaine de vivre dans une collectivité, où le besoin propulsif d'un établissement de rapports avec les autres se manifeste le plus nettement, du fait même que ce processus représente une expression — une manifestation extérieure, dirigée vers les autres —, et une réception — la tendance à se diriger vers l'expression de quelqu'un, pour la comprendre. Le langage suppose l'existence d'une relation sociale entre un ou plusieurs émetteurs et un ou plusieurs récepteurs. Le langage joue le rôle d'un „levier“ social entre ceux-ci: les nécessités de coopération obligent une personne à extérioriser un état psychique pour le communiquer aux partenaires, dans l'intention de les faire agir d'une certaine manière. Tous les traits caractéristiques de ce que nous avons analysé dans la IIIe partie de notre livre) déoulent de ce que le langage est déterminé par la vie sociale.

Chaque partenaire — l'émetteur aussi bien que le récepteur — est une unité créée par la jonction de plusieurs actions diverses: les coordonnées intérieures (les particularités organiques, les moyens physiologiques personnels, les données tenant du tempérament) sont modifiées et s'entrepénètrent avec les coordonnées externes (l'ambiance sociale-historique, qui impose, par exemple, un certain système linguistique et, dans cette ambiance, le moment personnel, qui provoque un changement émotionnel, une succession de perceptions etc.). Pour l'analyse des *coordonnées intérieures*, des *coordonnées* — bien plus importantes, celles-la — *externes*, ainsi que des *rapports entre coordonnées*, du système de coordonnées propre à une personnalité et qui s'exprime, par le „style“ — voir le IIe chapitre.

Le IIIe chapitre fait l'analyse du matériel linguistique — sons, mots et phrases — dont se sert le langage; nous nous sommes donc penchés sur les constituants de la langue, auxquels parleurs et auditeurs font appel au moment de la communication (plus loin nous analyserons la manière dont la personne fait usage de ces constituants, c'est-à-dire que nous étudierons les faits d'un point de vue fonctionnel, dans la dynamique du processus concret de langage, chez une personne déterminée). Les divers constituants ont une valeur relative, leur grande variabilité étant un fait reconnu en linguistique. La variation des constituants se produit dans le cadre et à cause des ensembles où ces constituants sont englobés: les phénomènes linguistiques analysés (auxquels nous avons ajouté les faits recueillis à la suite de diverses expériences) permettent de formuler une „*loi de la détermination par l'ensemble*“. L'analyse des ensembles existant dans la langue démontre que ceux-ci n'ont point l'aspect de conglomerés formés par une simple juxtaposition additive de certains sons, mots, syntagmes, mais sont des groupements caractérisés par des relations réciproques entre les constituants et surtout par une détermination concentrique exercée par les ensembles de plus en plus vastes sur les groupements qui jouent vis-à-vis d'eux le rôle de constituants. La profonde motivation de chaque partie créée, grâce à ses corrélations, grâce surtout aux ensembles dans lesquels elle est intégrée, une logique interne du phénomène „langue“ en général, logique qui peut être exemplifiée par des faits particuliers recueillis

dans diverses „langues“. Après avoir défini les termes „organisation“, „systématisation“, „structuration“, nous avons procédé à l'analyse de l'organisation des phonèmes, de l'organisation lexicale et de l'organisation grammaticale, tout en soulignant cependant l'interdépendance entre les diverses lignes d'organisation, dans le système général de la langue.

La IIIe partie du livre commence par la discussion du signe et de sa valeur. Le langage (et implicitement la langue) sont des phénomènes de communication dans la société humaine. Ils sont nés de la nécessité de communiquer pendant le processus du travail et se fondent sur la possibilité, spécifiquement humaine, de saisir le caractère significatif des expressions.

Émetteurs et récepteurs sont animés d'un même intérêt: réaliser le but de la communication, c'est-à-dire comprendre le fait exprimé, en vue d'aboutir à la coopération. La relation s'établit cependant non pas directement, mais par l'intermédiaire du langage, qui utilise des „signes“ reflétant la réalité, des signes ayant à la fois une valeur constante et générale pour les membres d'une même collectivité, et une valeur variable, apte à exprimer la dynamique de la réalité. Il y a dans chaque mot, tel qu'il est pris dans la langue, un *noyau significatif de base*, acquis dans le cadre de l'expérience sociale, et qui imprime au mot une certaine constance, tout en empêchant son emploi arbitraire. Pourtant, dans le langage, dans le mécanisme concret de la communication, la signification est individualisée, précisée, complétée et même modifiée — dans de certaines limites —, pour permettre ainsi au mot de représenter la réalité actuelle, du moment de la parole. En même temps que le signe est intégré dans les ensembles, le dualisme caractéristique du signe — sa constance et sa labilité — trouve sa solution. Ainsi est réalisée la fonction de communication du langage, par l'équilibre entre la nécessité d'exprimer des contenus personnels à l'aide de signes ayant une valeur relativement constante (mais qui renferment pourtant de multiples potentiels significatifs), et la nécessité du récepteur de comprendre correctement ce contenu.

La technique du langage, qui forme l'objet du IIe chapitre, répond précisément à cette nécessité pratique de réaliser la compréhension réciproque et ne pourra être

étudiée d'une manière juste que si l'on tient compte incessamment de la relation *émission-réception*. Émetteur et récepteur s'adaptent l'un à l'autre: le premier organisera son expression pour et d'après son partenaire, tandis que le récepteur saisira les manifestations de l'émetteur par une activité spécifique de compréhension — par une „interprétation“.

L'acte de langage n'est pas un fragment de vie psychique isolé des autres fonctions. Toute manifestation de langage suppose l'activité de tout l'organisme et de tous les aspects de la vie psychique, organisée dans *l'attitude de langage*, dont l'effet extérieur est l'expression. L'activité intérieure qui la précède est tout aussi importante que son résultat extérieur, où les signes divisent l'émission en fragments, d'après les nécessités de succession dans le temps et dans l'espace.

Par l'organisation que l'émetteur impose à son expression, les signes acquièrent des valeurs adéquates à la situation et réussissent à représenter l'intention de celui qui transmet. Les *relations* établies entre les signes, leurs *oppositions* (dont le rythme, les oppositions phonologiques et sémantiques), qui par leur „heurt“ contribuent à mettre en relief le sens, les divers moyens d'*hiérarchisation* (accents, élimination du superflu par des ellipses, positions accordées selon l'importance de chaque partie dans l'ensemble) — tout converge vers la réalisation d'une expression où il y a des parties d'importance et d'aspect inégaux, dont les significations sont précisées et parfois même créées par le sens total de l'ensemble.

Les signes sont choisis en vertu d'un certain noyau conventionnel constant, qui est conservé afin d'offrir des points de repère au partenaire; mais ce *noyau significatif* est enrichi par l'ensemble où les mots sont utilisés. Pour bien préciser son intention et avec rapidité (de manière, aussi, à économiser tout effort superflu), l'émetteur a également recours à des auxiliaires non-verbaux: gestes et mimique, manifestations vocales non-articulées, signes créés de matériels extracorporels. Mais, surtout, il met à profit la situation où il se trouve et les moyens fournis par celle-ci — ce que nous avons nommé les „corrélés situationnels“ (le partenaire connaissant la place où se trouve l'émetteur — dans une maison par exemple —, celui-ci se permet de dire «ici», sans spécifier par rien d'autre la situation). Cela nous a déterminé, lorsque nous avons essayé de préciser le domaine des faits de langage, à y inclure tous

les moyens employés pour communiquer de manière intentionnée et à souligner que leur hiérarchisation est relative (si, dans la plupart des cas, dans la société évoluée de nos jours, c'est la forme verbale qui a le plus d'importance et qui est la plus employée — les autres formes n'étant que des auxiliaires indispensables —, il arrive pourtant, dans telle circonstance ou telle autre, que l'une de ces autres formes passe au premier plan).

Cette richesse de signes accumulée dans chaque expression (les liens intérieurs qui mettent un mot en relation avec les autres, les oppositions entre les mots, l'hiérarchisation — lesquels confèrent au mot une forme, une place, une intonation, une accentuation spécifique dans le rythme de la phrase et au moyen desquels on crée une orientation dirigée vers un certain sens; les gestes, enfin, la mimique, les corrélés situationnels, les manifestations directement émotionnelles, encadrés toutefois dans la même intention de communication), tout cela fait que l'expression, loin d'avoir l'aspect d'un simple enchaînement dans le temps, revête l'aspect d'un ensemble pluri-dimensionnel, que lui confèrent d'innombrables notations qui se superposent dans chaque durée de temps.

Durant toute son activité en vue d'organiser son expression, l'émetteur est guidé par son intention de s'adapter au récepteur: il choisit les signes du système linguistique dont dispose son partenaire, il préfère les valeurs significatives qu'il sait être connues par ce dernier, il emploie des corrélés situationnels communs. Sans cesse — parfois sans même s'en apercevoir — il profitera de la circonstance commune, du fait d'appartenir au même moment historique, à la même profession, ou, au contraire, il tiendra compte de ce qu'ils font partie de collectivités différentes. Le langage n'est pas seulement une expression, comme on a l'habitude de le considérer; il n'est pas non plus une simple expression indépendante du fait qu'il représente un „levier“, qu'il a donc un aspect bipolaire, où les partenaires s'influencent réciproquement: cette particularité fondamentale a été généralement négligée.

De son côté, pour comprendre l'expression de son partenaire, le récepteur s'en rapporte à la manière dont celle-ci est organisée. Les signes ne sont pas compris isolément, comme pourrait le croire un traducteur maladroit qui noterait, en regard de chaque mot, la traduction trouvée dans le

dictionnaire et qui unirait ensuite ces traductions en faisant le total de leurs formes typiques, avec la naïve conviction qu'il pourrait surprendre le sens de la phrase par ce procédé additif. La compréhension est un acte rapide, par lequel les signes, avec leurs noyaux significatifs, sont *rapportés* à un système de référence — le *contexte* —, jusqu'à ce que le sens complet soit mis en évidence comme un nouvel échelon dans l'activité de compréhension.

C'est pourquoi la compréhension est, en définitive, une *interprétation* — à laquelle correspond, à l'autre bout du „levier“, l'*organisation* de l'expression. Le récepteur s'adapte à l'émission, il renonce généralement aux valeurs qu'il attribuerait subjectivement aux signes et essaie de tout déterminer en fonction du système de coordonnées représenté par l'émetteur: c'est là l'idéal du moment „compréhension“.

La réception suppose, le plus souvent, une amplification des données offertes par l'*expression explicite* et une référence au *contexte total*. Au IIIe chapitre, nous nous sommes efforcé de préciser d'une manière plus analytique la notion de *contexte*. Le *contexte linguistique* (ou *discursif* ou *verbal*) est le contexte le plus restreint, constitué par l'agencement linéaire des mots. Il est englobé cependant dans un contexte plus vaste, le *contexte explicite* tout entier, composé de tout les autres signes auxiliaires, des corrélés situationnels etc. Mais le récepteur s'en rapporte aussi, sans cesse, à un contexte plus large encore, le *contexte implicite* (lequel comprend tout ce que le récepteur connaît sur la personne qui émet et qui se trouve dans une situation donnée à un moment donné); ce contexte, qui n'est pas représenté à l'extérieur par une signe déterminé, marque pourtant chaque signe, qui a été choisi et modulé en conformité avec lui. Ce *contexte total*, qui équivaut à tout le système de coordonnées de l'émetteur, dont le résultat a été l'expression, est une organisation réelle, repérée par le récepteur qui y rapporte toute l'expression.

Ainsi, de la coïncidence d'une bonne organisation avec une interprétation correcte, en vertu de lois qu'on a essayé de préciser, naît le *sens*, pont qui relie les partenaires de la relation de langage.

Tous ces phénomènes sont dus à la complexité, et à la finesse en même temps, de la technique du langage, qu'on pourrait nommer une technique „*contextuelle*“. L'intention

de communication inhérente à tout fait de langage, l'attitude active, déterminée par les situations nouvelles qui l'engendrent, le besoin de s'en rapporter aux modes d'organisation, de projeter les parties sur des systèmes de référence, de rattacher l'explicite à l'implicite — tout cela contribue à déterminer la conviction que le langage humain est un fait qualitativement différent des manifestations extérieures des animaux, aide à préciser le moment où l'on peut parler d'un langage proprement-dit dans l'évolution de l'humanité ou dans l'ontogénèse et suggère la voie à suivre pour expliquer les cas pathologiques, tels l'aphasie.

Le langage évolue vers la possibilité de créer de nouvelles organisations et d'interpréter des organisations inédites, c'est-à-dire de réaliser un synchronisme avec le dynamisme de la réalité, par l'adaptation au contexte. Il y a loin, de l'ancien „mécanisme“ attribué à la réalisation du langage (explication spécifique aux époques mécanistes ou figées dans des expositions dogmatiques et indifférentes au dynamisme de la réalité), à cette technique subtile — fondée sur la possibilité de répondre aux situations d'une manière adéquate, grâce aux fonctions de commutation et de systématisation propres à une matière nerveuse plastique, nullement indépendante de l'action des circonstances, matière dont l'activité physiologique pourrait être observée par des investigations dynamiques „sur le vif“ (l'électroencéphalographie par exemple).

*
* *

Les faits de langage ont leurs racines dans les diverses coordonnées et dans leurs possibilités infinies de couplage. Le manque d'immuabilité et d'isolement de tout fait de langage, son équilibre mobile apparaissent comme une conséquence de ces variations continuelles de l'action et du point de croisement des coordonnées de l'émetteur (le phénomène se complique encore davantage, par la rencontre avec le système de coordonnées du récepteur).

Une fois surprise cette dynamique complexe du fait de langage, celui-ci ne pourra plus apparaître ni comme un phénomène isolé, dominé par des apparitions à caractère absolu, ni comme un phénomène fonctionnant en tant que création indépendante, ni comme une manière d'„informer“ le partenaire au moyen de formes sans labilité.

Le langage réel est: a) un phénomène rattaché à la personne, en son entier et au moment extérieur qui la détermine; b) un processus fondé sur la nécessité de mettre d'accord les bouts de son axe bipolaire — émission-réception — par une technique d'organisation contextuelle de l'expression et de l'interprétation; c) enfin, et surtout, un phénomène déterminé par la réalité, la vie, la société et, partant, un phénomène dynamique.

a) L'activité de langage suppose une technique appliquée à un *matériel intérieur* — l'état psychique — et à un *matériel extérieur* — le système de signes de la langue —, en vue de les rendre aptes à communiquer d'une manière adéquate à un moment donné. L'attitude de langage est l'un des aspects que revêt la personne en son entier à un moment donné; il constitue une manifestation humaine des plus complexes et le moyen le plus efficace de l'activité en commun.

b) Tandis que tout est en continuel *mouvement*, que la vie et la nature qui doivent être exprimées évoluent sans cesse, l'individu est cependant forcé de fonder son langage sur, un matériel de signes renfermant un principe d'invariabilité — nécessaire, à son tour, à la compréhension mutuelle et reflétant en même temps l'aspect constant des phénomènes. Le langage réussit toutefois, sous l'impulsion des nécessités réelles de la coopération sociale, à mettre d'accord le principe de *constance* — indispensable, du fait qu'il offre des points d'appui à la compréhension du langage — et le besoin d'exprimer la réalité dynamique. Les maîtres du langage ne sont ni ceux qui emploient des mots rares, ni ceux qui appliquent des formules-clichés, mais ceux qui — avec des mots à la portée de tous — savent exprimer le plus complètement leurs intentions, par tous les moyens de l'organisation expressive. Lorsque la conception est claire, l'expression l'est aussi, même si un mot est impropre en apparence ou si un autre, d'importance secondaire, fait défaut. L'*organisation* et l'*interprétation contextuelle* sur lesquelles repose la technique du langage permettent la coexistence d'un minimum de fixité conventionnelle et d'une continuelle variation correspondant à l'évolution de la réalité. Par conséquent, le langage pourrait être considéré comme une technique de communication qui emploie, pour ses deux moments — expression et compréhens-

sion — des noyaux significatifs complétés, précisés, adaptés enfin, à l'aide de procédés d'organisation et d'interprétation.

c) Enfin, le langage a été analysé — par des procédés qui visaient à le repérer *in statu nascendi* — dans son déroulement, en tant que processus et non pas comme un fait statique. L'apparition même du terme „contexte“ dans le titre de cet ouvrage indique justement qu'on accentue sur la nécessité non seulement d'étudier le langage dans son déroulement, dans la succession de ses moments, mais aussi de le définir par son caractère essentiel, celui d'être une activité créée par la vie humaine — qu'il sert —, une activité moulée par l'évolution même de la réalité.

Nous nous sommes donc efforcé d'envisager le langage en rapport non pas avec un individu abstrait, théorique, mais avec la *personne concrète*, en tant que membre d'une société donnée. D'où la nécessité de préciser les procédés qu'utilise la technique du langage — sans fixer le langage lui-même dans des moules descriptifs — et de souligner le principe essentiel de cette technique, à savoir: l'*adaptation* au contexte, tant de la part de l'émetteur, que de la part du récepteur, c'est-à-dire le fait de s'adapter aux circonstances et de s'y rapporter pour les comprendre.

Le langage vivant, souple en vertu de son *dynamisme*, doit être accepté avec tout ce qui répugne à une psychologie dogmatique, spéculative, enkystée dans l'absolu et dans la rigidité; il doit être accepté avec tout ce qu'il a de relatif, d'arbitraire, d'ambigu et cependant de constant, d'universel et de certain, conscients que nous sommes du fait que toute amphibologie se résout en pratique par la *référence au contexte*.

Telles sont les conclusions auxquelles peut mener l'étude du langage dans la totalité de ses aspects, par une méthode à prépondérance inductive, du langage où des systématisations, des relations organiques entre les ensembles et les composants existent comme un fait fondamental, du langage en tant que phénomène dynamique, déterminé par une personne située dans son cadre social spécifique.

Pour la psychologie, le phénomène „langue“ n'est qu'un fragment de l'ensemble qu'est le „langage“ et, comme tel, il est sans valeur une fois qu'il en est détaché. La langue existe en dehors du moment de langage individuel, elle est un fait

objectif, mais elle n'acquiert une réalité psychologique complète que lorsqu'elle est employée dans un fait de langage réel, lorsqu'elle devient „parole“. La „langue“ et la „parole“ se complètent réciproquement pour le psychologue, qui ne peut se permettre de considérer l'une en dehors de l'autre, en dehors surtout du processus général du „langage“. Il est vrai que, dans l'étude de la langue, la linguistique ne peut pas avoir le même point de vue que la psychologie; mais cela ne veut pas dire que certains linguistes choisissent une voie fertile ou étudient un phénomène réel lorsque, dans leur objectif, la langue apparaît comme une abstraction. C'est pourquoi nous nous sommes aussi permis des incursions dans le domaine de la „langue“ mais en la considérant comme un fait inextricablement rattaché à la „parole“. Cette perspective nous a fait voir nettement que le même principe de l'adaptation au contexte fonctionne également dans la „langue“. Il s'y manifeste en premier lieu par le fait que certaines qualités sémantiques peuvent demeurer latentes dans certaines ambiances, tandis que d'autres ambiances les mettent en évidence. L'ensemble peut nuancer et conférer une force expressive: si certaines qualités significatives ne concordent pas avec tel ensemble, elles se flétrissent, pâlissent, tandis que dans tel autre elles se développent.

Les diverses conséquences pratiques de ce point de vue sur le langage peuvent dépasser, dans certains aspects et dans certains domaines, l'importance théorique. Il ne serait pas inutile, en pédagogie, et surtout dans la méthode d'enseigner la langue maternelle et les langues étrangères, de se préoccuper des phénomènes de contexte (pour le processus d'étude des langues étrangères, pour l'organisation de l'expression en vue d'une compréhension aussi correcte que possible, pour indiquer comment on peut réceptionner un fait de langage de la manière la plus adéquate etc.). De même, en plus des applications signalées ou plutôt suggérées dans notre étude (notamment dans la méthodologie des traductions, des corrections d'épreuves, dans la construction des machines électroniques etc.), en plus, enfin, des applications dans la linguistique générale, on peut entrevoir d'innombrables applications de ce principe dans les recherches sur la grammaire ou dans les domaines de la phonétique, de la stylistique, de la critique littéraire etc.

INDICE DE MATERIE

În *Indice* se fac trimiteri la principalele pasaje unde sînt tratate problemele esențiale cuprinse în lucrare (pentru acestea, *Indicele* urmează a fi completat și de *Cuprins*); de asemenea, *Indicele* se referă la unii termeni speciali. Cuvîntul *limbaj* nu apare în *Indice* decît în anumite accepțiuni.

Tilda (~) ține locul cuvîntului-titlu, în diverse forme flexionare. Uneori, derivatele sau sinonimele incluse în același titlu sînt date între paranteze (). Cuvîntul-titlu este reprezentat de obicei prin substantiv, dar în aceste cazuri se referă adesea și la formele verbale etc., care nu mai sînt însă menționate între paranteze.

ABSTRACT 69, 202, 204, 216; gest abstractizant 69.

ABSTRACTIZARE 69, 282.

ACCENT 141, 186—187, 248, 253, 259, 260 urm., 303, 311, 312.

ACORD 185, 250, 257.

ACTIV, atitudine ~ 220; proces ~ 225; rol ~ 274, 275.

ACTIVITATE NERVOASA SUPERIOARA 37, 230, 271; v. și FI-ZIOLOGIE, SISTEMATIZARE.

ADAPTARE 217, 239, 275, 310, 312; v. și CONTEXT, CONTEXTUAL.

ADJECTIV 66, 99.

ADVERB 175, 301, 305.

AFAZIE (*Afazic*) 11, 16—17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 31, 37, 42, 49, 56, 81 urm., 97, 194, 276 urm., 313; v. și PATOLOGIE.

AFFECTIVITATE (*Afect, afectiv*) 30, 38, 60, 132, 184, 205, 234, 237, 241; conținut ~ 140; reacție ~ 82; stare ~ 95; variație ~ 96.

AFEME 16.

AFERENȚĂȚE inversă 91, 231, 232, 233, 238, 240, 263; ~ de ambianță 230.

AFIRMAȚIE 302.

AGLUTINARE 135.

AGNOSTICISM 203.

AGRAFIE 17.

AGRAMATISM 85.

ALEGERE (*Optare*) 185, 237, 239, 241, 242, 243 urm., 265, 307.

ALFABET Morse 71.

ALTERNANȚA 161.

AMBIANȚA 142, 150; v. și AFERENȚĂȚE, SITUAȚIE.

AMBIGUITATE 273; v. și SENS.

AMFIBOLOGIE 127.

ANAFORIC 262; substitut ~ 295.

ANALIZATOR 38, 85, 91, 96; ~ verbomotor 38, 85, 91, 233, 274.

ANALIZA 27, 135, 241; ~ electroacustică a limbajului 93.

ANALOGIE (*Analogic*) 166, 202.

ANARTRIE 21, 183.

ANCHETA, v. EXPERIMENT, TRADUCERE.

ANIMAL și om 40, 197; v. și LIMBAJ, RECEPTOR.

ANSAMBLU 24, 29, 33, 34, 35, 38, 45, 118—121, 128, 130, 140—149, 151, 153 urm., 169, 177, 200, 206, 207, 212, 217, 244, 246, 270, 279, 281, 288, 291, 309, 316; legea determinării prin ~ 139, 148, 153, 160, 189; dependența de ~ 301; ~ fără sens 149; ~ cu sens 326 (v. și EXPERIMENT); ~ dezorganizat 156, 170; ~ vieții psihice 85 (v. și INTREG); v. și CONTEXT, DISCURSIV, EXTRANLINGVICTIC, INTREG, ORGANIZARE, SITUAȚIE.

- ANTICIPARE 158.
 ANTONIM 176, 180.
 ARBITRAR 43, 69, 202, 203; ~
 semnului 199.
 ARGOU 127, 175.
 ARTA și limbaj 74—75, 219.
 ARTICOL 143.
 ARTICULARE (*Articulat*) 47, 62,
 85, 95, 103, 118, 135, 237, 246,
 231; bază de ~ 92; deficiență
 în ~ 279; limbaj ~ 58, 90, lim-
 baj nearticulat 61; cuvânt ~ 69.
 ARTICULATOR, obicei ~ 94; acti-
 vitate ~ verbală 87; v. și MIȘ-
 CARE.
 ASCULTATOR 125, 126, 250, 293,
 297; v. și AUDITOR, RECEP-
 TOR.
 ASEMĂNARE (*Similitudine*) 249,
 261; ~ semantică 172, 226; ~
 sonoră 173; v. și ANALOGIE.
 ASOCIATIV, tehnică ~ 228; v. și
 CIMP, LEGĂTURA, SISTEM.
 ASOCIAȚIONISM 10 *urm.*, 17, 19,
 20, 21, 23, 25, 28, 29, 33, 34, 37,
 42, 45, 46, 116, 134, 145, 151, 171,
 182, 227, 232; neosociaționism 37,
 46; v. și LANT.
 ASOCIERE (*Asociație*) 10 *urm.*,
 16, 19, 20, 22, 23, 116, 124, 171,
 180, 228, 244 (în asociaționism);
 37, 38, 46, 161, 173, 175, 178,
 182, 205, 216, 226, 227 (în sens
 pavlovist); experiment de ~ 30; ~
 în lanț 227; ~ liberă 152—153;
 v. și EXPERIMENT.
 ASONANȚA 176.
 ATITUDINE 33, 84, 145, 237, 239,
 240, 264, 280, 287; ~ de limbaj
 225, 276, 284, 287, 311, 314; ~
 de comunicare 82, 84, 195; ~ de
 receptare 57, 193, 274; ~ adec-
 vată 278; ~ „categorială” 278;
 v. și ACTIV, EMOȚIONAL.
 ATOMISM 10, 11, 13, 17, 19, 21,
 28, 32, 46, 122, 145, 267, 289;
 v. și ASOCIAȚIONISM.
 ATON, formă ~ 257.
 AUDITIV, aparat, organ ~ 59, 97;
 „centrul” ~ 13; „imagine” ~ 13;
 memorie ~ 12; senzație ~ 12;
 receptare ~ 71.
 AUDITOR 108, 117, 136, 145, 193,
 195, 211, 212, 271, 296, 297; v. și
 ASCULTATOR, RECEPTOR.
 AUTOCONTROL 240.
 AUTOMATISM (*Automatizal*) 24,
 33, 83, 84, 86, 87 *urm.*, 174, 175,
 231, 234, 237, 238, 239, 279, 286.
 AUXILIAR 295; ~ cinetic 264; ~
 expresiv 276; fonetic 264; ~ ne-
 verbal 311; ~ al vorbirii 67; v. și
 CONTEXT, CORELAT, EXTRA-
 LINGVISTIC.
 AUZ 16.
 BEHAVIORISM 41, 43, 58, 223,
 224, 290.
 BILINGVISM 165; v. și EXPE-
 RIMENT.
 BIPOLAR, aspect, caracter, feno-
 men ~ 194, 195, 219, 284, 312,
 314.
 BILBIALA (*Balbism*) 233.
 CANAL 222, 223, 224.
 CECITATE VERBALĂ 17.
 CENTRU de imagini, ~ limbaju-
 lui, vorbirii 12, 13, 15 *urm.*, 19,
 23, 24, 228.
 CINETIC, v. LIMBAJ.
 CITIRE (*Lectură*) 18, 121, 133,
 134, 137, 158, 267, 268, 270; ~
 corectă 159.
 CIMP asociativ 177, 289; ~ lexi-
 cal 171, 184; ~ lingvistic 181,
 v. și EXPERIMENT; ~ se-
 mantic 172, 181, 184.
 CLIȘEU 103, 113, 147, 219, 235,
 248, 261, 267, 293.
 „COD” 67, 70, 101, 196, 202.
 „CODIFICARE” 202, 220.
 COMBINAȚIA sunetelor 168—170.
 COMPONENTA 29, 189, 197, 218,
 252, 294; ~ limbii 115 *urm.*;
 eclipsarea ~ 136; v. și LEXI-
 CAL, ORGANIZARE, VARIA-
 ȚIE.
 COMUNICARE 28, 30, 36, 39, 43,
 51, 56, 57, 58, 59, 60, 64, 66,
 67, 71, 72, 74, 75, 76, 80, 81,
 93, 101, 125, 138, 149, 186, 193,
 194, 195, 205, 209, 214, 219,
 221—224, 225, 235, 236, 241, 246,
 289, 310; momentul ~ 216, 298;

- mijloc de ~ 311; ~ orală 262;
~ organizată 272; schema ~
272; sistem de ~ 78; v. și ATITUDINE, FUNCȚIE, INTENȚIE.
- COMUTARE 161, 213, 217; funcția ~ 228; principiul ~ 230; proba ~ 161; v. și EXPERIMENT.
- CONCEPT, v. NOȚIUNE.
- CONCEPTUAL, v. SISTEM.
- CONCEPȚIA persoanei 227; v. și IDEALISM, MATERIALISM, PAVLOVISM.
- CONCORDANȚA, TIMPURILOR 303.
- CONCRET 202, 216; act ~ 137, 154, 182, 215; fapt ~ 46, 47, 49, 50, 108, 147; formă ~ 197, împrejurare, situație ~ 120, 150, 180, 304; moment ~ 96, 195, 212, 289; oglindire ~ 199; persoana ~ 315; răspuns ~ 279; realitate ~ 206; realizare ~ 122; semnal ~ 266; sens ~ 182; suport ~ 199, 203, 205, 210; utilizare ~ a limbii 154; vorbirea ~ 140; v. și CUVINT.
- CONJUGARE 184.
- CONJUNCȚIE 291.
- CONSOANA 16, 167.
- CONSTANȚA (*Constant, constantă*) 138, 161, 163, 220, 315; ~ semnificației 215; ~ semnului 206; latura ~ 209.
- CONȘTIINȚA (*Conștient*) 32, 33, 136, 137, 138, 145, 149, 156, 158, 168, 169, 171, 195, 196, 210, 224, 231 urm., 234, 240, 246, 275, 299; ~ lingvistică 232; ~ semnului 283.
- CONTACT între limbi 165.
- CONTAMINARE 165, 166, 246.
- CONTEXT 29, 33, 34, 35, 36, 38, 51, 128, 144, 145, 169, 185, 217, 226, 244, 256, 262, 263, 270, 271, 272, 288 urm., 300, 308, 313, 315, 322; adaptarea la ~ 231, 293, 299, 302, 304, 307, 315; ~ auxiliar 294, 295; ~ discursiv 295, 298, 313; ~ explicit 294, 295, 298, 313; ~ extralingvistic 295; ~ implicit 295, 297, 313; importanța ~ 300 urm.; ~ lingvistic 149, 153, 154, 295, 313; pseudo ~ 299; ~ real 294, 297, 299; ~ restrins 299; rolul ~ 290, 301; ~ verbal 180, 264, 295, 298, 313; ~ situațional 296, 298; ~ supraordonat 299; ~ total 276, 297, 298, 306, 313; ~ în limba română 302; v. și INȚELEGERE.
- CONTEXTUAL, adaptare ~ 303; afinitate ~ 180; contiguitate ~ 183, 226; factor ~ 209, 295; indicație ~ 148; limbaj ~ 38; legătură ~ 179, 302; regulă ~ 256; sens ~ 210; tehnică ~ 310, 313; v. și INTERPRETARE, ORGANIZARE, SISTEMATIZARE, VARIANTA.
- CONTINUT 57, 102, 149, 155, 182, 188, 189, 201, 203, 204, 205, 211, 216, 219, 243, 245, 247, 251, 254, 263; ~ psihic: 57, 58, 79, 88, 103, 193, 220, 225, 241; semantic, semnificativ al semnului 197, 199, 205, 206.
- COOPERARE prin limbaj 58, 194, 310, 314.
- COORDONARE 161, 185, 187.
- COORDONATĂ 91 urm., 110, 128, 140, 265, 273, 276, 297, 299, 310; ~ externe 97, 106; ~ interne 91, 101; ~ limbajului 91 urm.; sistem de ~ 103 urm., 112, 142, 143, 152, 154, 155, 194, 238, 239, 243, 264, 270, 273, 274, 276, 309, 312, 313, 322.
- COPIL, v. CUVINT, IMITAȚIE, LIMBAJ.
- CORECTURĂ (*Corector, corectare*) 133, 247, 292, 306, 328 urm.
- CORELAT SITUAȚIONAL 89, 90, 104, 107, 130, 185, 220, 248, 263, 269, 270, 275, 286, 295, 297, 298, 299, 311, 312; v. și EXTRALINGVISTIC.
- CORPORAL, manifestări ~ 72; v. și LIMBAJ, SEMN.
- CUNOAȘTERE, rolul limbajului, limbii, în ~ 40, 42, 204.
- CUVINT 12, 13, 18, 21, 23, 24, 32, 33, 34, 36, 38, 61, 63, 68, 73, 81, 83, 84, 87, 89, 90, 93, 96, 98, 101, 103, 110, 115, 116, 117,

- 118, 121, 122 urm., 132, 133, 134, 135, 137, 141 urm., 151, 154, 155, 157, 159, 169, 170, 171 urm., 184, 195, 197, 198, 201, 203, 204, 205, 209, 211, 212, 215—216, 243, 244, 245, 246, 247, 251, 252, 290, 291, 292, 293, 295, 296, 297; ~ compus 146, 159, 292; ~ creat 147, 149, 157, 206; ~ cunoscut 149, 157; ~ frază 130, 283; ~ important 137, 255, 337 urm.; ~ indicator 63; ~ împrumutat 165; ~ izolat 150; ~ neauzit 159, 270; ~ necunoscut 149, 157, 174, 207, 268, 343 urm.; ~ nou 164; ~ risipite 159, 241, 322, 330 urm.; ~ principal și secundar 254, 260; ~ fără sens 156, 323 urm.; ~ străin 145, 156, 160, 324 urm.; indus, inductor 151, 152, 235, 244, 357; alegerea ~ 342 urm.; clasificarea ~ 254, 255, 339 urm.; ~ la copil 281 urm.; despărțirea ~ 257; forma ~ 197; ~ și situație 354 urm.; limita ~ 136; sfârșitul ~ 253; suplinirea ~ 270, 331 urm.; v. și ABSTRACT, ARTICULARE, FRECVENȚĂ, IERARHIZARE, ORGANIZARE, VARIAȚIE.
- DACTILOGRAFIE 133, 158; v. și GREȘALA.
- DACTILOLOGIE 66.
- DEBIT VERBAL 185.
- DECLINARE (*Caz*) 130, 143, 184.
- „DECUPAJ (*Decupare*) 242, 258, 280, 281, 283.
- DEDUCTIV 28, 51, 163.
- DEICTIC 262, 295.
- DEMENTĂ, limbajul în ~ 86 urm.
- DERIVARE (*Derivat*) 129, 173, 174, 179, 180.
- DESEN semnificativ 71.
- DESPARTIRE, falsă ~ 135; v. și CUVINT.
- DETERMINISM (*Determinare, determinant*) 31, 94, 97, 183, 273; ~ istorico-socială 36, 37, 48, 100, 105, 163, 171, 195; v. și ANSAMBLU.
- DIACRITIC 118, 120.
- DIACRONIC (*Diacronie*) 104, 123, 146, 154.
- DIALECT 103.
- DIALECTIC, dinamica ~ 184, mijloc ~ 272; mișcare ~ 211; organizare ~ 183; raporturi ~ 183; v. și CONCEPȚIE, UNITATE.
- DIALOG 58, 60, 72, 103.
- DICTIONAR 127, 128, 142, 150, 154, 156, 157, 158, 210, 212, 247, 268, 295.
- DIFERENȚIERE 134, 136, 138, 161, 205, 244, 249, 260, 281; ~ semnificațiilor 125; nediferențiere 135.
- DIFTONG 136.
- DINAMICA (*Dinamism, dinamic*), 36, 51, 52, 182, 183, 211, 250, 259, 267, 269, 286, 315; v. și DIALECTIC.
- DIREMĂ 185.
- DIRIJOR, v. LIMBAJ.
- DISCURSIV, ansamblu ~ 132; exprimare ~ 173; structurare ~ 185; v. și CONTEXT.
- DISPOZIȚIE 95, 96, 99, 106, 108.
- DISTAXIE 131, 268, 276.
- ECHIPOTENȚIALITATE 38.
- ECHIVOC 144.
- ECOLALIE 86.
- EDUCAȚIE și limbaj 99, 100, 106, 109, 135.
- EGOCENTRIC 387 v. și LIMBAJ.
- ELECTROACUSTIC, v. ANALIZA.
- ELECTROENCEFALOGRAFIE 314.
- ELEMENT 11 urm., 13, 15, 17, 18, 19, 22, 23, 27, 30, 32, 33, 34, 46, 116, 117, 121, 122, 123, 131, 132, 134, 139, 157, 158, 171.
- ELIMINARE 254.
- ELIPSA (*Eliptic*) 101, 159, 242, 256, 270, 295, 299, 311.
- EMITERE 191 urm., 193, 220, 239 urm., 275, 285, 293, 299, 312, 314; intensitatea ~ 249; v. și EXPRIMARE.
- EMITATOR 89, 100, 106, 200, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 252, 269, 270, 272, 273, 274, 299, 310, 312.
- EMOȚIE 95, 106, 109; v. și AFECTIVITATE.

- EMOȚIONAL, atitudine ~ 212;
 expresie ~ 70, 74, 77, 80, 89,
 107; expresiv- ~ 205; reacție,
 manifestare ~ 59, 88, 90, 94,
 201, 202, 269; reflex ~ 61, 87;
 v. și AFECTIV.
- ENTROPIE 168, 169.
- ETIMOLOGIE 121, 125, 126, 146,
 210; ~ greșită 147.
- EUFEMISM 127.
- EXCITANT (*Stimul*) condiționat 38,
 178, 198; ~ sonor 149; verbal
 294.
- EXOLINGVISTIC 139.
- EXPERIENȚA de viață 180, 181;
 ~ verbală 180; v. și LING-
 VISTIC.
- EXPERIMENT 36, 49, 51, 92, 121,
 124, 132, 134, 135, 136, 137, 148,
 150, 151, 152, 168, 169-170, 171,
 176, 178, 179, 198, 201, 206, 227, 247,
 254, 255, 268, 306, 321 *urm.*: ~
 asociativ-verbal 14, 151 *urm.*, 178,
 322, 357 *urm.*: ~ asociere con-
 tinuă 178 (v. și ASOCIERE);
 ~ de predicție 168 *urm.*, 321;
 ~ pletismografie 175, 231, 238,
 321; ~ comutare 321; ~ cimp
 lingvistic 321; ~ integratori 321;
 ~ bilingvi 322; ~ cuvinte noi
 321; ~ tahistoscop 134, 178 *urm.*,
 321; ~ inversare 136; ~ nr.
 1 — 323 *urm.*; nr. 2 — 133,
 145, 156, 324 *urm.*; nr. 3 — 133,
 159, 247, 328 *urm.*; nr. 4 — 158,
 241, 330 *urm.*; nr. 5 — 137, 292,
 331 *urm.*; nr. 6 — 137, 334 *urm.*;
 nr. 7 — 337 *urm.*; nr. 8 — 339
urm.; nr. 9 — 342 *urm.*; nr.
 10 — 124, 146, 148, 343 *urm.*; nr.
 11 — 350 *urm.*; nr. 12 — 352;
 nr. 13 — 146, 148, 159, 248,
 352 *urm.*; nr. 14 — 129, 150, 354
urm.; nr. 15 — 357 *urm.*; v. și
 CUVINT
- EXPERIMENTAL 5, 14, 50, 52,
 118, 306, 309; model ~ artificial 47.
- EXPLICIT 295, 297; v. și CON-
 TEXT, EXPRESIE.
- EXPRESIE 20, 32, 35, 84, 86, 95,
 188, 189, 196, 220, 221, 239,
 241, 245, 264, 276, 287, 295; ~
 amorfă 283; ~ explicită 313; ~
 feței 263; inițiativa ~ 279; ~
 manuală 65; mijloc de ~ 299;
 ~ organizată 247, 249; v. și
 EMOȚIONAL, IERARHIZARE,
 ORGANIZARE.
- EXPRESIV, valoare ~ 119; v.
 și AUXILIAR, EMOȚIONAL,
 FUNCȚIE.
- EXPRIMARE 57, 66, 103, 138, 139,
 155, 194, 195, 208, 218, 224, 241,
 255, 263, 266, 269, 275, 283, 288,
 290, 291, 292, 294, 307, 309; ~
 adecvată 219; ~ incorectă 302;
 pregătirea ~ 240; tulburarea ~
 279; v. și FUNCȚIE, EMITERE,
 INTENȚIE.
- EXTERIORIZARE 239.
- EXTRACORPORAL, limbaj ~ 90;
 mijloace de comunicare ~ 71.
- EXTRALINGVISTIC 59 *urm.*, 89,
 139, 184; auxiliar ~ 56; an-
 samblu, situație ~ 150, 154; co-
 relat ~ 296; semn ~ 296; v. și
 CONTEXT.
- EXTRAVOCAL, fenomen ~ 60.
- FEED-BACK 231, 240.
- FIZIOLOGIE (*Fiziologic*) 10, 37,
 40, 41, 47, 49, 51, 91, 225, 227,
 228, 231, 233.
- FLEXIONAR, formă ~ 252.
- FONATOR, v. ORGAN.
- FOND PRINCIPAL al limbii 173,
 175, 210, 211, 213.
- FONEM 34, 92, 95, 116 *urm.*, 133,
 137, 138, 139, 160, 161, 166 *urm.*,
 299; v. și FRECVENȚĂ, ORGA-
 NIZARE, STATISTICA, VARIA-
 TIE.
- FONETICA (*Fonetice, fonetician*),
 17, 18, 30, 34, 47, 95, 116, 122,
 317; legile ~ 139, 157; v. și AU-
 XILIAR, SISTEM, VARIANTA.
- FONIC, linia ~ 268.
- FONOLOGIE (*Fonologic, fonolog*),
 27, 33, 119, 120, 121, 137, 161,
 162; v. și ORGANIZARE, SIS-
 TEM.
- FORMA, v. CUVINT, GRAMA-
 TICA, SEMN, SONOR.
- FRAZA 18, 21, 24, 29, 32, 33, 34,
 35, 90, 95, 106, 110, 113, 115,
 116, 123, 130 *urm.*, 141, 142, 144,

145, 149, 153, 154, 155, 184, 185, 235, 245, 246, 248, 253, 257, 281, 282, 296, 303; v. și CUVINT, PROPOZIȚIE, SENS.
 FRECVENȚĂ 168, 169, 178; ~ cuvîntului 182; ~ fonemelor 121, 167 urm.; sunetelor 122; v. și STATISTICĂ.
 FUNCȚIE 124, 143, 215, 245; ~ de comunicare 73, 74, 85, 235; ~ expresivă, de exprimare 75, 219, 236; ~ gnoseologică 203; ~ reglatoare 239; ~ de semnificare 236, 280; v. și COMUNICARE.
 FUNCTIONAL, aspecte ~ 191 urm.; mozaic ~ 15.
 GENERALIZARE (*General*) 246, 251.
 GENITIV 302.
 GEST (*Gesticulație*) 30, 61 urm., 82, 90, 99, 101, 113, 142, 199, 202, 234, 237, 253, 262, 263, 267, 269, 283, 294, 295, 296, 298, 299, 311, 312; „~ facial” 34; „gesticulație sonoră” 62, 202.
 GESTALTISM (*Gestaltpsychologie*) 22, 25, 28, 29, 41, 160, 162, 169; v. și STRUCTURALISM.
 GINDIRE 16, 24, 28, 31, 32, 38, 40, 43, 72, 97, 102, 171, 241; ~ „cu imagini” 73; ~ „fără imagini” 42; ~ și limbaj 29, 39, 40, 41, 42, 51, 188, 234 urm., 237, 238, 239, 242, 261.
 GINGURIT 80; v. și LIMBAJ.
 GLOSA 104.
 GRAFIE (*Grafic*) 262; limbaj ~ 93; v. și ORGANIZARE, SCRIS.
 GRAMATICĂ (*Gramatical*) 35, 38, 40, 44, 130, 143, 247, 250 urm., 269, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 317; formă ~ 195; indice ~ 159; mijloc ~ 231, 250 urm.; raport ~ 295; semnal ~ 187; v. și ORGANIZARE, SISTEM, STRUCTURĂ.
 GREȘALA (*Gresit*) 100, 105, 121, 123, 133, 134, 137, 138, 158, 257, 292, 327, 328 urm.; text ~ 270; v. și SEMNIFICAȚIE, SENS.

„HARTA CEREBRALĂ” 15, 16, 228.
 HIEROGLIF 203.
 HIPNOZA, v. LIMBAJ.
 HOLOFRAZIE (*Holofrastic*) 135, 282, 283.
 IDEALISM 10, 18, 19, 20, 21, 23, 41, 45, 47, 49, 203; v. și LINGVISTICĂ, SEMANTICISM, STRUCTURALISM.
 IDEOGRAFIE 202; v. și SCRIS.
 IERARHIZARE (*Ierarhie*) 64, 73, 90, 139, 159, 162, 168, 172, 173, 175, 182, 186, 189, 245, 249, 252 urm., 261, 263, 268, 311, 312, 334 urm., 338 urm.; ~ cuvintelor 255; ~ expresiei 233; ~ sunetelor 255; v. și CUVINT.
 IMAGINE 11, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 199, 228, 232; ~ în teoria reflectării 203, 272; ~ grafică 136; ~ verbală 11, 17, 21, 24, 25, 124; v. și AUDITIV, GINDIRE, VIZUAL.
 IMITAȚIE (*Imitare*) 62, 81, 200, 242, 281; ~ la copil 80.
 IMPLICIT 295, 297; v. și CONTEXT.
 INDICARE 70.
 INDICATOR, v. CUVINT.
 INDICIU 79.
 INDUCTOR, v. CUVINT.
 INDUCȚIE (*Inductiv*) 28, 45, 51, 162, 316.
 INDUS, v. CUVINT.
 INFORMAȚIE (*Informare*) 74, 87, 224, 240, 256, 267; actul de ~ 272; stoc de ~ 292; teoria ~ 292, 306; v. și KIBERNETICĂ.
 INTEGRARE 38; ~ în ansamblu, în sistem 161, 164, 165, 178, 216.
 INTEGRATOR verbal 228; v. și EXPERIMENT, NOTIUNE.
 INTENȚIE (*Intențional, intenționalitate*) 57, 58, 60, 73, 77, 78, 81, 132, 141, 145, 146, 164, 195, 196, 200, 211, 219, 221, 270, 271, 287, 311; ~ de comunicare 70, 71, 79, 82, 83, 84, 87, 88, 90, 93, 106, 160, 194, 220, 221, 225, 233, 237, 240, 243, 244, 263, 279, 285, 287.

- 288, 290, 313: ~ de exprimare
278: ~ de semnificare 77, 80, 196.
INTERJECTIE 200, 201.
INTERPRETARE 58, 86, 90, 94,
104, 107, 132, 189, 218, 224, 271,
272 *urm.*, 280, 286, 287, 290, 297,
307, 310, 312, 313: ~ contextuală
315.
INTONAȚIE 30, 90, 94, 113, 131,
132, 142, 184, 185, 186, 235, 245,
246, 249, 255, 257 *urm.*, 263, 268,
295, 312.
INVERSARE, v. EXPERIMENT.
IRADIERE electivă 203, 208.
INREGISTRARE 118: ~ la kimo-
graf 136; v. și EXPERIMENT.
INTREG (*Tot, global*) 13, 15, 19,
20, 21, 24, 25, 27, 29, 30, 32, 34,
35, 36, 41, 45, 46, 116, 119, 133,
139, 141, 145, 241, 271: limbajul
și ~ organism; ~ viață psihică
30, 85, 86, 96, 233, 238 239: v. și
ANSAMBLU, UNITATE.
INTELEGERE 12, 32, 38, 58, 70, 87,
100, 121, 131, 137, 138, 139, 146,
149, 154, 158, 193, 195, 196, 201,
209, 212, 216, 218, 220, 221, 225,
231, 247, 258, 266 *urm.*, 279, 287,
288, 290, 291, 292, 293, 294, 295,
299, 304, 310, 312, 315, 316: ~
prin context 307; tulburarea ~
279.
INTELES 102, 125, 128, 156, 198,
291, 296, 302; v. și SEMNIFICA-
TIE, SENS.
INVATARE 180, 206: ~ limbajului,
limbii 225, 232, 292: ~ limbii la
copil 138: ~ limbilor străine 18,
138, 145, 157, 300, 315.
JODL 61, 99.
JUXTAPUNERE 30, 247, 259, 277:
~ mecanică 14.
KIBERNETICA (*Kibernetik*) 43, 74,
162, 167, 199, 221, 222, 223, 224,
225, 255, 306; v. și LINGVISTICA.
LACUNA 137, 160, 245, 270, 292,
322, 331 *urm.*; v. și EXPERI-
MENT.
LANT 267: ~ asociaționist 157: ~
de cuvinte 178: ~ de reflexe 250:
reacție în ~ 251: ~ de stimuli
170; v. și ASOCIERE.
LAPSUS 246, 257.
LARINGE 73, 92, 233: organe la-
ringo-bucale 59, 62.
LEGĂTURA 156: ~ asociativă 181:
~ între formă și conținut 201:
~ semantice, de semnificație, de
sens 159, 175, 177, 179, 180, 292:
~ temporară 37, 38, 150, 153,
205, 208, 216, 226, 227, 228, 271,
294.
LEXIC 171 *urm.*, 209, 210, 211, 214:
v. și ORGANIZARE.
LEXICAL, component ~ 135: ~ se-
mantic 129; v. și CIMP, FOND,
ORGANIZARE, SISTEM, SISTE-
MATIZARE.
LEXICOGRAF (*Lexicografie*) 144,
300; v. și SISTEMATIZARE.
LIMBAJ, ~ animalelor 75 *urm.*,
249: „~ albinelor” 76: ~ batri-
nului 97: ~ „cinetic” 61: ~ co-
pilului 12, 31, 38, 49, 66, 79
urm., 97, 121, 135, 138, 165, 170,
174, 176, 177, 183, 234, 242, 251,
280 *urm.*: ~ corporal 64, 65, 68,
70, 90, 262, 299: ~ dirijorului 67:
~ „egocentric” 72, 79, 107: ~ in-
terior 18, 72, 80, 84, 194, 242:
„metalimbaj” 220: paralimbaj 88:
prelimbaj 81, 90, 234: ~ situativ
38: ~ științific 128 *urm.*, 144: ~
tehnic 213: ~ total 90: definirea
~ 55 *urm.*: fapt de ~ 51, 53
urm.: funcționarea ~ 218 *urm.*:
hipnoză și ~ 88: muncă și ~
57, 101, 144: originea ~ 30, 284
urm.: practica ~ 125: tehnica ~
218 *urm.*, 315: vis și ~ 88: v. și
ARTICULARE, ATITUDINE,
CONCRET, CONTEXTUAL, EX-
TRACORPORAL, GRAFIC, IN-
VATARE, LIMBA, PATOLOGIE,
SCRIS.
LIMBA 5, 21, 28, 30, 31, 32, 36,
38, 39, 47, 48, 66, 73, 75, 92, 98,
104, 105, 108, 115, 121, 126 131,
132, 143, 153, 154, 156, 161, 164,
166, 167, 168, 181, 182, 184, 185,
189, 195, 204, 211, 212, 214, 215,
220, 225, 227, 248, 264, 270, 275.

- 283, 302, 316; ~ comună 127; „metalimbă” 416; ~ maternă 107, 121, 145, 156, 165; predarea ~ materne 300, 315; ~ și limbaj 55, 56, 196, 308, 316; ~ „redusă” 255; ~ străină 35, 64, 138, 145, 157, 305; metodică ~ (străine) 35, 322; dezvoltarea ~ 127; ~ (limbaj) și societate 29, 31, 37, 41, 57, 99, 100, 101, 105, 108, 112; v. și FOND, ÎNVĂȚARE, ORGANIZARE, SISTEM.
- LINGVISTICĂ (*Linguist, linguistic*) 1, 5, 17, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 47, 48, 51, 59, 89, 116, 119, 121, 122, 123, 125, 127, 129, 140, 146, 149, 153, 162, 163, 166, 171, 172, 178, 184, 222, 232, 254, 299, 300, 307, 308, 309, 316, 317; ~ matematică 167; ~ și kibernetica 9; ambianța ~ 294; cunoștințe ~ 175; experiență ~ 180, 248; fapt ~ 5; fenomen ~ 201; material ~ 115; mediul ~ 102; plan ~ 137, 154, 194, 232; plan metalingvistic 232; practica ~ 300, 308; v. și CIMP, CONȘTIINȚĂ, CONTEXT, EXO-și EXTRALINGVISTIC, SEMANTICISM, SISTEM, STRUCTURĂ, STRUCTURALISM.
- LITERĂ 18, 118, 134, 169, 277.
- LOCALIZARE 10, 11, 15 *urm.*, 18, 20, 21, 22, 37, 38, 215.
- LOCUȚIUNE 146, 148, 159, 248, 352 *urm.*
- LOGISTICĂ 43.
- MAȘINA ELECTRONICĂ 43, 224, 231, 263, 306, 307, 317.
- MATEMATICĂ (*Aritmetică*) 129, 131.
- MATERIALISM 10; ~ dialectic și istoric 29, 35, 39 *urm.*; v. și DIALECTICĂ, REFLECTARE.
- MECANICISM (*Mecanicist*) 10, 14, 20, 218; asociaționism ~ 10.
- MECANISM 218, 287.
- MEDIU natural 98 *urm.*; profesional 107; v. și LINGVISTIC.
- MELODIC, particularități ~ 94.
- MELODIE în vorbire 78, 281; ~ frazei 257; ~ întrebării 277; v. și INTONAȚIE, STRUCTURĂ.
- MEMORIE 237, 239, 261.
- „MESAJ” 239, 272.
- METAFIZIC 10, 14, 27, 116.
- METAFORIC 124, 212, 213.
- METATEZA 134.
- MIMARE 76, 242, 285.
- MIMICA (*Mimic*) 61 *urm.*, 82, 94, 99, 113, 119, 262, 267, 295, 311, 312; „~ bucală” 62; „~ vocală” 258.
- MIROS, denumiri pentru ~ 98.
- MISCARE în limbaj 63, 64, 65, 66, 87, 197; direcția ~ 301.
- MONOLOG 194, 252; ~ dialogat 72; ~ la copil 79.
- MONOREMĂ 130, 185.
- MONOSILABA 156, 323 *urm.*
- MORFEM 122, 160, 184, 248, 249.
- MORFOLOGIE (*Morfologic*) 129, 251, 302; v. și GRAMATICĂ, ORGANIZARE.
- MUNCĂ, v. LIMBAJ.
- NEGATIE 174, 302.
- NEOGRAMATIC 17.
- NORMA în limbă 105, 201, 202, 253.
- NOTIUNE 43, 203, 204, 208, 209, 211, 212, 213, 215, 216; ~ de gen, integrativă 176 *urm.*, 209; v. și SEMNIFICAȚIE, SISTEM.
- NUCLEU semantic, semnificativ 139, 174, 208 *urm.*, 220, 244, 264, 268, 271, 273, 284, 288, 293, 301, 311, 315, 342 *urm.*, 348.
- NUMAR 129, 131.
- NUME propriu 142.
- NUMERAL 291.
- OBOSEALA 95, 109, 223.
- OBSERVARE (*Observație*) 49, 50, 51.
- „OBSERVATOR” 223, 224.
- OMOFON 173.
- OMONIM (*Omonimie*) 124 *urm.*, 129, 144, 244, 256, 292, 293, 300.
- ONOMATOPEE 99, 119, 146, 199, 200, 202.
- OPOZIȚIE (*Opozițional*) 120, 121, 122, 137, 161, 164, 174, 175, 176, 183, 258, 261, 263, 311, 312.
- ORAL, v. COMUNICARE.
- ORDINE 186, 252.

- ORGAN (*Aparat*) fonator 75, 87, 91, 157.
- ORGANIZARE 130, 158, 163 urm., 182, 183, 187, 221, 228, 234, 237, 239, 243, 245, 246, 258, 265, 278, 280, 286, 287, 288, 290, 294, 298, 299, 307, 309, 310, 311, 313, 316; ~ ansamblului 160; ~ contextuală 274, 276, 295, 314, 315; ~ dicotomică 176; ~ expresiei 32, 218, 246 urm., 266, 268, 275, 277, 293; ~ faptelor de limbaj 155; ~ fonemelor, sunetelor, fonologică 162, 166 urm., 167, 169; ~ grafică 187; ~ gramaticală 184—188; ~ lexicului 166, 170 urm.; limbii, componentelor limbii 155 urm., 160 urm., 174, 185; mijloc de ~ 257; ~ morfologică 184; ~ pluri-dimensională 273; ~ semantică 172, 175; ~ semnificațiilor 170 urm.; ~ sintactică 184 urm.; v. și EXPRESIE.
- ORIENTARE, teoria ~ 49.
- OSCILOGRAF (*Oscilogramă*) 118, 140.
- PANTOMIMA (*Pantomimic*) 64 urm.; joc ~ 68, 242.
- PARADIGMA 184.
- PARAGRAF 132, 149.
- PARTE 25, 30, 160, 253, 271, 281; ~ importantă 257; ~ propoziției 185; ~ vorbirii 136.
- PARTICULAR 212, 221.
- PARTICULA 144.
- PATOLOGIE (*Patologic*) 23, 25; caz ~ 152; condiție ~ 174, 276 urm.; ~ limbajului 16, 24; v. și AFAZIE, DEMENTA.
- PAUZA 90, 107, 187, 248, 249, 258, 262, 295.
- PAVLOVISM (*Pavlovist*) 37 urm., 197, 198, 229 urm.; v. și ASOCIERE, EXCITANT, FIZIOLOGIE, LEGATURA, REFLEX, SISTEM, STEREOTIP DINAMIC.
- PERCEPEREA vorbirii 134.
- PERSEVERAȚIE verbală 86.
- PERSONALITATE și limbaj 97, 108, 109, 111, 113.
- PLANIFICAREA (*Pregătirea*) expresiei 240 urm., 263.
- PLETISMOGRAFIE 175, 231, 238; v. și EXPERIMENT.
- PLURIVOCITATE 128 urm.
- POLISEMIE (*Polisemic, polisemantic, polisemantism*) 126, 127, 129, 145, 211, 290; cuvânt ~ 209, 300.
- POLIVALENȚA semantică 144.
- POZIȚIE [a părților] 140, 161, 170.
- PRACTIC, aplicare, consecințe ~ 316, 322.
- PREDICAT PSIHOLOGIC 253.
- PREFIX 129, 173.
- PREPOZIȚIE 143, 254, 291, 338 urm.
- PRINCIPIU, v. COMUTARE, CONTEXT, STRUCTURA.
- PROBLEMATICA (*Problema*) limbajului 9, 10, 45, 47, 51, 52, 308; istoricul ~ 9 urm.
- PRONUME 291, 301, 305.
- PRONUNȚARE 100, 103, 117, 118, 136, 140, 144, 158, 169; v. și ARTICULARE.
- PROPOZIȚIE 156, 323 urm.; ~ „principală” 300, 301; v. și FRAZA, PARTE.
- PSIHOLGISM 5, 47, 48.
- PUNCTUAȚIE 64, 185, 187, 262.
- RAPIDITATE (*Rapid*) 268, 269; act ~ 271.
- REAȚIA vorbitorului 168, 178.
- REALITATE 97 urm., 203 urm., 246; v. și REFLECTARE.
- RECEPTARE (*Recepție*) 44, 57, 71, 78, 80, 81, 91, 106, 107, 160, 191 urm., 193, 220, 222, 226, 247, 266 urm., 274, 275, 285, 288, 293, 299, 312, 313, 314, 317; act receptiv 144, 155; v. și ATITUDINE.
- RECEPTOR 57, 89, 107, 108, 196, 200, 201, 216, 219, 221, 222, 223, 248, 251, 267, 270, 272, 273, 274, 299, 310, 312; rolul activ al ~ 274, 275; ~ animal 79; v. și ASCULTATOR, AUDITOR.
- RECONSTITUIRE de fraze 330 urm., v. și CUVINT (*cuvinte risipite*).
- REDONDANȚA 256, 292.
- REFLECTARE 39, 40, 43, 97, 98, 181, 196, 203 urm., 236, 244, 272.

- REFLEX 285; ~ condiționat 49, 170, 198, 228, 229, 230, 250, 280, 283; v. și SITUAȚIE.
- RELATIE 33, 57, 116, 155, 157, 159, 162, 164, 172, 175, 176, 181, 183, 193, 248, 249, 250, 251, 267, 294, 305, 311; ~ contradictorie 189; ~ extrasintactică 143; ~ de sens 179; ~ socială 310; „~ pură, autonomă, sistem abstract de relații” 27, 28, 43, 162; v. și SINTAGMA.
- RELEVANT, aspect ~ [în limbă] 273
- RIMA 176.
- RITM (*Ritm*) 94, 95, 159, 184, 185, 186, 187, 257, 259, 260, 261 *urm.*, 311, 312.
- SCHEMA 16, 18, 172, 222, 223, 232, 286; ~ lui Charcot 12, 14; v. și COMUNICARE.
- SCRIS 13, 71, 72, 133, 134, 135, 138; ~ citit 35; ~ limbaj 268, 298, 303; ~ ideografic 72.
- SELECTIE (*Selectare, selectiv*) 150, 185, 186, 189, 212, 220, 225, 226, 232, 240, 244, 265.
- SEMANTIC, acord ~ 248; evoluție ~ 177; factor ~ 173, 178; grupare ~ 209; schimbare ~ 147; valoare ~ 105; v. și CIMP, CONȚINUT, LEGĂTURĂ, NUCLEU, ORGANIZARE, SISTEM, SISTEMATIZARE, STRUCTURĂ, STRUCTURĂ.
- SEMANTICA 34, 36, 300.
- SEMANTICISM (*Curent semantic*) 27, 42, 43.
- SEMN 58, 69, 71, 73, 78, 79, 83, 84, 99, 102, 125, 129, 147, 193 *urm.*, 218, 219, 220, 221, 240, 241, 242, 245, 250, 264, 274, 283, 285, 290, 299, 310, 311, 312; ~ corporal-motor 248; formă ~ 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206; ~ și obiectul semnificat 199, 216; ~ de pistă 72; ~ „reprezentativ” 202; v. și ARBITRAR, CONSTANȚĂ, CONȚINUT, EXTRALINGVISTIC, SISTEM, SONOR, VARIABILITATE, VOCAL.
- SEMNAL 79, 197, 198, 205, 208, 222, 224, 230; ~ al semnalelor 196, 197, 198, 204; de ordinul II 196; v. și CONCRET.
- SEMNALIZARE 71, 197, 230, 240; v. și SISTEM.
- SEMNIFICARE 283; v. și FUNCȚIE, INTENȚIE.
- SEMNIFICATIV 195; nuanță ~ 127, 145, 174; valoarea ~ 93, 132, 156, 158, 198, 267, 293; v. și CONȚINUT, NUCLEU, STRUCTURĂ.
- SEMNIFICAȚIE 28, 33, 40, 42, 47, 51, 60, 63, 74, 81, 86, 98, 99, 102, 109, 116, 119, 120, 122, 123 *urm.*, 139, 142, 144, 146, 148, 149, 154, 155, 160, 170 *urm.*, 173 *urm.*, 189, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 214, 216, 222, 230, 231, 247, 251, 258, 271, 292, 293, 294, 297, 301, 309, 311; ~ fundamentală 213; ~ greșită 292; ~ și noțiune 204, 205; ~ și sens 214 *urm.*; ~ și subsemnificația 209; v. și CONSTANȚĂ, INȚELES, LEGĂTURĂ, ORGANIZARE, SENS, SISTEM.
- SENS 21, 33, 34, 43, 44, 64, 86, 87, 89, 93, 94, 96, 98, 101, 102, 104, 105, 108, 112, 121, 123 *urm.*, 127, 131, 133, 137, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 157, 158, 160, 169, 195, 200, 208, 210, 213—215, 216, 217, 218, 221, 240, 241, 247 *urm.*, 254, 259, 265, 266, 269, 271, 272, 276, 291, 293, 299, 300, 313; ambiguitatea ~ 302; ~ frazei 207; ~ greșit 147; v. și ANSAMBLU, CONCRET, CONTEXTUAL, LEGĂTURĂ, RELATIE, SEMNIFICAȚIE, SISTEM, STRUCTURĂ.
- SILABĂ 34, 116, 122, 134, 138.
- SIMBOL (*Simbolic*) 43, 202, 203, 296; operație ~ 24.
- SIMETRIE 166.
- SIMPTOM 79, 196, 202.
- SINCRONIC (*Sincronie*) 126, 146, 154, 163.
- SINONIM (*Sinonimic*) 175, 176, 179, 180, 198, 256, 266.
- SINTAGMĂ (*Sintagmatic*) 80, 123,

- 130, 131, 138, 180, 248, 252, 302;
~ automatizată 279; relație ~
172, 173; teoria sintagmatică 130.
- SINTAXA (*Sintactic*) 95, 129, 143,
251, 253, 300, 302; v. și ORGA-
NIZARE, RELATIE.
- SINTEZA 11, 22; „~ creatoare” 19;
„~ mentală” 22; v. și SUNET.
- SISTEM 163 *urm.*, 216; ~ asocia-
tiv, asociativ-lexical, lexical 171
urm., 188, 226, 227, 248; ~ con-
ceptual, al noțiunilor 176, 181;
dezintegrarea ~ 280; ~ fonetic,
fonematic, fonologic 165, 188, 280;
~ gramatical 188; influențe între
~ 196; ~ limbii, lingvistic 27,
28, 29, 120, 145, 153, 154, 156,
162 *urm.*, 183, 184, 188 *urm.*, 225,
286; ~ pluridimensional 287; ~
de referințe 151, 167, 271, 294,
298, 312; ~ semantic, de semni-
ficație 181, 204; ~ de semne 34,
43, 314; ~ sonor 117; primul ~
de semnalizare 40, 77, 80, 152;
al doilea ~ de semnalizare 38,
40, 58, 100, 197, 198, 227, 230,
308; v. și COMUNICARE, COOR-
DONATĂ, SIMBOL, VOCALA.
- SISTEMATIZARE 21, 24, 37, 52,
155, 163 *urm.*, 173, 175, 176, 181,
188, 225, 227, 270, 279, 289, 293,
298, 316; activitatea de ~ a
scoarței 308; ~ contextuală 307;
~ lexicală 173, 174; ~ lexico-
grafică 181; ~ semantică 176,
182, 183.
- SITUAȚIE (*Situațional, situativ*) 29,
34, 58, 78, 79, 89, 90, 101, 104,
109, 140, 142, 143, 144, 147, 150
urm., 154, 155, 160, 180, 211, 217,
231, 243, 282, 290, 291, 296, 297,
299, 322; reflex de ~, de am-
bianță 229 *urm.*; v. și CONCRET,
CORELAT, CUVINT, EXTRA-
LINGVISTIC, LIMBAJ.
- SOCIAL (*Societate*) 32; v. și LIMBA,
RELATIE.
- SONOR (*Sonoritate*) 61; 197, 201;
componentă ~ 135; formă ~
139, 146, 273; semn ~ 215; struc-
tură ~ 116 *urm.*, 141, 172; so-
noritate imitativă 200; v. și
- EXCITANT, GEST, SISTEM, SO-
NOR, SUPORT.
- SPAȚIU, v. LIMBAJ.
- STATISTICA 121, 122, 151, 182;
v. și FRECVENȚA.
- STEREOTIP DINAMIC 37, 38,
103, 161, 228, 251, 252, 293.
- STIL (*Stilistică, stilistic*) 35, 51,
110 *urm.*, 185, 186, 265 *urm.*,
317; v. și VARIAȚIE.
- STIMUL, v. EXCITANT.
- STRIGAT 61, 80, 90, 99, 248; ~
țâpărilor 61.
- STRUCTURALISM (*Structuralist*)
18, 19, 20, 28, 41, 44, 49, 121,
171, 188; 289, 308; lingvistica ~
27, 29, 32,, 39, 119, 162, 171,
199.
- STRUCTURARE 155, 163 *urm.*, 174,
177, 179, 183, 227, 289.
- STRUCTURA (*Structural*) 25, 27,
28, 29, 33, 34, 36, 37, 42, 43, 46,
134, 162, 163, 164, 176, 181, 182,
289; ~ dinamică 203; ~ gra-
maticală 173; ~ melodică 187;
~ semnificativă 178; ~ de sens
180; micro- și macrostructura
semantică 174, 182, 226, 227; de-
taliu ~ al creierului 27; princi-
piul structuralității (Pavlov) 37.
- SUBIECT PSIHOLOGIC 253, 269.
- SUBORDONARE 51, 185, 187, 189.
- SUBSTANTIV 143.
- SUBTEXT 306.
- SUCCESIUNE temporală 259.
- SUFIX 18, 129, 173.
- SUNET 12, 18, 95, 115, 116 *urm.*,
118, 120, 121, 136 *urm.*, 138, 139,
140, 141, 157, 160, 169, 199, 258;
limita ~ 136; sinteză de ~ 47;
verbal, vocal 47, 92, 117, 118,
119; v. și FRECVENȚA, IERAR-
HIZARE, ORGANIZARE, SIS-
TEM, VALOARE, VARIAȚIE.
- SUPLINIRE, v. CUVINT.
- SUPPORT formal 199; ~ sonor 116,
124, 227; v. și CONCRET.
- SURDITATE VERBALA 17.
- SURDO-MUT 59, 66, 73.
- TABU 101, 170.
- TAGMEM 122.

TAHISTOSCOP 134, 178 urm.; v. și EXPERIMENT.

TACERE 60 urm.

TEHNICA, v. CONTEXTUAL, LIMBAJ.

TEMPERAMENT (*Temperamental*)

63, 94, 96, 97, 101, 106, 108, 110,

132, 182, 239, 273.

TEMPO 94, 95, 186, 187, 257, 259, 262.

TERMINAȚIE 143.

TIMBRU 92, 93, 262.

TIMP 104; ~ de reacție 179 urm.

TITLU 254.

TON 78, 185.

TOPICA 185 urm., 252.

TRADUCERE (*Traducător*) 102,

104, 153, 306, 312, 317, 322, 350

urm., 352; v. și ANCHETA.

TRANSMITERE (*Transmițător*) 44,

74, 222, 272.

TUSEA ca limbaj 87.

ȚAPINARI, v. STRIGAT.

UNITATE 22, 23, 116, 122, 130,

131, 139, 157, 158, 163, 189; ~

dialectică 39, 188, 236; ~ de

sens 257.

UNIVOCITATE 128.

VALOARE 124, 125, 132; ~ poli-

semică 145; ~ sunetului 12, 117;

v. și EXPRESIV, SEMANTIC,

SEMN, SEMNIFICATIV.

VARIABILITATE 164, 206, 287, 292.

VARIANTĂ contextuală 117; ~

fonetică 220; ~ regională, ar-

haică 220.

VARIAȚIE 47, 92, 99, 106, 129,

132, 138, 139 urm., 142, 162, 206,

225, 264, 315; ~ componentelor

139 urm.; ~ cuvintelor 141 urm.;

~ fonemelor 95; ~ stilistică 112;

~ sunetelor 118, 139 urm.; v. și

AFECTIVITATE.

VERB 129, 130, 303, 304, 305; ~

„pronominal“ 301, 302.

VERBAL, conexiune ~ 152; v. și

AUXILIAR, CONTEXT, EXCI-

TANT, IMAGINE, SUNET, SUR-

DITATE.

VIS, v. LIMBAJ.

VIZUAL, imagine ~ 13; senza-

ție ~ 12.

VOCABULAR 28, 100, 109, 173,

174, 181, 182, 211, 212, 305; ~

special 101.

VOCAL, semn ~ 73; v. și SUNET.

VOCALĂ 16, 119, 140, 141; siste-

mul vocalelor 166.

VOCE 92, 93, 94, 109, 267.

VOINȚA (*Voluntar*) 23, 24, 237

urm., 239, 241.

VORBIRE 31, 38, 55, 56, 58, 59,

63, 64, 67, 73, 87, 95, 115, 117,

122, 126, 134, 135, 140, 154, 155,

166, 171, 183, 184, 185, 206, 212,

215, 220, 225, 240, 258, 268, 291,

304; defect de ~ 94; dezvoltarea

~ 121; ~ și limbă, limbaj 55,

315; practica ~ 126, 301; v. și

AUXILIAR, CONCRET, LIMBAJ,

LIMBA.

VORBITOR 21, 47, 52, 62, 87, 103,

104, 107, 108, 112, 113, 117, 125,

126, 135, 136, 137, 145, 146, 171;

183, 193, 195, 212, 220, 232, 244,

273, 275, 291, 292, 293, 296, 297;

v. și EMITATOR, REACȚIE.

ZGOMOT 223, 248.

CUPRINS

pag.

Notă introductivă 5

PARTEA ÎNȚII
PROLEGOMENE ISTORICE ȘI METODOLOGICE

Capitolul I. <i>Perspectivă istorică a problemei limbajului</i> ..	9
Capitolul II. <i>Ipoteze de lucru și premise metodologice</i> ..	45

PARTEA A DOUA
FAPTUL DE LIMBAJ

Capitolul I. <i>Fapte de limbaj</i>	55
Capitolul II. <i>Coordonatele limbajului</i>	91
Capitolul III. <i>Despre componentele limbajului</i>	115

PARTEA A TREIA
EMITEREA ȘI RECEPTAREA

Capitolul I. <i>Semnul și valoarea lui</i>	193
Capitolul II. <i>Tehnica limbajului</i>	218
Capitolul III. <i>Contextul</i>	288
<i>Incheiere</i>	308

ANEXE

<i>Experimente</i>	321
<i>Bibliografie</i>	359
<i>Note bibliografice</i>	362
Речь и контекст (краткое изложение)	427
<i>Langage et contexte (résumé)</i>	440
<i>Index de materie</i>	453

Redactor responsabil de carte: Liviu Damian
Tehnoredactor: Gh. Popovici
Corector: Gh. Argint

Da' la cules: 19. 9. 1959. Traj: 1500+100 broșat s' 1000+60 expl. legat. Hîrtie: semivelină de 65 gr/m². Format: 61×86/16. Coli editoriale: 31,05. Coli de tipar: 29,25. A.: 01085/1959. Comanda nr.: 3994. Pentru bibliotecile mari indicele de clasificare: 15:4. Pentru bibliotecile mici indicele de clasificare: 1:4.

Tiparul executat la Întreprinderea Poligrafică Cluj,
str. Brassai nr. 5—7. R.P.R. 7504/1959.
E.: 1085.

ERATA

<i>pag.:</i>	<i>rîndul:</i>	<i>în loc de:</i>	<i>se va citi:</i>	<i>această greșeală s-a făcut din vina:</i>
14	expl. la fig. 1	Le cerveauet	Le cerveau et	Tipografiaiei
121	10 de jos	„Oamenii sau la	„Oamenii stau la	Tipografiaiei
149	4 de jos	lucru se observă mai puțin în lin- gistică,	lucru care se ob- servă mai puțin în lingvistică,	Editurii
165	1 de jos	efectivă	afectivă	Editurii
263	6 de sus	însușire	înșiruire	Editurii
283	1 de sus	reprezentate	reprezentante	Tipografiaiei
288	1 de sus	Capitolul IV	Capitolul III	Editurii
326	7 de jos	Din 14 persoane,	Din 15 persoane,	Editurii
346	18 de sus	Les leurs	Les leaurs	Editurii

LIMBAJ ȘI CONTEXT

I. P. Cluj 10421/1959

BIBLIOTECA DE FILOLOGIE

19300

Let. 14,40